ԿԻՐԱԿԻ ՅՈՒՆՈՒԱՐ 6
DIMANCHE 6 JANVIER 1985

LE NUMERO : 3,00 F

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԹԻՒ 90

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE - OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN

TÉL.: 770. 86. 60 — C.C.P. PARIS 15069-82 E
FONDÉ EN 1925 — 51027317 A R. C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 500 Ֆ. - Վեցամսեայ : 260 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 550 Ֆ. - Հատը : 3,00 Ֆ.

60ՐԴ ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 15.870 Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN 60e ANNÉE — No 15.870

ՍՊԱՆՆՈՒԱԾ ԼՌՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր մշակոյթի մեծերէն մէկուն՝ Դ. Վարուժանի ծննդեան հարիւրամեակը ոգեկոչեցինք 1984ի ընթացքին: Հայաստան ու Սփիւռքի զանազան կեդրոններուն մէջ կազմակերպուեցան իրեն նուիրուած երեկոյթներ, դասախօսութիւններ, ոգեկոչումի հանդիսութիւններ: Վերջապէս, ամէն անոնք որոնց բան մը կ'ըսէր Վարուժան անունը, խմբուեցան հոս կամ հոն, խօսելու համար իր մասին, լսելու՝ իրմէ: Այս առիթով հաւանաբար, Թատերագիր Պերճ Զէյթունցեան ալ յաջողեր է գրի առնել գուեշտ - ողբերգութիւն մը. «Մեծ Լռութիւն»ը դրամա երկու մասից, վերջաբանով, (Գարուն՝ Մայիս, 1984):

Թէ ինչպէս Վարուժանի մը կեանքը տուն կու տայ նման ողբալի գուեշտի մը, դժուար է երեւակայել, սակայն բեմ, բեմայարդարում, բեմադրութիւն մէկդի թողած, լոկ ընթերցումով կարելի է պատկերացնել զայն: Փորձե՛նք:

Թատերգութիւնը կը սկսի Պոլիս, Վարուժանենց տան մէջ, Ապրիլ 24, 1915-ի գիշերը: Ինք ու Արաքսին իրենց բաժակները կը ճամբեն. Պոլսոյ մթնոլորտը սպառնալիքով լեցուն է արդէն ու անոնք կը խօսին մեքենումի պահուն, պատրաստուած անուանացանկերու մասին. Վարուժան թերահաւատ է: Յանկարծ երիտասարդ մը Զէօհրապեանէն Թուղթերու ծրար մը կը բերէ Վարուժանի բնակարանին մէջ անկիւն մը պահելու համար, քանի որ այս վերջինին անունը չկայ եղեր պատրաստուած ցանկերուն մէջ: Վարուժան խուճապահար չընդունիր, չուզեր նոյնիսկ մտածել նման հաւանականութեան մը մասին. այնքան որ իր տատամսոտ կնոջը հաշուց կու տայ. «Եւ դուն ալ, Արաքսի, իմ կինս... դո՞ւն ալ կը յանդգնիս ցուցակէն դուրս հանել զիս...»: Կարծես Վարուժանի մը համար ազգին նուիրուելու միակ չափանիշը, միակ մտահոգութիւնը եղած ըլլար տարագրուիլ ու սպաննուիլը:

Յետոյ պահ մը տեսարանը կը փոխադրուի անոնց ծննդավայրի մէկ այգին ուր Արաքսի ձեռքը տետրակ մը, կը կարդայ. «Հովե՛ր կ'անցնին, ծովեր կ'անցնին, փոխադրութեան ծախս՝ 8 Ֆրանք, նամակի թուղթ 25 սու, սափրիչ, օճառ՝ 80 սու...»: Էջադրումի կամ տողաշարական սխալ չկարծուի. դիտաւոր այս դարձուածքը ըսել կ'ուզէ թէ Վարուժան Կանտի մէջ ուսանող՝ նիւթական անձուկ պայմաններ ունէր, որոնք զինքը կը խռովէին, նոյնիսկ կ'ընդմիջէին իր ներշնչումը երբ Կանտի մէջ «Հացին երգը» կը գրէր...:

Երկրորդ տեսարանը կ'անցնի Չանղըրը, Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարին գրասենեակին մէջ. ան պահանջած է որ բանաստեղծը իր կենսագրութիւնը գրէ եւ ահա Վարուժան կը սկսի կարդալ. «Ծնուել եմ 1884-ին Սեբաստիոյ մօտ Բրգնիկ գիւղը՝ ուր աճել է մանկութիւնս, ուռենիների տխուր հովանիների տակ երազկոտ, կամ գետեզերքների բարդերի վրայ քարեր նետելով անառակօրէն...»: Ու կը վերջացնէ. «Բաղձանքս է եղել ապագայի մարդկանց նուիրել այնպիսի մի հզօր երգ, որ Հայրենիքը ինձ նման մի արարած ծնած լինելուն համար գոնէ չըզղջայ»: Տարագրութեան մէջ Վարուժան որպէս ինքնակենսագրութիւն կը գրէ այն տողերը զորս գրած է միջոց մը առաջ Թէոդիկին, երբ ան խնդրած էր իրմէ կենսագրական գիծեր: Չեմ գիտեր որը եղած է հեղինակին նպատակը. Վարուժանը ներկայացնել որպէս զտարիւն բանաստե՞ղծ, թէ հերոս մը՝ որ աքսորավայրին Թուրք պաշտօնատարին ներկայութեան, ուր առկայ է անշուշտ մահուան հեռանկարը, գրի առնէ այդ ինքնակենսագրութիւնը. որուն միակ կէտը այն է որ երկու պատկերէն ոչ մէկը կը ստացուի:

Յետոյ բանտախուցին մէջ Վարուժան կը միանայ Ռ. Սեւակին, ու հոն, կարծէք ճեմավայր մը կամ դրական դահլիճ մը ըլլային, երկու քերթողները կը մեծարեն զիրար, կ'արտասանեն իրարու տողերը, կը վիճին թէ ո՛վ է մեծ եւլն..:

Երկրորդ մասին մէջ ծեր կնոջ մը տունն ենք ուր ներկայ է նաեւ Կոմիտաս վրդ. եւ որ ցոյց կու տայ մտային հաւասարակշռութեան քայքայումի նշաններ. Հոս ալ տողեր ամբողջ աժան - Կարապետ մխիթարութեան խօսքեր իբրեւ թէ, զորս կ'ուղղէ Վարուժան Կոմիտասին. «Ես կը մեռնիմ թէ ուրիշ մէկը, հարիւրներ թէ հազարներ, ի՞նչ նշանակութիւն ունի... Հայ ժողովուրդը պիտի ապրի... ուզեն թէ չուզեն պիտի ապրի...»:

Մինչ երկրորդ մասին մէջ ազգասիրական քարոզներու, պատգամներու տարափէն ետք հանդիսատեսը յանկարծակի անկում մը կ'ունենայ դէպի ծայրայեղ ու բոլորովին անտեղի իրապաշտութեան մը գոգը, երբ հինգ վկաներ կու տան Վարուժանի եւ Սեւակի սպանութեան քստմնելի մանրամասնութիւնները. դաշոյնի հարուածներ, անդամահատում, փորուած աչքեր, դուրս թափած փորոտիք...:

Վերջին պատկերը յետ մահու զրոյց մըն է երկու քերթողներուն միջեւ. տրամաբանութեան անկրկնելի դասեր կը տրուին հոս մէկ երկու էջերու մէջ, ինչպէս՝ Դանիէլ. - Երանի Հայ չծնուէինք Ռուբէն... ըլլայինք անգլիացի, իտալացի... բայց կը կարծեմ ո՛չ ես գրելու բան կ'ունենայի, ո՛չ ալ դուն... Անգլիացին ալ, անշուշտ գրելու բան ունի, իտալացին ալ... բայց մենք, ես եւ դուն, չէինք կըրնար...:

Գրեց՝
ԱՐՓԻ ԹՈԹՈՅԵԱՆ

Եւ ամբողջ Թատերգութեան գլուխ գործոց արտայայտութիւնը.

Ռուբէն. - Որովհետեւ այն անգլիացին, որ դուն կ'երազէիր ըլլալ, իր բուն խորքին մէջ պիտի գիտնար, որ ինքը հայ է:

Հետաքրքրական է իրապէս գիտնալ թէ այս Թատերգութիւնը դիտողներէ քանի՛ հոգի կրցաւ, կամ պիտի կրնար ըմբռնել այս սահմանումը, գծելով երեւակայութեանը մէջ Անգլիացի մը որ գիտէր թէ ինքը Հայ է...: Մեղք որ նման բարձունք մը չունենալով տրամախօսութիւնը կը սահի վար ու կը տապլտկի ամենահասարակ տափակութիւններու ճախճախուտի մը մէջ:

Դանիէլ. - Արդեօք սերունդները ի՞նչ պիտի մտածեն մեր մասին, պիտի ուզե՞ն մեզ կարդալ... չպիտի՞ ըսեն այս ինչ հնաբոյր են ու միամիտ... պիտի մեռնինք ու այնպէս ալ չպիտի գիտնանք, հանճարի արծիւներէն գէթ փետուր մը ժառանգա՞ծ ենք, թէ ոչ...:

... Ռուբէն. Եթէ զիս սպաննեն, զուցէ ես վախէս պոռամ, Դանիէլ... չմեղադրես... չեմ ուզեր վերջին պահին գէշ մըտածես իմ մասին... բայց եթէ ըսեմ՝ կ'ուզեմ որ մեզ կարդան, կ'ուզեմ որ մեզ սիրեն, չա՞տ ամօթ կ'ըլլայ... հը՞ Դանիէլ... նորէ՞ն յիմար բան ըսի...

... Դանիէլ. - Գիտե՞ս ինչ մտածեցի... կնոջս ծննդաբերելու օրերն են... տղայ պիտի բերէր... մենք այդպէս պայմանաւորուած էինք... խոշոր տղայ մը...

Վարագոյրը իջեցնելէ առաջ անհեթեթութիւններու այս կատակերգութեան վրայ, անդրադառնանք նաեւ լեզուին: Թատերգութիւնը գրուած է անշուշտ արեւելահայերէնով. Վարուժանի ու Սեւակի բաժինները երբ թէ արեւմտահայերէն են երբ իրարու հետ կը խօսին, այսինքն պէտք է ենթադրել՝ հայերէն: Առանց գործին ամբողջական ընթերցումին ալ կարելի է այս հայերէնին մասին գաղափար մը կազմել մէկ երկու խօսքով: Հետեւեալ մէջբերումները կը պատկանին Վարուժանին, որուն համար հպարտութեամբ կ'ըսեն ու կ'ըսենք թէ «կ'արժէ հայերէն սորվիլ, կարդալու համար Վարուժանը»: Ահա այս նոյն Վարուժանը կ'ըսէ, օրինակի համար «Կարո՞ղ եմ երեխաներիս հրաժեշտ տալ», «Միայն խոստացիր չարտասուիլ», «Պինդ կաց, Վարդապետ», «Խոշոր տղայ մը», «Երանի Հայ չծնուէինք»: Ի՞նչ առաւելութիւն կը յուսացուէր արդեօք Վարուժանի բերանը դնելէ այս աղճատ լեզուն, երբ գէթ անոր գործածած հայերէնին գնահատումն ու զոյգն յարգանքի մը փշուրը արդէն պիտի մղէր գործը գրելու ուղղակի պարզ արեւելահայերէնով:

Լեզուի հարցին մէջ կայ նաեւ աւելի անհասկնալին ալ. հոն ուր աքսորավայրին մէջ Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղար Ճէմալ Օղուզի գրասենեակը խումբ մը տարագրուած Հայեր հաւաքուած են, ուր ներկայ են նաեւ Վարուժան ու Սեւակ, այս վերջինին խօսքերէն մէկուն առջեւ կայ (հայերէն) բացատրութիւնը, ու երկու տող վարը ուրիշի մը խօսքերուն միջեւ ալ (Թուրքերէն). արդեօք ի՞նչ պէտք է հասկնալ այս փակագիծներէն: Հայերէնով գրուած Թատերգութեան մը մէջ (հայերէն) ու (Թուրքերէն) ազդարարութիւնները ի՞նչպէս կը մեկնաբանուին բեմադրութեան պարագային: Արդեօք մեր գիտցած արեւելահայերէնէն ու արեւմտահայերէնէն դուրս հայերէն մը ե՞ւս կայ: Կամ բեմադիրին պարտականութեա՞ն մաս կը կազմէ Թրքերէնի Թարգմանել այդ փակագիծին հետեւող քանի մը խօսքերը:

Ամէն պարագայի նախընտրելի պիտի ըլլար «փոքր լռութիւն» մը ի յարգանս Վարուժանի եւ միւսներուն, քան թէ այս «Մեծ լռութիւն»ը:

ԱՆՏԻՊ ՉԱՐԵՆՑ

Ե. Չարենց, Անտիպ եւ Չհաւաքուած Երկեր, Հայկական ՍՍՀԳԱ. Հրատարակչատուն, Երեւան 1983

Գրեթէ կէս դար պէտք եղաւ, որպէսզի մեզի հասնին Չարենցի վերջին քերթուածները: Ժամանակաշրջան մը՝ որուն ընթացքին գործն ու մարդը նախ ենթարկուեցան հալածանքի ու լռութեան, ապա՝ դարձան պաշտամունքի առարկայ: Բայց հանրածանօթ անտիպները շրջեցան ձեռքէ ձեռք ու չեկան մակերես: «Անտիպ եւ չհաւաքուած Երկեր»ը, որ հաստափոր, աւելի քան 700 էջնոց հատոր մըն է, ո՛չ միայն պահանջ մը կը գոհացնէ կամ անարդարութիւն մը կը սրբագրէ, այլեւ փաստը կու տայ որոշ հասունութեան մը, լըրջութեան մը, վերջապէս, ինչ կը վերաբերի Չարենցի արտադրութեան ստանձնումին:

Վաթսունական տարիներուն՝ Երեւանի մէջ լոյս տեսաւ Չարենցի առաջին յետ մահու, ընդարձակ «Երկերու Ժողովածու»ն, վեց հատորով (1962 - 67), որ ո՛չ ամբողջական էր, ոչ ալ «գիտական»: Այլազան պատճառներով ժողովածուէն դուրս ձգուած էին ո՛չ միայն անտիպները, կամ հատ ու կտոր քերթուածներ, այլեւ ամբողջ հատորիկ մը, Ռոմանս Անսէր (1922):

Այս բազմամաս «պոէմը» ուղղակիօրէն կ'առընչուի հռչակաւոր «Երեքի Դեկլարացիային»: Անոր հակատէրեանական սըլաքները, սիրոյ - սեռի աւանդական քերթողութեան ու ռոմանսներուն եղծանքը, ուզուած «ռամկութիւնը» եւ վերջապէս «ապագայապաշտ» թեքումները բաւարար պատճառներ էին քերթուածի արտաքսումին իբրեւ թէ «գիտական հրատարակութենէն»: Թերեւս այն պատրուակով որ Չարենց ինք արդէն չէր յօժարած զայն ներառել իր 30ական թըւականի ժողովածուէն:

Բայց բարեբախտաբար գտնուած է այլեւս: Ներկայ հատորը ընթերցողին առիթը կու տայ կարդալու մեր գրականութեան «պայթեցուցիչ» գրքերէն մէկը: Այսօր, երբ կ'ուղղուի մարդոց, որոնք ծանօթ չեն 20ական թուականներու գրական - բարոյական թապուներուն, այդ գործը կը թուի անբաւարար իբրեւ իրագործում, ճիշդ անոր համար որ կը մնայ կապուած այն արգելքներուն որոնցմէ կը ճգնի ազատագրուիլ: Այլ խօսքով՝ անոր «անբանաստեղծականութիւնը» պարզ շըրջօնն է խորքին մէջ տէրեանականութեան, որուն հմայքը այնքան տիրական է Չարենցի արտադրութեան հորիզոնին, մինչեւ ասոր յետին ընդլայնումները:

Ըսուեցաւ արդէն, որ այս հատորին եզակիութիւնը կը կայանայ անտիպներուն հրատարակութեան մէջ: Եւ այստեղ կ'ուզենք միայն անոնք նկատի առնել: Բայց հարկ է դիտել տալ, որ հատորը կը բովանդակէ բազմաթիւ անտիպ նամակներ, յօդուածներ, փաստաթուղթեր (Չարենցի յայտարարութիւնը Գրողներու Միութեան (1935)), թարգմանութիւններ եւ մակագրութիւններ, մինչ առատօրէն ծանօթագրուած:

Անտիպները կարելի է բաժնել երկու մասի: Անոնք որ արդէն 1954էն սկսեալ, հատուածաբար կամ ուրիշ տարբերակի ձեւին տակ լոյս տեսած էին երեւանեան մամուլին մէջ: Եւ անոնք՝ որ այս գրքով կը յայտնաբերուին: Առաջիններու կը պատկանի օրինակ Կոմիտաս ընդարձակ քերթուածը (1969), որմէ այս հատորը կը բերէ աւելի ընդլայնուած օրինակ մը. եւ կարելիութիւնը կ'ընծայէ անոր տարբերակներու քննութեան: Մօտաւորապէս

Գրեց՝
Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

նոյնն է պարագան Ի խորոց Սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ հնչեակներու շարքին նախապէս լոյս տեսած Գրական Թերթ-ին մէջ, բայց սխալ վերծանումով(1): Երկու հրատարակութեանց բաղդատութիւնը ցոյց կու տայ մեծութիւնը եւ դժուարութիւնը տարուած աշխատանքին: Արդարեւ՝ հատորը կը պարտինք ոչ միայն խմբագրական կազմին (2), այլեւ Անահիտ Չարենցին, որ տարիներու ջանքով ի մի բերած, վերծանած ու ծանօթագրած է իր հօր չարչարուած, տարտղնուած, անընթեռնելի ձեռագիրները: Առանձին հատորի մը մէջ՝ Ա. Չարենց կը խօսի աշխատանքի բարդութեան, անոր դէմ դրուող խոչընդոտներուն մասին (3): Ներկայ հրատարակութեան ծանօթագրութեանց որեւէ էջին ընթերցումը կը նկատէ այն անհուն սէրը եւ պաշտամունքը, որոնք կը մղեն Չարենցի այս ժառանգորդը փրկելու բանաստեղծին մէն մի տողն ու բառը:

Այս նշումը անհրաժեշտ է, որովհետեւ ●►

Fonds A.R.A.M

Չարենցի անտիպներուն մեծ մասը արդէն պատրաստ, մեքենագրուած էջեր չեն եղած, որ Հրատարակիչը բաւարարուէր մամուլին յանձնելով: Չէ գրուած տակաւին (կարելի է միայն գուշակել) այս ձեռագիրներուն պատմութիւնը, անոնց ցրւումը Չարենցի բանտարկումէն վերջ, սփռումը՝ «մասնաւոր անձերու» մօտ, մէկ մասին ի սպառ կորուստը եւ միւսին վերայայտնուիլը «անհատի պաշտամունքի» դատապարտութենէն ետք: Ամբողջ քերթուածներ, աւարտած գործեր այսօր մեզի կը ներկայանան կիսատ կամ այլազան տարբերակներու մէկ խմբագրումը իբրեւ: Ծանօթագրողը յաճախ կը գգուշացնէ ընթերցողը. «Հնարաւոր է որ այս գործի պակաս էջերը կամ առաւել ամբողջական տարբերակներ յայտնաբերուեն յետագայում»: Կան սակայն, ըստ երեւոյթին, բոլորովին կորսուած գործեր ու էջեր, որոնցմէ փրկուած մասերը իրենց բացերով տրուած են մեզի, կարծես ըլլային նաւաբեկումէ մը մնացորդներ:

Անտիպներու յետ մահու հրատարակութիւնը միշտ ալ հարց կը ստեղծէ, մանաւանդ երբ գանոնք գրողը վերջնական ընտրութիւն մը չէ ըրած տարբերակներուն միջեւ, մինչ Հրատարակիչը ստիպուած է բացեր լեցնել, ամէնէն լրիւ տարբերակը՝ բնագիրը որոշադրել: Երբ գտած է միեւնոյն գրութեան չահեկան տարբերակներ, Ա. Զարենց զանոնք ներկայացուցած է երբեմն ծանօթագրութեանց մէջ, երբեմն ալ իբրեւ մասերը միեւնոյն գրութեան, ինչ որ է պարագան Իմ Լերան Աղօթքը, եւ Նազիկէ ընդարձակ քերթուածներուն, որոնց կրկնողական ընթացքը, ընդլայնումի այլազանութիւնները հետաքրքրական են Չարենցի գրելակերպի ուսումնասիրութեան համար: Պէտք է ըսել, որ հատորին յետին արժանիքներէն մէկը չէ սակայն. անոր շնորհիւ կարելի է հետեւիլ գրողի վարանումներուն, յաճախանքներուն, մտասեւեռումներուն, բայց մանաւանդ կիրառումի փնտռտուքներուն:

Մեզի այնպէս կը թուի, որ տարբերակային նիւթերու այս հրատարակումը լոյս կը սփռէ նախ՝ Չարենցի վերջին 2 - 3 տարիներու աշխատանքներուն: Անդադար նոր կերպեր գտնելու փորձը ակնյայտ է դասական կաղապարներու կիրարկումին մէջ. հնչեակներ, պալլատներ, ճարտնական թանկաներ կամ հայրեններ կը մատնեն վերջին Չարենցի «դեղարուեստական ձեւաւորման» մտահոգութիւնները: Միշտ նոր, տարբեր, անսպասելի կերպով գրելու պահանջքը եւ ցանկութիւնը, խօսքը անհունօրէն յեղյեղելու, փոխելու: Եւ սակայն՝ քաղաքական ամէնէն դաժան իրադարձութիւններու առջեւ: Ապա՝ այս հրատարակումը լոյս կը սփռէ Չարենցի քերթուածին վրայ ընդհանրապէս, սկսեալ Երեք Երգ-էն, որ կ'ընթանայ միշտ նոյն յորձանքը վերատին արձակելով, այսինքն՝ կրկնողական կառոյցներով, պարզ անոր համար որ բռնուած է անհուն ու դժուար սեւեռելի խրողութիւն մը, դէպք մը, միթոս մը, Յեղափոխութեան բացարձակ յեղումը ըսելու ցանկութեամբ:

Ժամանակին կիրքը

Անտիպ ձեռագիրներու սփռումն ու չըքացումը անշուշտ մաս կը կազմէ Սովետահայ գրականութեան պատմութեան, այսինքն՝ Չարենցի բանտարկութեան ու սպանութեան եւ յետագայ անխուսափելի լռութեան: Այս ուղղութեամբ՝ պէտք է ըսել որ գրքին ծանօթագրութեան բաժինը (4) վարագոյրը կիսով մը կը բանայ: Եւ կ'ուրուագծուին գրողի վերջին տարիները, անոր դանդաղ մեկուսացումն ու չէզոքացումը, հրաժարում - վտարումը Գրողներու Միութենէն, գրպարտութիւններն ու ամբաստանութիւնները, մէկ խօսքով՝ ստալինեան բռնակալութեան հետըզհետէ ճնշող մթնոլորտը: Առաջին գծի վրայ. Աղասի Խանջեանի սպանութիւնը, Թիֆլիս, Յուլիս 9, 1936: «Նայիրեան Դոփին» մահը, ինչպէս Չարենց կը սիրէ կոչել, ահաբեր ազդանշան է, որմէ վերջ կարելի է ըսել որ ամէ՛ն ինչ կը թուի փոխուած ըլլալ Չարենցի գիտակցութեան մէջ: Այնքան որ Թուականը ինքնին կը դառնայ տեսակ մը մտասեւեռում, առեղծուածային կէտ, իմաստալից ու անիմաստ նոյն ատեն, ուրկէ կը ծնի հետեւեալ հատուածը.

9 - 7 - 1936

«...Կարծես թէ միայն ինից Յուլիսի,
Այդ խտմնելի օրուանից է, որ
Իմ գրած ամէն մի տողնաւոր
Իր նիւթի, իր ողջ իմաստի մասին,
Իբրեւ դրուատող կամ նշաւակող,
Կարդալուց առաջ անբառ աւետող
Մի չոր թուական սկսեց կրել..
Եւ վերնագրերն այդ անբառ, անանուն
Դարձան մահուան պէս ահեղ ու անհուն»
(էջ 131):

Նոյնանման քերթուած մը կը կրէ Օգոս. 26, 1936 թուականը. ուրիշ մը՝ Նոյեմբեր 29, 1936, կարծէք քերթուածը օրագրային արձանագրութիւն մը ըլլար, աւելի ճիշդ՝ ամէնօրեայ բանդագուշանքի մը խորհըրդանշանը, որ ոչինչ կ'ըսէ քան ինքզինք, քան աղէտ մը: Այս իրադարձութեան աւելի «գեղարուեստական» ձեւաւորումը կը գտնուի այն Եօթը հնչեակներուն մէջ, որ Զարենց կը գրէ Յուլիսէն-Սեպտեմբեր ամիսներուն, Դոփին Նայիրեան խորագըրին տակ, որոնցմէ միայն 5-ը ըստ երեւոյթին հասած է մեզի: Փաղաքշանքով այդպէս կոչուած Ա. Խանջեանը, Արքայորդին, անոր մահը Չարենցի մտքին մէջ կը կերպարանաւորէ Արա Գեղեցիկի առասպելը (էջ 136) ակնյայտօրէն իշխանութեան ջնջում մը թելադրող:

Այս աղէտին կը հետեւի հայկական «Հելիկոն»ին ձերբակալութիւնն ու բանտարկումը (1936-ի վերջերուն), որուն կը վերաբերի ընդարձակ, դժբախտաբար վիճաւոր եւ անվերնագիր քերթուած մը, իր քանի մը տարբերակներով ու ճիւղերով (էջ 171 - 177).

«...Իջել է այսօր Հելիկոնն ամբողջ
Նայիրեան Երգի - նկուղ սեւասեւ, -
. . . . .
Հնարաւո՞ր է արդեօք, մի ամբողջ
Ժողովրդի երգ դատարան տանել
Եւ ոՒպէս խեղն, յանցապարտ ամբոխ
Եւ խարազանել, եւ ամբաստանել...»:

Քերթուածը բանտարկեալ գրող ու մտաւորական ընկերներուն պաշտպանութենէն աւելի անոնց «ճակատին իջնող» հարուածը բաժնելու որքան վտանգաւոր նոյն ազնիւ զգացումէ մը կու գայ, ուր, ինչպէս գրեթէ ամէն տեղ այս գրքին մէջ, կը յայտնուի Չարենցի յստակատեսութիւնը՝ ընթացող վերին միամտութեան հետ:

Վերջին փուլը Օգոստոս - Նոյեմբեր ամիսներուն բանտային օրերն են: Որուն մասին շատ բան չենք գիտեր առ այժմ: Բանտէն կնոջ եւ Իսահակեանին ղրկուած նամակները արդէն տպուած էին Երկերու Ժողովածու-ի 6-րդ հատորին մէջ, ինչպէս նաեւ Չարենցի վերջին քերթուածը, որուն այլուրային պարզութիւնը պէտք չունի որեւէ մեկնաբանութեան:

Իբրեւ պատմական իրադարձութիւններու անդրադարձ բոլոր այս երկերը կը կազմեն առաջնակարգ վկայութիւն մը, նոյնիսկ եթէ «գեղարուեստական» վերջնական տարազումը կը թուի անբաւարար: Հակառակը պիտի ըլլար զարմանալի: Եականը Չարենցի բանաստեղծութեան հաւատարմութիւնն է իր հիմունքներուն, անոնց վերաքննութեան իսկ մէջ: Հոս ալ ինչպէս Սոմային կամ Գիրք Ճանապարհին՝ Չարենցի բանաստեղծութիւնը կը հետապնդէ իր միակ հորիզոնը, ժամանակին արձանագրութիւնը: Ի զուր չէ, որ անոր մէջ գտնէ իր մեծութեան գաղտնիքը. «Եւ մեծ եմ ես, քանզի ինձ մեծ երթ էր նըշուած պատմութիւնից» (էջ 76): Պատմութենէն նշուած, սահմանուած այս «երթը» կ'ամփոփէ իր մէջ ամբողջ բանաստեղծութեան պատմութիւնը (5), կարծէք, ինչպէս մարդկային բովանդակ պատմութիւնը կը դիմէ դէպի Յեղափոխութիւն, բանաստեղծը ըլլար ժառանգորդն ու առաջնորդը բանաստեղծութեան բոլոր ուղղութիւններուն, եւ անոր ճակատագիրը:

Իբրեւ ժամանակի արձանագրութիւն է որ Չարենց կը գրէ դէպքերուն ստեղծած ներքին անդոհանքը, անձկութիւնը, անանուն տխրութիւնը, քաղաքացին, գրողը, անհատը հալածող զառանցանքն ու անըստուգութիւնը: Այս իմաստով Հին կտակարանի ժողովողին մուտքը յատկանշական է եւ կը նշէ գոյութեան անիմաստութեան փորձառութիւնը. «եւ հասկանում էի ես՝ նայելով նրանց, որ գոյութիւնն ինքնին - տխրութիւն է...»:

Անհուն հեռաւորութիւններ կան այլեւս գալիքն ու ապագան, բրոգն ու հուրը գովաբանող բանաստեղծին եւ 1935-ի ժողովողին միջեւ, որ միայն «գալիքից տագնապող մի մարդ» է (էջ 159), «պոէտ աքսորեալ սեփական հայրենիքում՝ հերկի եկերքին հայրենական երգի՝ ամայացած գաժանագոյն եռանդով նախարարների եւ պետերի՝ հայրենի երգակիցների դեռ մնացած մի քանի խեղճերի յախուռն ցնծութեան ներքոյ» (էջ 236), մէկը՝ որ Հայաստանի Խորհրդայնացման 15-րդ տարեդարձին՝ կը գրէ ոչ ուրիշ բան եթէ ոչ «Տխուր կարուսել».

«Հեշտ եմ հիմա ես արդէն իմ երգերի,
քնարի,
Պոէտական իմ հարկի մենակութեան հետ»
(էջ 103):

Մենութիւն, լքում՝ որոնց մասին կնոջ՝ Իզաբելլային ուղղուած նամակին մէջ, բանտէն, կ'ըսէր արդէն. «Ամուր եղիր, հարազատս, - եթէ նոյնիսկ փողոց գցեն: Չէ որ միայն մենք չենք տառապում, այլ շատ շատերը, նոյնպիսի մարդիկ, ինչպէս մենք ենք: Միայն աշխատիր պահել քեզ ու երեխաներին, - ես քեզանից պահանջում եմ միայն դա: Թող Աստուած ձեզ պահապան լինի, - չէ որ մենք հարազատս ոչ ոք չունենք»:

Շրջադարձը

Գոյութեան տխրութեան, բովանդակ անհեթեթին յանկարծական յայտնութիւնը կը հակադրուի նախկին տարիներու Յեղափոխութեամբ հռչակուած ցնծութեան եւ իմաստին, բրոգին ու ծնծղային, առանց որ Յեղափոխութիւնը կամ «Լենինեան հուրը» հերքուին: Բայց ի՞նչպէս տեղի կ'ունենայ շրջումը, ահաւասիկ հարցում մը՝ որ անխուսափելիօրէն կը դնէ Չարենց իր մտքին դէմ: Եւ Ի խորոց Սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ քառամաս շարքին մէջ այդ է որ կը տարազէ. ի՞նչպէս

«Վաղ աղջամուղջն այնքան ըղձեալ
Այգաբացի
Մայրամուտի փոխուեց արիւնալին
Ուր մեր Արեւն է նոր սուզուած աՒփւնալի
Որպէս կարմիր գլուխ գլխատուածի»
(էջ 195):

Ի՞նչպէսը ունի անշուշտ իր քաղաքական պատասխանը: Քերթուածը ըստ իս աւելի հեռուները կ'երթայ: Նախ՝ գոյութեան տխրութեան ու իմաստին կորուստը այնքան էական փորձառութիւն մըն է որ կը զրկէ բանաստեղծութիւնը իր յետին ու վերջին յենարանէն, այն բացարձակէն, որուն բնորդն է եղած միշտ, Չարենցի մօտ, «ըղձեալ այգաբացը»: Արեւը արդէն Ամբոխները խելագարուածէն սկսեալ խօսքին յղման իսկական վայրն է, անկէ կ'առնէ քերթուածը իր շեշտն ու օրինակմնութիւնը, անոր ճշմարտութենէն: «Ըղձեալ Այգաբաց»ին յանկարծական շրջումը կը ստեղծէ պարապ մը, պարապ ժամանակ մը եւ անոր համապատասխան նոր «արեւու» մը անհրաժեշտութիւնը:

Այստեղ է որ կը հիմնաւորուի Չարենցի բանաստեղծութեան վերջին շրջադարձը, որոշ չափով գուշակելի Էպիգագական Լուսաբացի ինքնամփոփումի ու խորացման ճիգերուն մէջ, բայց ո՛չ տակաւին լիովին իրագործուած: Մեկուսացման մէջ՝ անտիպ երկերու Չարենցը նախ կ'ապաստանի արուեստի վայրին, կորսուած իմաստը ինքն իր մէջ հաստատելու բացայայտ սեւեռումով: Ասիկա կարելի է կոչել Բացարձակի յղումին «գեղագիտական» փուլը, որ ընթեռնլի է Իմ Լերան Աղօթքը քերթուածի տարբերակներուն մէջ: Հոն յայտնըւող Տէրը խօսք ու շնորհք բաշխող, արուեստի եւ բանաստեղծութեան Առաջնորդն ու մեծագոյն վարպետն է, աւանդական մուսային մէկ այլացումը.

«Իմ հանճարի անցած չարչարանաց լեՒան
և դժուարին, և դառն ճանապարհի կէսին.
Ահա յղում եմ քեզ խեղն աղօթքը ես իմ, -
Ով Առաջնորդ ու Տէր հոգիներին մեր այն,
Որք կը կերտեն ոգով եւ ոՒք «կ'երգեն
ձեռամբ»...» (էջ 385):

Աղօթողը կը հայցէ զօրութիւն «քասսի խամաղուժ արշաւանք» սանձելու հոգեկան յորդող ու անհակակշիռ ուժերը՝ զանոնք «դէպի արեւ, դէպի կեանք, դէպ դաշնութիւն ու ձեւ» բերելու համար:

Արուեստի «չարչարանաց լերան» վրայ ըսուող աղօթքը ամբողջովին կը շարժի աւետարանական սքեմաներու մէջ, ինչ որ ինքնին նորութիւն մը չէ Չարենցի արտադրութեան մէջ, տրուած ըլլալով զօհագործումի յղացքին ամենատարած կիրառումը Սոմայէն սկսեալ: Սակայն հոս, իր երկրին մէջ աքսորեալ, գրեթէ լռութեան ու մահուան դատապարտուած գրողը, Յեղափոխութեան խոտորումէն, անոր արեւուն գլխատումէն, իմաստի խորտակումէն վերջ՝ միակ յենարանը կը փնտրէ խօսքին մէջ, սոսր աստուածութեան ու օտարութեան: Սակայն փոխաբերութեանց ցանցը, աւետարանական կաղապարին յղումը կը պատրաստեն իսկական շրջադարձը, որ աղաղակող կերպով գրուած է Վերջին Աղօթքին մէջ. «բայց ես դիմում եմ քեզ, ինչպէս յաճախ Անապատում՝ ահեղ սամումների ժամին՝ Քարաւանի տէրերն արնաշաղախ -

Թողած այնքան ուշիմ ու խորամիտ
Փորձառութիւնն իրենց՝ լոկ ուղտերի
դեղին
Բնազդին են կառչում -և գտնում ուղի...»
(էջ 189):

Իսկ Ի խորոց Սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ շարքին մէջ տարազուած է արուեստի Աստուծմէ անդին գացող Բացարձակի ձըգտումը: Այսպէս՝ յիշատակելէ վերջ ինքնահաստատման, ինքնաբաւարարման առաջին փուլը, երբ «ես անսացի միայն - իմ հանճարի ձայնին: / Ճանաչեցի լոկ նիւթն՝ ինքնարարիչ» (էջ 196), աղօթողը կ'ըսէ.

«Եւ ես-տխուր, ինչպէս վկան Նարեկացի՝
Եւ ժարհուրեալ այնպէս, ե՛ւ մենակեաց՝
Զարհուրելի կեանքի հանդէպ անօգ
կանգնած՝
Ես ո՞ւմ դիմեմ, ով Տէր, - արդ՝ Քեզանից
բացի» (էջ 197):

Դէպի գալիքը գացող «անդրդուելի հաւատքը» հանդած է արդէն, ինչպէս «Այգաբացին» յղուած ներբողները եղած են ողբ ու տրտունջ, մինչ աչքերուն կը յայտնուի «Կացին արեգնացեալ»:

Հոս ոգեկոչուած Տէրը, Նարեկացիի պատրուակով ու ընդմէջէն, ի՞նչ է եթէ ոչ այն Բացարձակը, որ՝ այս փակ, անյոյս, զարհուրելի կեանքին, սամումների ու մրրիկի ժամին՝ կը մնայ միակ յղման, գիմադրութեան վայրը, միակ դէմքը որուն հետ երկախօսութիւնը կը մնայ կարելի:

Արուեստի գերագոյն վարպետ թէ Արարիչ - երկդիմութիւնը կը կարծեմ որ ուղուած է - այս Բացարձակին ապաւինումը Չարենցի գործին մէջ աննախընթաց է, այնքան որ աղօթողը կ'ըսէ. «Չե՞ս զարմանում, Տէր իմ, որ ես դիմում եմ քեզ... Տարօրինա՞կ է, չէ՞ որ ես դիմում եմ քեզ...» (էջ 189): Սակայն Բացարձակին յղումը Չարենցի համար կը թուի անհրաժեշտ, անշրջանցնելի բանաստեղծութեան հիմնումին, խօսքին կարելիութեան համար: Ինքն իր վրայ ցոցուող գոյութեան մէջ երբ աշխարհը կը սահմանուի, կ'որոշադրուի իբրեւ միակ ճշմարիտը, երգը, «Նայիրեան երգը» կը վտանգուի բոլորովին անսպասելի կերպով. Նախ՝ ենթարկըւելով լողունգներու չարիքին, ապա՝ պաշտօնէականացումին: Երկուքն ալ՝ աշխարհայնացման վտանգներ: Նախկին շրջանի Գալիքն ու Այգաբացը խորքին մէջ ունէին անդրանցական, վերանցական օրինակ, ինչպէս աւելի աւանդական ու անձնաւորուած Արարիչը, սա տարբերութեամբ՝ որ բանաստեղծական խօսքը կը շարժէր յաճախ մարգարէականի սահմաններուն: Նայիրեան երգին ուրեմն կը սպառնայ ոչ միայն սպանդ ու աքսոր, այլեւ ծափի ու ծիծաղի, ծնծղաներու աշխարհայնութիւնը, իմացական conformisme-ը: Ահաւասիկ գրուածը.

«Բայց երբեք, երբեք դեռ իմ խեղն
Իմ տխուր նայիրեան ոգին
Ցնծութիւն՝ այսքան մոլեգին
Եւ խնդութիւն՝ այսքան պերճ,
Ո՛չ տեսել է, ո՛չ երազել
Եւ ի՞նչպէս գուշակէՒ նա իրօք, -
Որ այսպէս ծնծղաներով
Մեռնելու է մեր երգը վսեմ» (էջ 190):

Թէ ի՞նչպէս այդ վսեմ երգը մեռաւ, ուրիշ հարց է: Մինչ այդ կար Չարենցի կանխագուշակումը, Չարենցի որ ամբողջ բանաստեղծութեան աւանդն ու ճակատագիրը կրելու հարկադիր, անդադար կը գրէ, իր կեանքի վերջին ամիսներուն թերեւս աւելի շատ քան երբեք,

«Որպէսզի գալիք սարսափում,
Օրերի վերջին տագնապում -
Զգտնեն իրեն - մերձիմահ...» (էջ 159):

Վերջին խօսքը:

ԳՐ. ՊԸԼՏԵԱՆ

---

(1) Մայիս 12, 1967-ի թիւ:

(2) Ս. Աղաբաբեան, Ա. Զաքարեան, Պ. Յակոբեան, Վ. Մնացականեան, Վ. Պետրոսեան, Է. Ջրբաշեան:

(3) «Չարենցի Ձեռագրերի աշխարհում», Երեւան, 1978:

(4) Ինչ կը վերաբերի պատմական հորիզոնին եւ երեսնական թուականներու գրական պիտակ առած քաղաքական վէճերուն, ծնօթագրութիւններուն հեղինակն է Դ. Գասպարեան: Որոշ ծանօթագրութիւններ գրքէ ամբողջական յօդուածներ կը կազմեն:

(5) տե՛ս «Պոէտի վիշտը» (էջ 99 - 101):

Fonds A.R.A.M

Le Miniaturiste

de Martin Melkonian

par Lise NAZARIAN

C'est sans doute d'abord sa singularité qui m'a séduite. Car il faudrait peut-être commencer par dire ce qu'il n'est pas «le miniaturiste», «récit» de Martin Melkonian, publié aux éditions du Seuil.

Ça n'est pas une traduction d'un texte arménien -en mauvais ou bon, mais ça, c'est tellement plus rare ! - français.

Ça n'est pas un livre qui dirait tout sur tous les Arméniens : espèce que d'aucuns s'obstinent à rechercher ou à espérer encore. (Qui dira quelles frustrations, quelles habitudes névrotiques, quels restes de militantisme maniaque ou imbécile nous font encore remplir nos bibliothèques de ces choses sans valeur, écrites à la va-vite dans un style journalistique aguicheur ou pseudo-politiquement-engagé que nous proposent régulièrement les éditeurs... Victimes ou complices, les pauvres Arméniens sont les seuls à acheter les livres qui sont censés parler d'eux aux autres, enrichissant ainsi ceux qui pensent sans doute que ce public tout trouvé ne mérite pas mieux que ce qu'on lui offre et que le chiffre d'affaires ainsi garanti vaut bien un petit effort de temps en temps !).

Ça n'est pas un roman en technicolor sur «le génocide», espèce très attendue, elle aussi.

Quand au label «quasi-arménien» que d'aucuns seront tentés d'appliquer ici, il ne me satisfait pas non plus.

Disons plutôt que ce «miniaturiste» est un texte qui peut revendiquer l'honneur d'appartenir à la littérature-française, ce qui serait sans doute une raison suffisante pour le lire et l'aimer en tant que tel.

Je ne sais de l'auteur que ce que nous livre le texte lui-même : c'est très bien ainsi. Souhaitons que lui soient epargnées ces interviews baclées qui ont trop souvent pour effet de détruire le fruit d'un travail acharné, au lieu de l'éclairer ou de le prolonger. Les seules lignes que j'ai lues à son sujet sont celles qui ont été placées au dos de la couverture, pour le présenter. Je les ai trouvé maladroites: il s'agit de guider l'acheteur éventuel et, pour qu'il ne se trompe pas sur la qualité de la marchandise, on le prévient : «quoique d'origine arménienne, M. Melkonian se considère d'abord comme un vieil habitant de la rue du Faubourg-Saint-Martin».

Cette information veut donner au texte un sens qui risque d'égarer le lecteur au lieu de l'éclairer. Car si Melkonian décrit en effet assez bien le Faubourg-Saint-Martin, il est loin de lui trouver les charmes dont un Lépidis, par exemple a paré le Belleville de son roman «l'Arménien». Le territoire décrit ici n'est pas revendiqué : c'est effectivement celui où l'auteur a vécu son enfance,c'est,aussi, celui de la misère. «Je n'ai pas la nostalgie de l'île de pauvreté (une somme de manques et d'ignorances)» (1). De plus est-ce que l'on peut vraiment être d'un quartier, quand on le traverse en «indien» ? Cette image de l'indien est reprise par deux fois dans la première partie du récit : «L'exil, ce peut être pour une génération de l'entre deux appareimment intégrée, si ce n'est absorbée, l'indianité retrouvée» (2) et «tout à l'heure, il sortira de sa cabane en planches pour fouler en apatride de nouvelles terres indiennes» (3).

De plus, le «quoique d'origine arménienne» de la couverture renvoie à un reniement que Melkonian, lucide, sait impossible : «non pas que je veuille à tout prix (à n'importe quel prix) cultiver une origine, une différence. Non pas. Mais il est des racines qui travaillent la terre jusqu'à la tige, l'air libre. Aussi tous les efforts de reniement sont-ils vains : «l'inconscient n'a pas besoin de certitudes, de raisons pour creuser de nouvelles galeries ou se ramifier» (4).

Dans les quelques lignes où il présente lui même l'ouvrage, Melkonian explique clairement ce qu'est «le miniaturiste» : «...en agençant ces diverses miniatures d'un âge prélittéraire... je suis parvenu à déterminer l'origine de mon écriture : avant qu'elle ne m'enveloppe, ne me protège, ne me fasse-expression immodeste-force d'univers» (5).

L'enjeu est clair : un écrivain veut déterminer l'origine de son écriture et doit pour cela régler, des comptes avec le monde d'avant l'univers des mots écrits. La démarche n'est pas sans analogie avec celle de M. Duras dans son dernier roman, «L'amant» (6). Mais il est intéressant de constater que Melkonian a dû écrire ce livre là avant tout autre, quand Duras a attendu pour le faire d'être un écrivain confirmé. Ça n'est sûrement pas un hasard...

L'âge pré-littéraire dont il est question ici ne renvoie pas seulement à l'enfance ou à l'adolescence. Melkonian divise son texte en trois parties et leur donne des titres : l'âge pré-littéraire, c'est celui du «voir», du «parler» et du «mourir».

VOIR

Un fils unique dans un minuscule atelier de tailleur arménien. Qui «fouille du regard». S'enferme dans l'armoire aux tissus. Joue sur le linoléum usé. Quelques digressions émaillées de citations littéraires sur la couleur, le vêtement et sa fonction. Et c'est tout. Ce qui nous fait aimer ce livre, ce n'est pas, vous vous en doutez, l'histoire qu'il pourrait raconter !

Des images peut-être ? Il y en a.Photos d'époque très réussies. Nous qui avons connu le lino usé et le cousin Roupén, nous n'avons aucun mal à les reconnaitre.

Mais l'ambition de Melkonian est autre. Il ne s'agit pas pour lui de feuilleter l'album des souvenirs, mais bien de se livrer à ce qu'il appelle «une archéologie de l'être». «Ce ressouvenir n'est pas complaisance... mais archéologie de l'être, imagier : il est des voyages que nous ne saurions dédaigner sous prétexte qu'ils n'intéressent que les âmes sensibles, les lents, les taciturnes et les timorés» (7).

Peut-être nous faudra-t-il lire ce livre là autrement. Le lire en acceptant sa lenteur et cette façon obsessionnelle de chercher la phrase qui nous dira l'ennui, la solitude, les rêves ou la sensualité du «petit baron en pyjama emmitouflé dans une robe de chambre en pilou bleu».

Le lire pour le plaisir de ces mots qui sonnent juste. Un peu comme on lit un poème, peut-être.

PARLER

Il y a une progression dans l'agencement de ce triptyque : une sorte de crescendo. «Parler», ça n'est plus l'innocence du «voir».

«Parler», c'est déjà la perte, la déchirure, la rupture qui sera consommée dans «mourir».

Les faits. Il y avait une langue qui était «donnée, par avance sue, gratuite» : l'arménien du père (la mère parle un «mélange de turc, d'arménien, de grec et d'italien»).

Il y aura une langue à conquérir : le français de la nourrice.

Mais il y a aussi une langue désormais interdite entre le père - que la paralysie immobilise peu à peu - et le fils : l'arménien abandonné au profit du français. «En français, papa me colonisait, colonisait ma première langue jusqu'à l'effacement de la bande mémorielle» (8).

Le père raconte des histoires mais n'évoque jamais son passé.

Et puis, annonçant le monde hospitalier qui sera le décor de la dernière partie du livre, il y a eu un enfant de quatre ans qu'on a privé pendant huit mois de la tendresse des siens pour raisons de convalescence.

C'est sans doute cette partie du livre qui justifie sa présentation dans un journal arménien. J'y ai vu comme un douloureux écho du «Կը նահանջէ լեզուն» de Chahnour. «Renoncer à sa propre langue (accepter ce renoncement) c'était renoncer à bien plus qui ne se chiffre pas. Porter en soi le deuil d'une inconnue, d'une civilisation imaginaire qui tient dans la faculté de prononcer.C'est maintenant vivre (continuer) avec un accablement sans fond et sans nom» (9).

Par ce «dégagement et analyse obsessionnels des épaves de la langue mère»(10) Melkonian nous dit (dans la langue conquise, qui elle, se porte bien, merci) que c'est peut-être là, dans cet «appel» de la première langue qui ne cesse de le «travailler», qu'il a vécu la catastrophe. «La langue me revient, me travaille, s'impose... comme si elle en référait à moi, me suppliait de me souvenir, me regrettait» (11).

La seconde langue, elle, l'a «établi, planté, en terre ferme». Et on le croit sans peine lorsqu'il avoue qu'il la «cultivera jalousement»...

MOURIR

Décor : les hôpitaux, coté pauvres : caves de St Louis, salles de Lariboisière... Première mort : celle de l'oncle Mihran, «colosse d'un autre âge» (il avait été enrole en 1915 dans les volontaires arméniens sur le front du Caucase) qui «contenait dans ses paumes d'artisan un peu de la mer Caspienne et de l'Ararat»... (12). Le père est incurable(double hémiplégie): il survivra sept ans, d'une salle commune à l'autre, avec quelques retours à la maison.

Etrange relation de ce père sans corps, momifié, parti «à la conquête du monde intangible de l'esprit et de l'amour» et du fils qui le sanctifie et le dorlotte amoureusement... Habitué à la mort, le père essayait, dit le fils «de m'initier à cette même idée, odieuse, qui signifiait pour moi la plus désolante des disparitions, la sienne».

L'adolescent devient, «névrose à l'appui, un enfant-cauchemar» et avale un jour un mélange de médicaments : «la peur de la mort me l'avait fait désirer inconsidérément». Le voilà à l'hopital, deux lits plus loin que son père...

Lorsqu'il en sortira, ce sera pour écrire: «je recherchais, au moment où le sol se dérobait sous moi un appui. Cet appui, n'était-ce pas l'écriture ? (13). Plus tard «les mots du récit établiront (malgré moi, par dessus moi, me dépassant, m'effaçant presque) une vérité romanesque» (14) dit Melkonian dans sa conclusion.

Peut-on vraiment imaginer ce qu'a été «la purification des fouilles» tentée par Melkonian ?

La force de ce récit qui finit toujours par poser les véritables problèmes m'a fascinée. Qui de nous peut lire avec indifférence des mots comme ceux-là : (le fils est hospitalisé près de son père) «nous étions désormais deux «tordus» dans un même hôpital. Une parole que nous n'avions pas su déchiffrer s'accomplissait» (15).

La catastrophe - en douterions nous encore ? - se conjugue aussi au présent : «il n'y avait pas d'autre avenir pour moi que la paralysie... c'est ainsi que je pris à la lettre la prophétie d'un camarade de classe qui,lors d'une discussion passionnée sur les métiers m'ôta définitivement ma part de rêve (alors, exercer un métier, c'était se réaliser) : «puisque ton père est paralysé, toi aussi tu seras paralysé». J'étais pris au dépourvu. Mon expérience de la mort (des morts) me rendait inapte à la vie» (16).

Pour «déplacer la douleur originelle» il faudra «créer de nouveaux talismans». La reconquête de cette histoire individuelle n'a été possible qu'au travers de l'œuvre écrite.

La création, ce sera la «terre d'accueil propice à une fixation définitive», que recherche celui qui «se trouve à des milliers de lieues de son point d'origine, de son circonstanciel et sûrement douloureux prélèvement» (17).

Car l'écriture lui permettera de parcourir et de reparcourir les lieux qui lui échappent. De les ancrer dans la réalité en animant l'autre, dit l'auteur, à les «voir par mes yeux».

Melkonian sait aussi que cette histoire nomminative portera «la trace de l'autre, majuscule, générique, des hommes». Histoire qui ne lui inspire pas un trop grand respect et qu'il juge «impalpable, sans peau, gonflant éhontément l'outre du temps de coutumes et d'informations»(18).

Le propos tenu ici est, bien sûr, indissociable du style.

Ce «récit médian traversé de quelques scènes biographiques mais thématisées» ne pouvait se plier aux lois du roman traditionnel.

Et pour en aimer le style «curieusement ouvré, mauresque, croissanté de parenthèses» peut-être faudra-t-il partager, le temps d'une lecture, le goût prononcé de son auteur pour «la miniature et la logomancie».

(1) **Le Miniaturiste,** Ed. du Seuil, page 43, (2) page 17, (3) page 39, (4) page 18, (5) couverture.

(6) voir «Միրահարը ըստ Տիւրասի» de Krikor Beledian, dans «ՅԱՌԱՋ - Միտք եւ Արուեստ» du 4 novembre 1984.

(7) **Le Miniaturiste,** Ed. du Seuil, page 18, (8) page 59, (9) page 44, (10) page 109, (11) page 44, (12) page 80, (13) page 108, (14) page 109, (15) page 108, (16) page [illegible], (17) page 47 (18) page 48.

Fonds A.R.A.M

BOULEZ, MESSIAEN, AMY :

le rendez-vous des grands musiciens

par Daniel LEUWERS

En ces mois d'hiver, le Théâtre des Champs-Elysées offre alternativement sa salle à *la Périchole* de Jérôme Savary (et d'Offenbach !) et à quelques grands concerts de musique. On a ainsi pu assister récemment au «come-back» de la célèbre chanteuse Rita Streich, mais non sans une certaine déception: le poids des ans est sans pitié. En revanche, les deux concerts donnés au début du mois de décembre par l'Orchestre National de France ont été éblouissants et ont surtout valu par l'interprétation du *Concerto pour piano et orchestre no* 4 de Rachmaninoff. Le clavier était occupé, il est vrai, par Vladimir Ashkenazy. Singulière entrée en scène de cet interprète hors pair : Ashkenazy se fraie un chemin vers le piano, les cheveux ébouriffés, le costume un peu fripé, les mains atteintes d'une nervosité qui gagne toute la salle. Le pianiste ne trouve pas la bonne position de sa banquette, son regard s'égare sur les premiers rangs de l'assistance. Tout semble sombrer dans une perdition électrique, et il faudra tout le concerto de Rachmaninoff pour qu'Ashkenazy se délivre et nous délivre dans un déchaînement de passions auquel l'orchestre répond magistralement. La merveille d'un concert tient à cette dramatisation dans laquelle Vladimir Ashkenazy est vraiment passé maître.

Mais un autre événement devait quelques jours plus tard éclipser celui-là. L'Orchestre National de France était toujours sur scène, mais dirigé cette fois par Pierre Boulez, dans un programme moderne et contemporain. Le lundi 10 décembre était, en fait, le rendez-vous des plus grands musiciens français vivants. Après avoir dirigé *Jeux* de Debussy -ce musicien que Boulez affirme avoir toujours pris «pour modèle»-, le directeur de l'IRCAM rendit hommage à Gilbert Amy en interprétant son *Adagio et Stretto*, qui date de 1979, dans lequel le jeune compositeur (il est né à Paris en 1936) s'inspire de la forme scolastique de l'épisode final de la fugue pour jouer des développements thématiques dont son resserrement offre maintes possibilités. Le public fit une belle et juste ovation à Gilbert Amy et à celui qui fut son professeur au Conservatoire, Pierre Boulez.

La dernière partie du concert fit place aux *Poèmes pour Mi* d'Olivier Messiaen, émouvante succession de mélodies (chantées par Phyllis Bryn-Julson) en hommage à Dieu, à la nature et aussi à l'épouse, où la paix n'est finalement acquise qu'au prix du renoncement à la chair. Ce cycle écrit en 1936 est un chef-d'œuvre qui a conservé toute sa jeunesse, et Olivier Messiaen (qui a aujourd'hui 76 ans) semblait rayonner lui aussi de jeunesse en rejoignant Boulez et l'Orchestre National sur une scène soudain métamorphosée de bonheur et devant une assistance consciente d'assister à un événement historique : l'étreinte du disciple Boulez et du maître Messiaen symbolisait un grand moment de la musique française de ce temps. Et personne n'avait envie de quitter le Théâtre des Champs-Elysées qui, ce soir-là, se vida comme à regret. L'émotion a, elle aussi, des vertus électrisantes,et il est juste qu'elle se cristallise parfois davantage sur les compositeurs que les interprètes.C'est là tout le charme de la musique vivante.

Henri TROYAT - TCHEKHOV

Ed. Flammarion Paris, 1984

Այս տարի Հոկտ.ին լոյս տեսաւ Հանրի Թրուայայի վերջին գիրքը, ռուս գրագէտ Անթոն Չեխովի կենսագրութիւնը:

Մասնագէտը չեմ, ո՛չ կենսագիրին, ո՛չ ալ Չեխովին, բայց քանի մը տող Թրուայայի հատորին մասին՝ աւելորդ չնկատեցի: Թրուայայի անձին շուրջ ատենօք՝ վէճեր կային, որովհետեւ Հայ մամուլը կ'ուզէր զայն անպայման սեփականացնել, ու իր փառքէն ու փարկէն մասնիկ մը՝ Հայ գաղթականութեան տըխրահալած դիմագծութեան փոխանցել: Այդ վէճերը վաղուց իրենց այժմէութիւնը կորսնցուցած են, եւ հոս՝ Ֆրանսայի գըրագէտին մէկ հատորն է որ մեր ուշադրութեան արժանի կը դառնայ պարզապէս:

Կ'երեւի թէ Թրուայան չափազանց բեղուն գրիչ մը ունի: Իր գործերուն թուումը երկու էջ կը գրաւէ ներկայ հրատարակութեան սկիզբը: 40 հատոր վէպ, 10 հատորէ աւելի պատմուածք, փորձագրութիւն ու ճանապարհորդական նօթագրութիւններ եւ 10 հատոր ալ՝ կենսագրական մարզէն ներս: Թրուայայի վիպական արտադրութիւնը, հակառակ իր ծաւալին, շատ չի տարբերիր վերջին տասնամեակներու հայերէն լեզուով գրուած վէպերու միջին մակարդակէն: Այդ պատճառով իսկ հաւանաբար՝ սիրուած է ան ու գնահատուած Հայաստանի մէջ: Բայց Թրուայայի զուտ կենսագրական գործը շահագրգռական է, որովհետեւ ռուս աշխարհին պատկանող դէմքեր կ'ընտրէ ան, իշխանուորներ կամ 19րդ դարու գրագէտներ: Եւ քանի որ այդ աշխարհը լաւ կը ճանչնայ ինք, ռուսերէն կը կարդայ, վաւերագրերուն եւ գրութիւններուն մօտէն ծանօթ է, իր կատարած աշխատանքը լրջութեան դրոշմ մը կը կրէ անուղղակի, ու երբեմն ալ՝ որոշ ուժ մը կը պարունակէ իր մէջ: Կ'ըսուի թէ վիպագիրի իր հանգամանքն է որ դիւրութիւն մը կու տայ իրեն դէմքերն ու անձնաւորութիւնները վերակազմելու համար: Պէտք է աւելցնել որ կենսագրութիւն բուսածը Ֆրանսայի մէջ՝ ժողովրդականութիւն վայելող գրական սեռ մըն է: Ժողովրդականացման ճամբով Թրուայայի կենսագրութիւնները կ'ենթադրեմ որ իր գրական գործունէութեան երկարաձգումն են: Մասնագէտներուն չուղղուիր Չեխովի իր կենսագրութիւնը, եւ ո՛չ ալ մասնագիտացած փնտռտուքներ կ'ենթադրէ: Համալսարանական աշխատանք մը չէ՛: Թրուայայի վէպերուն պէս՝ պարզ ընթերցողին կ'ուղղուի:

Մնաց որ հաճոյքով կը կարդացուի իր այս «Չեխով»ը, ու լաւ է երբեմն «պարզ» ընթերցողի մը վերածուիլ, ու շատ մը բաներ սորվիլ հեղինակի մը մասին, որմէ հասարակութիւնը յաճախ իր թատերգութիւններէն անդին՝ շատ բան չի գիտեր: 1860-ին ծնած ու 1904-ին մեռած, Չեխով կարճ ու լեցուն կեանք մը ունեցած է, իր կենդանութեանը արդէն իսկ՝ նկատուելով իբրեւ մեծագոյն ռուս արձակագիրը: Կենսագրութիւնը այդ կեանքին պարագաները կը պատմէ, շատ դասական կերպով: Կը սկսի մանկութենէն, կը նկարագրէ հայրենական տունը, ընտանեկան ողբերգութիւնը, Մոսկուա ժամանումը, ուսանողական տարիներուն՝ գրական - լրագրական գործունէութեան սկզբնաւորութիւնը, շուտով վրայ հասնող յաջողութիւնը: Պատումին ընդմէջէն կ'անցնին զանազան դէմքեր, լրագրական, թատերական, գրական աշխարհներուն պատկանող, Չեխովին հետ իրենց բարեկամական յարաբերութիւններու ճամբով: Այս ձեւով հասկցուած կենսագրութիւնը կրնայ առողջ սեռ մը նկատուիլ, որովհետեւ գրական արտադրութիւնը ժամանակաշրջանի մը մէջ կը զետեղէ, եւ կը նկարագրէ անոր ընդունելութեան եղանակներն ու հանգրուանները, շատ չծանրանալով ճիշդ է՝ այդ ընդունելութեան ու յաջողութեան պատճառներուն ու պայմաններուն վրայ: Կը տեսնենք սակայն, թէ ինչպէս գրագէտ մը դանդաղ կերպով՝ կը ծաւալի, կ'ընդարձակէ իր գործունէութեան դաշտը, նոր շրջանակներու մէջ մտնելով, ու երբեմն՝ վերիվայրումի ենթարկելով իր կեանքը:

Հայերուս մօտ՝ այս ֆենոմէնը դժուար ըմբռնելի է, որովհետեւ մանաւանդ՝ արեւմտահայ աշխարհէն ներս ընթերցող հասարակութիւն բուսածը, եւ նոյնիսկ՝ գրական առարկային հետ յարաբերութիւն ունեցող շրջանակները միգամածային բընոյթ մը ունին: Բայց ռուս իրականութեան մէջ, 19րդ դարու վերջաւորութեան, փայլուն դէմք մը որ ցցուէր՝ իր շուրջը կը հաւաքուէր հոյլ մը մարդիկ, լրագրի ու թատրոնի բարձրաստիճան եւ փարթամ կեանք վարող տնօրէններէն մինչեւ պարզ հիացողները: Կը տողանցեն այսպէս մոսկովեան կեանքը, Պետերպուրկի սալոնները, Ղրիմի զբօսավայրերը, եւ հեռուէն, գրեթէ աննշմարելի՝ ժամանակակից հասարակական պայքարներն ու վէճերը, որոնք երբեմն, շատ անուղղակի կերպով՝ կը ցոլան Չեխովի պատմուածքներուն մէջ, շատ երկրորդական նշանակութիւն մըն ալ ստանալով կենսագիրին կողմէ, որ իր նախասիրութիւններէն ու քաղաքական ատելութիւններէն տարուած է երբեմն:

Ճիշդ է որ Չեխովի պատմուածքներուն մէջ, ուր գրեթէ միշտ՝ սեւեռումի առարկան գաւառական քաղքենիութիւնն է, այդ վէճերն ու պայքարները առանձին նկատի չեն առնուիր, այլ միայն իրենց պրիսմակուած ազդեցութեամբը տուեալ անձի մը ճակատագրին վրայ: Եւ ընդհանրապէս չնչին է այդ ազդեցութիւնը: Կարծէք Չեխով փաստել կ'ուզէ, որ «գաղափարական» փարումները շատ մեծ տեղ չեն գրաւեր մարդոց կեանքին մէջ: Կ'անցնիմ այսպէս պահ մը՝ Չեխովի արձակ արտադրութեան, որ գոնէ Ֆրանսայի մէջ՝ քիչ ծանօթ է իր թատերական գործին բաղդատմամբ: Ու կարելի է հարց տալ, թէ ինչպէ՛ս այդ հեղինակը կըցած է պատմուածքի ժանրին մէջ մնալով՝ ա՛յդքան յափշտակիչ գործեր տալ: Մեր դարը աւելի պատկառանք կը տածէ վիպական ծանր գործերուն հանդէպ, ու նուազ ուշադրութիւն կ'ընծայէ նորավէպի կամ պատմուածքի դրասանքներուն ու բանուածքին: Եւ ե՛ս ալ այլոց կարգին, քանի որ չէի ճանչնար Չեխովի պատմուածքները: Թրուայայի հրամցուցած կենսագրութեան թափն է որ մղեց զիս անոնց ընթերցումին, նախ՝ Ֆրանսերէն, յետոյ՝ հայերէն թարգմանութեամբ: Ու անոնց հըմայքը ապշեցուց զիս: Հո՛ս է արձակին համը:

Այս արձակին հում նիւթը կը մնայ գրեթէ ծայրէ ծայր՝ նոյնը: Անկատար ճակատագիրներ, երկարաձգուող կեանքեր, անվերջ եռացանքներ որոնք անշարժ իրականութեան մը կը բախին, չնչին միջադէպեր, յաճախ՝ ամուսնական կեանքէ վերցուած, դաժան ու միաժամանակ՝ ծայր աստիճանի քնքոյշ սեւեռումի ենթարկուած առօրեայ մը, որուն մէջ ամէն ինչ կը միաձուլուի, կը կորսնցնէ իր սուր հանգամանքը, բարձր գաղափարներ թէ խոր ողբերգութիւններ: Եւ ամէն ինչի մէջ՝ անհուն, աններեւակայելի նրբութիւն մը, թեթեւ հիւսքի մը պէս: Կնոջ մը կեանքէն քանի մը օր, քանի մը ամիս կը պատմուին երբեմն, ու պատմումը կը կենայ, համակեցութեան պատկերով մը: Անշարժութեան, աւազախրումի հանդէպ բացարձակ նախասիրութիւն մը կայ Չեխովի մօտ, կարծէք պատմողական ամենանուրբ շօշափումները ի գործ դրուած են զգալի դարձնելու համար հեշտալից ձանձրոյթին ու անյոյս համակերպութեան բոլոր նրբերանգները, մանաւորաբար՝ կիներու պարագային: Տեղ մը օրինակ՝ այդպիսի կնոջ մը մտածումները կ'արձագանգուին. «Հարկաւոր է ոչ թէ ապրիլ, այլ միաձուլուիլ անծայրածիր եւ իր ծաղիկներով, դամբանաթմբերով ու հեռաստանով յաւերժութեան պէս անտարբեր այս չքեղ տափաստանի հետ, եւ այն ժամանակ՝ լաւ կը լինի...» («Հայրենի անկիւնում» 1897):

×

Չեխով առատ նամակագրութիւն մը մշակած է իր մտերիմներուն եւ իր ժամանակակիցներուն հետ, ընտանիք, բարեկամներ ու բարեկամուհիներ, գրագէտներ, եւ այլն: Թրուայայի կենսագրութիւնը ճիշդ է որ կ'օգտագործէ Չեխովի մահէն յետոյ իր մտերիմներուն գրածները իր մասին, բայց խորքին մէջ՝ գրագէտին նամակագրութենէն կ'օգտուի ամէն բանէ առաջ, լայնածաւալ շահարկումի կ'ենթարկէ զայն: Կենսագիրը կրնայ հետեւիլ այդ ձեւով գրագէտին կենսագրական բոլոր մանրամասնութիւններուն, ու հասնիլ անկէ անդին իր բազմազիմակ հոգեբանութեան, ունենալով բոլոր դէպքերու եւ միջադէպերու մասին՝ աղբիւրէն իսկ բխող տեղեկութիւններ: Կենսագրական ժանրը լայն չափով արդէն՝ հարկատու է նամակագրութեան: Երբ մէջտեղը նամակագրութիւն չկայ, կենսագիրը ստիպուած է կա՛մ հնարելու, կա՛մ ալ մեկնաբանելու: Հում նիւթ ունի միայն իր առջեւը, դէպքերու շարան մը, եւ վաւերագրերը արտաքին գործունէութեան մասին կը խօսին, ականատեսներու դիտանկիւնը կը պարտադրեն: Երբ ընդհակառակն հատորներ կը լեցնէ խնդրոյ առարկայ անձին՝ հեղինակին նամակագրութիւնը, ինչպէս Չեխովի պարագային, այն ատեն՝ կը բաւէ գրագէտէն քաղել, իր նամակներէն հանել աշխարհահայեացքը, դէպքերուն առջեւ հակազդեցութիւնը (որ երբեմն ալ կը տարբերի ըստ նամակագրին), մտերիմներուն եւ օտարներուն հետ իր յարաբերութիւններու ճշգրիտ ցոլացումը: Հազարաւոր էջեր կը գրաւեն Չեխովի նամակները ու անսպառ հանք մըն են կենսագիրին համար: Կենսագրական աշխատանքը անկէ՛ կը ստանայ իր ճոխութիւնը, կեանքի մը մէջ մտնելու, դէմք մը իր ամբողջ հարըստութեամբ ու նրբերանգներով ներկայացնելու իր յատկութիւնը:

Թրուայայի գրած կենսագրութիւնը դեռ շատ հեռու չերթար այս ուղղութեամբ: Կրնար աւելի եւս մտնել, իր դասական մեթոտովն իսկ, հոգիի մը ոլորտներէն ներս: Ինչ որ կու տայ սակայն՝ բաւական է Չեխովի կերպարին բացառիկ հրապոյրը զգալի դարձնելու համար:

Չեխով, հետզհետէ ծանրացող իր առողջական վիճակին հետեւանքով, կը ստիպուի հեռու մնալ աշխարհիկ կեանքէն, առանձնանալ գիւղը կամ հեռաւոր Ղրիմի ծովափին: Այս պայմաններէն կ'օգտուի սակայն գրագէտը, գրական փառքի պարտաւորութիւններուն հանդէպ որոշ հեռաւորութիւն մը պահելու համար: Ու միեւնոյն ժամանակ՝ կը տառապի իր առանձնութենէն, Մոսկուա կամ Պետերպուրկ կը վերադառնայ, զանց առնելով բժիշկներու ազդարարութիւնը: Հեռանալու եւ մօտենալու այս տեւական, գոյակից շարժումները կը յիշեցնեն կիներու հետ իր ունեցած երկդիմի յարաբերութիւնը: Որովհետեւ կիներով շրջապատուած է ան, ու մօտիկութեան մէջ՝ բացարձակ հեռաւորութիւն մը պահելու գիտութիւնը ունի: Իր քոյրը կայ նախ, որ իր կեանքը «զոհած» է իր եղբօր սիրոյն, կան Լիքան, Լիդիան, եւ ա՛ն որ իր կեանքի վերջին տարիներուն իր կինը պիտի դառնայ, դերասանուհի Օլգան: Յափշտակիչը, սիրոյ երկդիմի յարաբերութիւններէն անդին, անշուշտ՝ գրական աշխատանքի շաղապատումն է կիներու այդ աշխարհին հետ: Որովհետեւ, Չեխովի մօտ, ինչպէս Ռիլքէի, գրելն ու սիրելը հակամարտ ուժերու ենթակայ կը թուին ըլլալ, որոնք սակայն կը սնանին իրարմէ: Մտահոգութիւն մըն է, գրեթէ մտասեւեռում մը Չեխովի մօտ՝ գրելու կարողութեան կորուստը, ստոր վտանգը, որ կնոջմէ կու գայ: «Բոլոր մեծ մտածողները քառասուն տարեկանին արդէն՝ անկարողներ էին...» կ'ըսէ, ինչ որ իր գրելու կարողութեան հոգեբանական ակունքին մասին վկայութիւն մըն է, աւելի քան իսկական հաստատում մը: Թրուայա, կենսագրի իր պարտականութիւններուն գիտակից, չի մոռնար ի հարկէ կիներու հետ յարաբերութիւնները, բայց իր վերլուծումներն ալ բաւականին չի խորացներ ան, չի փորձեր գրական գործունէութեան ակունքին մօտենալ, գոնէ այս ճամբով:

×

Կ'ուզեմ աւելցնել հիմա մատենագիտական քանի մը նկատողութիւններ: Չեխովի նամակագրութիւնը Ֆրանսերէնի թարգմանուած է իր ամբողջական գործերու շարքին: Գոյութիւն ունի նաեւ գերմաներէն, ու այս լեզուով է որ անկէ որոշ մաս մը կարդացի: Հայերէն թարգմանուած են Չեխովի «Երկեր»ը, հինգ հատորով: Առաջին հատորները պատմուածքները կը պարունակեն, վերջինը՝ թատերական գործը: Վերջին երկու հատորները լոյս տեսած են 1962-ին, Երեւան: Բայց որքան որ գիտեմ՝ նամակագրութիւնը հայերէն չէ թարգմանուած:

Վերջին առեններս՝ յաճախ առիթն ունեցայ իմ դժգոհութիւնս յայտնելու ներկայ սփինակներէն ներս, հայերէն հրատարակութիւններու վերաբերեալ: Կ'ուզէի այսօր ընդհակառակն՝ գոհունակութիւն մը յայտնել: Չեխովի հայերէն թարգմանութիւնները, թէեւ պատեհութիւնը չունէի անշուշտ զանոնք բնագրին բաղդատելու, խղճամիտ աշխատանքի մը արդիւնքը թուեցան ինծի, ձեռնհաս ու բանիմաց անձերու կողմէ կատարուած: Բացառիկ հաճոյքով մը կը կարդացուին անոնք: Լեզուի փնտռտուք կայ հոն, բայց նաեւ սահունութիւն, նրբութիւն եւ նրբամտութիւն: Անհարազատ բառերու չի հանդիպիր ընթերցողը, որովհետեւ թարգմանիչներու լեզուն չի սայթաքիր երբեք: Մէկ խօսքով՝ արդիւնքը տպաւորիչ է: Ու նախանձ կը յառաջացնէ: Այս թարգմանութիւնները կարդալով, մարդ կը մտածէ ակամայ եւ անգամ մը եւս՝ արդիական արեւմտահայերէնի անփառունակ վիճակին: Խոպան դաշտ մը կը դառնայ լեզու մը, երբ չունի իր արժանաւոր մշակները, գրագէտ թէ թարգմանիչ: Խոպան դաշտի վիճակէն ալ անդին պիտի անցնի մօտ ատենէն՝ մեր արեւմտահայերէնը: Դեռ առիթը պիտի ունենամ այս մասին խօսելու:

ՄԱՐԿ. ՆՇԱՆԵԱՆ

LE FAUTEUIL D'ORCHESTRE

Jeanine Worms, dont les tiroirs s'enrichissent d'une trentaine de pièces pour la plupart en attente d'interprètes, nous avait régalés, il y a quelques années, d'un texte aussi sobre qu'intense, «Avec ou sans arbres», admirablement joué au Petit Athénée par Emmanuelle Riva et Roland Bertin.

Aujourd'hui, «La Chasse aux Dragons» devrait faire les beaux soirs du Théâtre de l'Œuvre. Une fois encore, deux personnages, le père et sa fille, se heurtent, se rapprochent, se déchirent sans cesse, la fille refusant le remariage de son père. L'action rebondit de façon inattendue. Tout se succède en petits tableaux faits de répliques incisives, cinglantes, amères, quelquefois tendres, souvent drôles. Face à face, deux êtres qui manient le paradoxe avec autant d'insolence que d'insatisfaction, au point que l'on ne sait plus lequel dupe l'autre. Cette attitude combattive gomme toute équivoque bien qu'il y ait une force troublante dans l'amour de la fille pour son père. Evelyne Bouix, insaisissable, tellement crédible, donne à son personnage une vitalité, une authenticité sans réserve. Roger Hanin affronte cet ouragan avec une sérénité souvent mise à l'épreuve. Les deux comédiens servent ce texte aussi attachant que déroutant avec une justesse idéale.

Il en va tout autrement de «Bérénice» à la Comédie Française. Dans le cadre du Festival d'Automne, le metteur en scène allemand Klaus Michael Grüber a été invité à diriger les Comédiens-Français dans cette tragédie, l'une des plus belles, de Racine.

On reçoit ce texte immuable comme on entend les partitions les plus inspirées de Bach, de Mozart ou de Schubert. Une langue incomparable berce l'oreille et comble l'âme. Toutefois, la simplicité confine ici au dénuement. On assiste à une stagnation souvent proche de l'ennui, bien qu'il y ait dans la lecture de Klaus Michael Grüber une volonté évidente de distance. Mais cinq actes, sans entracte, - ce qui respecte parfaitement l'unité de temps -, deviennent difficilement supportables dès lors que leur mouvement semble définitivement s'immobiliser. On attend des impatiences, des reproches, des regrets; on n'entend que de profonds soupirs tandis que les voix, volontairement en demi-teinte, indifférentes à une salle qui voudrait les entendre, murmurent entre elles leur plainte d'amour, De plus, la scène, plongée dans une pénombre délibérée, les isole tout à fait. Le décor, bien laid, projette un symbolisme inutile. Les costumes, sans goût, situent chaque personnage dans son identité géographique : Bérénice, comme détachée de fresques égyptiennes, se meut serrée dans ses bandelettes comme une momie, Antiochus se présente en grand manteau oriental très sombre. L'interprétation pâtit de cette approche racinienne peu convaincante : Ludmilla Mikaël, Bérénice languide et gémissante, Michel Bozonnet, Antiochus digne et résigné, Richard Fontana, si peu vraisemblable en Titus, ramenant le rôle de l'empereur à celui d'un comparse. Les confidents font ce qu'ils peuvent : Roland Bertin s'en tire comme il peut, lui qui nous a habitués à tellement mieux, et Catherine Samie frise le ridicule.

EDOUARD EXERJEAN

Imprimé sur les Presses du Journal «HARATCH» — 83, Rue d'Hauteville - 75010 Paris Commission Paritaire: N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՓԵՏՐՈՒԱՐ
3

DIMANCHE
3 FÉVRIER
1985

LE NUMERO : 3,00 F

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

Թիւ 91

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE SEUL QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE - OCCIDENTALE
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN

TÉL.: 770. 86. 60 — C.C.P. PARIS 15069-82 E
FONDÉ EN 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 500 Ֆ. - Վեցամսեայ : 260 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 550 Ֆ. - Հատը : 3,00 Ֆ.

60ՐԴ ՏԱՐԻ — Թիւ 15.891 Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN 60e ANNÉE — No 15.891

ՎԱՐՊԵՏԸ

Գրեց՝

Ն. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Հետեւեալ գրութիւնը անտիպ էջ մըն է Ն. Սարաֆեանէն: Կը վերաբերի Աւ. Իսահակեանին, որուն հետ Անյրպետի մը Գրասէրին բանաստեղծը ծանօթութիւն հաստատած է երեսունական թուականներուն, Ռուբէնիկի միջնորդութեամբ: Սարաֆեան իր այս յուշը թուղթին յանձնած ըլլալու է Աւ. Իսահակեանի մահէն վերջ, 1957 - 60 թուականներուն:

Ոչ մէկ տեղ այնքան լաւ կը յիշեմ զինք՝ որքան Վէնսէնի անտառին մէջ: Քառորդ դար առաջ էր: Ամառ: Կը քալէինք ծառերուն տակէն: Կ'անցնէինք կանաչ ծովի մը մէջէն: Մեզի հետ էր Ո.Ն (1):

Վարպետը, բանաստեղծը, որուն հետ նոր ծանօթացած էի, տարուած Ո-ի խօսքերէն, հետաքրքրուած յանկարծ, եկած էր տեսնելու զիս: Անսպասելի էր այս այցելութիւնը: Քիչ անգամ կը տեսնենք նման հետաքրքրութիւն մը՝ իր տարիքն ու վաստակը ունեցող գրչի մարդոց մէջ: Տպաւորուած էի:

Կը քալէինք: Եւ մեզի հետ էր Ո-ն, ուրիշ բանաստեղծ մը: Կ'անցնէինք կանաչ լոյսի մը տակէն:

Վարպետը մեծ տպաւորութիւն մը ձգած էր վրաս: Յարգուած, ժողովուրդէն սիրուած բանաստեղծ էր: Բայց ունէր նաեւ տարբեր հմայք մը, եւ այս էր որ կ'ոգեւորէր զիս աւելի: Ունէր ազատագրութեան պայքարին լծուած մարդոց յատուկ հմայքը: Քաշուած էր այլեւս ամէն գործունէութենէ, հեռացած՝ գաղափարէն՝ որուն համար պայքարած էր եւ կ'ապրէր մեկուսացած: Եւ սակայն մեր յեղափոխական մտաւորականները կը յիշեցնէր միշտ: Անջնջելի էր կնիքը՝ զոր տուած էին իրեն՝ գաղափարն ու ոգին, ինչպէս եւ համբաւը:

Այս հմայքը եւ ներքին մեծութիւն մը: Ազնուական դէմք մը: Եւ տարբեր տպաւորութիւն մը տակաւին: Վարպետը, հոգիով ու երգերով այդքան հայ, նկարներու վրայ տեսնուած սամուրայները կամ մանտարէնները կը յիշեցնէր: Երկար, լայն դէմք մը՝ դէր մարդու: Սրածայր, պզտիկ մօրուք մը, պզտիկ, սեւ պեխեր՝ խոշոր քիթի մը տակ: Կախ այտեր, խորշոմներ: Խոհուն ու ուժգոյն ճակատ մը: Մտածկոտ ու ծանր աչքեր:

Տեսիլքին եւ գերբնականին նայող մարդ չէր վարպետը: Աշխարհիկն էր իր հոգը: Եւ սակայն, նման անոնց որ աշխարհէն անջատուած, տեսիլք մը կը նային: Վեհութիւն մը եւ նոյն ատեն թեթեւ տխրութիւն մը կար այդ դէմքին վրայ: Աչքերը հեռուն էին: Հաւանաբար՝ հոն ուր ընկղմած էր ազգային երազը, այնքան պայքարներէ վերջ: Հաւանաբար հոն՝ ուր այնքան մեծութիւններ նահատակուած էին: Հաւանաբար հոն՝ ուր նոր հայրենիք մը ոտքի կը կանգնէր:

Ոչ ինքնասիրութիւն այդ դէմքին վրայ, ոչ կեղծիք, ոչ ատելութիւն եւ ոչ ալ այն մանր մունր զգացումները որ կամայ ակամայ կ'երեւան՝ շատ մը դէմքերու վրայ: Ոչ ալ պատկառելի ըլլալու փափաք: Պարզ էր վարպետը: Եւ բանաստեղծէ մը աւելի փրոֆէսէօրի մը կը նմանէր: Եւ սակայն, զգալի էր բանաստեղծը՝ իր առաջին խօսքերուն իսկ:

Պերճախօս չէր եւ լեզուն խիճերու կը զարնուէր կարծէք: Բայց վարպետը կ'երեւար զգայուն եւ խելացի: Կ'երեւար իմաստուն, տէր՝ իր մտածումներուն, բարի, բարեկիրթ եւ յարգալիր: Ծանրախոհ եւ լայնամիտ: Սակաւախօս եւ ուշադիր ունկնդիր: Եւ խաղաղ ու գոհ երեւալով հանդերձ, խռովք մը կը մատնէր: Յոգնութիւն մը կար: Խոնջ խոյի մը պէս կը քալէր: Եւ այս բոլորը խոր տպաւորութիւն մը կը ձգէին:

Այսպէս կը տեսնէի զինք քառորդ դար առաջ: Եւ շատ բան չէի տեսներ անշուշտ: Առիթ չունեցայ: Անկէ վերջ, քանի մը տեսակցութիւններ միայն: Միասին ճաշեցինք իր տան մէջ, միասին շրջեցանք Մոնփարնասի փողոցներուն մէջ: Բայց վարպետը շուտով մեկնեցաւ Փարիզէն: Եւ ոչ մէկ կապ այլեւս:

Շատ բան չէի տեսներ անշուշտ: Տեսնելու համար պէտք էր ըմբռնած ըլլայի իր մէկ մեծ քերթուածը որով ճանչցուած էր (2): Յոռետես, սեւ քերթուած մը, դառն մենախօսութիւն մը՝ անտառին մէջ: Մարդերէն խոյս տուող բանաստեղծ մը կը խօսի մարդոց մասին, կեղծ, չար, վատ, ունայնամիտ կը գտնէ զանոնք: Գազաններն աւելի վեր կը դասէ անոնցմէ: Եւ արհամարհելով կեանքին տուած բարիքներն ալ, կը նախընտրէ մնալ անտառին մէջ, մինակ բայց ազատ, մինակ ծառերուն առջեւ ուրմէ կ'առնէ իր ուրախութիւնը եւ ներքին լոյսը:

Սիրելով հանդերձ մենութիւնը, չէի կրցած ըմբռնել այս քերթուածը, ոչ ալ անոր ետին եղած մեծ տառապանքը: Շատ բան չեմ յիշեր: Բայց կը յիշեմ այն ինչ որ պէտք էր, որպէսզի աւելի լաւ տեսնեմ զինք՝ այսօր:

Կը տեսնէի զինք՝ իր այն օրերուն մէջ երբ իր լոյսը մարելու վրայ էր: Կը խօսէր մեծ վէպի մը մասին՝ զոր սկսած էր գրել: Բայց կ'ըսէր թէ չէր կրնար աւարտել: Չէր գտներ իր առաջուան ոգեւորութիւնը: Գոհացում չէր առներ իր գրածէն:

Կը խօսէր արեւմուտքի անկումը գուշակող գերման փիլիսոփաներու մասին: Սփէնկլէրը կը յիշէր: Յոռետեսութիւն մը ցոյց կու տար միշտ:

Կը խօսէր Հայրենիք վերադառնալու մասին: Վարանումներ կը մատնէր: Կը նմանէր անկիւնադարձի մը առջեւ կանգ առած մէկու մը, անորոշ վիճակի մը մէջ էր: Եւ կարօտը ունէր հայրենի հողերուն:

Եւ այս, ինչպէս եւ այն հատ ու կտոր խօսքերը որ մնացած են մտքիս մէջ, կը բացուին, կը լուսաւորուին այսօր, երբ կը քալեմ ծառերուն տակէն, քառորդ դար վերջ:

Իր լոյսը մարելու վրայ էր եւ մնաց լուռ տարիներով, կամ քիչ անգամ խօսեցաւ:

Տկարութիւն մը կը տեսնենք յաճախ նման լռութեան մը մէջ: Կը խորհինք թէ ոմանք ամէնէն դաժան պայմաններուն մէջ իսկ կը շարունակեն գրել եւ մեծ ստեղծագործները անոնք են որ կը քալեն շարունակ: Անշուշտ: Բայց մեծեր կան նաեւ լռողներուն մէջ: Եւ որոշ մեծութիւն կար վարպետին լռութեան մէջ:

Ան իր ճամբուն վրայ տեսած էր հաւանաբար այնպիսի բաներ որ ալ ոչ մէկ բանի կը հաւատար այլեւս: Տեսած էր հաւանաբար թէ մարդիկ կը մաքառին, կը զարնուին իրարու՝ տեղ մը հասնելու համար եւ չեն հասնիր: Տեսած էր թէ անկայուն է ամէն գաղափար, աւազի պէս կը հոսի: Ու կը նախընտրէր լռել: Երբ չկար այլեւս հոգիէն եկող ձայնը, առանց որուն կարելի չէ հարազատ երգ մը տալ՝ ապաւինելով մտքի ճարտարութեան ու զարգացումին: Լռել՝ չըսելու համար հաւանաբար աւելորդ խօսքեր: Լռել՝ չըսելու համար թերեւս նաեւ խանդավառ խօսքեր՝ որ կրնան պատրանքի վերածուիլ: Մեծութիւն մը կար իր լռութեան ետին: Մտածող մարդ էր:

Խիղճի մեծութիւններն է որ կը սիրենք անշուշտ ամէնէն աւելի: Բարութիւն, հեզութիւն տկարութիւններ կը թուին մեզի այս աշխարհին վրայ: Եւ երբ կը դառնանք մեր ազգային կեանքին, այդ խիղճի մեծութիւնն է որ կը փնտռենք: Կը սիրենք այն որ, մտրակը ձեռքին, բարձրացաւ հայրենիքին «փիլիստէյներ»ը հալածելով: Եղաւ անխնայ՝ տալու համար իր ճշմարտութիւնը եւ նահատակուեցաւ անոր համար: Եւ մեծցաւ իր մեծ գործով եւ իր նահատակումով:

Բայց մեծութիւն մը կար նաեւ վարպետին մէջ: Խոյանքները սին կ'երեւային իրեն՝ այլեւս՝ հաւանաբար յարձակումները նաեւ, անոնք իսկ որ ինքնապաշտպանութիւն են եւ ոչ թէ աշխարհակալութիւն: Հայութիւնն էր իր հոգը: Եւ այդ հայութիւնը, այս դաժան օրերուն մէջ, կը պահանջէր մեծ ուշադրութիւն: Վարպետը, գտնելէ վերջ հանգիստ, պատիւ, փառք չկրցաւ մոռնալ հաւանաբար այն որուն համար պայքարած էր տարիներով: Հայու աչքով կը նայէր եւ կը նայէր ամբողջ հայութեան, անոնց նաեւ որ ջարդ ու կոտոր ինկած էին օտար երկինքներու տակ: Հայութեան դարաւոր կարօտներով եւ ցաւերով կը նայէր: Մեծ իմաստութիւն մը կար իր խաղաղութեան եւ լռութեան մէջ:

Այսպէս կը՛ բացատրուի իր մեծ հմայքը: Եւ իր գործով անշուշտ: Իր վարուելակերպով նաեւ: Ինքզինք արժեցնել գիտէր:

Այսպէս, մնալով հանդերձ առ հասարակ լուռ, վարպետը՝ հայրենի հողերուն վրայ դարձաւ վարպետ, նախագահ, վեհափառ հայր՝ գրականութեան, մեծ հայ: Սիրուեցաւ եւ արցունքներ խլեց իր մահով: Արտասահմանի մէջ, խոնարհեցան բոլոր հոսանքները իր առջեւ:

Օրինակելի դէմք մը: Այս էր զոր կ'ուզէի տալ եւ ոչ թէ ուսումնասիրութիւն մը:

Այս էր վարպետը որուն հետ կը քալէի քառորդ դար առաջ: Կը քալեմ նոյն ճամբէն եւ աւելի մօտէն կը զգամ զինք:

Փոխուած են անշուշտ ծառերը, մնալով հանդերձ նոյնը: Եւ աշուն է, մշուշ: Սեւ ու թաց են ծառերը, ստուերային, ոմանք այլանդակ, ոմանք ընկղմած առագաստանաւերու նման: Սեւ ու թաց են ճիւղերը, մանուածապատ, հսկայ սարդոստայն՝ մշուշին մէջ: Մնացած տերեւներ կը սարսռան անոնց վրայ: Տերեւներ կը թափին: Լարեր կը փրթին: Թաց են թափած ոսկի տերեւները, ոմանք հալած արդէն, մոխիրի վերածուած: Խէժի պէս է հողը եւ սոսինձի պէս կը փակչին հոս ու հոն մնացած խոտերը: Կաթիլներ կ'իյնան: Ամայութիւն եւ լռութիւն է: Պզտիկ ցուրտ մը կայ:

Այս բոլորը, տխրութիւն մը կու տան անշուշտ: Ամէն ինչ հոսուն, ծփուն կ'երեւայ այս մշուշին մէջ: Եւ ամէն ինչ կորնչելի: Մեծ տխրութիւն մը կայ: Մարդիկ անյայտ ուժի մը խաղալիքն են կարծէք: Խաղալիքն են կեանքին անսահման ծովին: Ոչինչ կը շահին մարդիկ ամենաբարձր կատարներուն վրայ իսկ: Եւ ոմանք ընկճուած են, չըլլալով այն զոր կ'ուզէին ըլլալ: Ոմանք տխուր՝ ընդունելով փառքն ու պատիւը՝ զոր կ'արհամարհէին: Կորուստ մը կայ վաստակին հետ: Եւ ամէն ինչ կորուստ է, մահուան սեմէն անդին:

Մեծ քաղցրութիւն մը կայ սակայն: Այս բոլորը շատ աւելի զգալի կը դարձնեն վարպետին ներկայութիւնը, հոգին՝ որ այնքան ընկղմող երազներ եւ ցաւեր տեսաւ: Ներկայ է վարպետը, այն որ յոռետես աչքով մը նայեցաւ աշխարհին եւ եղաւ լաւատես յանուն հայրենիքին: Քաղցըր է իր յիշատակը: Հայրենի հողերուն պէս է հողը որուն վրայէն քալեց այս օտար անտառին մէջ: Ներկայ է վարպետը, արուեստին մարդը: Վաստակաւոր մըն էր: Եւ վարպետին այս ներկայութիւնը կը զգացնէ թէ բան մը կը մնայ ի վերջոյ: Կը մնան յիշուելու արժանի վաստակաւորներ: Թէ ամէն ինչ սեւ չէ: Լոյսեր կան նաեւ մարդկային տառապած, թշուառ սրտերուն մէջ: Այս բոլորը աւելի զգալի կը դարձնեն վարպետին ներկայութիւնը: Սեւ չէր միայն որ տեսած էր ան այլ եւ այդ լոյսերը:

Մեծ ոգեւորութեամբ, յարգանքով էր որ կը քալէի քովէն՝ քառորդ դար առաջ: Աւելի մեծ յարգանքով է որ կ'անցնիմ այսօր նոյն ճամբէն: Միասին ենք դարձեալ կարծէք: Եւ մեզի հետ է ան: Ոչ մէկ տեղ այնքան լաւ կը յիշեմ, այնքան լաւ կ'ըմբռնեմ, այնքան մօտ կը զգամ զինք՝ որքան այս անտառին մէջ:

Մշուշը յաւերժութեան պէս է եւ վարպետը՝ անմահներուն պէս:

1.- Ո-ն ի հարկէ բանաստեղծ Ռստանիկն է:

2.- Կ'ակնարկէ Իսահակեանի Աբու Լալա Մահարի քերթուածին:

Fonds A.R.A.M

ՅՈՒՇԱՐԱՐԸ

Վահագն Գրիգորեան · Ադամամութ : Վէպ Սով · Գրող, Երեւան, 1984, 376 էջ :

Հայաստանէն կը հասնի մեզի այս վէպը՝ Ադամամութ: Երիտասարդ հեղինակ մըն է Վահագն Գրիգորեան, հաւանաբար՝ քառասունի շուրջ: Ու իր երիտասարդ տարիքին հակառակ՝ իր երրորդ վէպն է, զոր լոյս կ'ընծայէ Ադամամութով: Դժբախտաբար՝ իրմէ հատոր չէինք տեսած մինչեւ այսօր, այլ միայն Գարուն ամսագրի մէջ լոյս տեսած էջեր իր գրիչէն: Ճիշդ է որ ընթերցող մը կրնայ իր ճամբան շատոնց սկսած հեղինակի մը հանդիպիլ օր մը, իր մէկ գիրքին առիթով, ու այդ գործէն մղուած՝ վերադիտել ընել հեղինակին նախորդ աշխատանքներուն: Բայց Հայրենիքի հետ մեր յարաբերութիւնները կ'երեւի՝ տակաւին բնականոն փուլի մը մէջ չեն մտած, որպէսզի Սփիւռքի Հայերուն ալ ընծայուէր բնականոն ընթերցող ըլլալու առիթը: Ի՞նչ կը պակսի, ես ալ լաւ չեմ գիտեր: Արդեօք Սփիւռքի մամո՞ւլն է յանցաւորը, այնքան տարուած իր հայրենասիրական պարտքէն ու պարտականութիւններէն, որ փառաբանելէ զատ ուրիշ բան չի գիտեր ընել, եւ մանաւանդ՝ անկարող է իր ամենապարզ պարտականութիւնը կատարելու, այսինքն հոս ինչպէս այլ մարդերու մէջ տեղեկատուական իր պաշտօնը լուրջի առնելու: Ընթերցողները տեղեակ պահելու օրինակ՝ լոյս տեսած գիրքերուն մասին, գրական իրադարձութիւններուն մասին: Նոյնիսկ այն պարագային երբ «իրադեկ դէտեր» կը հետեւին հայրենի կեանքին, տեղ բրած է մեծարուեալ հեղինակներու մեծարանքը երկարաձգելու սովորամոլութիւնը, ինչ որ ընդունելի պիտի ըլլար անշուշտ եթէ առով չրաւականանայինք: Ինչ կը վերաբերի գիրքերու աշխարհին, այս ընդհանուր վերաբերմունքին պատճառը գիւրըմբռնելի է. դէտերը գիրքերու պարունակութեամբ չէ որ կը զբաղին, այլ միայն ու միայն՝ համբաւներով: Բաւծ կ'արժէ բոլոր հոսանքներուն համար: Ինչ որ կը պակսի՝ տեղեկատուութիւն մըն է որ ըլլայ հետեւողական: Գրական աշխարհէն ներս, ասիկա պիտի նշանակէր անշուշտ որ մարդիկ գաղբէին պահ մը համբաւներու գովքը յեղյեղելէ, ու սկսէին կարդալ լոյս տեսած գիրքերը: Թերեւս կարելի չէ այդքանը պահանջել:

Ներածական այս նկատողութիւնս մեր «բարք»երուն կը վերաբերէր: Այսքանը բաւ կը համարիմ: Նոյն Գարուն ամսագիրը, ուր առենօք Վահագն Գրիգորեանի անունը տեսած էինք, անցեալ տարուան Փետրուարի իր համարին մէջ, ուսումնասիրութիւն մը կը հրամցնէր վիպագիրին մասին (1), Ալեքսանդր Թոփչեանի հեղինակութեամբ: Անկէ կը տեղեկանանք Վահագն Գրիգորեանի արտադրութեան արտակարգ ծաւալին. 1972-էն առաջ արդէն իսկ վէպ մը հրատարակած է՝ «Բոլոր օրերի ռռնաձայները», ու 1977-ին՝ երկրորդ վէպ մը՝ «Տեղատուութիւն»: Այս վէպերէն զատ ունի երկու հատոր պատմուածք (երկուքն ալ 1972-էն առաջ լոյս տեսած), եւ մամուլին մէջ կարգ մը վիպակներ, որոնցմէ մէկը («Կարմիր Ձիւն») լոյն արձագանգ գտած է ու բուռն բանավէճի մը դուռը բացած: Ա. Թոփչեանի ուսումնասիրութիւնը երեւան կը բերէ դէմքը ո՛չ միայն արգասաբեր գրագէտի մը, այլեւ մտածող վիպագիրի մը, ժամանակակից գրական հարցերուն տեղեակ, եւ այդ հարցերուն՝ վիպական պատասխաններով անդրադարձող, «տրձանջան աշխատանքով»: Իմ ակնարկս սահմանափակուած է հոս՝ իր նոր լոյս տեսած վէպին:

Ադամամութը կատարեալ յայտնութիւն մըն էր, գոնէ ինծի համար: Վէրը արդուած տեղեկութիւնները կը փաստեն որ հեղինակը երկար ճամբայ մը կտրած անցած էր արդէն իսկ, այս վէպը ասկէ առաջ: Երբ մարդ կ'անգիտանայ այդ իրողութիւնը, յայտնութիւնը կը դառնայ ա՛լ աւելի ցնցէ:

Կատարեալ յայտնութիւն մը, այո՛, եւ գրեթէ անհաւատալի, այնքան ուժ ու խելք կը պարունակէ այս վէպը իր մէջ, այնքան խորը կը նետէ ան շօշափումները, իր ամէն մէկ էջին վրայ ու իր ամբողջական կառուցուածքով: Բայց նախ պէտք է խօսիլ իր ամէնէն բացայայտ յատկանիշին մասին, որ զգալի պիտի ըլլայ բոլոր ընթերցողներուն, ի՛նչ ակնկալութեամբ ալ ձեռք առնեն անոնք այս վէպը. լարուած յափշտակութեամբ մը կը կարդացուի ան: Սովորական բառերով դժուար բացատրելի հմայք մը կը պարունակէ ան իր մէջ: Հմայքը կու գայ գրելու ծայր աստիճանի ճկուն եղանակէն, կու գայ հանգոյցները քակելու գործողութեան մէջ՝ փորձուած գիտութենէ մը, բայց կու գայ թերեւս ամէնէն առաջ՝ նիւթէն: Նիւթը պատմուածքը չէ՛ (հայաստանեան բառով՝ փաբուլան): Այդ պատճառով իսկ՝ չեմ աճապարեր ըսելու թէ ի՛նչ կը պատմէ վէպը:

Գիրքին սկիզբը դրուած ծանուցագիրը կ'ըսէ հետեւեալը. «Մի բնտանիքի աւելի քան կէսդարեայ պատմութիւնն է ընդգրկում վէպը, պատմութիւն որ սկսելով դարասկիզբից՝ հասնում է մինչեւ մեր օրերը»: Թերեւս: Բայց ինչ որ դասական վէպին մէջ՝ «ընտանիքի պատմութիւն» (2) կը կոչուի՝ հեռաւորութիւն մը չի ստեղծեր երբեք, բաց մը չի ձգեր պատմըւածքին եւ պատմումին միջեւ: Կը բաւականանայ պատմելով պատահածները, յեբիւրուած թէ իրական, սկսելով «սկիզբէն», կիրարկելով հողեբանական հնամենի կաղապարներ, շարելով դէպքեր ու դէմքեր: Հոս ճիշդ է որ կան թէ՛ «սկիզբը» («եօթանասունհինգ տարի առաջ...», էջ 9)(3), որ կը սկսի սակայն երկրորդ գլուխէն, թէ՛ դէպքերը, թէ՛ դէմքերը: Բայց էջ մը չկայ վէպին մէջ, ուր ասոնց (դէպք, դէմք) եւ պատմումին միջեւ՝ միջարկող գիտակցութիւն մը չըլլար: Այս յղացքին նշանակութիւնն ու կարեւորութիւնը հետզհետէ պիտի պարզուի հոս: Ըսեմ միայն որ միջարկող գիտակցութիւններու միջամտութիւնը Սարթրի մը կողմէ ձաղկուած հեղինակային բացարձակ դիրքորոշման բացակայութիւնը չէ՛ միայն: Այդ բացակայութիւնը շատոնց դադրած է վիպական արդիականութիւնը յատկանըշելէ:

Գաղտնիք մը կայ այս վէպին մէջ: «Ի հարկէ չի կարելի ասել թէ գաղտնիքն արդէն բացուած է, բայց մեծը փոքրից է սկսւում. բանալին արդէն Մարտինի ձեռքին է, Մարտինն արդէն գիտէ, թէ որտեղ կարելի է փորփրել...» (էջ 178): Վէպը փորփրում մըն է, ու փորփրումի պատմութիւն մը: Ինչ որ կը յայտնաբերուի վէպին մէջ՝ կը յայտնաբերուի ո՛չ թէ ընթերցողին համար, վիպագիրի քմահաճ որոշումով, այլ կը յայտնաբերուի միջարկող գիտակցութեան մը համար, անոր փորփրումի աշխատանքէն երեւան եկող: Այնպէս որ մեր ընթերցողի աչքին առջեւ տեղի ունեցածը ընտանիքի մը պատմութիւնը չէ այնքան, որքան փորփրումի աշխատանքն իսկ, որով դերակատարները կը վերատանան իրենց անցեալը (իրենց հայրերուն անցեալը), ու կը խորտակուին անկէ: Եւդիպոսի Արքային մէջ նոյնպէս՝ գաղտնիք մը հետզհետէ կեդրոնական դերակատարի յամառ փնտռտուքին հետեւանքով՝ երեւան կ'ելլէ, ու կը խորտակէ զայն երեւան բերողը: Ցոյն հանդիսատեսը գոց գիտէր Եւդիպոսի պատմութիւնը, ու իրեն համար պատմուածը առասպելին «փաբուլա»ն չէր, այլ այդ փնտռտուքն իսկ, այդ փորփրումը: «Գաղտնիք» ու «փորփրում» նոյն իմաստով ընդունելի են Վահագն Գրիգորեանի վէպին մէջ: Եւդիպոսի ամբողջ փնտռտուքին ենթադրեալ հարցումն էր՝ «ո՞վ էր իմ հայրս», թէեւ ինքը չի գիտեր այդ, ու իր հարցաքննութեան մէջ՝ տարբեր հարցով մը առաջնորդուած է, իմա՝ «ո՞վ է ոճրագործը»: Թատերգութիւնը կը պատմէ, թէ ինչպէս Եւդիպոսին համար (Եւդիպոսին, որ թատերական բեմի հնարքին շնորհիւ՝ արդէն իսկ միջարկող գիտակցութիւն մըն է) երկու հարցումները տեղ մը՝ կը միանան իրարու: Ադամամութին մէջն ալ գրեթէ նոյնպիսի շարժընթաց մը կայ, գրեթէ նո՛յն հարցումներով: Տարբերութիւնը թերեւս այն է որ հոս՝ «փորփրում»ը կը յաջողի «գաղտնիք»ին մօտենալ ոչ թէ միայն արտաքին դիպուածներով ու արտաքին վկայութիւններով (թէեւ ինչպէս Եւդիպոսի պարագային՝ երկուքն ալ հոս՝ անպակաս են), այլ յիշողութեան ճամբով: Ու յիշողութիւնը պաստառ մը չէ, որուն վրայ ամէն ինչ ցոլանար բատ հաճոյից: Դժնդակ աշխատանքի մը արդիւնքն է ան յաճախ, ուր ամէնէն անժուժելին, վաղուց պարտադիր մոռացութեան մը մատնուածը դանդաղօրէն կը վերայայտնուի ու կը կերպարանուի: Շատ մը գլուխներ կը սկսին սապէս. Սիրանոյշը կը յիշէ. Մարտինը կը յիշէ: Այս երկուքը խնդրոյ առարկայ «ընտանիք»ին վերջին շառաւիղներն են, մայր ու որդի: Ու այսօր է որ կը յիշեն, այսօր՝ երբ Մարտինը հազարաւոր քիլոմեթրներ կտրելէ յետոյ կը հասնի իր մօրը, կը հասնի միշտ, ու ամբողջ վէպ մը պէտք է որպէսզի այդ հասնիլը դառնայ անկարելի ու ողբերգական ժամանումը, որ կը յանգի մօր խելագարումին («Սիրանոյշ Մանվելեանը ճըչում է անմարդկային ձայնով...» էջ 367):

Երբ կ'ըսեմ՝ «այսօր է որ կը յիշեն», պէտք է հաւանաբար չակերտել այդ «այսօր»ը, քանի որ վիպական ժամանակին այսօրն է, մէկ կամ երկու օրուան մէջ խտացած, ինչպէս Եւդիպոսի փնտռտուքը: Վէպին ինչպէս Ողբերգութեան մէջ՝ ստսկական միջոց մը չէ ասիկա, իրակա-

Գրեց՝

ՄԱՐԿ. ՆՇԱՆԵԱՆ

նութիւն մը վերարտադրելու կամ վերկայացնելու համար: Որովհետեւ եթէ կայ իրականութիւն մը, կայ ան միջարկող գիտակցութիւններուն համար միայն, ու իրականութեան կեդրոնը կը գտնուի անպեղելի գաղտնիք մը: Գաղտնիքը կրնայ երեւան գալ դիպուածով (բայց այսօր եթէ չգար, պիտի գար վաղը, պիտի գար յաջորդ սերունդին մէջ. վէպը անդադար, լայթմոթիֆի պէս՝ կը կրկնէ այս իրողութիւնը), կրնայ երեւան գալ յիշողութեան աշխատանքով մը: Ամէն պարագային երբ երեւան կու գայ՝ տագնապը կը սկսի: Վէպը ինչպէս Ողբերգութիւնը կը պատմեն տագնապին ժամանակը, տագնապին «այսօր»ը:

Ըսի որ իրականութիւն մը կայ միջարկողին համար միայն, անոր միջամտութեան ընդմէջէն: Ասիկա չի վերաբերիր միայն «հերոս»ներուն, խնդրոյ առարկայ «ընտանիք»ի անդամներուն: Դեռ պիտի տեսնենք որ ասոնցմէ զատ՝ վէպին մէջ կայ հաւաքական դերակատար մը, որ նոյնպէս կը յիշէ, նոյնպէս միջարկումի դեր կը կատարէ: Երբ օրինակ դարասկիզբի անցեալը կը յիշուի, կը յիշուի միշտ երկրորդական դէմքերու միջոցաւ, ընտանիքին ծերունազարդ հարեւանը կամ անոր նախկին աղախինը, ու ասոնք կը միջամըտեն ոչ թէ իրենց հաշւոյն, այլ այդ հաւաքական դերակատարին հաշւոյն: Վերյայտնուող գաղտնիքին պատճառած տագնապը կը վերաբերի նաեւ այս վերջինին:

×

Հիմա պիտի ըսէք՝ շատ լաւ, ուրեմն այս վէպին մէջ կայ գաղտնիք մը, «ո՞վ է հայրս»ի նման հարցում մը, անցեալի փորփրում մը, կան միջարկող գիտակցութիւններ, ու վէպը կը պատմէ ոչ թէ (ո՛չ միայն) պատմութիւն մը միջարկող գիտակցութիւններուն ընդմէջէն, այլ կը պատմէ այդ միջարկումն իսկ, կորուսեալ իրադարձութիւններու դաժան վերատեղծումը: Կայ աղամարդու մը ժամանումը, կայ խելագարուող մայր մը: Բայց ո՞ւր տեղի կ'ունենայ այս ամէնը: Պատասխան՝ Երեւան, Մոսկուա, Մինսկ, Մուշ, Վան, եւ առկէ անդին՝ ո՛ւր որ կ'ուզէք: Որովհետեւ Երեւանը հոս Եւդիպոսի Թեբէն է: Թեբէն կայ, ամէնուն ծանօթ քաղաքը, բեմավոխոյ մէջ: Եւ սակայն առասպելի Թեբէն ուրիշ է, ա՛յն է եւ այն չէ՛: Նոյնպէս հոս՝ Երեւանը: Կ'առասպելանայ ան, թէեւ 20-րդ դարու Երեւանն է, եօթանասունհինգ տարուան իր պատմութեամբ, ... ցարական շրջան, պատերազմ, գաղթականութիւն, սով, խորհրդային կարգեր, հաստատում, Նոր պատերազմ եւն.: Ասոնք բոլորը իրական են, ու տրուած են նաեւ հրաշալի իրականութեամբ մը, իրենց մանրամասներով, առանց փքումի, շատ խօսքերու: Տրուած են իբրեւ իրականութիւն, եւ ոչ թէ իբրեւ իրապաշտութիւն: Կը հասկնա՞ք տարբերութիւնը: Իրականութիւնը կա՛յ, անսրբագրելի, եւ ... կայն՝ մեկնաբանութիւններու ենթակայ: Ու այս է կարեւոր երկրորդ կէտը վաղ... ու իրականութեան վերաբերեալ: Տեղ մը միջարկող գիտակցութեան մասին (հոս՝ հաւաքական դերակատար կոչածս) կը... ուի, թէ ան «չէր ուզում իրադարձութիւններից հեռու մնալ. եթէ ինքը չէր իրադարձութիւնների ընթացք տուողը, ապա գոնէ պէտք է մեկնաբանէր դրանք» (էջ 236): Առանց մեկնաբանութեան, ... կա՛յ վերջին հաշւով՝ իրադարձութիւն, նոյնիսկ եթէ գիտակցութիւնը չէր անոր «ընթացք տուողը»:

Իրական բայց ո՛չ իրապաշտ, անսրբագրելի բայց մեկնաբանութիւններու հանգիստավայր, ահա՛ վայրը՝ Երեւան. Թեբէն եւ անոր յարաբերութիւնը «իրադարձութիւն»ներուն հետ:

×

Եւ հիմա հաստատելու համար ըսածս անպայման պէտք է խօսիմ վէպի առաջին գլուխին մասին: Շատ կարճ գլուխ մը (էջ 3 - 9), համեմատաբար յաջորդներուն: Վէպը այսպէս կը սկսի.

«Երբ նրանք յայտնուեցին մեր փողոցում, երբ մենք տեսանք նրանց, երբ նրանք կողք - կողքի քայլեցին դէպի սեւ տուփից տունը, մենք վերջապէս տեսանք այն, ինչը իրականում վաղուց էինք տեսնում...» (էջ 3):

«Քայլում էին նրանք մեր արթնացած յիշողութեան, մեր քննախոյզ հայեացքների միջով, դէպի սեւ քարից տունը... Սէրը կամ նոյնիսկ մեղքը չի միացրել նրանց...: Առանձին - առանձին, այն մենք դեռ չգիտէինք, թէ ինչը, բայց մենք նայում էինք, մենք տեսնում էինք, եւ բոլորս միասին հասկանում, որ նրանց կողք կողքի դրել ու մեր փողոցն է հասցրել մի ուրիշ բան, աւելի մեծ բան, նոյնիսկ ահաւոր բան, որի մէջ եթէ անգամ պատահականութիւն էլ կայ, ապա այնպիսին որ հաւասար է օրինաչափութեան, իսկ եթէ սէր ու մեղք, ապա այնպիսի սէր ու մեղք որոնց մասին առաջին անգամ ենք լսում...» (էջ 4):

Ներկայ տողերուս սկիզբը՝ «աներեւակայելի» բառը գործածեցի: Առաջին գլուխէն իսկ՝ այդ վեց էջերու երկայնքին այս տպաւորութիւնը կը համակէ ընթերցողը: Վեց էջ այսպէս՝ այր մը եւ կին մը կը քալեն կողք կողքի (լծկաններու պէս) դէպի սեւ քարէ տունը: Ամէն ինչ ըսուած է այդտեղ, ամէն ինչ ներկայ: Այդ վեց էջերը վայր չունին, անոնց մէջ կը տիրէ Թեբէի առասպելական «անվայրութիւն»ը: Դէպքը, պարագաները, վայրը, գաղտնիքը պիտի ճշդորոշուին աւելի ուշ, բայց ամբողջ վէպին վրայ՝ այդ առաջին էջերու անվայրութիւնը պիտի տարածէ իր շունչն ու շուքը: Իբրեւ վայր նշուած է միայն «մեր փողոցը», մեր «5-րդ փողոցը», ու այդ խորհրդաւոր նըշումը աւելի եւս ցնցիչ կը դարձնէ ըսուածը: Բայց ամէնէն տպաւորիչը կարծեմ «մենք»ն է, որ կը յայտնուի առաջին իսկ տողէն, կը տեւէ ամբողջ առաջին գլուխի ընթացքին, ու յետոյ մինչեւ վերջը: Ինչպէ՞ս բացատրել յուզումը, զոր կը զգայ մարդ այդ յոգնակիին առջեւ: Սկիզբը բացատրութիւն չկայ յոգնակիին մասին, յետոյ կը հասկցուի որ «մենք»ը ճշդորոշեալ յատկանշում չունի: Ան կը վերաբերի միշտ «5-րդ փողոց»ի բնակիչներուն, «հինգերորդցիներուն» (էջ 131, «Հինգերորդցին կարծես ազգանուն լինէր մեզ համար»): Բայց փոխադարձաբար՝ 5-րդ փողոցի «անվայրութիւն»ը աւելի եւս կը շեշտուի (թէեւ Երեւանի փողոցներէն մէկն է պզտիկ, մեկուսի, գլխաւոր պողոտաներէն հազիւ տասը վայրկեանի հեռաւորութեամբ) այդ «մենք»էն:

Զարմանալին այն է, որ 5-րդ փողոց... այս վէպին յատուկ չէ, ...

Fonds A.R.A.M

զէն իսկ Վահագն Գրիգորեանի 1975-ի վիպակին մէջ՝ «Փակ սենեակը»: Ս. Թովջեան, իր ուսումնասիրութեան մէջ, կ'ըսէ թէ ան երեւան եկաւ աւելի առաջ՝ «Խոստում» վիպակին մէջ: Քննադատը «այլաբանուած միջավայր» կը կոչէ զայն, ու անոր ենթահողը կը տեսնէ «վերջին տարիների հայ արձակի մի քանի ստեղծագործութիւններում» (որոնց կարգին՝ Հ. Մաթեւոսեանի «Տէրը»): Կը հասկցուի վերը ըսածներէս՝ որ այս «մենք»ը, այս «5-րդ փողոցը» միջարկող գիտակցութիւն մըն է, միւսներէն տարբեր սակայն: Գիտակցութիւն, եւ ոչ թէ հանրային կարծիքի նման վերացական բան մը: Երբ կ'ըսուէր, թէ «ինքը չէր իրադարձութիւններին ընթացք տուողը...», խօսքը այս հինգերորդ փողոցի մասին էր: Ան է որ «պէտք է մեկնաբանէր» իրադարձութիւնները, ինչպէս միւս գիտակցութիւնները կը մեկնաբանեն զանոնք իրենց կեցուածքին ու պահանջքներուն համաձայն: Մեր 5-րդ փողոցը Երեւան - Թերէի մանրակերտն է, ամէն պարագայի՝ մեկնաբանութիւններու հորիզոնը, այսինքն այն շրջագիծը, այն պաշտօնը որուն մէջ ու որուն շնորհիւ իրադարձութիւնները իրբեւ այդ կ'ընկալուին, կը դառնան «գիտակցային», եւ այդ ճամբով միայն՝ իրական, այդ ճամբով միայն ըմբռնելի ու ըլլի: Իր մասին կ'ըսուի «ով գիտէ, գուցէ նոյնիսկ պարզուի, որ (Մարտինը) մեր յուշարարութեանն էր սպասում իր զգացածն ու իր հետ կատարուածը մինչեւ վերջ հասկնալու համար» (էջ 193, ընդգծումը ինձմէ'): «Մենք»ը այսպէս յուշարարի պաշտօն ունի. ան կատարուածը կը յուշէ, կը յիշէ. մեկնաբանութիւնները կ'ամբողջացնէ:

Չեմ կրնար աւելի խորը մտնել այս «մենք»ի էութենէն ներս, բայց ինծի այնպէս կը թուի նաեւ, որ ան շատ հեռու չէ վերջին հաշուով՝ յունական Ողբերգութեան Դասէն, յունարէն բառով՝ Քորոսէն:

Վէպին ինչպէս Ողբերգութեան մէջ ծայրագոյն տագնապ մը որ կը վերաբերի «մենք»ին, հաւաքականութեան, Երեւան - Թերէին: Ըսի՝ տագնապ մը, կրնայի ըսել նաեւ աղէտ մը, քանի որ «աղէտ»ը ընդունուած բառն է նշելու համար ողբերգական դէպքը: Ու վէպին ինչպէս Ողբերգութեան մէջ՝ այդ ծայրագոյն տագնապը, այդ աղէտը յարացուցուած են ընտանիքի մը տագնապին մէջ: Վէպը ի հարկէ կը պատմէ «տան» մը պատմութիւնը: Ինչ որ պէտք է հասկնալ առաջին իմաստով՝ իբրեւ այդ «սեւ տունը», զոր կը տեսնենք վէպի առաջին էջին վրայ, փողոցի ամէնէն փառաւոր տունը, 1905-ին կառուցուած ընտանիքին նախահօր կողմէ. բայց ինչ որ պէտք է հասկնալ նաեւ ու նորէն՝ յունական առասպելներու նախարարական «տուներուն» իմաստով: Նախահօր արիւնը կը «ջրուի», կ'ըսէ վէպը: Սերունդէ սերունդ ջուր կը խառնուի այդ արիւնին, ու վերջին շառաւիղին երակներուն մէջ՝ կաթիլ մը միայն մնացած է անկէ: Ինչ որ կը նշանակէ բացայայտ կերպով, թէ այդ տան մէջ՝ ինքնութեան կռուանը՝ հայրական պատկերը կը ջնջուի հետզհետէ: Այդ թեման (եթէ «թեմա» մըն է ի հարկէ, եթէ չէ վէպի էութիւնն իսկ) ծանօթ է մեզի Օշականի եւ Որբունիի վէպերէն: Այրերը որոնք կը մտնեն այդ տունը անկարող են վերակազմելու այդ հայրական պատկերը, անկարող են հայրութեան խորհրդանշական տեղն ու դերը ստանձնելու: Պատճառները որ կը տրուին հոգեբանական են, այսինքն՝ անձնական - հոգեբանական, մէկուն «անտարբերութիւն»ը, միւսին «փափկանկատութիւն»ը (էջ 318): Խորքը սակայն այլ է: Տունը կը «խարխլուի» (էջ 318) որովհետեւ անկարելի է հոն հայրութիւն մը ստանձնել: Եւ վերջին կինը որ կը մտնէ այդ տունը, այն մէկը, որ Մարտինի կողքին կը քալէ առաջին տողէն ի վեր՝ Աննան, մեծագոյն վտանգի սպառնալիքին տակ է, երբ ոտք կը կոխէ հոն: «Մենք»ը կ'ըսէ Աննային. «մտել ես մի տուն որ վաղուց խարխլուել է», եւ ուրեմն կրնայ մէկ վայրկեանէն միւսը իր գլխուն փլիլ (հիմա՞, հիմա՞ - «ջրհորի պատերը փուլ կը գան թէ՛ իմ մէջ, թէ՛ ինձնից դուրս...», էջ 372): Փլիլ հայրական պատկերի «ջրումին» ու «ջնջումին» պատճառով:

Ինչպէ՞ս կը թարգմանուի այդ ջրումն ու ջնջումը: Անշուշտ՝ կիներու ճամբով: «Ամլութիւն», «թուլութիւն» ու «սառնութիւն» (հոս՝ սեռային իմաստով) այրերուն հանդէպ, բայց խորքին մէջ՝ «մերժում» հայրերու - իբրեւ այդ: Նախավերջին շառաւիղը՝ Սիրանոյշը կը մերժէ, ոգի ի բռին, իր ամուսնին հայրութիւնը իր տղուն վրայ («միայն իրենը», էջ 257. «իրենը ու ո՛չ ոքինը, էջ 259, Վ. Գ. կ'ընդգծէ), կ'ուզէ «միատուածութիւն մնալ որդու համար» (էջ 263) (ասոնք անշուշտ «մենք»ի մեկնաբանութիւններն են, ոչ թէ Սիրանոյշինները): «Որդուց էր թաքցնում» այն ամէն ինչը որ կրնայ հօրը վերաբերիլ, կը ջնջէ իր գոյութիւնն իսկ, կը ջանայ տղուն մէջ հայրը մեռցնել, ու երբ կը տեսնէ որ անկարելի է՝ կը փորձէ բոլոր ծակերը լեցնել իր մէջ, որպէսզի «նրա տեղը դատարկ» չթողուի (էջ 266): Բոլոր էջերը, ուր Սիրանոյշի այս ահաւոր ջանքը կը նկարագրուի, այնքան ուժով են որ նոյն ածականը կու գայ նորէն բերնիս մէջ ու ձեռքիս տակ՝ աներեւակայելի: Ամէն ինչ ջնջել որպէսզի տղան իր հօրը չհանդիպի (ի հարկէ՝ իր վաղուց մեռած հօրը, 36 տարի առաջ մեռած կամ թերեւս աւելի): Եւ երբ կը հանդիպին իրարու, երբ Սիրանոյշը կը պարտուի իր ջանքին մէջ, «պատառ - պատառ ջոկում է նրանց ետեւից: Որպէսզի հասնի նրանց, բաժանի իրարից...» (էջ 270):

Բայց ամէնէն ահաւորը դեռ այդ չէ: Որովհետեւ վերջին գլուխին ձգուած է Կապոյտ ծերունիի յայտնութիւնը, որ շատոնց ծանուցուած էր անցողակի ակնարկներով: Ծերունին այդտեղ վերջապէս իր լման կերպարանքով կը մտնէ վէպին մէջ, Սիրանոյշի, Մարտինի եւ 5-րդ փողոցի յիշողութեամբ, այնպէս ինչպէս ան 1949-ին երեւցած էր: Կապոյտ ծերունին ամենայն հաւանականութեամբ՝ Սիրանոյշի ամուսնին՝ մերժուած ու վտարուած Սեդրակին հայրն է: Բայց Սիրանոյշը կը մերժէ զինքը ընդունիլ իբրեւ այդ: Եթէ ընդունի յայտնուող ծերունին, ընդունած պիտի ըլլայ նաեւ հօր մը գոյութիւնը իր տղուն համար, հայրութեան մը մուտքը իր սեմէն ներս, ընդունած պիտի ըլլայ հայրական պատկեր մը: Ու էջերով - եւ ի՛նչ ցնցող էջեր են ասոնք ալ - Սիրանոյշը կը տրամաբանէ, կը պատճառաբանէ, կը փաստարկէ, համոզուելու եւ համոզելու համար որ այդ ծերունին չի կրնար ըլլալ իր մեռած ամուսնին հայրը: Քանի որ ամուսինը միշտ ըսած էր որ իր հայրը 1915-ին կորսնցուած է, Մշոյ դաշտի մէկ գիւղին մէջ, Ջարդի ատեն: Ու ահաւասիկ Սիրանոյշի ամէնէն ուժով եւ ամէնէն ահաւոր խօսքը, որ կը վերաբերի այս յայտնուող ծերունիին եւ 1915-ին կորսուած (կամ կորսուած կարծեցեալ) հօր միջեւ յարաբերութեան.

«Ուրեմն ինչո՞ւ ենք նրանց ամէն գնով կապում իրար: Առանց որեւէ վկայի, առանց որեւէ ապացոյց ունենալու» (էջ 337):

Հոն ուր վկայ չկայ՝ հայրութիւն չըկայ: Ի՞նչ է վկայ մը: Այն է - ան է - որ կրնայ կապը հաստատել այն օրուան եւ այս օրուան միջեւ: Աղէտը հայրութիւնը չէ ջնջած: Ջնջած է «վկայութիւնը» հայրութեան: Սիրանոյշը, տան խալխլումին, տան փլուզումին, ընտանեկան տագնապին վերջին պահուն հասած՝ կը շարունակէ ու կը վերջացնէ Աղէտին գործողութիւնը: Որ է՝ հայրութիւնը ապացուցող վկայութեան մը կարելիութեան իսկ բացարձակ ջնջումը: Այս ձեւով է որ ընտանեկան տագնապը կը դառնայ յարացոյցը եւ յայտնաբերիչը Աղէտի ծայրագոյն տագնապին: Երեւան - Թերէի մէջ՝ Սիրանոյշը կը մարմնաւորէ մեր հաւաքականութեան աղիտալի պահը:

Ու հին գաղթական մը՝ նոյն Մուշէն եկող Հայկարամը, Կապոյտ ծերունիի թաղումէն ետք, հինգերորդցիներուն կ'ըսէ Սիրանոյշի մասին. - «Զարագործ չէ, կոյր է: Կոյրը ինքն իրեն նզովեց: Դուք ձորերում, ջրերի տակ, անապատներում, անշիրիմ մնացածները յիշէք, եւ թող ձեր յիշողութիւնը ձեր զաւակներուն անցնի, նրանցից էլ նրանց զաւակներուն...» (էջ 358): Հայկարամը հոս դասական դերը կը խաղայ: Կը յիշեցնէ Քորոսին իր յուշարարի պաշտօնը: Աղէտին յուշարարութիւնն է:

Կրցա՞յ բացատրել, թէ ինչո՛ւ այս վէպը ինծի աներեւակայելի թուեցաւ: Ու տակաւին չխօսեցայ բուն գաղտնիքին մասին:

■

(1) Գարուն, Փետրուար 1984, էջ 46-52, «Ինչո՞ւ է անհետանում մարդը»:

(2) Որմէ ցայտուն - ու ողորմելի - օրինակներ ունեցանք վերջին տարիներուն, ֆրանսերէն լոյս տեսած վէպերով, որոնք կը յաւակնին դարասկիզբի թրքական խժդժութիւններէն անցած հայ ընտանիքի մը պատմութիւնը պատմել: Անունները զանց կ'առնեմ հոս, բայց կ'արժէր օր մը անդրադառնալ ասոնց:

(3) Էջադրական նշումները կը յղուին միշտ Ազամամութին:

lettres françaises

par
Daniel LEUWERS

la trajectoire poétique de Jean Tardieu

Evoquer une trajectoire poétique, c'est généralement essayer de discerner les formes que peut prendre l'œuvre d'un poète, à travers ses avancées, ses tâtonnements, ses soubresauts, ses bifurcations, voire ses reniements.

Jean Tardieu est de toute évidence un poète qui porte un intérêt soutenu, et même inquiet, aux questions formelles, mais sans jamais tomber dans le ludisme facile, car ces questions font en réalité pendant à ce qui est bien plus essentiel, à savoir le pressant besoin du poète de justifier son énigmatique présence au monde.

D'ailleurs, au mot «forme», Jean Tardieu préfère celui de «formerie», comme l'indique le titre d'un de ses recueils, par lequel il entend certes traduire quelques-unes de ses hantises formelles mais qui désigne également - et j'y vois un symbole - le nom d'un village bien réel de l'Oise. Autrement dit, chez Jean Tardieu, la forme reste constamment avide de référentialité, fût-ce parfois d'une référentialité vide et par là plus signifiante encore. Ses exercices au trapèze poétique ont toujours une finalité, quand bien même le poème semble osciller, comme «ceci comme cela», entre le lyrique, le fantasque et le burlesque. Les incessantes «formeries» de Jean Tardieu sont en fait des «danceries» où le poète courtise la forme tout autant qu'il l'envoie valser. Ce technicien avisé de la langue sait user des tons les plus divers, et son clavier a les ressources les plus inattendues.

Au point de départ de l'œuvre, il y a les formes les plus classiques, le bel alexandrin ou le distique hérité de Paul Valéry, et cette présence de la rime qui ponctue *le Fleuve caché* - que Jean Tardieu, très curieusement, n'a pas inséré dans l'anthologie «Poésie Gallimard» précisément intitulée *Le Fleuve caché* - singulier jeu de cache - cache !

Mais un jour (cela se passe dans les années 30), Jean Tardieu va, à la faveur d'une traduction de Hölderlin, abandonner l'héritage poétique français pour s'orienter vers l'hexamètre et toute son ampleur. C'est alors moins le nombre des syllabes qui importe, que la recherche de certains appuis, de certains accents. Jean Tardieu se voit ainsi conduit à mettre fin, à sa manière, au règne d'Alexandre pour adopter une forme quasi musicale qui s'appuie sur quelques mots-clés ou mots vides.

Le poème *Pluie de ciel* est la parfaite illustration de ce passage du vers classique (dans sa première partie) à l'hexamètre hölderlinien (dans sa seconde partie). Autant dire que le poète n'est pas homme à s'installer confortablement dans une forme une fois pour toute établie. Son insatiable curiosité d'«homme étonné» le pousse à emprunter aux arts voisins, la musique et la peinture, toujours à la recherche de la note pleine ou de la couleur pure capables de le débarrasser des images dont il se méfie instinctivement — ce qui tranche avec certaine ogie surréaliste en ce domaine. Aux images luxuriantes, Jean Tardieu préfère les mots usés qui sont pour lui le plus parfait équivalent de ces gammes et de ces couleurs qu'il veut faire passer dans ses poèmes. La locution adverbiale «Comme si» peut dès lors devenir l'embrayeur de tout un poème dont les vers s'étirent, se contractent ou se rétractent à l'envi. D'autres poèmes de Jean Tardieu culminent dans une forme visuelle qui tient à la fois du calligramme d'Apollinaire et du *Coup de dés* de Mallarmé, mais sans être ni l'un ni l'autre. Car Jean Tardieu — on le sait — cligne également de l'œil du côté du théâtre, toujours prêt à prendre en charge les onomatopées, les intonations, les silences, le non dit. L'œil et l'oreille se conjuguent chez Jean Tardieu comme dans aucun autre univers poétique.

Maints poèmes refusent tous les parapets sécurisants et leur préfèrent cette sorte d'oscillation native du «Comme ceci comme cela», et cette manière très personnelle de se forger, comme de biais, une sécurité toute adoptive. Qu'on n'oublie jamais cette phrase-confession que le poète a glissée dans *Formeries*: «L'oblique triomphe de l'équerre». L'attaque oblique, l'assaut de biais s'intègrent dans une stratégie secrète, presque sournoise — mais ô combien efficace — pour combler un sentiment premier non point de vide, mais — pire encore — de disparition, Jean Tardieu étant tour à tour le témoin et la victime de cette disparition, ainsi que le prouvent des titres de poèmes comme *Le témoin invisible* ou *Disparition du témoin*. Une vertigineuse spirale s'instaure où l'appui devient menace, où l'accent avoisine l'accident, où un mot se prend pour un autre. Pour conjurer une telle débacle originelle, Jean Tardieu, homme dont le nom semble indiquer malicieusement que Dieu vient toujours trop tard, n'a qu'une ressource : égrener la litanie obsédante et lancinante de son mystérieux «être-au-monde» — «détruit déchiré divisé réuni composé renaissant» —, laissant finalement au cliquetis des adjectifs le soin de s'arranger entre eux et de créer un sens dans le sens dessus dessous de l'humaine condition. Le rêve serait alors de transformer le poème en une sorte de choc sans temporalité - ce à quoi Jean Tardieu parvient dans des poèmes qui ont toute la force unitaire, happante et presque originelle d'un tableau. La musique des mots s'éteint et s'étreint dans la fixité dansante de la toile, et l'œil devient tout écoute dans le va-et-vient du «Comme ceci comme cela» où Jean Tardieu fait de l'indécision, figure formelle tout autant qu'existentielle, l'arme la plus apte à forcer le destin qui lui a été forgé.

■

• Jean Tardieu est né en 1903.

Son œuvre poétique est publiée chez Gallimard, notamment :

— *Le Fleuve caché* (Poésie-Gallimard)

— *La Part de l'ombre* (Poésie-Gallimard)

— *Formeries*

— *Comme ceci comme cela*

Son œuvre théâtrale est fort importante. Elle se répartit en quatre tomes (le quatrième *La Cité sans sommeil* vient de paraître).

Jean Tardieu vient également de publier, toujours chez Gallimard, *Les Tours de Trébizonde*, quatre merveilleux textes où se trouve résumé tout son art poétique.

Fonds A.R.A.M

centenaire
JEAN PAULHAN

On vient de célébrer le centenaire(*) de celui, qui fut pendant quarante ans, considéré comme l'éminence grise de la littérature française.

Né à Nimes, en 1884, Jean Paulhan, après une licence de lettres à la Sorbonne, part enseigner à Madagascar. Pendant les quatre années qu'il y passera, il se familiarisera avec la langue malgache, qu'à son retour à Paris, il enseignera aux langues O. L'essentiel, dès cette époque, c'est-à-dire avant la Première Guerre Mondiale, sera pour lui le rapport entre le langage et l'esprit. «Je crois, dira-t-il, que le langage contient la clef de tout».

Blessé grièvement en 1914, il retrouve avec l'arrière du front, la vie civile. En 1920 il devient secrétaire de la NRF et à partir de là, sa vie sera étroitement liée à l'édition. Découvreur de jeunes talents, ouvert à toutes les formes novatrices de l'expression litteraire, il est un défenseur irréductible de toutes les formes d'avant-garde. En 1941, il fonde avec Jacques Decour les «Lettres françaises» et publie Les Fleurs de Tarbes, un livre important pour la critique moderne. Après la Liberation, il crée «Les Cahiers de la Pléiade» avant d'assumer la direction de la NRF.

Notre propos n'est pas, ici, de parler de Paulhan, mais plutôt de le faire parler, au travers de quelques unes des lettres qu'il adressa à Armen Lubin (Chahan Chahnour) au long de plusieurs décennies. Commencée en 1937, cette correspondance continuera jusqu'à la fin, c'est-à-dire la mort de Paulhan. Au «cher monsieur» des débuts, suivront «cher Mr. Armen», «cher ami», «cher Armen». Plus d'une cinquantaine de lettres. Elles suivent Lubin de la Rue Bréa, à Bidart, à Pessac, à St. Raphaël. L'itinéraire de Lubin, de l'hôtel de Montparnasse au home arménien, en passant par les hôpitaux et les sanas. Lisons ces courts billets, où l'on découvre un Paulhan intime, sincère et surtout la fidélité d'une longue amitié.

Cher Monsieur,

André Salmon avait bien raison. J'ai beaucoup aimé *Tout le Trafalgar*.

Mais il est long. Voulez-vous avoir assez de confiance en moi pour m'y laisser faire quelques coupures ? Ce n'est guère qu'ainsi que je pourrai le donner dans la NRF. (Il me faudra aussi vous demander quelques mois de patience).

A vous très cordialement
Jean Paulhan

10 - 11 - 1938

×

Cher ami,

Je pense que vous avez reçu le numéro. Qu'en pensez-vous ? Il y a de vives discussions sur le Boris Vian (qu'on trouve parfois pas du tout «genre *cahiers*», et simpliste, et vulgaire et quoi encore) sur le *Furet* (qui paraît tarabiscoté et politique). Sur *l'affaire Toc-toc*, non, il n'y en a pas du tout. Tout le monde est enchanté !

Voilà longtemps que j'aurais dû vous remercier de votre lettre. Très extraordinaire, l'histoire du billy.

Si seulement vous veniez à Paris ! Je vous montrerais le masque mortuaire d'Artaud (si serein que ses amis refusent de le reconnaître) et deux poissons de sâble, que j'ai rapportés du Sahara. Eh bien, je tâcherai d'aller quelque jour jusqu'à Pessac.

Il fait un temps étrange qui passe si vite du froid au chaud qu'on n'ose plus en dire un mot : ça a déjà changé. Eh bien, cela fait du tort aux conversations. On voit très bien ce que ça avait d'universel et d'apaisant, cette façon de se renseigner sur un temps (que chacun voyait très bien).

A vous, avec amitié
Jean Paulhan

ah, je suis ravi que ma *Paille* vous ait plu. Vous allez recevoir un mandat de 4000 F.

8 - 7 - 1948

Cher Armen Lubin

En principe (sauf que vous soyez contre) je propose à Marg. de Bassiano, pour *Botteghe Oscure*, «un souvenir en éclaire un autre», et je garde pour les *Cahiers* tous les «salamalecs».

Il me semble que je les aime tous également. C'est génant.

Je reçois une lettre du R. P. Jean Mambrino S. J. (7, rue des Augustins, Enghien, Belgique) qui voudrait parler de vous en Angleterre, où il est très écouté. Voilà un brave Jésuite. Je lui fais envoyer *Ste Patience*. Si par hasard vous disposiez pour lui d'un ex. du *Passager*...

J'ai reçu ce matin un petit journal qui s'appelle *le Particulier*. (Juste le titre que j'aurais voulu, pour vous ou pour moi, peu importe).

Mais très ennuyeux : il n'y est question que d'impôts.

Pourquoi «le Particulier» fait-il penser à des impôts ? On ne sait pas. Il y aurait un autre très beau titre. C'est «le Voisin». (Ça signifierait que le voisin est dans la vie - le voisin, y compris parents, femme, enfants, et le M. d'à côté - le grand, le terrible obstacle. Qui s'en va à la Jamaïque ou en Guinée, ce n'est pas par hardiesse ou esprit d'aventure, c'est pour fuir cette terrible chance d'aventures, qui est à côté de nous).

A ce propos : on m'invite en Guinée, où j'irai sans doute en plein été (Janvier); et je viens, en quinze jours, d'avoir deux petits - fils : un Nicolas et un Jean. Mais ce n'est pas pour les fuir : l'un des deux est à Madagascar.

amitié
Jean P.

31 - 10 - 1951

×

Samedi

Cher Armen

Naturellement, tout aurait pu mieux se passer, mais enfin ça n'est déjà pas si mal. J'avais fait quelques petites visites (comme un candidat à l'Académie). Mais Henri Troyat trouvait *TN* obscur, Daniel-Rops trop triste, et Mauriac se demandait: «est-ce que vraiment les choses se passent comme ça ?» Finalement Gabriel Marcel, Schlumberger, et Supervielle (par correspondance) ont bien voté ! Tout le monde a été heureux.

Je songeais à vous. N'y a-t-il rien de nouveau, ne sortirez-vous jamais de ce sana ? Je vous embrasse

Jean P.

Et quand nous donnerez-vous de nouveau quelque chose pour la NRF ?

Je suis bien près de vous.

11 - 6 - 1955

×

Cher Armen, recevez les
MEILLEURS VŒUX
ET les
SOUHAITS SINCERES de J. P. (drôle de mode, ces cartes imprimées. Mais les souhaits y sont, en tout cas : c'est qu'on vous revoie à Paris, et même qu'on vous revoie souvent. Pas tous les jours, pour ne pas vous embêter. Mais enfin, que vous soyez là. Eh bien, j'ai confiance.

Lisez-vous (dans la NRF) les souvenirs de Jean Grenier ? Cela me paraît extrêmement beau. Avez-vous reçu le livre de Caillois sur les rêves ? Il n'y voit que des ombres, des nuages sans aucun sens. Pourquoi pas ? Mais *à partir* desquels il *se fait* des sens, oui. Au fond, personne ne supporte le vide, l'absence - quand c'est à elle que tout commence. Affectueusement.

Jean P.

24 - 12 - 1956

×

Cher Armen, je suis tout heureux d'avoir les *Hautes Terrasses*, de lire ou de relire *Sans rien autour* (merci, la dédicace m'est précieuse). Jeunesse maltraitée, l'heure grave (que j'aime tant) et tout ce que je vais découvrir (votre livre ne m'est arrivé que tout à l'heure). Il me semble que vous n'avez rien écrit d'aussi allègre, ni d'aussi sain (le mot est bête, mais quoi ce n'est que de la maladie qu'on a la distance où la santé se recompose, ne garde que l'essentiel, semble enfin entourée de ce grand repos de l'esprit qui lui donne ses lieux. Puis, voilà qui ne trompe pas : vous nous reviendrez, vous allez nous revenir).

A votre place, il me semble que j'écrirais à G. G. à peu près ceci :

Cher Monsieur G. G.

Voici quatre livres de moi qui ont paru sous le signe de la NRF, et j'en suis joyeux, et je ne demande qu'à vous demeurer fidèle. Puis-je cependant vous demander quelque chose ? Je vous ai remis des poèmes et des récits, aussi bons que j'ai pu les faire. Plusieurs critiques, plusieurs poètes aussi, m'en ont parlé avec amitié. J'ai même obtenu un prix littéraire, qui est fort respecté. Mais je n'ai jamais obtenu de vous la moindre rémunération. Ma réclamation vous paraîtra-t-elle excessive si je vous demande à l'occasion des *Hautes Terrasses*, ce que d'autres éditeurs m'avaient offert pour *Transfert Nocturne*, soit une somme de cinquante mille francs à titre de pourcentages ou d'avance vous en déciderez. Je vous envoie tous mes respects.

Voilà, à peu près, ce que j'écrirais, il me semble, à votre place. Mais ce n'est là, bien sûr, qu'un brouillon que je vous propose (sur le conseil de Jacques Brenner).

Et Quai de Bercy, que j'oubliais, et je ne peux pas être (où cependant «Et ni me permettre...» me gêne un peu).

Etrange nouvelle, ce soir. Je suis poursuivi par la Justice de mon pays pour «complicité d'outrage à la pudeur». «Qu'allez-vous penser de votre ami.

Jean P.

Il s'agit de ma préface à un petit livre qui s'appelle «Histoire d'O» (d'ailleurs tragique, plutôt que libertin).

26 - 5 - 1957

Jeudi

Cher Armen

Tâchez de venir vite à Paris, où l'on vous «espère». Je suis bien content de cette amélioration de votre santé.

A St. Raphaël n'avez-vous pas trop chaud ? J'étais à Juan-les-Pins il y a trois semaines. Je crois que ma sensibilité au froid et au chaud s'y est brûlée. Je ne distingue plus, je n'y connais plus rien. Il m'arrive de me réveiller dans les délices. Tous renseignements pris, non c'est le contraire : je suis gelé, je recommence à en souffrir. Je me couvre et me rendors. Plus tard encore...

(J'y songe : il *doit* y avoir un moyen de transformer une douleur en plaisir - et l'inverse. Je crois que je l'ai parfois approché : dans mes blessures de guerre en particulier. Mais quant à l'avoir saisi, non).

S'il y avait quelque livre de moi qui pût vous faire plaisir, je serais bien content de vous l'envoyer. Dites-le moi.

Mais à bientôt j'espère.

Et en toute amitié.

Jean P.

28 - 8 - 1959

×

Samedi·

Cher Armen Lubin,

Mais François a-t-il repondu ? Peu importe. Il répond à toutes ses pages. Il répond quoi ? C'est qu'il y a la grâce divine. Le diable n'a pas la sienne, soyons tranquilles. Il a bien trop honte d'être le diable.

De sorte que toute discussion est impossible. La vérité, comme la lumière, a ses interférences. Je disais ,dans les temps : «Jacques Rivière ne croyait plus à Dieu» Isabelle R. me répondait avec fureur. La question pour elle était de savoir si Dieu croyait encore à Jacques Rivière. (Or d'après I. R. il y croyait).

J'ai bien aimé «Je respire mieux». Pourquoi ne nous donnez-vous jamais un poème, une page, votre courrier ? Avec amitié

Jean Paulhan

(Comme du temps où vous répondiez à Charles - Albert).

23 - 8 - 1960

×

JEAN PAULHAN
s'excuse du retard avec lequel vous parviennent ses remercîments. Il tâchera de mériter votre sympathie, et vous prie de continuer à l'aimer, quoique académicien.

3 - 4 - 1963

×

3 fév.

Cher Armen

Etes-vous si coquet ? Vous savez pourtant combien j'aime vos poèmes. Pourquoi ne pas me les montrer plus souvent ! Puis-je donner à *la nuit venue* dans la prochaine NRF ? Je vous en prie (puisque vous désirez qu'on vous prie).

Savez-vous à présent *où* faire paraître votre Cahier ? (et pourquoi ne me l'avoir pas fait lire ?).

Ne repassez-vous plus jamais par Paris ? Je suis pas mal surmené ces temps-ci. Je travaille à ce Discours où je voudrais faire entrer tout ce que j'ai trouvé de mieux - ce qui me pousse un peu plus loin, jusqu'à... On en reparlera, si vous voulez bien.

à vous, de tout cœur
Jean Paulhan

3 - 2 - 1964

(*) *«Centenaire de Jean Paulhan de la Peinture et de l'Ecrit», Galerie Le Bateau Lavoir, 18, rue de Seine, jusqu'au 4 Février.*

Imprimé sur les Presses du Journal «HARATCH» — 83, Rue d'Hauteville - 75010 Paris Commission Paritaire: N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՄԱՐՏ
3
DIMANCHE
3 MARS
1985

LE NUMERO : 3,00 F

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

Թիւ 92

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN

TÉL.: 770. 86. 60 — C.C.P. PARIS 15069-82 E
FONDÉ EN 1925 — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 500 Ֆ. - Վեցամսեայ : 260 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 550 Ֆ. - Հատը : 3,00 Ֆ.

60րդ ՏԱՐԻ — Թիւ 15.912 Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN 60e ANNÉE — No 15.912

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆԻ «ՈՍՊՆԵԱԿ»Ը

Այս հատորով (Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, Յունիս 1984) Յարութիւն Պէրպէրեան կու գայ գրաւելու իր տեղը՝ իբրեւ փաստուած տաղանդ մը, արդիական ոճով գրող մեր բանաստեղծներու շարքերուն մէջ:

Տարիքով քառասունէն վար Միջին Արեւելահայ ու Ֆրանսահայ սակաւաթիւ սերունդ մը կայ այսօր, բանաստեղծներու, արձակագիրներու, մտաւորականներու, որոնք իրենք զիրենք կը պարտադրեն մեր գրականութեան ու գրական մամուլին մէջ, սակաւաթիւ՝ սակայն որակաւոր: Պէրպէրեան անոնցմէ է: Հեղինակն է 1979-ին լոյս տեսած, «Կորիզ» անունը կրող քերթուածներու հաւաքածոյի մը, որ կը պարունակէ մտածուած ու մշակուած բանաստեղծութիւններ: Գրախօսականի մը մէջ («Յառաջ», Յունիս 9 - 10, 1979) այս տողերը ստորագրողը նշած էր թէ երբեմն ձախող, երբեմն խարխափող, երբեմն խոստմնալից եւ յաճախ յաջող քերթուածներէ բաղկացող այդ հաւաքածոն «տպաւորիչ է ամբողջութեան յղացքով»: Այս նոր հատորին, «Ոսպնեակ»ին մասին «խոստում»ի եւ «յղացք»ի բառամթերքով կարելի չէ խօսիլ այլեւս: Հասուն իրագործման մը առջեւ կը գտնուինք, 143 էջերու վրայ տարածուած, բազմերեսակ ու բազմակողմանի:

Անշուշտ գրքին բոլոր քերթուածները (գրի առնուած 1972 - 1983 տարիներուն) եւ հոն սփռուած արձակ մէկ կտորը չեն կրնար կատարեալ ամբողջութիւն մը ներկայացնել. ոչ ալ իբր այդ կը ներկայացնէ զանոնք՝ իրենց հեղինակը: 9 բաժիններէ, 42 ամփոփ քերթուածներէ ու չորս բազմաբաժին բանաստեղծութիւններէ կազմուած այս հատորը կրնար աւելի կարճ ըլլալ: Ամէն բանաստեղծ ու մանաւանդ մամլոյ մէջ իր քերթուածները հրատարակող ամէն հայ բանաստեղծ, կը մտահոգուի անոնց մոռացումով ու կորուստով, եւ կը դիմէ գրքին, հաւաքածոյի՛ն, զանոնք փրկելու յոյսով: Աւելի լաւ պիտի ըլլար եթէ Նոյեան Տապան մը կերտելու փորձութենէն խուսափած ըլլար Պէրպէրեան: Գրքին կառուցային կորիզն ու ամենաբարձրորակ միջուկն են «Ամայք», «Կինը նման ծառի», «Ծիւեր՝ հովին մէջ» եւ «Շողակաթ» մասերը, 42 քերթուածներով: Ըսել այս՝ չի՛ նշանակեր ըսել որ միւս կտորները անարժէք են, եւ կամ՝ թէ որեւէ կապ կարելի չէ տեսնել անոնց ու մասնանշուած կորիզին միջեւ: Իբրեւ անջատ գրութիւններ՝ լաւ են. սակայն կը զգացուի ճիգ մը, ատոնց եւ միւս 42 քերթուածներուն միջեւ փոքր նմանութիւններ ցուցադրելով ընթերցողին համոզելու՝ որ կարելի է կամրջել խրամատները եւ մէկ կառոյցի մէջ ընդգրկել բոլորը: Կարելի՛ է, սակայն, այդ սկզբունքներու վրայ հիմնուած կառոյց մը ըմբռնելը կը պահանջէ ճաշակ մը, որ ոչ միայն կը հանդուրժէ, այլ նաեւ մտքի հաճոյք մը կը զգայ իրմէ պահանջուած նման ճիգէ մը:

Այս վերապահութիւնները արձանագրելէ ետք՝ կ'ուզեմ անդրադառնալ գրքի այն արդէն - մասնանշուած մասերուն՝ որոնք կը խլեն ընթերցողին ուշադրութիւնը, - զայն պահանջելու կամ աղերսելու պէտք չունին:

Իր ներածականին մէջ, Պէրպէրեան կը ներկայացնէ (հարցականի ձեւով, սակայն փաստօրէն իբր հաստատում) արդի բանաստեղծութենէն իւրացուցած իր հաւատոյ հանգանակը, - «ի՞նչ ըսել բանաստեղծութիւն մը, որ... արտասանուելու համար չէ գրուած... որ աւելի... անցումի կամուրջներ կը ջնջէ, քան կը պատմէ կամ կը նկարագրէ...: Բանաստեղծութիւն մը, որ «յուզելու» չի միտիր: Գուցէ եւ կարիք չկայ նման բանաստեղծութեան մը» (էջ 5): Այս վերջին նախադասութիւնը, անկասկած կ'արտայայտէ կարծիքը տակաւին հայերէնով գրուած բանաստեղծութեան ընթերցողներու մեծամասնութեան, - եթէ քերթուածի մը մէջ յանգ չկայ, պատմութիւն չի պատմեր, յուզիչ զգացում չարտայայտեր, ապա ի՞նչ օգուտ ունի այդ քերթուածը: Միամիտ չէ Պէրպէրեան. չուզեր խաբել ինքզինք կամ ենթադրեալ ընթերցողը: Ուրեմն ինքզինք կը ներկայացնէ այնպէս՝ ինչպէս ի՛նք կը տեսնէ ինքզինքը (խօսքը, անշուշտ, անձի մասին չէ, այլ բանաստեղծութեա՛ն ինքնութեան մասին):

Ապա կը գրէ, - «Բանաստեղծութիւնը այստեղ կը վերածուի ոսպնեակի մը, որ կը կենայ, կը կեդրոնանայ որոշ երեւոյթներու դիմաց, կ'անցնի այդ երեւոյթներէն անդին՝ կարելի յստակացումի ճիգով...: Կեդրոնացումը (աւելի) մասնայատկին վրայ է, քան ընդհանրական պատկերացումին»: Այս պարբերութեան մէջ ե՛ս եմ որ կ'ընդգծեմ «կ'անցնի» եւ «ոսպնեակ» բառերը, ինչպէս նախկին պարբերութեան մէջ՝ «ջնջել» բառը, քանի որ անոնք ինծի կը թուին կորիզային ու կառուցային շատ կարեւոր դեր ունենալ՝ Պէրպէրեանի բանաստեղծութեան մասին ունեցած յղացքին մէջ: «Ոսպնեակ»ը հատորին անունն ալ է անշուշտ. գործնական իր նշանակութենէն անդին, կը ներկայացնէ, վերացականօրէն ու փոխաբերաբար, երկու ուրիշ գաղափարներ, - զոհել մեծ, կամ համապարփակ, կամ ընդհանուր տեսադաշտը, սակայն կարենալ սեւեռիլ ու ճշգրտօրէն տեսնել աւելի սահմանափակ երեւոյթը: Այս եւ իրերայաջորդ, յստակօրէն տեսնուած ուրիշ երեւոյթներու միջեւ մէկ կամուրջ չկայ. կամուրջները ջնջուած են, - այսինքն՝ չկայ պատումը կամ պատմութիւնը, որ երեւոյթներ կը կապէ իրարու. չկայ հաւաքական, նախապէս ձեւուած ու կաղապարուած զգացումներու խէժը, որ մէկ երեւոյթ... ափ մը մոխիր, ափ մը հող, հայերէն խօսող երեխայ մը, տաճարը, գմբէթը, խաչը, Մասիսը... կը փակցնէ միւսին. չկայ ինքնավստահ ձայնը բանաստեղծ - անձին, որուն զգացումներուն տիրապետող շեշտը միահեծան իշխանութիւն մը կը հաստատէ կեանքի ու փորձառութեան անհամար երեւոյթներուն վրայ, ինչպէս խակ քնարաբերգակի մը, Պետրոս Դուրեանի ձայնը, ինչպէս մեծատաղանդ քնարաբերգակի մը՝ Վահան Տէրեանի անձնական ձայնն ու շեշտը: Զանազան պատճառներով, միացումի եւ ամբողջ մը ստեղծելու այս միջոցները կը մերժուին Պէրպէրեանի կողմէ: «Կորիզ»ի, այսինքն՝ իր նախկին հատորին մէջ ալ մերժուած էին ատոնցմէ ոմանք, սակայն հոն կար տակաւին «ամբողջ» մը, որ Սփիւռքի վիճակն էր. վիճակ՝ որ կը կրկնուէր Պէյրութի քաղաքացիական կռիւներուն մէջ: Այլ խօսքով, «Կորիզ»ի քերթուածները իրենց ուժականութիւնը կը պարտէին հակասականութեան մը, որ տինամիք էր, սակայն չէր ժխտեր ամբողջութիւնը: Ըստ Պէրպէրեանի, Սփիւռքը ամբողջ մըն է, որ ունի իւրայատուկ եւ հակասական նկարագիր, - իր ամբողջութիւնը մերժելու, բաժնուելու, մասնահատուելու նոյնիսկ անդամահատուելու, ինքզի՛նք ջլատելու և ամէն անձ կրկին ու նորէն գաղթականի վերածելու յատկութիւնը: Այդ Սփիւռքի մէկ «կորիզ»ը, թերեւս ամենակարեւոր կորիզը, Պէյրութը, կը կրկնէ՛ պատկերը, - քաղաքացիական պատերազմի ճիրանները, ի՛ր, քաղաքին ու երկրին ճիրաններն են, որոնք կը բզկտեն, կ'անդամահատեն զայն, կը «սփիւռքացնեն», եթէ կ'ուզէք, ի՛ր իսկ քաղաքացիները, եւ տառացիօրէն կ'անդամահատեն մարդիկ, կը յօշոտեն զանոնք: Այս պատկերները կ'օգտագործեն ամբողջ - անդամահատում բառերու հակասութիւնները, ինչպէս նաեւ Սփիւռք - - Պէյրութ բաղդատութեան եզրերը, եւ ուրեմն կառոյց մը, տեսադաշտ մը կու տան Պէրպէրեանի նախկին գրքին, «Կորիզ»ին: Եթէ այսպէս երկար կ'անդրադառնամ անոնց, պատճառը երկարաշունչ փակագիծ մը բանալու անտեղի փափաքը չէ: Ներկայ գի՛րքն ալ ունի նոյն նիւթերը, բաւական կարեւոր չափով: Ինչպէ՞ս կրնայ արթուն ու գիտակից բանաստեղծ մը հեռու մնալ այն իրականութենէն, որ կործանուող Պէյրութն է:

Գրիգոր Պըլտեանի «Տեղագրութիւն քանդուող քաղաքի մը համար» (1976) գիրքը առաջինն էր՝ որ ներմուծեց այդ Պէյրութը, իբրեւ հիմ ու հում նիւթ, բազմակողմանի բաղդատութիւններու, փոխաբերական ու այլաբանական պատկերներու համար: Երբ այդ գրքի առաջին էջին վրայ Պըլտեան գրեց, -

վրիպած գնդակներ ու վանկեր վրիպած
մինչ մարմինը փակած
տափակցած մարմինը մերկ
պատին վրայ արեան բացուող
ճիղաւորուող ճեղք
եւ գլուխը պայթող տարասփիւռ ու
մածուցիկ աշխարհագրութիւն
բռնող արձագանգումը քաղաքին բռնկող :

Իր այս խիտ տողերով ան գրի առաւ այն տեսլակերպն ու մօտեցումը, որ նախակերպարն է անկէ ի վեր կործանուող Պէյրութի մասին գրի առնուած, լուրջ, արձակ կամ բանաստեղծական բոլոր գործերուն: Այսինքն, այս տողերուն մէջ կը գտնենք մօտէլը, մանրատիպարը այն մօտեցումին՝ որ կը յատկանշէ Սփիւռքի ներկայ գրականութեան լուրջ հատուածի դիրքաւորումը՝ ինքնակործան ու ապա դրսեցիներէ կործանուող Պէյրութի հանդէպ: Քաղաքը թէ՛ իրականութիւն մըն է, Պըլտեանի պատկերին մէջ («տափակցած մարմինը մերկ», որ կրնայ թէ՛ անձի մը տարրալուծուող մարմինը ըլլալ, թէ՛ ամբողջ թաղի մը. եւ կամ գնդակի մը պայթեցուցած գանկը, «գլուխը»), թէ՛ լեզուական իրականութիւն մըն է («վանկեր վրիպած»), թէ՛ ալ Սփիւռքի պատկերն է («ճիղաւորուող», «տարասփիւռ»): Մէկը միւսը կ'արձագանգէ, կը կրկնէ, կը բազմապատկէ («արձագանգումը քաղաքին բռնկող»):

(Շար.ը Դ էջ)

Գրեց՝

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

ԿԵՆԴԱՆԻ ԱՐԵԳԾՈՒԱԾԸ

Պօպուռ, Ժորժ Փոմփիտու Մշակութային Կեդրոնին կազմակերպած մեծ ցուցահանդէսները գերազանց իրադարձութիւններ են՝ 20-րդ դարու արուեստը հասարակութեան ծանօթացնելու գծով: Այս առթիւ, մեծարանքի առարկայ կը դառնան նաեւ ամերիկեան արուեստի յետպատերազմեան շրջանի կարգ մը ականաւոր դէմքերը: 1982-ի առաջին կէսին Ճէքսըն Փալլըքի նուիրուած հաղուադէպ ցուցահանդէսէն ետք՝ անցնող տարուան ամրան Տը Քունինկի յետնահայեացքը նոյնքան բարձրարժէք էր եւ դիւթիչ, որ սակայն չգտաւ իր անհրաժեշտ արժեւորումը, ձեւով մը զոհը ըլլալով պահպանողական եւ «եւրոպապաշտ» հակում ունեցող հետաքրքրութիւններու:

Փալլըքի եւ Տը Քունինկի կողքին, գեղարուեստական երրորդ հեղինակութիւնը, որ պէտք է նիւթ դառնայ յետնահայեացքի մը Կորքին է, որպէս հիմնադիրներէն՝ վերացական արտայայտապաշտութեան: Նման իրադարձութիւն մը կը թուի հեռու ըլլալ: Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան՝ Փորթուկալեան Մշակութային Կեդրոնին մէջ տեղի ունեցող ցուցահանդէսը (Յունուար 17 - Մարտ 9), Մուրատեան հաւաքածոյին Կորքիի գործերը ներկայացնող, նախերգանքի մը իմաստը կրնայ ստանալ՝ որպէս առաջինը իր տեսակին մէջ, Ֆրանսայի հողին վրայ: Ցուցադրուած գործերը կ'ընդգրկեն մօտ քսան տարուան շրջան մը: Եթէ անոնց մէջ չկան բանալի իրագործումներ (ի բաց առեալ մի քանին, որոնք կ'առընչուին կարեւոր շարքերու, ինչպէս՝ «Գիշեր, առեղծուած եւ կարօտ»ի, «Տարացոյցները»ուն, «Հողեմարք»ին եւ «Գութանն ու երգը»ին), սակայն իրենց ամբողջութեանը մէջ կը հաստատեն Կորքիի մօտ գեղագիտական բարձր յատկութիւններու գերներկայութիւնը:

Այստեղ պահ մը զանց պիտի առնենք «հայկականութեան» շղարշը՝ որու ընդմէջէն ներկայացուած է հաւաքածոն, ջանալով քննական աչքով մօտենալու ներկայացող առիթին՝ կարելի եղած չափով երկրորդելու այն ճիգերը, որոնք կը միտին հարթել Կորքիի գործն ու անձը շրջապատող շփոթը՝ այստեղ չեշտաւորուած:

Ներկայ ցուցահանդէսը մեզ կրկին անգամ դէմ յանդիման կը դնէ այն կնճռոտ հարցին, որ յարատեւօրէն կը ներկայանայ Կորքիի գործի քննարկման առթիւ՝ իր յղացումներու թուագրումներուն, խորագիրներուն եւ աղբիւրներուն կապակցութեամբ, որոնց յստակացման գծով մեծ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ յարաբերութիւններու հարցը՝ այլ վարպետներու ստեղծագործութիւններուն եւ խորհրդանշաններուն հետ՝ ինչպէս եւ իր իսկ ●►

Գրեց՝

ԱԼԵՔՍԱՆ ՊԷՐԷՃԻՔԼԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

գործերուն: Կորքիի արուեստը կը նմանի գեղեցիկ հանդոյցներու կոյտի մը, զոր քակելու համար հարկ է համբերութիւն, անդադար հարցադրում եւ իմացականութեան շարունակական բանեցում՝ իր մըտածողութենէն ներս թափանցելու ձգտումով եւ հետեւելու իր ներաշխարհի ուղեւորումներուն: Իսկութեան մէջ, այս եղած է Կորքիի նպատակներէն մին երբ կ'ըսէ թէ «իսկական արուեստը պէտք է մարդուն մօտ գործի լծէ այն ինչ որ ամէնէն աւելի արժէքաւորն է. այսինքն՝ իր միտքը» (1): Յարաբերութիւններու հարցը պէտք է փնտռել նաեւ այն բոլորին մէջ՝ բնութենական եւ կենցաղային, որոնցմով շրջապատուած է Կորքի: Ասոր արդիւնքը, նախադասութիւն մը, միտք մը, կամ ակնարկութիւն մը, իր, իր ծանօթներուն եւ հմուտ ուսումնասիրողներու կողմէ շատ անգամ իրենց եռին կը պահեն բանալիներ՝ մուտք գործելու համար իր գաղտնի աշխարհէն ներս, բռնելու համար կարգ մը խորհրդանշաններուն իմաստըն ու հաստատելու անոնց միջեւ գոյութիւն ունեցող կապը՝ աւելի ամբողջական պատկերացում մը կազմելու համար իր ներկայացուցած աշխարհին:

Թերեւս, կարեւորագոյն կէտերէն մին նշելն է թէ Կորքիի արուեստը ներկայացուցչական է՝ հակառակ իր վերացական բնոյթին: «Կը նկարենք այն ինչ որ կը տեսնենք» կը գրէ Մարտ 20, 1944-ի նամակին մէջ եւ թէ «նկարչութեան մէջ խորքը նոյնքան կարեւոր է որքան գայն նըկարելու ձեւը» (2): Իսկ երբ կ'ըսէ թէ արուեստը «շատ անձնական եւ բանաստեղծական տեսիլք մը կամ մեկնաբանութիւն մըն է՝ իր շրջապատով պայմանաւորուած»՝ (3) կը հաստատէ թէ արուեստը ապրուած իրականութեան մը արտայայտութիւնն է, որ իր լեզուն կը գըտնէ՝ նայած այն կենսավայրին եւ մթնոլորտին, ուր ան մարմին կ'առնէ: Այս իսկ պատճառով, հայկական աշխարհին հետ իր ներքին զօրաւոր կապով հանդերձ, Կորքիի արուեստը անմիջականօրէն առընչուած կը մնայ ամերիկեան իրականութեան:

1929 թուականի շուրջ, Կորքիի արուեստը կ'արձանագրէ արմատական փոփոխութիւն՝ երբ կը դառնայ ներաշխարհային, վերացականութեամբ շաղախուած: Այս կերպարանափոխումը, հիմնովին կ'արձագանգէ ընկերային այն կացութեան՝ որ կը ստեղծուի 1929-ի վերջերուն, տնտեսական մեծ տագնապին պայթումով: Հետըզհետէ սաստկացող ցեղային խտրականութիւնը, ազգային մեկուսապաշտութիւնն ու օտարամերժումը Կորքին կը մղեն ինքնիր վրայ կծկուելու, ինչ որ աւելի կը չէզոքացնէ իր քրոջը՝ Վարդուշի եւ իր ամուսնոյն Մուրատի 1932 Մայիսին Հայաստան վերադարձով: Կը թուի թէ այս առանձնութեան մէջ է որ Կորքիի հայրենական յուշերը տակաւ կը բորբոքին, որոնց մէջ ինք կը գտնէ երեւակայական ապաստան մը՝ իր առանձնութիւնը փարատող ու աւիշ հայթայթող իր կորովին՝ դիմագրաւելու համար այլասեռումի ճնշումը: Իր հայրենական առաջին շարքը՝ «Կերպար Խորգոմի մէջ», այս տարիներուն է որ մարմին կ'առնէ՝ գէթ որպէս խորագիր: Կորքի մուտք կը գործէ տագնապալից շրջան մը՝ որու հորիզոնները մութ կ'երեւին, ապառնացող, իրենց ետին ծանր հետեւանքներ կրող, երբ տնտեսական տագնապը սովամահ զոհեր կը խլէ:

Ի՞նչ ձեւով հակազդել այս կացութեան, գեղարուեստական ի՞նչ լեզուով արտայայտել ներքին խլրտումները՝ շրջանի մը ընթացքին երբ Կորքիի արուեստը դեռ կը գտնուի կազմաւորման հունի մէջ: Արուեստագէտի մը համար, որ կը հաւատայ խորքի կարեւորութեան, անհրաժեշտութիւն է ապրուած իրականութիւնը ցոլացնել իր գործին մէջ: Այդ շրջանին, Փիքասոյի եւ, որոշ չափով, Մաքս էռնսթի օրինակները Կորքիի կը նպաստեն ուղղութիւն մը որդեգրելու՝ նկարելով կերպարներ ցաւատանջ եւ այլակերպուած: Կորքի իր առաջին քայլերը կ'առնէ ոլորապըտոյտ գիծերու հանդերձումին ուղղութեամբ՝ ազատօրէն մեկնաբանելով ներկայացուած նիւթը: Այստեղէն, իր մօտ կ'անդրադառնանք յատկանշական ընթացակարգի մը մարմին առնելուն, որ է՝ ազատ մեկնաբանութիւններու իրագործումը, նախապէս կատարուած գործերէ՝ համադրումին լաւ մը տիրապետելէ ետք: Այս պարագան կը շարունակուի մինչեւ իր կեանքի վերջին շրջանը երբ, օրինակ, «Լեարդը աքլորին կատարն է»էն կը սերի «Ծաղկած Ջրաղացի Ջուրը»ն եւ կամ երկու գծանկարներու (4) միախառնումէն մարմին կ'առնէ «Սահմանը» յօրինուածը՝ ըստ մեր պատկերացումին: Այս պարագաները կրկին անգամ կը հաստատեն՝ թէ Կորքիի մօտ համադրողական մեկնակէտը միշտ կը հիմնուի տեսանելիին եւ շօշափելիին վրայ:

Այսպէս, իրեն նիւթ կը ծառայեն 1930ի շուրջ իր նկարած կարգ մը քիւպիստ գործերը, անոնցմէ մեկնելով յղանալու համար կերպարներ՝ կիներ: Ասոր ակնառու օրինակներէն մին է ներկայ ցուցահանդէսին մաս կազմող 1931-ի վիմատիպ մը, (5), որ ունի նկարչական մեծածաւալ տարբերակ մը «Աթոռին վրայ նստած կապոյտ կերպար» խորագիրը կրող, որուն արմատը, ինչպէս Ճօրտըն դիտել կու տայ (6) «Վերացականութիւն՝ երանգապնակով» քիւպիստ պաստառն է: Այս ընթացքը առանձին երեւոյթ մըն չէ: Ըստ մեզի, «Գիշեր, առեղծուած և կարօտ»ն ու «Կերպար Խորգոմի մէջ»ը իրենք եւս կը սերին քիւպիստ անշարժ բնութիւններէ՝ առաջինը հիմք ունենալով «Անշարժ բնութիւն»ը, (7) իսկ երկրորդը՝ «Անշարժ բնութիւն՝ երանգապնակով»ը (8): Այլ օրինակ մը՝ գործէ մը ուրիշի տանող, սակայն առանց ամբողջական կերպարանափոխման, այստեղ վերամկրտուած «Ծաղկաքաղ»՝ անխորագիր եւ անստորագիր պաստառ մըն է, չորս տարբերակներէն մէկը շարքի մը՝ որ կը մեկնի «Համադրում գլուխով» (9) խորագրով հսկայ իւղանկարին կեդրոնը գտնուող մասէն՝ անշարժ բնութիւն ներկայացնող: Կարլէն Մուրատեան իր «Արշիլ Կորքի Ատոյեան» հատորին, ինչպէս եւ ներկայ ցուցահանդէսի ցուցակագիրին մէջ այս գործը կը վերարտադրէ գլխիվայր շրջուած: Նոյն դիրքով կախուած է ցուցահանդէսին մէջ, ինչ որ չի համապատասխաներ իրականութեան, երբ աչքի առջեւ ունենանք Հիրշհօրն Թանգարանի տարբերակը՝ որ կը կրէ Կորքիի ստորագրութիւնը:

Երկրորդ կէտը, որ կը գրաւէ մեր ուշադրութիւնը, կը վերաբերի՝ այստեղ Կորքիի գործերուն տրուած շարք մը դիտումնաւոր խորագիրներուն, որոնք կ'ուղղուին դէպի նոյն հոսանքը՝ հայացում:

Ցարդ հրատարակուածներու շարքին, սակաւաթիւ են Կորքիի այն գծանկարները որոնք առանձինն խորագիրներ կրեն: Մէկ մասը անուն ստացած է յետոյ՝ իւղանկարի վերածուելէ ետք: Իսկ հրատարակուածներու մեծամասնութիւնը լոյս տեսած է «Գծանկար», «Անխորագիր», «Համադրում», «Վիրճինիայի տեսարան» կամ «Կրակարան Վիրճինիայի մէջ» անուանումներուն տակ, ինչ որ պատճառաբանելի վերագրումներ են: Կորքիի մինչեւ հիմա լոյս տեսած թարգմանուած նամակներուն մէջ ակնարկութիւններ չկան այստեղ ցուցադրուած գծանկարներու մասին - ի բաց առեալ «Տարացոյցները» - (Նամակ՝ Նոյ. 2, 1946): Արուեստի գործ մը յատուկ կնիքով մը դրոշմելը, յատկապէս դժուարասահմանելի աշխարհ մը ներկայացնող գործերու պարագային, առանց որ վաւերացուած ըլլայ նոյնինքն արուեստագէտին կողմէ՝ կրնայ խեղաթիւրել անոր էութիւնը ու դիտողին միտքը տանիլ ուղղութեամբ մը, որ կարող է ոչ մէկ կապ ունենալ արուեստագէտին գծածին եւ արտայայտածին հետ: Խորագիրներու հարցը Կորքիի պարագային, շատ փափուկ է՝ մանաւանդ որ ինք չէ եղած իր գործերուն խորագրումը, յատկապէս իր հասուն շրջանի պաստառներու պարագային: Օրինակ, 1944-ի գործերուն խորագիրներու ճշդորոշման գծով Պրըթօն եւ Կորքի մօտէն գործակցած են (10). նոյնը պատահած է նաեւ յետոյ, երբ Ճիւլիըն Լէվի կ'ըսէ թէ Կորքիի հետ ինք ալ մաս կազմած է խորագիրներու ճշդորոշման դժուարին հարցին (11):

Կորքի, բազմաթիւ իւղանկարներու կողքին, ոչ միայն չէ խորագրած իր գծանըկարներուն մեծ մասը՝ այլ նաեւ չէ ստորագրած եւ թուագրած զանոնք: Ասոնց ժամանակագրական կարգին ճշդորոշումին կարելի է հասնիլ կամ մօտենալ, ինչպէս նշեցինք, յարաբերութիւններ հաստատելով, տուեալ շրջանի մը կամ տարուան մը գործերուն եւ ոճին միջեւ: Այս հիման վրայ, «Ցիշողութիւն» խորագրըւած զուննաւոր գծանկարը, 1947-ին վերագրուած, կը խորհինք թէ պէտք է թուագրել 1943, Հաուզէթօնիք գետէն ներշընչուած գծանկարներու շարքին, շրջան մը՝ ուր Կորքի խտացած եւ վճռական գոյներով կը գծէ շարք մը նկարներ, մատիտով ու կաւիճով: Երբ այս մէկը բաղդատենք Անն Տաննիկընի հաւաքածոյին մաս կազմող գծանկարին՝ կամ՝ այլոց, նոյնպէս 1943-էն, կը գտնուինք բացայայտ նոյնութիւններու դէմ յանդիման, որոնք կը յայտնեն բնապատկերային հասարակաց կազմեր եւ միջոցային նոյնանըման տեսիլք, ուր համադրումին մեծ մասը, լայն երիզի մը նման, հորիզոնականօրէն կը ծածկէ միջոցին գրեթէ ամբողջութիւնը: Ժամանակի շատ քիչ տարբերութեամբ մը, հետզհետէ ոլորապտոյտ գիծերն են որոնք կը գերակշռեն նոյն շըրջանի Կորքիի գծանկարներուն մէջ՝ որոնք յետոյ որպէս նիւթ կը ծառայեն 1944-ի շարք մը կարեւոր պաստառներուն: Այ[...] ծիրին մէջ կ'իյնայ «Ստեղծագործութ[...]» խորագրուած զուննաւոր գծանկարը, [...] թերեւս նախընտրելի պիտի ըլլայ 1947-[...] փոխարէն, կրկին 1943-ի վերագրել, Կոր[...]քիի բնութենական առաջին շրջանին մա[...] կազմող:

1944-ի ընթացքին Կորքի իր գծանկ[...]ները, ցարդ հրատարակուած օրինակնե[...]րէն դատելով, աւելի, կու տայ սեւ մ[...]տիտով՝ կեդրոնանալով գծային տուեալ[...] վրայ, առանց որ գոյնը տարածէ ամբո[...] մակերեսին: Ասոնց մէջ գոյները տեղ-տե[...] կ'երեւին որպէս շեշտեր՝ գծանկարներո[...] կենսունակութեան զարկ տուող: Իս[...] 1946-ի սկիզբներուն ողբերգական զ[...] փորձառութիւններէն ետք՝ (արուեստ[...] նոցին այրիլն ու ստամոքսային քաղցկե[...] գործողութեան ենթարկուիլը) Կորքի[...] ներկայացուցած աշխարհէն ներս մու[...] կը գործեն ուղղահայեաց, ջղուտ, ս[...] ծայր կազմերով եւ շարշրկուած կերպա[...]ներ, ուր կը փոխուի նաեւ միջոցային [...] արտայայտութիւնը որ այժմ, բնութե[...]նական հաստատուն միջոցի մը փոխարէ[...] հետզհետէ աւելի տեղ կու տայ անյատա[...] եւ անկայուն միջոցի մը՝ անորոշ մարմի[...]ներով եւ անդէմ կերպարանքներով ողո[...]ւած: Այս իմաստով, «Կոպերու պար[...]» կրնայ նոյն տարուան գործ մը ըլլալ, ին[...]պէս «Հայոց Ձորի կերպարներ»ը եւ «Վ[...]նայ Տանջանք»ը, որ կը յիշեցնէ 1946-[...] «Համադրում Բ.»ը (12) եւ «Ծխակատա[...]ները» (13):

Թուագրումներու եւ անուանումներ[...] խնդիրը նոյնքան հարցական է ցուցադր[...]ւած կերպարային գծանկարներու պար[...]գային, ուր Փիքասոյի գործերէն կատար[...]ւած ընդօրինակութիւններ խորագրու[...] են «Մենտոր 1, 2, 3 կամ 4» կամ «Մ[...] սկիհ», որոնց թուագրումը այստեղ կը[...] կարի 1932-էն 1937: Թերեւս աւելի ճի[...] պիտի ըլլար զանոնք վերագրել 1930-ակ[...] թուականներու սկիզբներուն, նկատի [...]ուած գծանկարային ոճը՝ յատկապէս «[...] մաստասիրուհի»ի և «Մայր սկիհ»ի պար[...]գաներուն՝ որոնք մօտ են, օրինակ, 1931-[...] վիմատիպին: Մինչ, անդին, մեկանի հի[...] գծանկարներու՝ «Խորգոմեան երազ»նե[...] շարքին թուագրումը 1937-էն 1940, նո[...]պէս անհաւանական կ'երեւի, քանի յատ[...]կօրէն անոնք գծուած են նոյն շրջանի[...] թերեւս քանի մը օրերու ընթացքին, [...] քան հասարակաց է անոնց գծային [...] ու կատարումը: Հաւանաբար, Կորքի զ[...]նոնք տուած է 1936-ին, թարմ իրական[...]թեան ազդեցութեան տակ եւ իր մանկո[...]թեան աշխարհին վերյուշով, երբ, [...] յաստանէն վերադառնալէ ետք Վարդու[...] Մուրատ եւ իրենց շուրջ մէկ տարեկա[...] զաւակը Կարլէն կը մնային իր մօտ:

ԳՈՒԹԱՆ ՄԸ ՓԱՐԻԶԻ ՄԷՋ

1920-ի Փետրուարի վերջերուն, [...] Կորքի Վարդուշի հետ ոտք կը դնէ Ա[...]րիկայի հողին վրայ, իր մէջ կը կրէ հա[...]րենական յիշատակներու խուրձ մը, [...] գութանը՝ որպէս վաղնջական ու գեղջ[...]կան աշխարհի խորհրդանիշ, կը դառն[...] կուռք ու մտասեւեռում: «Գութան [...] պէտք է յարմարագոյն տապանաքարը [...]լայ Խորգոմէն եկող Հայու մը համար» [...] գրէ Կորքի (14): Ան, դառնալով պաշտ[...] մունքի առարկայ, կ'ըլլայ մարմնացում[...] այն ապրումներուն, որոնցմով կը սն[...] իր ներաշխարհը՝ որպէս գոյատեւմ[...] կռուան:

Իր մանկութենէն ի վեր Կորքի կը սի[...] տաշել, դպչիլ ցցուն ձեւերու ու զգ[...] անոնց կազմը. ինչ որ, նկարչականօրէ[...] ամէնէն աւելի կ'իրագործէ իր 1930-ակ[...] թուականներու պաստառներուն մէջ: Ա[...] զգայական ու կրքոտ կապը յետոյ կը [...]քանայ, երբ, 1940-ի շուրջ, իր նկարչ[...]թիւնը կը դառնայ աւելի սահուն եւ մեղ[...] 1944-ին, բնութենապաշտական իր [...]խուռն շրջանին, Կորքի կը սկսի հանդե[...] ձել «Գութանը եւ երգը» յօրինուածը [...] այժմ իր պատկերացումը գտած՝ [...] մեր մօտեցումին, յանձին Միլէի «Հր[...]տակային»ին, անգնելով Տալին: Ա[...] վերջինին համար, գերագանցապէս ծան[...] «Հրեշտակային»ը 1930-ական թուական[...]րէն սկսեալ կը դառնայ մտայլկում[...] կողմէ այլազան մեկնաբանութիւննե[...] նիւթ դառնալով, հասնելով մինչեւ ապ[...] փային զգացողութիւն: Կորքիի եւ Միլ[...] գործերուն միջեւ գոյութիւն ունեցող մե[...] ձաւորութիւնները՝ համադրումի, [...] բերու թիւի եւ կեդրոնական կերպար[...] րուն՝ կնոջ եւ տղամարդու դիրքաւոր[...] ներուն դիտանկիւնէն, յատկանշական են[...] ինչպէս եւ երկու նկարիչներուն խոր [...]

Fonds A.R.A.M

ՉԱՓԱԶԱՆՑՈՒԹԻՒՆ Է...

Գրեց՝

Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

Արշիլ Կորքիի փարիզեան ցուցահանդէսին առթիւ Կիւլպէնկեան հաստատութիւնը հրատարակած է նկարիչի կեանքին ու գործին նուիրուած գրքոյկ մը (1): Առաջինը՝ ֆրանսերէն լեզուով: Հեղինակ՝ Արշիլ Կորքիի քեռորդին՝ Կ. Մուրատեան: Գունաւոր վերարտադրութիւններով ճոխ, նամակագրութեամբ հարուստ հատոր մըն է, ներկայացուած՝ ընդարձակ ներածութեամբ մը. լուրջ ձեռնարկի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ ան, ինչպէս է պարագան յաճախ մեծ ցուցահանդէսներու ընկերակցող նման հատորներուն, ուր մասնագէտ ու արուեստարան կը մեկտեղեն կարելի գիտելիք՝ ընծայուած լայն հասարակութեան մը: Նման ակնկալութեամբ կ'ընդունիմ այս գրքոյկը: Դժբախտաբար անոր հարեւանցի ընթերցումն իսկ ի յայտ կը բերէ լրջութեան հետ խոտոր համեմատող սխալներ ու զեղծումներ, առանց խօսելու մեթոտաբանական թերիներու մասին:

Կորքիի գործերու բացառիկ այս հաւաքածոյին սեփականատէրն է Կ. Մուրատեան, եւ ոեւէ մէկը չէ՛: Ան արդէն ամերիկեան եւ անգլիագիր հայկական մամուլին մէջ ստորագրած է բազմաթիւ յօդուածներ (2), երբեմն բանավիճային բնոյթով եւ հրատարակած է երկու ստուար հատորներ Կորքիի մասին (3): Հատորներէն առաջինի շապիկին վրայ Գ. Մուրատեան ինքզինք հռչակած էր «Աշխարհի առաջնակարգ հեղինակութիւնը եւ ամէնէն բեղուն գրիչը» Ա. Կորքիի վերաբերող, եւ իր իսկ գիրքը նկատած էր «ամէնէն ամբողջական գիրքը որ գրուած ըլլայ 20-րդ դարու վարպետին մասին» (4): Նըման յայտարարութիւն - ծանուցում թերեւս պէտք է կարդալ փոխաբերաբար եւ անցնիլ: Այստեղ նպատակս չէ խնդրոյ առարկայ դարձնել Գ. Մուրատեանի «հեղինակութիւնը», ոչ ալ քննարկել անոր զոյգ մը հատորները: Ծահեկան անշուշտ՝ բայց իր նիւթէն անկախ ուրիշ հանգամանքով, իբրեւ ամերիկահայ որոշ ազգայնապաշտութեան մը ախտաբանութիւնը: Այսուհետեւ ներկայ գրքոյկը կու գայ ամբողջութեամբ նախորդ հատորներէն, սա տարբերութեամբ՝ որ բովանդակութեան հեղինակային անլրջութեան աւելցած են թարգմանական ալ անհեթեթութիւններ (5):

Գ. Մուրատեան տարիներէ ի վեր կը ջանայ ի յայտ բերել Կորքիի նկարչական արուեստին հայկական արմատները, անոր հայկականութիւնը, չըսելու համար զուտ վանեցիութիւնը: Շատ արդար մտահոգութիւն մըն է ասիկա, ընդդէմ փաղանգ մը ամերիկացի քննադատներու, որոնք գիտութեամբ եւ կամ անգիտութեամբ չեն դադրած հերքելէ Կորքիի ծագումն ու արուեստին ալ յետնաշխարհը: Այսօր Կ. Մուրատեանի շնորհիւ կը բացուին ծալքերը նկարիչի մանկութեան ու պատանութեան տարիներուն, այն կանխահաս փորձառութեան որը հասարակաց է բոլոր 1915-էն անցած որբերուն: Իր հերոսով խանդավառ կենսագիրը - խանդավառութիւնը առաջին պայմանն է յաջող կենսագրութեան մը, պայմանաւ որ սահման գիտնայ - աշխատանք է Մուրատեանի գրքին այս բաժինը: Բայց կենսագիրը չի բաւարարուիր այսքանով: Կը համարձակի պատմական [illegible]ումներ ընել, ցատկռտելով դարերն ի վար, Հայ ժողովուրդի «6500 ամեակն»ի վար, կամ վե՛ր՝ դէպի Ոստանի հիմնումը «Հայ կայսր Մենուասի կողմէ Թ. դարուն Ք. Ա.» (էջ 15 - 16): Կը խօսի «հայկական 3000 տարուան սեպագիր արձանագրութիւններու մասին» (էջ 17), կամ «34 հայկական թագաւորութեանց» մասին (էջ 29), եւայլն: Նոյն ձեւով՝ արուեստի պատմութեան մէջ՝ Մուրատեան Ռուպէնը եւ Պիծակը կը վերածէ Ռուպէնեանի եւ Պիծակեանի (էջ 172), Հայոց անուններու մասին այս ձեւով իր կատարեալ պեխապաշտութիւնը փաստելով: Այս բոլորը տակաւին մարսելի պիտի ըլլային, եթէ ամէն առիթով հեղինակը չյիշէր Սումէրն ու Փռիւգիան, նոյն նախադասութեան մէջ անցնելով մէկ քաղաքակրթութենէն միւսը: Երջանի՛կ միտք, որ չունի ժամանակին ու չափին զգացումը: Եւ վերջապէս թափուկ երեւակայութեան գլուխ - գործոցը կը կազմէ Հայ - Իբերական յարաբերութիւններ գլուխը (էջ 191) եւ անոր հետեւող սպանական թերակղզիի թագաւորներուն տոհմածառը, որ կը մեկնի Բիւզանդիոնի Բարսեղ Առաջինէն եւ կը հասնի Փորթուկալի արքայական ընտանիքը: Կը հասկնա՞ք ինչու: Այս ընթացքով Եւրոպայի բոլոր արքաները կը սերին Բարսեղ Առաջինէն, որ իր կարգին կը սերի, ի հարկէ, հայ մօրմէ մը:

Քիչ թէ շատ Հայոց Պատմութենէն ու արուեստէն հասկցող մէկը դիւրաւ կը նշմարէ որ Գ. Մուրատեան ոչ միայն կը չափազանցէ, այլեւ տէրը չէ իր երեւակայութեան: Սէքրետ հէնտ տեղեկութիւններ, լսովի դրոյթներ կամ պարզապէս յերիւրածոյ ենթադրութիւններ. - որոնցմով երբեմն մարդիկ մեր մէջ իրենք զիրենք կ'օրօրեն - կը ներկայացնէ որպէս վաւերական ճշմարտութիւններ: Գ. Մուրատեան չի վարանիր նոյնիսկ Ռուպէնի հայրենիք ընծայելէ Տարօնի աշխարհը, կամ... Սուրբ Կարապետի մօտերը տեղ մը, ինչ որ խորքին մէջ շատ բան չըսեր (6): Մինչ Ռուպէնի գործը աչքո՛վ քննած մէկը, Ս. Տէր Ներսէսեան իրեն յատուկ վերապահութեամբ կ'ըսէ, որ Ռուպէն իր ընտանեկան պարագաներուն մասին ոչինչ կը թելադրէ եւ որ անունը հաւանաբար արդիւնք է խառն ամուսնութեան մը (7): Ո՞ւր մնաց անոր վանեցիի ծագումը: Որը, ինքնին, կը կարծեմ, ո՛չ բարիք է ոչ ալ չարիք:

Ինչ կը վերաբերի հայկական արուեստին եւ անոր հետ Կորքիի գործին կապերուն, ապա՝ այստեղ Գ. Մուրատեան խակապէս կը մտնէ երեւակայական աշխարհէ մը ներս: Նախ՝ մեթոտաբանական զեղծումներով կը մեկնի Կորքիի նամակագրութենէն եւ անոր բովանդակութեան տուեալները կը վերածէ առարկայական ճշմարտութեան: Օրինակ Գ. Մուրատեան հայկական արուեստին մէջ կը տեսնէ «անմեղութեան շարժում» մը եւ ««նրբացման շարժում» մը (էջ 29 - 30), ճիշդ այնպէս ինչպէս կը խօսի Կորքիի մօր, տիկին Շուշանիկի ընդմէջէն փոխանցուած արուեստի փորձառութեան «տիալեքտիկայի» մասին (մաքրութիւն - տանջանք - հաստնութիւն), ինչպէս կը խօսի Վարագայ վանքի «թանգարանին» մասին, ուր մանուկ Ոստանիկ թերեւս տեսած ըլլայ Ռոսլինեա՛նի մանրանկարները...: Ոչ-հայ սովորական ընթերցողի աչքին նետուած այս փոշին թերեւս պատրանք ստեղծէ: Իսկ հայ ընթերցողը, եթէ սոփեստ մը չէ, կամ սնափառ մը կրնայ միայն թերահաւատ ըլլալ նման հաստատումներու առջեւ, որոնք չեն գիտեր ո՞ւրկէ կու գան, արուեստի պատմութենէ՞ն, Կորքիի անտիպ նամակներէ՞ն, թէ Կ. Մուրատեանի ազգայնապաշտութենէն: Փաստը այն է որ այս բոլորը տպաւորութիւնը կը ձգեն մաքսանենգութեամբ մտցուած գաղափարներու, որոնց միտք բանին յստակ է. Կորքիի արուեստը կը բխի դարաւոր հին մշակոյթի մը ծառէն, ուր Ռոսլին եւ Կորքի, ինչպէս Շուշանիկ եւ Կեռան թագուհի կը միանան իրարու: Գ. Մուրատեանի մտքէն չանցնիր ոչ ալ գրչէն, որ պատառին ու նամակին ինչպէս պատառին ու նկարչի աւանդութեան միջեւ կան միջարկող տարբեր, որոնց բացակայութիւնը իր մեկնաբանութիւնը կը վերածէ զուտ ճարտասանութեան:

Հարցը կը բարդանայ Կորքիի նամակագրութեամբ: Արդարեւ՝ տարիներէ ի վեր Գ. Մուրատեան կը խօսի անոր մասին: 1971-ին Արարատ անգլիագիր եռամսեային մէջ կը հրատարակէր մասեր Վարդուշին ուղղուած նամակներէն: Աւելի ընդարձակ քաղուածքներ կու տար իր առաջին հատորով, միշտ ի՛ր կողմէ կատարուած անգլերէն թարգմանութեամբ: Ներկայ գրքոյկին վերջին մասը ծաղկաքաղ մըն է նոյն կտորներէն. եւ ա՛յս անգամ ֆրանսերէն թարգմանութիւնը եղած է անգլերէնին ճամբով: Կարելի է գուշակել թէ ի՛նչ այլափոխութիւն կրած են բնագիրները:

Կ. Մուրատեան, որ սեփականատէրն է այդ հայերէն բնագիրներուն (եւ կը թուի թէ կ'ուզէ ըլլալ միակ միջնորդն ու թարգմանը Կորքիին ու հասարակութեան միջեւ) տակաւին չէ բարեհաճած մամուլին յանձնել զանոնք: Ի՞նչու: Ճիշդ է որ հոս-հոն տպած է պատճէնահանուած կտորներ, միշտ նոյները. բայց ասոնք միայն անձնական հարցեր կը շօշափեն եւ զուրկ են արուեստագէտը լուսաբանելէ: Մինչդեռ այն երկարաշունչ նամակները, որոնց մէջ նկարիչը կը թուի պարզած ըլլալ արուեստի իր ըմբռնումները, գոյութիւն ունին սոսկ... Մուրատեանի թարգմանութեամբ: Նամակագրութիւնը, եթէ գոյութիւն ունի, մեծարժէք վաւերաթուղթ մըն է: Սակայն հարցը այն է, որ կարելի չէ վստահիլ Կ. Մուրատեանի ո՛չ Հայոց լեզուի ճանաչումին, ոչ ալ մեկնաբանի ճամարտակութիւններուն: Ասոր փաստը կը կազմեն նամակներու աւարտին զետեղուած նշումները, իբրեւ թէ լուսաբանութեան ծառայող, բայց որոնք խորքին մէջ մեկնաբանի դրոյթներէն մեկնող ցուցմունքներ են, աւելի ճիշդ ձեռնումներ: Ուստի դժուար չէ երեւակայել թարգմանիչ մը, որ բնագիրը պատշաճեցնէ նախ՝ լեզուի ի՛ր ճանաչումին, ապա՝ արուեստի ի՛ր ըմբռնումին: Ամէն պարագայի՝ Կ. Մուրատեան էջ մը հայերէն նամակ չէր տրամադրած ցուցահանդէսին, ինչ որ աւելի՛ տպաւորիչ կը դարձնէր Կորքիի պատկանելիութիւնը քան որեւէ փաստարկում:

Պէտք է յուսալ որ օր մը Գ. Մուրատեան հայ հասարակութիւնը արժանի կը նկատէ Կորքիի նամակներու ընթերցումին եւ զանէ բնագրէն առանձին էջեր ի լոյս կ'ընծայէ, որով կը փարատէ իր աշխատանքին ու նամակներուն շուրջ գոյութիւն ունեցող լուրջ կասկածը: Մինչ այդ մեզի կը մնայ մեկնաբանին տուած թեթեւսոլիկ «փիլիսոփայութիւնը» (կ'ենթադրեմ որ Ամերիկայի մէջ այս բառով հրաշքներ կարելի է գործել) չընդունիլ իբրեւ Կորքիի կեանքին ու արուեստին ճշմարտութիւնը: Փիլիսոփայութիւն՝ որ Գ. Մուրատեան կը կոչէ «բնակենսական» փիլիսոփայութիւն, կամ «բնակենսական տիալեկտիկական օրէնք», գոյութեան ըմբռնում, որ կը թուի ընդունուած ըլլալ «Վանայ գիւղացիներուն կողմէ հազարամեակներ ի վեր...» (էջ 69): Նպատակս չէ ի հարկէ հեգնել հեղինակին երեւակայութիւնը, այլ ի յայտ բերել սանձարձակ իմաստակութիւնը, գիտութի՛ւնը որ ոտքի կը հանէ նման ձեռնարկ (8):

Ծզնիլ բոլոր միջոցներով ապացուցանել, որ Կորքիի արուեստը կը բխի հայկական ակունքներէ կը նշանակէ իյնալ ազգայնապաշտութեան ծուղակին մէջ: Կը նշանակէ նաեւ հերքել արուեստը, այն արուեստը որուն պաշտպանութեան ելած էր մեկնաբանը:

■

1. - Arshile Gorky, Paris, 1985, Fondation Calouste Gulbenkian.

2. - Անոր մէկ ցանկը կը բազմի հատորի մուտքին, էջ 12:

3. - Arshile Gorky Adoian, Chicago, 1978
The many Worlds of Arshile Gorky, 1980.
Մեզի ծանօթ է առաջինը:

4. - «The world's leading authority and most prolific writer on Arshile Gorky here presents the most complete book ever written on the 20th century master and establishes him as the founder of modern hylozoism» Arshile Gorky Adoian, Gilgamesh Press, Chicago, 1978.

5. - Օրինակ. «Gorky et Vartoosh restèrent encore deux mois à Erevan, comme deux chiots errants, incapables de supporter la mort de leur mère».

6. - Տես Arshile Gorky Adoian, p. 182.

7. - L'Art Arménien, Paris 1977, p. 134.

8. - Գրքին մէջ հեղինակին միտքը կը բանի նման անոնց, որոնք կեանքի իմաստն ու գաղտնիքը կը փնտռեն գաղտնագիտական գրքերու մէջ կամ բառի մը ստուգաբանութեան որ կը յայտնուի մի՛այն իրենց:

պը գեղջկական կեանքին եւ հողին նըկատմամբ:

Էկնըսի, Կորքիի կնոջը մէկ նամակէն կ'իմանանք թէ արուեստանոցի հրդեհին զոհ գացող գործերուն մաս կը կազմէին «երկու սքանչելի նկարներ «Գութանը եւ երգը» յօրինանիւթէն» (15): Ամիսներ ետք նոյն յօրինանիւթին հանդերձումը Կորքիի կողմէ, որ ծնունդ կու տայ երեք պատառներու, կը հաստատէ թէ գութանին հետ միշտ շօշափելի կապի մը ներկայութիւնը Կորքիի համար հոգեկան զօրաւոր պահանջք մըն է:

Կորքի կ'իրագործէ նաեւ փայտեայ այլակերպուած քանդակներ՝ նիւթ ունենալով գութանը (ներկայ ցուցահանդէսին ներկայացուած) երբ նոյն ատեն կը պահէ տաշելու իր սովորութիւնը: Հէյտըն Հէրրէրա Կորքիի քանդակներուն նուիրուած իր յօդուածին մէջ կը գրէ թէ տաշելը, ի մէջ այլոց, «խորհրդանշական միջոց մըն էր մերժելու օտարացումը՝ խճողուած քաղաքներուն, մեքենաներուն եւ նիւթապաշտութեան՝ ամերիկեան անմարդկային ընկերութեան մէջ» (16): Կարելի է աւելցնել թէ տաշելով՝ Կորքի կը վերակենդանացնէ իր կապը աշխարհի մը ու աշխատելակերպի մը հետ՝ որ ձեռարուեստին եւ ժողովրդային արուեստին յատկանիշներէն մին է, իր նրբութեամբ եւ պարզ ճաշակով: Ինք խոր յուզումով պէտք է ըսած ըլլայ թէ «...ինչ որ ամէնէն աւելի կը փնտռեմ դաշտի երգերն են: Այլեւս ոչ մէկը կ'երգէ զանոնք: ...Եւ այլեւս չկան գութաններ: Դաշտի մը վրայ գոյութիւն ունեցող բաներէն ամէնէն աւելի գութանն է որ կը սիրեմ» (17):

Բայց դաշտի երգերը կ'ապրին: Ներկայ ցուցահանդէսը անոնց հարազատ արտայայտութիւնն է:

Ա. ՊԻՐԷՃԻՔԼԵԱՆ

1.- Նամակ (Յունիս 3, 1946): Տես՝ KARLEN MOORADIAN : «THE MANY WORLDS OF ARSHILE GORKY», Gilgamesh Press Limited, Chicago, 1980, (p. 297).

2.- Նամակ (Նոյեմբեր 27, 1947):

3.- Նամակ (Ապրիլ 22, 1944):

4.- JULIEN LEVY : «ARSHILE GORKY», Harry N. Abrams, New York, 1966, (ill. 151, 176).

5.- Այստեղ Կորքիի գործերուն տրուած խորագիրները մեզի համար մեծ մասով կը մնան հարցական՝ մինչեւ այն ատեն որ ուսումնասիրական տուեալներ չեն ներկայացուած անոնց աղբիւրները կամ վաւերական ըլլալը հաստատող: Այս առթիւ ըսենք թէ Կորքիի ցուցադրած վիմատիպներուն մէջ «Ստեղծագործութեան սենեակ»ը, այստեղ ներկայացուած, որպէս խորագիր գոյութիւն չունի, ըստ մեր հետազօտութիւններուն: 1931-ի վերջին շաբաթներուն տեղի ունեցող հաւաքական ցուցահանդէսի մը ընթացքին Կորքի կը ներկայացնէ երեք վիմատիպ «Նկարիչ եւ կերպար», «Մանրէէն»եւ «Իմենանկար» խորագիրներուն տակ: Մինչ 1934-ին տեղի ունեցող այլ հաւաքական ցուցահանդէսի մը ընթացքին իր ցուցադրած մէկ վիմատիպը՝ 1931-ին պատկանող, կը կրէ «Համբոյրը» խորագիրը: Տես՝ JIM M. JORDAN AND ROBERT GOLDWATER : «THE PAINTINGS OF ARSHILE GORKY. A CRITICAL CATALOGUE», New York University Press, New York, 1982, (p. 248, 249).

6.- Նոյնը (էջ 48):

7.- Նոյնը (վերարտադրութիւն թիւ 86):

8.- Նոյնը (վերարտադրութիւն թիւ 79):

9.- Նոյնը (վերարտադ. թիւ 163):

10.- Նոյնը (էջ 86 - 87, 442, 446):

11.- Լէվի (էջ 35):

12.- ETHEL K. SCHWABACHER : «ARSHILE GORKY», Published for The Whitney Museum of American Art by The Macmillan Company, New York, 1957, (ill. 55).

13.- Նոյնը (վերարտադ. թիւ 64):

14.- Նամակ (Դեկտեմբեր, 1944):

15.- Շուապախըր (էջ 115):

16.- HAYDEN HERRERA : «THE SCULPTURES OF ARSHILE GORKY», *Arts Magazine*, March 1976, volume 50, No. 7 (p. 88).

17.- TALCOTT B. CLAPP : «A PAINTER IN A GLASS HOUSE» (interview), Waterbury (Conn.), *Sunday Republican Magazine*, February 9, 1948.
Յիշատակուած Շուապախըրի մօտ (էջ 128):

Fonds A.R.A.M

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆԻ «ՈՍՊՆԵԱԿ»Ը

(Շար. Ա. էջէն)

Պէրպէրեանի քերթուածներէն շատերը կը կիրարկեն այս նո՛յն մեթոտը, - ոչ նոյնքան խտացած ու բարդ ձեւով. ոսպնեակի տակ կ'առնեն մահացող քաղաքի մը երեւոյթները, կը պեղեն տուներու եւ քաղաքներու մահացքութեան արդի կարելիութիւնները. կարելիութիւններ՝ որոնք, աւա՛ղ, շատ յաճախ կը ներկայացուին մեզի, Սիամանթօյէն ու Վարուժանէն մինչեւ Մուշեղ Իշխան ու Գրիգոր Պըլտեան, եւ այժմ, ահա՝ Պէրպէրեան, -

Մահը հարիւր ձեւերով
մեր շուրջ արդէն կը ծաղկի՝
օրինաչափ մեր քայլերէն
չառնըուած, եւ լոյսէ հեռու

. . . .

Մահը մեր շուրջ կը ծաղկի
ջերմանոցային առօրեային մէջ,
ուր զուր կը փորձենք
պաշտպանուիլ ցուրտէն
եւ ջերմութեան
կաթիլները ամբարել՝
արուեստական մեր կեցութեան մէջ։

Մահը արդէն կը ծաղկի
եւ թակարդին մէջ անոր
ամէն վայրկեան կը սահինք։
Ու ժպիտով կը հետեւինք
պարմաններու շարժումներուն համարձակ։

Բայց կը սորվինք
շատ չզոհել, չակնկալել
զուսպ խօսքերով դրսեւորուիլ՝
տնտեսելով
ապրումներն ու
քայլերը մեր։

Մահը հարիւր ձեւերով
մեր շուրջ արդէն կը ծաղկի։
Բայց թռչունը կը բարձրանայ վերստին
եւ աղջիկը՝ անակնկալ
կը հանդիպի, կը հպի։
Ու մենք տարբեր
կը տեսնենք
կեանքն ու մահը ամէն օր (էջ 13 - 14)։

Փոքր յապաւումներով կ'արտագրեմ այս քերթուածը, որովհետեւ ան իր մէջ կը պարունակէ Պէրպէրեանի գրութեան դրական գիծերէն շատերը։ Առաջին տողի ազդու փոխաբերական հակասութիւնը մեզի կու տայ մահը՝ որ... կը ծաղկի, բազմաթիւ ձեւերով։ Հաւատարիմ՝ իր բանաստեղծական հանգանակին, Պէրպէրեան ինքզինքին իրաւունք չի՛ տար մահուան մասին տխուր, ընդհանուր խորհրդածութիւններ ընելու, եւ կամ աւաղելու իր ծանօթներու մահը, անձնականութեան բռնատէր չեշտով ներկայացնելով զանոնք։ Այլ կ'ուղղէ երեւակայութեան լուսանկարչական մեքենան դէպի դէպքեր, կէտեր, առանձնացեալ իրականութիւններ. Քամերային ոսպնեակը կը փորձէ սեւեռել «լոյսէ հեռու», «օրինաչափ մեր քայլերէն» հեռու ծաղկող մահուան վրայ, որ սակայն «ջերմանոցային առօրեային» մէջ է՝ որ կը ծաղկի։ Ուրեմն, պատկերին իսկ տրամադրութեամբ, լոյսն ու օրէնքը առօրեայէն եւ հասարակականէն հեռու են այլեւս, վերածուած են, յաւէտ - փոքրացող, անձնական եւ վտանգըւած աշխարհի մը յատկութիւններուն։ Ինչպէս ակնյայտ է այս իսկ յօդուածէն, ու ասոր նման անհամար ուրիշներէ, որոնք հրատարակուած են Պէյրութի մամուլին մէջ, Պէրպէրեանի քաղաքացիական պատերազմի մասին արտայայտած գաղափարները կարելի է արձակով ալ գրի առնել, աւելի լայն ծաւալի մէջ։ Սակայն անոր քերթուածին առաջին չորս տողերն իսկ իմաստներու այնքա՜ն խիտ հիւսկէն մըն են, թելադրիչ պատկերներու այնքա՜ն հարուստ հանք մը, որ էջ մը արձակ հազիւ թէ կը սկսի պեղել զայն։ Եւ արդէն այս խիտ ու թելադրիչ հարստութիւնն է, յանգէն ու յուզականութենէն աւելի՛, որ կը յատկանշէ բարձրորակ արդի բանաստեղծութիւնը։

Տեղէ տեղ՝ Պէրպէրեանի քերթուածին մէջ կը ապրդին արձակամիտ ու պատգամաբեր նախադասութիւններ, օրինակ՝ «արուեստական մեր կեցութեան մէջ»։ Հոս՝ «կեցութիւն» բառին գործածումն է, ակնկալուած ու աւելի սովորական «կացութեան» տեղ՝ որ կը փրկէ տողը։ Ան կը թելադրէ «կեանք»ը, ուրեմն՝ կայուն եւ լնացող վիճակը արուեստականօրէն ապահով այն կղզեակներուն՝ որոնց մէջ կը շարունակուի Պէյրութի կեանքը, որոնց գլխաւոր փողոցներուն մէջ պատնէշները «կեցէ՛ր» կ'ըսեն անցորդին։ Նորէն տողին բազմիմաստ բնոյթն է, որ մեզ կը մղէ վերընթերցումի, մեկնաբանութեան։

Պէրպէրեանի գրքին մէջ շատ են նման քերթուածներ, որոնք կը սեւեռեն կա՛մ մահուան վրայ, կամ միշտ մահուան վըտանգին տակ ապրող մարդոց կեանքին վրայ։ Հոս՝ վայրկեան մը. հոն՝ տեսաբան մը։ Այս վայրկեանները իրարմէ անջատ են, անոնց միջեւ պատումի կապեր չկան. ջնջուած են, ինչպէս ըսինք։ Պատկերներ են՝ որոնց վրայ կը սեւեռինք պահ մը։ Պատկերներու յատուկ բառամթերքով կը մօտենայ բանաստեղծը իր քերթուածներուն, եւ կը հրաւիրէ մեզի՝ որ մօտենանք։ «Արուեստական» է մեր կեցութիւնն ու կացութիւնը, իբր ընթերցող, այս գրքին մէջ, այն իմաստով որ բանաստեղծի արուեստին էջերը իրարմէ անջատ պաստառներու կամ ֆիլմի հատուածներու յատուկ, ինքնաբաւ ճշգրտութեամբ կը սպասեն մեզի։ Ոմանք իբրեւ վերնագիր կը կրեն «Հին լուսանկար» (էջ 18), «Քերթուած, լքուած իւղանկարի պէս» (էջ 25), «Մեծ Թատրոնը (28 - 29), «Քոլաժ» (57), «Թռչունները պաստառին վրայ» (64), «Արեւադարձային Դաշտանկար» (67), «Մնջախաղ» (79), «Պատկերներ» (85), «Պաստառներ» (93) եւ «Անապատային դաշտանկարներ» (111 - 120) անունները։ Յատկանշական են «Մեծ Թատրոնը» քերթուածի առաջին տողերը..

Մեծ Թատրոնը հիմա չկայ,
Մեծ Թատրոնը ջնջուած է
յիշողութենէն -
հին կառոյց մ'է,
ուր շատ աժան
շարժանկարներ կը ցուցադրուին...
Գուցէ եւ տեղ մը պէտք է ջնջուէր
այդ շրջանը, ուր
նման պերճանքներ արտօնուած էին...(28)

Հոս կը գտնենք այս գրքի աշխարհիմացութեան ծալքերը, - անցքը, որ անկում մըն է նաեւ՝ Թատրոնէն դէպի աժան շարժանկարի սրահ. (ուրիշ տողերու մէջ ան կ'ակնարկէ Ֆէտէրիքօ Ֆէլլինիին, Շափլինին, եւ այլն)։ Անկում՝ որուն ընթացքըն ու հետքն իսկ ջնջուած է այլեւս մարդոց մտքէն եւ յիշողութենէն։ Բանաստե՛ղծն է որ կը յիշէ այդ, կը յիշէ՝ առանց սակայն գերդնահատելու անցեալին արտօնուած պերճանքները։ Եւ անկասկած բանաստե՛ղծն է, իբր ուսեալ անձ՝ որ կը յիշէ համաշխարհային մշակոյթ մը, որուն հետ անցեալին կապեր ունէր Պէյրութ։ Այդ մշակոյթին մէջ, գոնէ անոր գրական մարզին մէջ, «Մեծ Թատրոնը» ուրիշ իմաստ մըն ալ ունի, - տասնըվեցերորդ եւ տասնըեօթներորդ դարերուն, Շէյքսփիրէն մինչեւ սպանացի Թատերագիր Քալտէրոն տէ լա Պարքա, աշխարհը եւ կեանքը կը հասկցուէին, կը պատկերացուէին իբրեւ Թատրոն, իսկ Թատրոնը՝ իբր կեանք, - Էլ Կրա՛ն Թէաթրօ Տէլ Մունտօ։ Եւ իսկապէս Թատրոն մըն էր Պէյրութը, իր փողոցներով, Թաղերով, սրճարաններով ու քազինօներով, - Թատրոն մը՝ որ շարժանկար է ու վիտէօ այսօր՝ հեռատեսիլներու լուրերու բաժնին վրայ, պարապ փողոցներով ու կմախացած շէնքերով։

Հին «շրջան»էն աւելի՝ ահռելի նորն է որ կը գտնենք Պէրպէրեանի պաստառ - քերթուածներու «շրջան»ակներուն մէջ։ Ջանոնք իրարու միացնող գործօն կամ ընթացք չկայ, ըսինք արդէն, - կան միայն մէկ պատկերէն միւսը տանող ոսպնեակային սեւեռումներ։ Սակայն հիմա պէտք է պայմանաւորել այդ խօսքը։ Բոլորովին չեն կործանած զանոնք իրարու կապող կամուրջները, բացարձակօրէն չեն ժխտուած միացումի բոլոր կարելիութիւնները։ Եթէ, Պէրպէրեանի բանաստեղծութիւնը «անցումի կամուրջները կը ջնջէ» (էջ 5), ապա պէտք է հաստատել որ կը յամառին վերստին երեւնալ անոնք, - կան բառեր, խորհրդանիշ - առարկաներ ու երեւոյթներ, որոնք կը կրկնուին քերթուածէ քերթուած, որքան ալ անոնց ըլլայ ուրիշ որեւէ կապ, պատում կամ դէպքընթացք, անոնց միջեւ։ Եւ պատշաճ ալ է որ կրկին ու վերստին մէջբերել նոյն այս խորհրդանիշներուն ամէնէն կարեւորը Թռչունը ըլլայ։

Այս յօդուածին մէջ մէջբերուած առաջին քերթուածը, որ հաւաքածոյին ալ առաջինն է, կը պարունակէ սա տողերը, -

Բայց թռչունը կը բարձրանայ վերստին
եւ աղջիկը՝ անակնկալ
կը հանդիպի, կը հպի։

Ընդգծուած բառերը՝ որոնք կը գործեն թէ՛ իբր ակնարկ իրականին, թէ՛ ալ, միաժամանակ իբր խորհրդանիշ, Պէրպէրեանի բանաստեղծութեանց մէջ կը ներկայացնեն այն երկու գործօնները՝ որոնք կրնան անդրանցնիլ անջատումը, հատումը, դատուածութիւնը պատկերներու, վիճակներու, եւ քաղաքացիական պատերազմի ենթակայ քաղաքի մը Թաղերու։

Անոնք եւ ուրիշ մի քանի բառեր - հովը, խամաճիկը -ազուցումի գործը կը կատարեն՝ գիտակցօրէն, երեւութապէս անդամահատուած այս գործին մէջ։ Կեդրոն միութիւն մը չէ որ կը ստեղծեն, սակայն բաւարարող կապ մը, պաստառ - քերթուածներուն միջեւ։ Քննադատական ու մասնագիտական շատ աւելի երկար յօդուածով մը միայն պիտի կարելի ըլլար ցոյց տալ թէ այս՝ այսպէ՛ս է։ Հոս կը բաւականանամ պարզապէս անդրադառնալ «Թռչուն» բառի գործածման։ Ան թըռիչք ունի, ինչպէս հին պուլպուլը. ինչպէս Սուրբ Հոգին զոր նկարիչները իբրեւ աղաւնի կամ տատրակ կը ներկայացնեն. ինչպէս բանաստեղծին միտքն ու երեւակայութիւնը, որ կ'անդրանցնի իրականութիւն - բանտին պատերը։ Պարապ տեղը չէ որ Միջին Արեւելեան գրականութեան մէջ պուլպուլ - սոխակը մինչեւ հարէմին պարտէզները կը տանի բանաստեղծին սիրոյ պատգամը. նո՛յն պատճառաւ Անգլիոյ ամենամեծ քնարերգակներէն Ճոն Քիթս իր ամենածանօթ քերթուածներէն մէկը կը ձօնէ սոխակին. նո՛յն պատճառաւ հայ պանդուխտը իր երգը կ'ուղղէ զինք հայրենիքէն անջատող տարածքին վրայ թեւածող կռունկին. նո՛յն պատճառաւ Վարուժանի պատգամաւորները Աճարոնեանին՝ Թռչուններն են։ Միայն անո՛նք են որոնք բնականօրէն կրնան միացնել կեանքի պարտադրած անջատումներէ տառապողները։ Երբ Պէրպէրեան կը նկարագրէ, բազմաթիւ մահերու եւ դիակներու կարգին, Նաւահանգիստ - գերեզմանը Պէյրութի, ուր խորտակուած նաւերը դեռ կ'երեւին ջուրին մէջ, կը գրէ, -

Բայց ճայերու երամներ
կամրջակին կը հանգչին,
ժանգ ու երկաթ մնացած
կմախքներուն միջեւ թեթեւ կը սահին՝
աշխոյժ գիծեր քաշելով (էջ 26)։

Որբացած, խորտակուած նաւերու կամըրջակները կամրջող այս Թռչունները բանաստե՛ղծն են։ Կը վատարեն դերը անոր աչքերուն, ինչպէս նաեւ անոր երեւակայութեան հայեացքին, -

Աչքերուս տեղ
կախարդական թռչուններ կան
որոնք վայրի պտուղներուդ թոյներէն
արբենալով
կը թեւածեն
հովերուն մէջ հիւսիսի (էջ 46)։

Ի վերջոյ, Պէրպէրեան կը գրէ, -

Խօսքեր չկային.
բառերը այնտեղ թռչուններ էին,
թաց շոճիներուն
թառած, կորսուած (էջ 15)։

Եւ անշուշտ հասկնալի է այս։ Բառերն ու լեզուն բանաստեղծի առաջին ու վերջին ապաւէնն են միշտ։ Այս հատորին մէջ բառերը կը ներկայացնեն թէ՛ բազմածալք անջատումներն ու անդամահատումները, իսկ Թռչունները՝ իրականութիւնները իրարմէ բաժնող տարածքներուն յաղթահարելու կարելիութիւնը։ Պէտք է ընդգծել թէ՝ միայն քաղաքացիական պատերազմի բռնութիւնն ու Սփիւռքի տարտղնումը չեն անձերն ու իրավիճակները կղզիացնողները։ Անոնք կը չեշտեն պարզապէս առանձնացման հակումը, որ կը տիրապետէ արդի աշխարհին, ու մանաւանդ հայ բանաստեղծի կեանքին, երբ ան կը փորձէ խօսիլ ուրիշ Հայերու հետ։ Տրուած ըլլալով բանաստեղծի կղզիացման անգութ իրականութիւնը, Պէրպէրեան այդ կ'ընդունի իբր աստղ եւ հաւատք։ Ինչպէս պատշաճ է արդի բանաստեղծի մը, անո՛վ կը կերտէ իր բանաստեղծութիւնը։

Վերջապէս, պէտք է ընդգծել թէ գիտակից ու բանիմաց բանաստեղծ մըն է Պէրպէրեան։ Ոչ միայն հայ, այլ նաեւ համբաւանօթ անգլիագիր բանաստեղծութիւն ալ մաս կը կազմէ իր պաշարին։ Իրեն համար ապրող, ոչ - թանգարանային աւանդութիւն է, որուն կ'ակնարկէ անդադար։ Այս ամէնէն աւելի յատակ է Էզրա Փաունտ ամերիկացի բանաստեղծին նուիրուած քերթուածին մէջ, ուր միաժամանակ կ'ակնարկուի Թ. Ս. Էլիըթի Փաունտի նախկին «աշակերտ»ին։ Հոն Պէրպէրեան մի քանի տողերու մէջ կը խտացնէ հայ գաղթական, սփիւռքացեալ որոնողի ինքնութիւնը - «կը փնտռէինք դիմագիծներն մեր իրական» եւ զանոնք կը կապէ համաշխարհային գրողներուն։ Քերթուածին առաջին տողերը, -

Ամենադաժան եղանակին էր,
երբ ճամբորդելու պատրաստուեցանք (87)

գրեթէ ուղղակիօրէն կը Թարգմանեն Էլիըթի մէկ քերթուածը, ուր ան կը խօսի երեք մոգերու մասին, - անոնք՝ որոնք անապատային ձմրան եկան մանուկ Յիսուսը փնտռելու, այսինքն՝ մարդկային կեանքի վերանորոգման գաղտնիքը որոնելու, - գաղտնիք՝ որ միշտ Թանկագին է եւ միշտ մեզմէ կը խուսափի, մանաւանդ յետ - 1975 - եան Պէյրութի մէջ։ Մի քանի տուն ետք, Պէրպէրեան կը գրէ, -

Իսկ երբ հասանք առաւօտուն՝
սառած էին սուրբ փերթերը ծաղիկներուն
տեսողութիւնը պարզ էր սակայն
յայտնութեան պէս։։

Հոս, «յայտնութիւն» եւ «սառած» բառերը քերթուածին մէջ ստեղծուող իմաստը կը հիւսեն, կը կապեն Էլիըթի քերթուածին։ Միաժամանակ, ծաղիկներու «փերթերուն» բառը ընթերցողին կը յիշեցնէ Փաունտի ամենածանօթ երկու տողերը, որոնք հաւատոյ հանգանակի հռչակագրեցին իմաժիսթ շարժումին եւ 1910-1922 տարիներու մոտէրնիսթ - արդիական բանաստեղծական յեղափոխութեան համար։ Այդ տողերուն վերնագիրն է «Մետրոյի կայարանի մը մէջ», իսկ բոլոր քերթուածը երկու տողէ կը բաղկանայ. տողեր՝ որոնք կ'ընդօրինակեն ճափոնական Հայքոն քերթուածներու ածը, -

Այս դէմքերուն յայտնութիւնը խուժանին մէջ

Փերթեր, սեւ ու թաց ճիւղի մը վրայ։

Արդի անգլիագիր բանաստեղծութեան աշխարհիմացութեան կորիզն է այս. բանաստեղծին ոսպնեակին տակ կը տեսնենք մարդկութիւնը իբրեւ խուժան, ու երբեմն մըն անձեր՝ որոնց ինքնութեան դրոշմ կրող դէմքերը յայտնութեան պէս, ծաղիկներու պէս յանկարծ կ'երեւին։ Իրաքանչիւրը կ'ըսէ, ինչպէս կ'ըսէ Պէրպէրեան, - «Հիմա միայն այստեղ եմ» (էջ 16) եւ կամ, -

Դաշտերէն դուրս
ձգողութեան՝
մենք միշտ ծարաւ,
ափսոսական,
հանգստութեան տիղմին մէջ
քիչ - քիչ կ'ընկղմինք (էջ 86)։

Ծարաւ ու աքսորական է անկասկած այս հայ բանաստեղծն ալ։ Սակայն չէ կարծեր որ պիտի ընկղմի, պէտք չէ՛ ընկղմի այս գործը, անտարբերութեան տիղմին մէջ։

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

Imprimé sur les Presses du Journal «HARATCH» — 83, Rue d'Hauteville - 75010 Paris Commission Paritaire: N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ԱՊՐԻԼ
21
DIMANCHE
21 AVRIL
1985

ՅԱՌԱՋ
ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

Թիւ 93

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE - FONDE EN 1925
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN

TÉL.: 770.86.60 — TELEX: HARATCH 280 868 F
C.C.P. PARIS 15069-82 E — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա: Տար. 500 Ֆ. - Վեցամսեայ: 260 Ֆ.
Արտասահման: Տար. 550 Ֆ. - Հատը: 3,00 Ֆ.

LE NUMERO: 3,00 F

60րդ ՏԱՐԻ — Թիւ 15.947 — Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN — 60e ANNÉE — No 15.947

ԵՐԳԻ ՎԵՐԱԾԵՆՔ ՎԷՐՔԸ

Տարուէ տարի ոգեկոչելով Հայաշխարհի Մարտիրոսները, մենք պէտք ունինք մէկ մտածում, - երգի վերածել վէրքը:

Երգ՝ հայ ժողովուրդի յաւիտենականութեան:

Երգ՝ Հայրենիքի ամբողջացման եւ անկախութեան:

Երգ՝ խաղաղութեան, շինարար ու յարատեւ աշխատանքի:

Երգ՝ մշակոյթի զարգացման եւ ստեղծագործութեան:

Երգ՝ ներքին կազմակերպութեանց զօրացման եւ ներդաշնակ համակեցութեան:

Այս բոլորը պէտք կազմեն արու քայլերգ մը ինքնապաշտպանութեան, ո՛ր ափին ալ ինկած ըլլանք:

Ա՛յդ կը ներշնչեն աւելի քան մէկ միլիոն ջարդուած բոլոր ոսկորներուն բեկորները:

Այդ ձիգն է որ ոչ միայն կանգուն պիտի պահէ մեզ, այլեւ պիտի դառնայ ջլատիչ մղձաւանջ մը՝ Հայութեան բոլոր թշնամիներուն համար:

Երէկ ալ երգ մըն էր մեր կեանքը, - ազօթք եւ կարօտ ազատութեան:

Տեղ-տեղ երգն ու մաղթանքը վերածուեցան դղրդագին մարտակոչի, սարսելով լեռ ու ձոր, կամ սուլթանախնամ եւ ցարախնամ ոստաններ:

Ձեռք ձեռքի տուին խալամն ու քրիստոնեան, գերեզմանատուն մը վերածելու համար արեւմտեան Հայաստանը:

Ամայացա՛ն «վեց նահանգները», Կիլիկիան, Սեւ ծովու ափերը եւ ուրիշ հայաշատ շրջաններ: Մարեցաւ հայկական յաւիտենական լոյսը, Թուրքիոյ ամբողջ տարածութեան վրայ, բացի Վոսփորի ափերէն:

Եւ այսօր «յաղթականները» դիւային քրքիջներ կ'արձակեն, տեսնելով մեզ ցիրուցան՝ ի սփիւռս աշխարհի:

Եւ սակայն, հալածական եւ արիւնլուայ ժողովուրդը այս փլուզումին ալ դիմացաւ, ստեղծելով հայրենիքի մը կորիզը Արարատեան դաշտին վրայ, ինչպէս եւ չէն բոյներ՝ օտարութեան մէջ:

Ինչպէս հայրենիքը, նոյնպէս այդ բոյները ծաղկեցան յարատեւ աքնութեամբ, վէրքը երգի վերածելու վճռականութեամբ:

Եթէ դարերու հաւատքը սարսի, թղթատեցէք 1915 Ապրիլ 11/24ի Արհաւիրքին մէջ ստակները, գրաւոր թէ անգիր, թօթափելու համար թմրութեան եւ դասալքութեան փոշիները:

Հայոց պատմութեան էջերը չատոնց փակուած էին, եթէ վէրքերը, երգերու վերածուած հրեղէն անընդհատ, մէկ սերունդէն միւսը:

Ոչ միայն հայրենի լեռներն ու ձորերը, այլեւ խաղաղութեան ժամանակի հողմըրիկներն անգամ պատմութեան ձայնը կը փոխանցէին սերունդէ սերունդ:

Եւ ձայնը կ'արձագանգէր, կը ծաւալէր ամէն ուղղութեամբ, միշտ արթուն պահելով ամբողջ բազմութիւններ:

Ոեւէ թշնամի չի կրնար մարել այդ ձայնը, եթէ ժողովուրդը ինք մոռցած չէ անոր եղանակները:

Հայաշխարհի Արհաւիրքին զոհերը այդ եղանակներուն արտայայտիչներն են ոչ միայն հաւաքաբար, այլեւ անհատ-անհատ:

Ո՞վ չունեցաւ հարազատ մը, 1915ի ծրագրեալ Սպանդին մէջ:

Զոհերէն իւրաքանչիւրին վերջին նայուածքը խորհուրդ մըն է ձեզի եւ ամէնուն համար:

Անոնք ահա քառասուն տարիէ ի վեր կը սպասեն որ ամէն մէկդ վէրք մը դարմանէք, փարդամեա երգ մըն ալ դուք հնչեցնէք յանուն տարագիր բազմութեանց ինքնապաշտպանութեան:

1956 Տ.

Ահաւասիկ՝ վէրքը երգի՛ վերածուած: Մեր կողմէ որեւէ մեկնութիւն աւելորդ է. վկաները իրենք, այս էջերուն վրայ ներկայ, կը հաստատեն ճշմարտութիւնը՝ թէ շարունակութիւնը ապահովուած է. թշնամին չէ կրցած փըչըրել շղթան, ոգին՝ որ կը շարունակէ ստեղծագործել:

Նմոյշ մը միայն նշելու համար, հակառակ 70 տարիներ շարունակուող քաղաքական մեր ձախողութեան - զոր կը մերժենք, ուրեմն՝ այդ ճակատին վրայ եւս կը պայքարինք - , մշակութային մեր յաջողութիւնը: Պարպեցինք մեր երկիրը, բայց ո՛չ սիրտը:

Շարունակեցինք երգել ու կ'երգենք մե՛ր լեզուով՝ ի սփիւռս աշխարհի:

Այս էջերը նկատի չունին Հայրենիքի մէջ մշակուած գրականութիւնը, ուր չահած ենք նաեւ քաղաքակա՛ն մեր դատը՝ ճակատամարտով, Հանրապետութեամբ: Վարչակարգ մը երկիր չի խորհրդանշեր, չի՛ խել որակեր՝ երբ հայկական-ին քով որեւէ ածական չի կրնար ծանր կշռել:

Քով քովի մէկտեղուած այս անունները, ուրեմն, որոնք պատահաբար չխմբուելով հանդերձ չեն կրնար, իրենց թիւով ու արժանիքով, լման պատկերը տալ Սփիւռքի մեր ստեղծագործական ոգիին, բանաստեղծին հետ կու գան, Եղեռնի 70-ամեակի այս սեմին ուխտելու պէս ներամփոփ ու հանդիսական՝ ըսելու, -

Ըլլամ միշտ քու մէջդ եւ մէջս
եղի՛ր, օ՛ ցեղիս ոգին,
Այս օտարութեան մէջ՝ ուր
քայքայում, կիրք է մոլեգին:
Ըլլամ միշտ քու մէջդ ու մէջս
եղի՛ր, մինչեւ որ կրկին
Մերն ըլլան խլուած հողերն,
հերկուին, վերստին ծաղկին:

Երգի վերածուած վէրքի՛ն օրինակով:

«ՅԱՌԱՋ»

Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Կ'երթամ աղբիւրը լոյսին…
Ուղին երկա՛ր է. սալարկուած է ուղին
կայծքարերով, ցանկուած՝ մուրտի փուշերով.
Ուղին շեղ է ճառագայթի մ'հանգունակ:
Անկէ կ'ելլեմ՝ յենլով դողդոջ ծունգերուս,
Եւ ծունգերէս, զոր գամեցին եղբայրներս,
Արիւնըս տաք կը բըղխի:
Հեւքն է՝ կուրծքիս, թարթիչներուս վրայ՝ փոշին:
Սիրտըս սափորն է դատարկ,
Ու ես կ'երթամ դէպի աղբի՛ւրը լոյսին…

Լոյսն աղուոր է, բարձրութեան մէջ՝ հոսանուտ,
խոնարհումին մէջ՝ արդար:
Օր մը տեսայ էութենէն մաս մը սուրբ
Մօրս հոգւոյն մէջ ճաճանչագեղ, եւ ցաթած
Մեր գիւղակին մէկ վաղեմի հերոսին
Հողակոյտին վրայ դալար:
Միջօրէին՝ զայն տեսայ
Որ՝ նըման մեծ թիթեռնիկի մը սպիտակ՝
Կը քալէր գաղջ պատուհանիս քարին վրայ,
Որ մայթերէն կամ աղծապիղծ ճամբայէն,
Ներողամիտ գըթութեամբ,
Կը հոսէր նոր կըթուած կաթի մը պէս եղկ,
Որ իրիկունն, հորիզոնէ հորիզոն,
Կ'երիզանար գետերու պէս յակինթի,
Կամ կը կազմէր, երկինքներուն վրայ խաղաղ,
Անըրջական աւազաններ, որոնց մէջ
Կը բորնկէին նունուփարէ կըղզեակներ:
Զայն ես տեսա՛յ, - եւ հոգւոյս մէջ արթընցաւ
Պանդուխտի տենչ մը անորոշ եւ լըկիչ
Դէպի գաւառ մ'անծանօթ, լի արեւով.
Եւ արդ կ'երթամ դէպ ի աղբի՛ւրը լոյսին…

Լոյսն է Մըտքիս հարսը, աղջիկն՝ Աստուծոյ.
Ան գինին է Տիեզերքի բերկրութեան,
Որ իրիկուն մը, կողէն դուրս Յիսուսին,
Հեղեղօրէն հոսեցաւ,
Ներումի պէս հոսեցաւ, վա՛րը, Մեղքին
Սեղանին շուրջը հաւաքուած մարդերուն
Անյուսութեան ըսկիհներուն մէջ դատարկ:
Լոյսը արի՛ւնն է բնութեան,
Գիշերուան թախն, ու պատմուճանն է օրուան.
Աստուածային Աչքին է՝
Որ, երկունքի մէջ մեռած մօր մը նըման,
Կը ստեղծէ իր վախճանելու ժամանակ,
Աչքին՝ հրեղէն բիբերով,
Որուն հոգին ամէն գարուն կը տրոփի
Հիւլէին մէջ եւ մարդկային մըտածման,
Որուն համար զոհերով դեռ կը մըխան
Նըւիրական ափերը յորդ Գանգէսին:
Ու ես կ'երթամ դէպ ի աղբի՛ւրը լոյսին…

Լոյսը մարմարն է երկնային հանքերուն,
Որով Արուեստն, անմահական երազով,
Կը քանդակէ ձիւնամարմար աստուածներ:
Իր ծոցին մէջ կը ծընին
Մռայլ Տանդէներն ու Հոմերները հըսկայ,
Իր ծոցին մէջ իմաստութիւնը երգ մ'է՝
Զոր գիշերուան մէջ խորին
Բանաստեղծները կը խըմեն աստղերէն՝
Որ նըւագեն ցերեկուան մէջ՝ Մարդերուն:
Ան ամէնո՛ւն գինքը կու տայ, ամէնո՛ւն
Կը բաժնըւի, եւ կը մնայ անբաժան
Նըշխարհին պէս. - ան նըշխարհն է՝ որ կ'իջնէ
Ամէն առտու, սեղաններուն վըրայ մեր,
Մարդեղութեան արիւնըւայ խորհուրդին:
Ու ես կ'երթամ դէպ ի աղբի՛ւրը լոյսին…

Քանի՞ հազար, քանի՞ հազար տարիներ
Պէտք է որ ա՛յսպէս քալեմ.
Քանի՞ անգամ պէտք է իյնամ, կարեվէր,
Ճանապարհիս վրայ բացուած
Նըպատակիս ժայռափըշուր մուրճերով.
Չըգիտե՛մ ես. - միայն թէ, ո՛վ եղբայրներ,
Ո՛վ խաչ հանող եղբայրներ,
Թողուցէ՛ք զիս ճամբորդութեանս մէջ մինակ,
Ա՛յնքան մինակ եւ ա՛յնքան լուռ, որ լըսեմ
Տրոփը սըրտիս, որ ընտըրած նըւագս է
Նըւագներուն մէջէն բիւր.
Արեւով լի ու արեւները տանող
Ուղիիս վրայ մի՛ սփռէք
Ձեր շուքը, մռայլ թեւի մը պէս ուրուրի:
Եւ ոչ ալ զիս կանչեցէք
Խնճոյքներուն ձեր զուարթ՝
Ուր բոգութիւնը կը զարնէ նուագարան:
Ընդունա՛յն է խոստանալ
Սրտիս կոյսեր, - սիրտս սափորն է դատարկ,
Ու ես կ'երթամ դէպ ի աղբի՛ւրը լոյսին:

ԼՈՅՍԸ

Fonds A.R.A.M

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ

Տժգոյն՝ իր ոճին պէս, սգաւոր՝ իր գրուածոց մէջ տիրող ոգւոյն նման. ժպտելով չարունակ, ժպիտ մը որ դէմքի ցաւագին կծկումին հետ կը շփոթուի եւ աւերակի մը վրայ ինկող ճառագայթի մը պէս տըխուր է. սիրելով աղմուկը՝ իր սրտին միայնութիւնը ու մահաբոյր լռութիւնը մոռնալու համար. չարախօսելով, չարախօսուելով, գթալով ու գթութեան արժանի ըլլալով կազմուած կեանք մը:

Նաւաղնացութեան մը միջոցին ծովու վրայ լոյս տեսած այս երիտասարդը, ատկէ թերեւս, անդունդի վրայ քալող մարդու երերուն քալուածքը ունի ու գլխի պըտոյտը:

Իր անհաւասար գրականութիւնը՝ այս ծովին պէս, լի է անկումներով ու խիզախ բարձրացումներով. ալեատատան ու յողդողդ գրականութիւն, որ ամէն կողմ կը տանի զինքը, որ ոչինչ ունի անքոյթ, որուն կատարները ու վիհերը կ'երերան, կը դողան, իրարու վրայ կը գլորին չարունակ, եւ որ իր ամբողջութեանը մէջ կծկծեալ բան մը ունի, ճիշդ ծովին նըման:

×

Իր սե՞ռը. բայց սեռ չունենալն է իրենը եւ ահա ասոր համար է որ գրագէտը չափելու համար ամէն բաղդատութեան եզր բացարձակ կերպով կը պակսի մեզի: Իր եղանակը, ծանօթ ու տուեալ պայմաններէ կը հեռանայ: Գրականութեան մէջ, իր կանոնը՝ զարտուղութիւնն է: Երբ ամէն գրողներ կարգի ու սարքի կը հետամըտին, ինքը մինակուկ կը պահէ իր անխընամ ու արտակարգ տարազը. կոճկուած, սանտրուած հրապարակագիրներուն մէջ ինքն է որ հանրութեան առջեւ ելլելու կը խիզախէ միշտ թափթփած մարդու, արտաքին պաճուճանքով զբաղելու ատեն չունեցողի անփութութեամբ, այնքան որ այս անհոգութիւնը ա՛լ ճշմարիտ պչրանք մը կը դառնայ: Ահա՛ իր գրականութեան յատկանիշներէն մին:

×

Մարդիկ կան որ ամէնէն աննշան նիւթին վրայ խօսելու համար հանդիսաւոր ձեւեր, կեցուածքներ կ'առնեն, կը հագուին, ձայներնին կը փոխեն, շարժումներնին կը լայնցնեն:

Մասիսի նախորդ խմբագրապետը հակառակն է անոնց. իր ընտրած նիւթին ծանրութեան չափ իր գրելու եղանակը կ'անօսրանայ միշտ: Այս՝ իր գրականութեան ֆիզիքին օրէնքներէն մին է:

Հոն՝ ուր ուրիշներ պիտի խոժոռէին, ինքը կը ժպտի եւ հոն ուր ուրիշներ պիտի լային, ինքը կ'երգէ, բայց երգին մէջ ողբի պէս բան մը կը պահուըտի եւ այս զուարթութիւնը՝ որուն ներքեւ արցունքի կաթիլ մը կ'ապաստանի, այն ծիրանի գօտիները կը յիշեցնէ ինծի որոնք իրենց պայծառ գոյներուն ցոլացումին տակ կը ծածկեն երկնքին թօնընկեցիկ տրտմութիւնը:

×

Գրականութիւնը, իր տարփանքը, զինքը հրապուրող սիրուհին ըլլալ կը թուի: Այս նախկին Վենետիկեանը՝ իր վանական կեանքի մաքրութիւնը անարատ պահած է միշտ. Ս. Ղազարի մէջ վարդապետ չէ կրցած ըլլալ, բայց աշխարհական ալ մնացած չէ. ամէն ինչ թերատ, ստուերոտ ու անկատար է իր վրայ: Այս կիսաւարտ քահանան, այս գրչի մարդը տեսակ մը Ռընանի տպաւորութիւնը կը թողու իմ վըրաս. ո՛չ անոր մեծ դիրքը եւ ոչ անոր ահարեկիչ հմտութիւնը ունի հարկաւ. բայց անոր նման՝ բանաստեղծութեան ու պատրանքի թաքուն գանձեր կան իր սրտին մէջ որ եկեղեցական կրթութեան մը լռութեան ու առանձնութեան մէջ դիզուած, հաւաքուած են եւ որ իր գրականութեան մէջ երեւան կ'ելլեն, կենդանի ու զգայուն հոգի մը տալով իր սովորաբար պարզ ու անպաճոյճ գրուածքներուն:

×

Իր ժողովրդական զաւկի, գրեթէ չուկատ մարդու ձեւերը կը սիրեմ: Իր մըշտընջենական պատիւը պիտի ըլլայ մեր մէջ, իր Օրուան Կեանքերովը, առաջին ինքը տանիլը, մօտեցնելը գրականութիւնը ժողովրդին՝ փոխանակ ժողովուրդը բերելու անխախտ գրականութեան մը անմատչելի բարձունքին:

Իրմով սկսած ու քաջալերուած է միշտ այն երիտասարդ գրողներու շարքը որ մեր հրապարակագրութեան այժմու ռամիկ, թէ որ կ'ուզէք, բայց հաւնալի ու սրտի մօտիկ հանգամանքը տուած է:

Այս տասը տարիներուն մէջ ուր իր գրական գործունէութիւնը կը փայլի, ամէն կողմ տարած է զինքը իր թափառայած գրագէտի պարապմունքը:

Ջուրի արձակումի մը պէս կու գայ, կ'անցնի, կը տարածուի, կը լայննայ, կ'անձկանայ ու կ'անհետի յանկարծ եւ օր մը անշուշտ պիտի գտնեն գետնին վըրայ ակօս մը իր լրագրական արգասաւոր անցքին նշանակ:

×

Ի՞նչպէս պիտի ըլլայ այս կեանքին ծերութիւնը. վերջ ի վերջոյ ո՞ւր պիտի կանգ առնէ զինքը տանող նաւակը:

Ինչ որ ամէնէն հաւանականն է, այն է որ քանի մը տարի վերջը իր մեծ իմացականութիւնն ալ այն մշուշին մէջ մտնէ՝ ուրկէ իր գոյութիւնը երբեք դուրս չէ կրցած ելլել:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵՒԱԿ

Ցուրտ - ձմեռ օր մըն էր: Դուրսը, սառած հովը մորակներու պէս կը շաչէր անցորդներու երեսին: Ձիւնն ըսես՝ աչքերը կուրցնելու ատտիճան:

Հայրենակցի մը սենեակին մէջ կծկտեր էինք մենք, քանի մը ընկերներ, ամէնքս ալ պանդուխտ: Դուռը ճռաց, պաղ հով մը խուժեց սենեակէն ներս: Կարօն էր. գերեզմանէն կու գար:

- Պը՜ռռ, ըսաւ, չա՛ն օդ. ասանկ օրով մարդ կը մեռնի՞...

Քիչ վերջ, դուռը անգամ մը եւս բացուեցաւ, ու քանի մը յետամնաց ընկերներ ալ ներս մտան: Այս ձիւնին տակ սպասած էին, որ դիակը ամբողջովին ծածկուէր. նոյնիսկ մէկը՝ մեր բոլորին կողմէ՝ հրաժեշտի քանի մը խօսքեր ըսած էր այդ մենաւոր գերեզմանատան մէջ, այդ անծանօթ մեռելին վրայ:

Ո՞վ կը ճանչնար, ո՞վ պիտի ճանչնար երբեք հազար ու մէկ բզկտուած էջերը Կեանքի ու Մահուան այն տռամին, զոր ձիւներու տակ թաղեցինք այսօր, օտարներու փոսին մէջ: Առանց անունի, թըռչունի դիակի մը պէս...:

- Ե՛ս ալ չէի ճանչնար ըսաւ մեր մէջէն մէկը, բայց պանդոկին մարդիկը հասկցեր էին՝ որ այդ օտարական հիւանդը Հայ մըն է ու հայ բժիշկ մը կ'ուզէ իր մօտ: Շաբաթ մը վերջ միայն կրցաւ գիս գտնել: Երբ իր սենեակէն ներս մըտայ, պատուհանին փեղկերը գոցուած էին: Սակայն, քիչ քիչ, այդ մթութեան մէջ դէմք մը գծագրուեցաւ, երկար, անկինաւոր, կանանչի զարնող դեղնութիւնով մը. խաւարով ու լոյսով շինուած Ռամբրանդեան գլուխ մը:

«Երկրորդ բանը, որ տեսայ այդ սեւութեան մէջ, ոսկորի գոյն մատներ էին, որ ինծի երկարեցան ու ձեռքերս սեղմեցին՝ կպչուն խոնաւութիւնով մը: Կարծես ա՛լ կաթիլ մը արիւն մնացած չէր իր մարմնին մէջ: Աչքերը իրենց փայլը արդէն կորսնցուցեր էին. սեւութեան մէջ սեւ՝ ալ չէին երեւար:

«Երբ աւելի վարժուեցայ այդ կէս մթութեան, տեսայ, որ մորուքին վրայ, տեղ տեղ, կարմիր արիւնը փակեր, թանձրացեր, լերդացեր էր: Մորթուած ան... սունի տաք շունչ մը կ'ելլէր իր բերնէն... դանդաղ ու խորունկ: Կարծես անտես... նելի դանակ մը, ներսէն, վերէն վ... ճեղքեր էր թոքերը:

«Ալ նիւթական ի՞նչ դարման կար... էր տալ այս մարմնին, որ գրեթէ մեռ... էր արդէն: Բայց, խօսելու ճիգ մը ըր... հազը խեղդեց իր խօսքը. խոկացող, ի... պոտ հառաչներէն բառ մը միայն հա... կրցայ.

« - Կռունկը...»

«Ու ես երգեցի իրեն. ո՞վ չի գիտ... Կռունկը, բոլոր աչքն եռին մնացած... դեւորներուն կռունկը...: Ու ինծի ա... պէս թուեցաւ, որ իր հոգին հովացա... զովացաւ, լացաւ: Իր սրտին բոլոր լ... բերը յանձներ էր հաւատարիմ կռու... կին...»:

Այս պատմութեան վրայ, ամէնքս... լռեցինք: Սարսափելի բան մը կար... կատաղին մէջ այս անծանօթ ուսա... դին, որ հայրենիք դառնալու համա... ճամբայ ինկեր ու ճամբուն վրայ մեռե... թաղուեր էր իր չտեսած մէկ հող... մէջ:

Թոքախտը, որ հոն էր, դարմա... կալ, տարիներէ ի վեր սպասեր էր... բոլոր յոյսերը իրականանան, բոլոր... սումները կատարելագործուին ու բո... աշխատութիւնները աւարտին՝ ինքն ալ... սելու համար իր ահաւոր աշխատութիւ... ու գերագոյն ժամուն տալու գերագ... հարուածը: Ա՜խ, զգուելի՜, զզուելի՜... ւանդութիւնը...:

- Բժի՛շկ, ըսաւ մէկը, երբ գերեզմա... նին մէջ երեսը բացինք՝ մելանի պէս ս... էր. ինչէ՞ն է:

Բայց բժիշկը չխօսեցաւ. մարդ չխօս... ցաւ:

Լռութիւնը անգամ մըն ալ իջաւ մ... վրայ, քարի պէս. ու այս անգամ աւե... ահաւոր, քան առաջին անգամը:

- Տղա՛ք, ըսաւ ուրիշ մը, սառը կո... րելու համար. վաղը Հայոց Կաղանդ... է:

Բայց Կաղանդին վրայ մտածողն... էր: Մենք կը լսէինք ձիւներուն թիթռ... ցը՝ մեր ապակիին վրայ, - կարծես մ... ռելին մատները ըլլային: Այս ցուրտ... իր գերեզմանէն փախած, մեր մէջ մ... նել կ'ուզէր ան: Ու չես գիտեր ի՛նչ... ունէր սպառնական՝ այդ անանուն ու... ծանօթ մեռելը. խորհրդանշան մը ու... գարարութիւն մըն էր ան՝ մեզի հա... մար:

Ու իրաւ, այդ պահուն՝ մահը մեր վ... րան էր, ա՛յն մահը, որ ուսանողին... բանուորին, հաւատացողին եւ ուրա... ղին, բժիշկին ու բժշկուողին հաւա... րապէս անծանօթ ու սարսափելի է...:

Մենք ալ մարդ պիտի ըլլայինք, ... թութիւն պիտի ստանայինք, լո՛յս պի... տանէինք մեր խաւար աշխարհին. ս՛ս... սո՛ւտ...: Մենէ որո՞ւն չունչին մէջ... չէր շնչեր արդէն զարանակալ մահ... Իւրաքանչիւրը ինքն իր վրայ կը խո... հէր, ինքն իր վրայ կը կասկածէր:

Սակայն, յանկարծ, մութ անկիւնէ մ... դողդոջ ու ցած երգ մը սկսաւ, նախ ... բերնով, յետոյ՝ բոլոր շրթունքներէ... բարի ու ահաւո՜ր երգ մը, մահերգի ... պէս աղաչաւոր, աղօթքի պէս վեհափա... երգ մը, որ սառը կոտրեց, արցունքներ... հալեցուց, սրտերը տաքցուց, բոլոր ... գիները, բոլո՛ր հոգերը, բոլո՛ր տր... տունջները, բոլո՛ր մրմունջները իրար... միացուց.

Ղարիպին սիրտն է խոց, ճիկեարն է վարամ...
Կերած հացն է լեղի, ու ջուրն է հարամ...

Կռո՜ւնկ, կռո՜ւնկ, ամէն աշխարհի ա... կիւններէ, ամէն սրտի խորշերէ, քա... ծանր լուրեր կապեցին ոտքերուդ, ... դուն կրնա՜ս թռչիլ: Քանի՜ քանի՜ մ... հեր կապեցին քու թեւերուդ, կռո՜ւն... թեւաւո՛ր հառաչ, որ կրնաս թը... չիլ...:

Ու երբ բժիշկին նշանին վրայ բոլո... մէկ ոտքի կեցանք իբրեւ սուգի նշա... մարմինս փուշ-փուշ եղած՝ ես կը խոր... հէի, որ այդ վայրկեանին, հեռունե՜րը, ... հեռունե՜րը, ծովերով ու լեռներով ... ռուները տեղ մը, ծերուկ մայր մը ու ... յեւոր հայր մը, ժպտելով ու յուսալով... ճամբուն, ճամբո՜ւն կը նայէին. մինչդե... մենք գիտէինք, որ ալ տղան պիտի չգա՜... պիտի չգա՛ր...:

ԿՌՈՒՆԿԸ

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Տժգունօրէն յոյսին բոլոր շուշանները թափեցան,
Օրերուն անգթութեանը մարմարներէն ի վար,
Մահագուժօրէն եւ անդադար.
Եւ տրբշիռ եւ ուխտուած հոգիները այլեւս հանեցին,
Իրենց յաղթանակի եւ երազի վերարկուն երկար,
Գերեզմանուող իրիկուններուն հետ,
Եւ աւերումի համայնապատկերին դիմաց.
Գարուններուն խենթեցնող գեղեցկութեանը տեղ,
Տրտմութեան երկաթէ ձիւն մըն է որ կը հոսի,
Մեր բոլորին անմխիթար որբութեանը վրայ
Եւ կարծեմ արիւրալից ու ֆինայոյզ ջուլհակներ,
Հեռաւոր ու մթին արուարձանի մը մէջ այսօր,
Անապարանքով, բոլորը մէկէն,
Մեր սեւ օրերուն խոնաւ պատանքը կը հիւսեն...
Մինչդեռ անագորոյն եւ անարեւ հոկտեմբերներ,
Սառած լուսնկային հետ մինակ,
Տարիներէ ի վեր, ամէ՜ն գիշեր, ամէ՜ն գիշեր,
Կեանքին յուսահատութիւնը կ'անձրեւեն մեր վրայ:
Աւա՜ղ առաջ արշալոյս մը կար որ ֆաղցրութեամբ կը ծագէր,
Եւ իմ յաւիտենական երազս երջանկօրէն
Անկէց ինծի՝ մտածումիս համար ծաղկադաշտեր կը յօրինէր՝
Եւ պսակներ իմ բաց ճակտիս եւ ֆնարիս մանկական,
Աւա՜ղ, առաջ արշալոյս մը կար որ բուրաստանի մը նման կը ծաղկէր,
Երբ անմեղութեան աւազանը հայելին էր իմ հոգիիս,
Երբ լիճերուն եղէգները իմ շունչիս մէջէն խաղաղութիւնը կ'երգէին...
Երբ մայրական Յոյսին ստինքները յափրացումն էին շրթունքներուս,
Երբ ադամանդէ լուսնկան առաքեալս էր եւ մտածումս ահագին:
Եւ կապոյտ խորութիւնը անրջային ջուրերուն
Աստուածային ապարանքն էր իմ դողդոջուն եւ պատանի ստուերիս...
Բայց այսօ՜ր, բայց այսօ՜ր, ես այս ամէնուն առջեւէն,
Սարսափահար եւ աչուրներս փակած կը փախչիմ...
Վասնզի գիտեմ որ բոլոր արշալոյսները Նաիրական հողին,
Տարիներէ՜ ի վեր, մեր արիւնէն են կարմիր...

ԱՐԻՒՆ

Fonds A.R.A.M

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

… Ընկերվարութիւն: Իր խոհալը ընդհանուր հաւասարում (nivellement) մըն է մարդկութեան՝ իր կեանքի այլազան վիճակներուն ու արտայայտումներուն մէջ: Այդ խոհալը այն ատեն միայն ազնիւ է, երբ կը ձգտի մարդկութիւնը բարձրացնելու իմացական, բարոյական վերնագոյն աստիճանի մը մակերեւոյթին, եւ ասիկա գեղեցիկ ցնորք մըն է, որ նշանակութիւն ունի մեր մարդկային յուսախաբութիւններն ու զգուանքները մերթ փոփոխելու արժէքով միայն: Իսկ եթէ ընկերվարութիւնը կը հետապնդէ հարթհաւասարութեան գաղափար մը՝ որեւէ կարելի աստիճանի վրայ, կ'ենթադրեմ թէ անիկա անթրուչ վարդապետութիւն մըն է նախանձաբեկ հոգիներու՝ որ անկարող ըլլալին հանդուրժելու բնութեան կարգադրած պանծալի անհաւասարութիւններուն՝ որոնց գինով միայն մարդկութիւնը տիեզերքին մէջ բան մը կ'արժէ այս աւազի հատիկին վրայ: Յետոյ արդէն՝ ասիկա ալ ցնորք մըն է, միշտ իրականին զգացումէն, եւ այս անգամ, աւա՜ղ, տգեղ ցնորք մը:

Ընկերվարութիւնը մէկ ձեւով միայն թերեւս ըմբռնելի է: Ըլլա՛ր անիկա տնտեսական ընդհանուր արդարութեան յորդահոս աղբիւր մը՝ որուն ջուրերէն երթային իրենց կեանքի իրաւունքը հաւասար առատաձեռնութեամբ ստանալու բոլոր մարդկութիւնները, երբ մայրախնամ բնութեան բարիքները կարող են սնուցանելու արեւին տակ ճլտորուող ամէն էակ, ամէն իր: Բայց հոս ալ հակասութիւն եւ ընդդիմութիւն չկա՞յ արդեօք անհաւասարութեան բնական եւ յաղթական սկզբունքին եւ հաւասարապաշտութեան արուեստական, մտատեսական սկզբունքին միջեւ:

Զեմ հաւատար ընկերվարութեան, ինչպէս չեմ հաւատար քրիստոնէութեան, ինչպէս չեմ հաւատար հանդերձեալ կամ ատենի բոլոր արքայութիւններուն, ինչպէս չեմ կրնար հաւատալ ոչ մէկ բանի: Վասն զի կ'ուզէի մանաւանդ գիտնալ՝ քան հաւատալ: Եւ յետոյ զգածողական (affectif) առաքինութիւն մըն է, զոր ունենալու համար փափաքիլը բաւական չէ, պէտք է հետը բերած ըլլալ:

×

Սկզբունքները, տեսաբանութիւնները, բացարձակ արժէք ունին միայն իրենց գաղափարական ձեւին ներքեւ: Անմիջապէս որ տրուած անհատականութեան մը ջղային դրութեան մէջ կը տեղաւորուին իբր գործ երեւան գալու համար, շատ բան կը կորսնցնեն իրենց զուտ գաղափարախօսական արժէքէն: Այնուհետեւ՝ այն արժէքը միայն ունին՝ ինչ արժէք որ ունի իրենց կենդանութիւն տալու կոչուած միջավայրը:

×

Կեանքը՝ բնութեան մէջ՝ չահեկան ու գեղեցիկ երեւոյթ մը կը թուի ինծի: Ինծի՛ կ'ըսեմ, որովհետեւ կ'ուզեմ ճանչնալ իմաստասիրելու ինքնօրէն իրաւունքն անոնց՝ որ տարբեր կերպով պիտի տեսնէին ու զգային կեանքը: Վասն զի կեանքը իւրաքանչիւրին համար այն իմաստն ու արժէքն ունի, անկախօրէն որեւէ իմաստասիրական փռոմիւլէ, ինչպէս որ ճակատագրուած են զայն զգալու: Արդ, կեանքը բնութեան մէջ, չահեկան ու գեղեցիկ երեւոյթ մը կը թուի ինծի: Զեմ գիտեր թէ ի՛նչ անմիջական կամ անդրագոյն վախճանականութիւն կայ անոր մէջ: Մանաւանդ որ՝ բացորոշապէս կասկածոտ եմ այդ մասին: Աչհաւասիկ մեծագործ աստուածաբանութիւնը՝ պարզապէս գոց աչքերու կամակոր դիւրահաւանութեամբ միայն վարկ եւ յաջողութիւն կը գտնէ: Հաւատալը գիտնալ չէ: Իսկ ոգեկան իմաստասիրութիւնը՝ չուզեր բաւականանալ դիտուածին եւ գիտելիքին համեստութեամբ, ու կ'աճապարէ դէպի սահմանները հարուստ բայց մոլորանքներով լեցուն բնազանցութեան մը:

Բայց առ այժմ կը բաւէ որ գտած ըլլամ թէ կեանքը չահեկան է ու գեղեցիկ:

Եւ եթէ բնութեան մէջ վախճանական նպատակներ չեն նշմարուիր, իւրաքանչիւր անհատական կեանք իր յարաբերական անհատական նպատակն - իր կոչումն ունի սակայն - ապրիլ ու աճիլ՝ իր ինքնուրոյն ընդունակութիւններուն ու հանգամանքներուն ամբողջական զարգացման մէջ, կեանքը, օրինակի համար մարդու մը կեանքը, այս մասնաւորուած երեւոյթը, կացուցանելու համար աւելի՛ չահեկան, աւելի գեղեցիկ:

Ծաղիկները՝ ճակատագիրն ունին, կոչումն ունին ճոխանալու երանգներով եւ լիանալու բուրմունքներով, որքան որ կան: Միշտ աւելի ներքնուրոյն արժանիք ու գեղեցկութիւն կայ մանիշակի մը մէջ՝ որ ուժգին կը բուրէ, եւ թանձր երանգով մը կը սարսռայ, քան ուրիշ մանիշակի մը մէջ՝ որ զուրկ է բուրմունքէ եւ թոյրէ:

Առիւծը անապատին մենութիւններուն եւ աւազներուն միահեծան խաղաղութեան մէջ աւելի՛ վսեմ է ու գեղեցիկ, եւ անմերձենալի բարձրութիւններու արքայական սահմաններուն մէջ միայն իր տեղն ունի՝ արծիւին խրոխտ ու պատկառելի հպարտութիւնը:

Գալով մարդուն, անիկա գործարանաւոր կենդանութեան եթէ ոչ ամէնէն վերջին ու վերջնական, այլ ամէնէն բարդ ու ամէնէն բարձր արտայայտութիւնն է:

Այդ պարագային՝ իրեն համար կեանքի գերագոյն նպատակը պիտի ըլլար մշակել առաւելապէս՝ ինչ որ զինքը կը բնորոշէ ամէնէն աւելի՝ կենդանական շրջանակին մէջ:

Աստուածները կը սնանին. կը սնանի նաեւ մարդը: Անկարեւոր է քանակական ու որակական տարբերութիւնը որ պիտի բաժնէր իրարմէ քիմիական կամ կենսաբանական այս երեւոյթները - սնանումն աստուածին եւ սնանումը մարդուն: Միեւնոյն խոտի շիւղը կամ մսի կտորը կոչուած է ապահովել երկուքին ալ կենդանութիւնը:

Նաեւ՝ չպիտի կրնայինք իմացականութիւնն ըլլալ բացարձակ մենաշնորհը մարդուն:

Բայց եթէ կը մտածէ անասունն ալ, ի՛նչ անդունդ՝ որ կը բաժնէ մարդկային մտածումն՝ անասնային տարրական իմացականութեան գործունէութենէն՝ զոր կ'անուանենք բնազդ:

Ատոր համար է որ պիտի համարձակէի ըսել թէ՝ մտածումը միայն կեանքը կը գեղեցկացնէ ու կը մեծցնէ մարդուն մէջ, մտածումը՝ որ կը թուի ըլլալ իր կեանքին վսեմագոյն նպատակը: Եւ, նորէն, ա՛ն է որ կեանքի զանազան երեւոյթներու նուիրապետութեան մէջ բարձրագոյն տեղ մը կը բռնէ:

Խանդաղատալից պատկառանքով կը յիշեմ Բասքալը որ այնքա՛ն իրաւամբ անուանած է մարդը «le roseau pensant»:

ԽՈՀԵՐ

Եւ սակայն որո՞ւ գրեմ. մեր նաղելաշուք տիկինը պիտի յանձն առնո՞ւ պանդուխտին ցնցոտիներուն վրայ ակնարկ մը ձգելու պատիւն ընել. մեր յղփացեալ մեծատունը պիտի զիջանի՞ գիտել որ զարիպն՝ ուրկէ տակաւին արհամարհանօք խօսք կու տայ, իր իսկ եղբայրն է աշխարհի եւ Աստուծոյ առջեւ. հաւատալ թէ մէկ պանդուխտ հայ՝ որ իր տիոց թարմ ժամանակէն մինչեւ թառամ ու թարմաշները՝ Վոսփորէն կ'երթեւեկէ, եւ իր հայրենի ծխանի մէջ լեռներու տակ ծուխ կը պահէ, հազարաւոր զաղթական հայեր կ'արժէ: Օրինակաւ բացատրեմ, որպէսզի յուզման վայրկեաններու ցնորք չհամարիս: Հավուցի երկու ընկեր էինք. տիք ու տարիք միեւնոյն. գրեթէ իրարու մօտ հասակաւ պանդխտութեան ելանք. նա արուեստի գնաց, ես՝ դպրոց. ես լաւ ապրեցայ, նա աղքատ: Բայց այսօր ի՛նչ կ'արժենք Ազգին առջեւ եթէ արդար կշիռքին մէջ դրուինք երկուքս, ես եւ նա: Մինչ ես դպրոցէն դուրս կ'ելնէի, նա հայրենիք դարձաւ. իր հայր մեռած էր՝ թողլով այրի կին մը, հինգ հատ մատաղ մանկիկներ, զուգէ պարտուց սէնէտներ ալ պարտապահանջներու քով: Իր ուրագին ու քրտանց շնորհիւ հայրենի ծխանին մէջ մուխն անպակաս մնաց. հինգ մատաղ եղբայրները մեծցած, եւ այսօր իւրաքանչիւրն մէն մի կտրիճներ են. ունին հսկայ հասակ, իրենց հօրը տունը շէն կը պահեն հարսներով, մանկիկներով, արուեստի մէջ ճարտար են եւ այլոց ալ տուն կը շինեն: Իսկ ե՛ս ի՛նչ ըրի ազգիս. ի՞նչ կ'արժէ գրադարանս որ հին ու նոր գիրքերով կը հեւայ: - Մերթ ընդ մերթ, ուրախ կամ ցաւած, բուռն տպաւորութեանց տակ քանի մը էջ գրուած նետեցի մամլոյ ներքեւ: Ուստի ամէն անգամ որ կը տեսնեմ զնա, մանկութեանս ընկերն ու սիրելիս, իր ազնուութեան մէջ իսկ կը տեսնեմ ոչնչութիւնս: Անհամեմատ չէ՞ այդ երիտասարդն որ այսօր կարող է ըսել, թէ ուրախ ու բազկիս զօրութեամբ հինգ կտրիճ իրենց հարսներով ու մանկիկներով, եւ բարեկեցիկ տուն մը կը նուիրեմ ազգիս: - Այո, սիրելիս, դու շա՜տ կ'արժես. դու օրհնեալ, բազում օրհնեալ:

Ալ պիտի հաւատա՞ն թէ այն զաւառացին՝ որ իր տանն ու տառապանաց ոգւով կը փարի, հազար կ'արժէ. պանդուխտին ցնցոտին, կոշտացած ձեռքը, երեսից քրտինքը, մեր պճնազարդիկ ցոյցերէն, մետաքսեայ կերպասէն, քնքուշ թաթիկներէն աւելի կ'արժեն կշիռքին մէջ: Ի՞նչ կ'ըսեմ: Պանդուխտներ կը պատմեն թէ մէկ օր, չգիտեմ Պոլսոյ ո՛ր թաղին մէջ, հայ տունէ մը դագաղ մը դուրս կը հանեն. կին մը, - հաւանաբար մեռելին մայրը, - պատուհանէն դուրս ծռած կը ճչէ ողորմագին. -Ախ որդի՜ս, խանձրում մէջ պէճէա՞ր կը պակսէր: Կը տեսնէ՞ս, սիրելիս. զաւառացին ոչ թէ հայ, այլ մարդ իսկ չէ եղեր. նա քարէն ծնած է. լեռնէն բուսած է. որպէս թէ մօր մը ստինք ծծած չէ. որպէս թէ մայր մը անոր օրրանի երգ ըսած չէ՛, գիշերն անոր սնարին վերեւ ալքնած չէ՛. նա ծնողք չունի, զաւակ չունի, տուն չունի, տեղ չունի:

ՄԷԿ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՀԱՅ Ի՛ՆՉ Կ'ԱՐԺԷ

ՀՐԱՆԴ (ՄԵԼՔՈՆ ԿԻՒՐՃԵԱՆ)

Ռ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Ա.

Ծովակին երկու ափերուն վրայ, դէմ առ դէմ, երկու գիւղեր կային. մէկը մինչեւ հիմա կը մնայ դեռ, միւսը կորսուած է ջուրերուն տակ:

Այն գիւղին մէջ, որ ա՛լ հիմա չերեւար, մանկամարդ կին մը ծովուն հարսը կը կոչուէր. ամէն առտու արեւը ծագելէն շատ առաջ երբ ծովակը հովուն համբոյրներուն տակ իր ափերը կը դղուէ ու ալիքները հեռաւոր ծփանքներ կ'օրօրեն՝ ծովուն հարսը՝ հեռո՜ւն անորոշ լողացող սեւ թռչունի մը կը նայի որ կ'երթա՜յ կ'անհետի ու ծովուն մէջ կը կորսուի մանրացած:

Իր երեսներէն ծաթած շառաւիղները ջուրերուն մէջ կը թափէին, ու հասակը ուռիի մը կը նմանէր գետերուն ափունքն ի վար բուսած երկա՜յն ուռիներուն պէս, մազերը՝ բարտիներէն վար սողացող լուսնի շողերը՝ կարծես ուսն ի վար, աչքերն ալ լեռները փախչող եղնիկներ: Ու երբ ծովուն հարսը առտուանց ծովակէն կը հեռանար, ձուկերուն մէջ մոլեգին յուզում մը կ'իյնար: Այսպէս կը պատմէին ծերերը, որ հիմա իրենք ալ չկան:

Բ.

Ամէն գիշեր, կէս գիշերին ուշ ատեն՝ ծովակին ափունքին վրայ առկայծ լոյս մը կը դողդղայ ու անքթի՛թ ծովուն նըշմար կու տայ. յանկարծ ջուրերուն մէջէն փրփուրի շառաչներ կը լսուին ու ճերմակ պղպջակի մէջ փաթթուած՝ ծովէ՛ն աղայ մը կ'ելլէ, գեղեցի՛կ, փրփուրներէն ծնա՛ծ կարծես: Ու ամէն գիշեր՝ միայնա՛կ, ծովի խիճերուն ու զորտերուն քով՝ ամայութեան մէջ՝ ծովին սիրահարները իրար կը սիրեն մինչեւ լոյս. մութ խաւարին մէջ՝ լռութիւնը կ'ընդհատուի միայն զորտերու կրկուքներովը, որոնք կ'երկարին ու ծովուն մէջ կը մարին:

Ու երբ արուսեակը ծայր կու տայ դիմացի գիւղին վրայ՝ լերան ետեւէն, ծովակի տղան զանի նշան կը բռնէ աչքով, ու թեւերը ալիքներուն կ'երկարէ. սիրականը ետեւէն կը նայի՜ ու կը նայի՜ երբ լողացողը կը պզտիկնայ, սեւ թռչուն մը կ'ըլլայ, յետոյ կէտ մը ու ա՛լ չերեւար:

Առտուանց լուսուն դէմ երբ ծովուն հարսը քայլերը կը դարձնէ ու տուն կը դառնայ, ալիքները ափերուն կը զարնեն ու ձուկերուն մէջ տարօրինակ յուզում մը կ'իյնայ:

Գ.

Օր մը դրացի պառաւ մը եղելութիւնը կը հասկնայ, ու էրիկը իր կնոջը՝ ծովու հարսին՝ գաղտնիքը կ'իմանայ:

Ճրագը իր տեղը այն գիշեր նորէն անկասկած իր նշանը կու տար, ու երբ տղան ծովակին կէսը հասած է ա՛լ՝ յանկարծ մութին մէջէն մոլեգնած ձեռք մը ճրագը գետին կը նետէ ու ծովու հարսին մազերը թեւը կը պլլէ. արցունք, աղերսանք անգութ էրկանը մոլեգնութիւնը չեն կրնար իջեցնել. ու քարերուն վրայ մեռած միջոցին՝ հարսը կ'անիծէ էրիկը, կ'անիծէ պառաւը ու գիւղը՝ վերջին անգամ:

Միւս օրը, առտուանց, երբ արուսեակը կը ծաթէր հեռակայ լերան ետեւէն ուր ամէն անգամ ծովուն սիրահարները կը բաժնուէին, իրիկունը լեռը պառկող հովիւը երբ գիւղը դարձաւ, ո՛չ գիւղ գտաւ ո՛չ մարդ. ջուրը կլլած էր ամէնքն ալ:

Հիմա ջուրին մէջ ամէն գիշեր, կէս գիշերին՝ նոյն գիւղին տեղը աղօտ ճրագ մը կը վառի կ'ըսեն. ու առտուան դէմ՝ արուսեակին ծաթելու պահուն՝ ճրագը կը մարի, ծովը տարօրինակ յուզում մը կ'ունենայ, ու երկու ճերմակ թռչուններ կարմիր կտուցով՝ յանկարծ այնտեղ կ'երեւան, մեղմիկ, հանդարտ ջուրը կ'ակօսեն՝ պզտիկ ալեակներ հանելով, յետոյ նորէն կ'անհետին, ու երբեք ցերեկները չեն տեսնուիր:

Ծովա՜կ, անոնց անունը մարդու մի՛ ըսեր:

ԾՈՎԱԿԻՆ ՀԱՐՍԸ

Fonds A.R.A.M

ԵՐՈՒԽԱՆ

Իրիկունները, ժամը տասնէն անդին երեւան կ'ելլէր յանկարծ, իր խռպոտ ահռելի ձայնին ժխորն զգացնելով, Ղալաթիայի փողոցներէն կատաղի հոսանքի պէս վազող, փրփրացող խրախանցումին մէջէն, բոպիկ կոշկոտոտ ոտքերն անյուցած իր լայն ծայրակոր ԽԷՄՃԻՆԵՐԸ, որոնք հազիւ թէ կխողվին ծածկելով զանոնք, ներբաններուն մորթն ալ կաշխացեր բըլտացեր էր ցեխին ու փոշիին մէջ յարատեւ քսկոտումէն :

Իր խոշոր սրունքները կ'երերային ապայէ փոթուռին մէջ, եւ բուրդէ դեղնագոյն գօտիի մը թոյլ ծալքերը գրեթէ անոր ամբողջ փորը կը ծածկէին : Ամառ ձմեռ նոյն բաճկոնակը կը հագնէր, նոյն կարճուկ սալթան որ թէեւ կրնար իրարու վրայ գալ եւ գոցել անոր կուրծքը, բայց իր կորովի հուժկու մարմինին ամեհի ճոխութիւնը ամէնուն ցուցնելու խրոխտ դիտումով մը կարծես, քարիտէզճին միշտ բաց կը թողուր իր կուրծքը, մազերու հոծ շաղապատումով մը սեւցած, մթին : Թխագոյն պեխեր վայելուչ ոլորումով կը վերջանային մինչեւ այտերուն կէսը, որոնց մորթը միապաղաղ կարմիր էր, արեւակէզ եւ խորշակահար կարմրութիւն մը : Աչուըներն հրացայտ էին, տարօրինակպէս ազդեցիկ : Ճամբան, իր քալուածքին մէջ արհամարհոտ պերեւեթում մը կը դնէր, զոր առաջին ակնարկով կռիւի հրաւէր մը կը կարծէիր : Փողոցէ մը դուրս կ'ելլէր մէկէն, ու կը սկսէր իր ձեռքը բռնած չավէլային պարունակութիւնը ծանուցանել մեծ պոռչտուքով ·

- Քարիտէ՜՜զ, թազէ՛ թազէ՛ :

Ո՛հ, ձեռքի ինչ հիացական ու գրգալի շարժումով կը շոյէր չավէլային մէջ վայելչօրէն շարուած կարմիր միջատները, քարիտէզները, որոնց ամէն մէկը իր հոգիին պէս կը սիրէր, կ'ըսէր ինք :

Եւ ի՞նչպէս չհաւատալ զօրավանքի այդ անհնարին արտայայտութեան, որ անկեղծութեան չեշտով մը դուրս կը թռէր անոր բերնէն :

... Օր մը յաճախորդին մէկը, որ միշտ հաճոյք կը զգար Միրիկին հետ խօսակցելէն, զարմացումով նշմարեց որ իր ամէն ժամանակ տեսած հին էհմէնիներուն տեղ հիմա նորեր հագած էր անիկա · Հեգնական շեշտով մը անմիջապէս հարցուց անոր այս տարօրինակ նորութեան շարժառիթը : Միրիկ, որուն բացարձակ անծանօթ էր ամօթխածութեան զգացումը, յանցանք մը ըրած պահուն բռնուող տղու մը խպնոտ եւ երկչոտ շարժումն ըրաւ, շուրջը նայեցաւ՝ այդ հարցումին պատասխանը մէկէն գողնալու ակնկալութիւնով, բայց իր աչքը հանդիպեցաւ երկու սեղան անդին երիտասարդի մը քով նստող մանկամարդ աղջկան մը որ հարցումը լսած ըլլալով՝ ինքն ալ պատասխանին կը սպասէր :

- Մէկալները հիներ էին, ըսաւ մեղմ ու խորունկ հառաչով մը եւ անմիջապէս չավէլան առնելով դուրս ելաւ գարեջրատունէն :

Ա՛լ անկէց ետքը երկու շաբաթ չափ չմտաւ այն գարեջրատունը · միայն, երբ առջեւէն անցնէր, գաղտագողի ակնարկ մը կը նետէր դրան ճեղքէն ներս ու կը փախչէր : Բայց իրիկուն մը երբ դարձեալ ներս պիտի նայէր, կեցաւ, ձեռքը ճակտին տարաւ, մտածեց, վարանոտ, յետոյ յանկարծ դուռը բացաւ, ներս մտաւ եւ, իր սովորութեան համեմատ պտըտիլ սկսաւ սեղաններուն առջեւ, մեղմ ձայնով մրմռալով ·

- Գըրմըզը քարիտէ՛զ :

Նորէն հոն նոյն սեղանին առջեւ նըստած էին՝ երիտասարդն ու մանկամարդ աղջիկը, սեւ մազերով, թխագոյն, շնորհալի սեւազգեաց օրիորդ մը որուն աչուըներուն սեւեռումին տակ անպատճառ սարսուռ մը կը զգար մարդ : Շաբաթը գրեթէ երեք անգամ հոդ կու գային անոնք, երիտասարդն ու աղջիկը · առաջինը միշտ կու գար ու կը սպասէր երկրորդին · ձեռքի սեղմումէ մը ետք իրարու քով կը նստէին եւ փսփսուք մը կը սկսէր իրենց մէջ :

Երբ Միրիկ իր պտոյտը շարունակելով անոնց առջեւ հասաւ, աղջիկը յանկարծ քովինին դառնալով՝ ըսաւ ·

- Քարիտէզ ա՛ռ :

Միրիկին աչուըները վառեցան, ժպիտ մը եկաւ հաստ շրթունքներուն վրայ ու մարեցաւ, վեր առաւ չավէլան ու մատներովը խառնելով քարիտէզները, ըսաւ՝ ձայնին մէջ աննշմարելի յուզումով մը ·

- Քուրիկս, ասանկ քարիտէզ էօմրիդ մէջը կերած չես, համէն հոտէն չես կըշտանար, էն աղուորներէն առ :

Եւ սկսաւ զատել ամէնէն խոշորներն ու ամէնէն կարմիրները, պնակի մը մէջ լեցուց ու լեցուց, տալու սրտաբուխ աւիւնով մը համակուած, մինչեւ որ պնակին մէջ ա՛լ տեղ չմնաց :

- Քանի՞ փարա է, հարցուց երիտասարդը :

- Փարա՞, ըսաւ Միրիկ տեսակ մը զարմացումով, չէ՛, ասս հեղու փարա չեմ ուզեր, համը նայեցէք, էյէր աղէկ ըլլայ նէ պաշխա վախիդ փարա տուէք :

Եւ չավէլան առնելով դուրս ելաւ շտապով թռուցիկ ակնարկ մը նետելէ ետք աղջկան երեսին, որ թեթեւապէս դեղնած էր հիմակ : Մանկամարդուհին քիչ մը ակներեւ անյագութեամբ մը կերաւ Միրիկին կարմրուկ միջատները, ծծեց անոնց ամէն մէկ հատը, կերաւ, իր ճերմակ մանտրըտիկ ակռաներուն տակ, ճզմելով քարիտէզներուն նուրբ փեճեկները, այն աստիճան որ քովը նստող երիտասարդը զարմացումով հարցուց ·

- Գոհարիկ, ես չէի գիտեր որ այսչափ կը սիրես քարիտէզը :

- Օ՛հ, շատ կը սիրեմ, պզտիկութեանս հայրս միշտ կը բերէր մեզի :

Երբ երկու գիշեր վերջը Միրիկ ներս մտաւ Պիէռ - Հոլէն, մոյդ փէս մը կը ծածկէր անոր գլուխը առջի խղոտ հին ֆէսին տեղ : Գօտին կորսնցուցած էր իր անհոգ թոյլ կապուածքը, ու տեսակ մը վայելչութիւնով ամփոփուած էր անոր կորովի մէջքին վրայ եւ չավէլան ալ, զոր առաջ անփութօրէն աջ կողմն ի վար կը կախէր, հիմակ ելած էր անոր խոշոր կաշմրուն ձեռքին վրայ համբարձիկ : Յաճախորդները խորին զարմանքով կը տեսնէին Միրիկին կրած փոփոխութիւնը, քանի մը շաբթուան մէջ, կարծես դերբըրնական զօրութեան մը ազդեցութեամբ ը · ա՛լ անանկ կոպիտ շարժումներ, բիրտ շեշտեր, կոշտ խօսքեր չունէր · իր սիրելի քարիտէզներուն վրայ իսկ ա՛լ նոյն գորովագին ակնարկը չէր նետեր, ուզողին կու տար ափին մէջ լեցնելով միջատները, տրուած ստակը առնելով անտարբեր եւ դուրս ելլելով գարեջրատունէն՝ տրտմութեամբ մը համակուած կարծես :

Երբ այն գիշերը ներս մտաւ, ուղղակի մանկամարդ աղջկան սեղանին գնաց, ու խնդալով հարցուց թէ ի՛նչպէս գտած էին իր քարիտէզները :

- Շատ համով էին, ըսաւ մանկամարդուհին · նորէն տուր :

Միրիկ դարձեալ տուաւ միշտ շռայլօրէն եւ այս անգամ երթալու պահուն սեւեռուն ակնարկ մը նետեց աղջկան վրայ, որ սարսուռ մը ունեցաւ :

Անկէ վերջը խելացի գաղափար մը յղացաւ քարիտէզճին : Այս ստորին դասակարգի մարդը իր անշնորհ մէջքի գօտիով, իր ապայէ հագուստին կոշտ հիւսկէնովը, այս աղջկան բնական վայելչութեան քովիկը անտեղի ու անպատշաճ բան մը կ'ըլլար · վազեց պատրաստ հանդերձեղէններու խանութ մը գնելու այն նեղ ու գծուծ զգեստներէն մէկը զոր իր հսկայ ու խըրոխտ մարմինը արհամարհած էր միշտ, անոնց վրայ ամէն բան պզտիկ, փտտուկ, ողորմելի կ'երեւար իր աչքին · հիմա բաղդատութիւն կ'ընէր եւ իր լայն ու դիմացկուն հագուստներուն գերազանցութիւնը կը հասկնար :

Ակամայ, գրեթէ ցաւով կը բաժնուէր անոնցմէ, կ'ուրանար իր բոլոր անցեա ու նոր ի նորոյ կը հագուէր, կերպարա նափոխ կ'ըլլար : Հայելիին առջեւ գնաց կենալու, ինքզինքը չճանչցաւ էր անոր մէջի երիտասարդը : Վճարեց դուրս ելաւ : Թէ՛ յուսահատ էր թէ րախ :

Այսպէս հագուած սպասած, Միրիկ ղէկ մը մաքրեց իր չավէլան, ամէնէն խ շոր, ամէնէն կարմիր քարիտէզները մէջը, ու, սիրտ ի տրոփ, խնդալից մտաւ Պիէռ - Հոլէն առանց այլեւս խոշոր ձայնով պոռալու · - Քարիտէ՛զ :

Գոհարիկ նստած էր երիտասարդին վը, տրտում երեւոյթով · թաքուն մը ճնշումին տակ : Միրիկ, իր քալուած քէն բոլորովին վանելով սովորական պիտ ձեւը, շիք երիտասարդի մը ծեքծ քումովը մօտեցաւ անոնց սեղանին վերէն վար գլխով խոնարհութիւն մը ըր լէ ետքը, ըսաւ ժպտելով ·

- Ասանկ քարիտէզ հիչ կերած չէի րիորդ :

Եւ սկսաւ պնակին մէջ լեցունել կարմիր միջատները :

Բայց աղջկան դէմքը, ի տես Միրիկի այդ խնամեալ կերպարանքին, մէկէն մէկ խոժոռցած, խիստ արտայայտութի մըն էր առած : Անհաճոյ յուսախաբութ մը ենթարկուող մարդու մը դառն կսկիծ կ'երեւէր դէմքին վրայ : Եւ մինչ քարի տէզճին կը շարունակէր լեցունել պնակը, մանկամարդ աղջիկը հարցուց ·

- Ատ լաթերդ ինչո՞ւ փոխեր ես :

Եւ պահ մը վարանելէ յետոյ ·

- Ա՛լ քարիտէզ չեմ ուտեր, ըսաւ ·

ՔԱՐԻՏԷՋՃԻՆ

ԹԼԿԱՏԻՆՑԻՆ

Յակո՛բ, սիրելի՛ս, լեռնէ լեռ, թուփէ թուփ, գայիր, ա՛լ չի հայեցար ետիդ : Յուշք մը հինէն խօսք մը, բարեւ մը ինկած տեղէդ, թուղթ եթէ չկար, թռչունին յանձնէիր, թռչուն չկար, հովերուն ըսէիր :

Խեղճ մայրիկդ դրան ետին օղիկ-օղիկ քու կարօտովդ կ'էրի, գնաց, չգրեց կ'ըսէ, ո՞ւր մնաց, ո՞ւր կ'ապրի, որո՞ւ հետ կ'ապրի, ո՞ր ճամբաներէ անցաւ, ի՞նչ տեսաւ ու անցաւ ճամբան : Ու ծովը, ատ մեծ ջուրը առաջին տեսնելուն, որքա՞ն արդեօք վախ անցուց, կ'աւելցընէ, ինքը որ գիւղին ճլուըլտուն առուակին ու վտակին հոսանքէն կը սոսկար :

Մայրիկդ քեզմէ, քու շուքէդ, քու յիշատակէդ ալ բան մը չգտնելով որ գգուէ կուրծքին սեղմած, շատ հեղ այգին կ'երթայ, ու հոն վերի պատին տակը քու տընկած ծիրանիիդ բունը կը գրկէ, տերեւները կը շփէ, ծիրանիին տերեւները աչքին, երեսին վրայ կը շփէ, ու՝ շարաթն անգամ ալ մոռցած թէ՝ անոր քովը ուրիշ ծառեր ալ կան, ինքը միայն ան ծիրանիին կը ջրէ, ջուր չգտնայ, արցունքովը կը ջրէ :

Իրիկուն մը, չեմ յիշեր ո՛ր իրիկուն, մանգաղ, մատնոց մէջքս, դաշտերէն կը դառնայի, յոգներ էի հըլկելու աստիճան, աչքս գետինը չէր տեսներ, մայրդ դրան վրայ՝ նոր դարձեր էր աղբիւրէն, ու տեսայ որ լեցուկ կարմիր կուժ մը կար առջեւը : Բարեւ մը հազիւ կրցայ հանել բերնէս · «Բարին արեւդ» ըսաւ, խուրպան ջո՛ւր ահա, ծարուեր ես, խմէ՛ կուշտ կուշտ ու պտուտ մըն ալ Յակոբիս տեղը խմէ : Իրաւ ա՛յնպէս ալ ծարուած էի որ կոկորդս կ'այրէր, խմեցի քու տեղդ ալ ու մօրս անոյշ կաթը յիշեցի :

Մայրդ դրան վրայ նստած, քանի մը իր տարեկիցներուն ու վիճակակիցներուն հետ, իրար վիրար կը հովարէին : Մայրեր, որոնց գիտէիք թէ՝ շատն էր որ լեռնէն անդին զարիպ տղոց կարօտով կ'աղընծին, շատերն են որ ճամբուն ճամբորդին կը հարցնեն, փախող թռչունին կը ձէնեն, հողերուն երեսը ոտքի հետք կը փնտռեն, ու հովերուն բերնէն զարիպին շունչը կը հոտուըտան :

Յոգներ էի, երկար չէի կրնար սպասել, դրացի կնկան մէկը ատ ատեն, գիս դէպի մեր տունը ճամբու կը դնէր միամիտ հարցումով մը, որ դեռ չեմ մոռցեր ու ան ատենէն ի վեր կսկծցնող բան մը կը մնայ հոգիիս վրայ : «Մեր տղաքն ալ կը տեսնե՞ն հիմա ան լուսնկան, որ հոն է ու այսչափ մօտը մեր երդիքներուն» : Ես բերանըս չբացած՝ անդիէն մօրդ ըսածները լսեցի : «Այդչափ մխիթարութիւն կայ արդէն, Կուլիկ, արեւն ալ լուսնկան ալ ամէն օր, ինչպէս մենք, անանկ ալ մեր տղաքը կը տեսնեն : Աստծու լոս երեսին մեռնիմ, որ այնչափ մը բան ալ մեզի տուեր է» :

Ու յետոյ քովինները ըսին որ մայրիկդ շատ օր տանիքը ելած, ան ատեն, որ լուսնակը ձեր տանիքին վրայ կը կախուի, հոն առանձին մենախօսութեան պէս բան մը կը մրմնջէ, բան մը կը խրկէ լուսնակին, ինչ որ իրենք բոլորն ալ կրնային ըսել ու իմ ալ յիշողութեանս մէջ մնաց ·

Լուսնկեա՛կ, ուսկա՞յ կու գաս,
Հայր Աբրամու ծովուն վըրէն ·
Դուն դեղին, ձինդ դեղին,
Մօրուքդ եկեր, գօտիդ դեղին,
Մատ մը հաց տամ տեղը տար,
Պուտ մը ջրիկ, զարիպիս,
Երբոր տեսնես դուն ըղինք,
Թող անգամ մը կաթս իշէ,
Վերջը չի լայ գերեզմանս :

Մեզի, գիւղացւոցս վիճակին գալով, թէ կը հետաքրքրուէիր, ամառն անցաւ սիրելիս, հունձքը վերջացաւ, ալ վա ու միւս օրը, չենք գիտեր թէ՝ ի՞նչ է գեղի մարդուն համար աղուոր յոյս պիտի ծիրանաւորէ, գեղի մարդուն մեզի, որ ետ ետ հրուելով, մըջնաւուին պէ հողը մեզի գերեզման կը փնտռենք :

Եթէ կը հետաքրքրուէիր իրօք, վերջը խօսք պիտի տայի քեզի, որ գեղ գեղի մարդերը ու անոնց ապրած մթնոլորտը օրը օրին գրչի նիւթ պա Վստահ ըլլայիր որ գրելու փորձիս ուրիշներուն պէս չափազանցութիւնն պիտի չընէի : Ես արդէն չեմ սիրեր պէ չաղակրատութիւնները : Այդ խենթութիւնը զուցէ ան ատեն յարմար ըլլար, ե մենք հոս հարսնիքի ցնծուն աղմուկներու մէջ՝ զուարթ վայրկեաններ ըմբոշխնէի ու ձեզ ալ հոս հրաւիրելու կերպ մը չը նելով, կաչաղակներուն լեզուն գործածէինք : Կարելի է բան մը չպիտի հասկ նայիր աս առաջին նամակէս, որ յոգնած մէկ ժամիս կը հանդիպի գրել : Օդը շուչ, ձմեռը ցուրտ, աղբիւրները ցա քած, ձմեռը արջառներու հիւանդութիւններով սկսաւ ու գարնան ցանքը ըմեր համար, կ'երեւի, տարեխին, օձերուն կրիաներուն պիտի դիմենք : Մօրդ բարե ւին հետ, ընդունէ իմ ալ տաք տաք համ բոյրներս : Մտերիմդ,

Թլկատինցի

ԳԵՂԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Fonds A.R.A.M

Կ. ԶԱՐԵԱՆ

Մի հրեշտակ թեւն է կոտրել քաղաքում:
Ու վայր է ընկել մի հրեշտակ
Քաղաքում,
Ուր զանգ - զանգ, սարսափավանկ
Մի մահազանգ
Սղոց է շարժում
Ուղեղներում:

Աղամամութին···
Սպիտակ աչքերով տեսիլք է եկել ու սիրտն է փաթթել
Լոյսերով պայծառ·
Եւ մի ծառ
Ծաղկել է, ծաղկել···

Ե՛լ, տղաս··· ե՛լ:

Սպիտակ աչքերով տեսիլք է եկել
Ու թել - թել
Սանդուղ է հիւսել՝
Որպէսզի փախչի,
Երթայ ու հանգչի···

Ե՛լ, տղաս··· ե՛լ:

Աղամամութին··· անշարժ ծունկերին
Պողպատ են թորել ու կապար գլխին:
Մի ծառ է ծաղկել, ծղրիթն էր երգում···
Աղամամութին··· ճոռցը դրան -
Մարդիկ, քահանան
Եկան:
Թմբուկներ զարկին:

Ե՛լ, տղաս··· ե՛լ:

Ա՛ռ խօսքս դողուն··· շրթերդ մեղմիր -
Երազ է կարմիր···
Բռնիր թեւիցը սպիտակ աչքերով
Ոսկեվարս հարսի
Ու հպարտ անցիր:

Աղամամութին թմբուկներ զարկին
Ու տնն տանեցին
Մեծ հրապարակում:

Մի մարդ են կախում:

Արդեօք չե՞ն տեսնում··· քերովբէները մոմեր են վառում
Հեռու ու լոյս աշխարհում·
Սատափ կոյսերը ճպոտ են զարնում հովերի մարմանդ
Թելերի վրայ···

Մի՛ դողար, տղայ···

Մոմած են թոկը: Փշրած խաչի տակ
Աչքերդ յստակ
Ցամա՛ռ թող նայեն:
Երբ սիրտդ հանեն -
Տա՛ն·
Տանեմ տամ քո մօր
Վշտին ահաւոր:

Ծղրիթը երգեց ծառի վրայ ծաղկած·
Մայրիկի աչքից արիւն է կաթած:

Երբ սիրտդ հանեն
Տա՛ն·
Տանեմ տամ քո մօր
Վշտին ահաւոր:

Դէ, հիմա, հիմա
Բարձրացիր տղաս:
Դժբախտ իմ տղաս, դժբախտ իմ տղաս:

Այսօր քաղաքում,
Մեծ հրապարակում,
Մարդիկ հրեշտակի -
Կում - կում
Արիւն են խմում:

Ծղրիթը լռեց··· Միայն քահանան
Վեց աղօթք ասեց

Մեքենաբար:

ԻՆՏՐԱ

···Արեւը չատոնց մարը մտաւ· եւ գեռ կը պտըտիմ: Ճամբաներուն վրայ յետին անցորդները ցանցառ, անճանաչելի, կ'երթան: Ամայի իրիկուներն մէջ հետզհետէ աւելի մինակ եմ, եւ հետզհետէ կը լեցուիմ Անհունութեան մոյգ բալըջերանգ Թոյրով, համակ տարփանք, համակ սէր: Վերջին բոցավառումները մարեցան հեռաւոր հիր մզկիթներուն, մինարէներուն վերեւ, անհուն ամպասփիւռ Ստամպոլին վրայ· եւ վերջալոյսը դէպ ի ծովածուարդ Մարմարան, ու աւելին, դէպ ի Վոսփորի լեռային աղեփները՝ վերջալոյսը վարդագոյն կը նուաղի, խաչխաչի հալքերով: Մինարէներուն ետին երկայն ծիրանի ծխեններ ամպերու, երիզաձեւ երկարաձիգ չառայլներ կը շեղագծուին, անդորր ու Թոյլ սողելքով՝ ոսկեմոյգ արեւմուտքին խորը: Տարտամօրէն մանիշակ իրիկունն, անամպ, ահագին, կը բարձրանայ, կու գայ արեւելքէն, ուր հեռուն այտնող բլուրներուն վրայ ու անջրպետին մէջ այերային ծիրանի մը կը մարմրի, մինչ հոն անոնցմէ մէկուն զառիվայրին վրայ կը վառի, կարմիր՝ անյայտ քէօշկի մը պատուհանը: Բարձր ու հինօրեայ չոճիներն իրիկունին բոսորագոյն խորքին վրայ կը սփռեն իրենց կատարներուն մութ սաւառնումը: Ա՛հ· Վոսփորին վերեւ դեղնորակ սատափէ երկինքին մէջ ծագեր է Հովուին աստղը, եւ ահա աստղին, աղօտակի, Արքտուրոսը կը փողփողի արդէն: Կ'երթա՛մ, հիացմամբ, անծայրածիր ներդաշնակութեան մը մէջ զոր գացող հեռասուզուող օրը յառաջացող գիշերին հետ կը յօրինէ: Հեշտագին կը հեռանամ առանձնութեան մէջ· բլուրն ի վեր կ'ելլեմ, դէպի գիշերը, դէպի գիշերային սօսաւիւնները, բլուրին ծառերուն մէջ: Իրիկուան ստուերին մօր խաղաղութիւնը կը շնչեմ···, միակ յուզման մը, գոռովի մը, ո՛վ իմ Իռենաս, միակ մեծ խռովքի մը մէջ Թրթռալու խաղաղութիւնը կը զգամ: Սիւզը խոտերը կ'երերցնէ գետնին երեսը· խեղճ մուկի - գարիներուն հասկերը կ'երերան, ու նուրբ խօլվարսավները կը սարսռին, արտերուն եզրը: Մթագնող խրամներուն մէջ դաշտի ծաղիկները ստուերոտեր են, եւ անոթոշ: Խրամներուն եզրին վրայ մանանեխներն իրենց դեղնորակ ճիւղերը կը շարժեն: Անօսր ու ընդհատ սրսփում մը կը հոսի կը խաղայ զովագին օդին մէջ· ահա՛ չղջիկ մը կը Թռչտի· գիշերամուտի չղջիկը· կը հասնի Թրթռագին, կու գայ, կ'անցնի, կը խոտորի եւ վերջալոյսին վրայ կը խոլագծէ իր սեւուկ ելեւէջոտ հիւը: Խորին կապոյտին մէջ բլուրին մթին ելանդոսները կը խարշափեն լերան իրիկուան հովէն: Մարդ չկայ· երանի՛ ինծի, երանի՛ Թըշուառութեանս: Հեռուներէն գորտի երգ մը կը լսուի· մեղմ ու կուռ, սրնգօրէն խոխոջուն նուագն հեռուներուն մէջ այս ժամուն երգող գորտի մը· չղջիկը կը Թըռչտի ամայի գիշերամուտին մէջ· եւ հովը գետնին երեսը կը սօսափէ, ծառերուն մէջ կը խարշափէ, կ'աճի, կը շշնչէ, կը հեռանայ: Հէք մենաւէր որ անսահման իրիկունին մէջ կ'երթամ, յիմարական: Ստուե՛ր ամէն բանի վրայ, կամ սէ՛ր իմ մէջս՝ համասեռման անդորրութիւն մը ամէն բան կը խառնէ Անհունութեան, ամէն բան անոր կը վերաբերեցնէ: Իրիկունը միթէ ամէն բանի տիեզերականութիւնը չէ՞: Ի՛նչ խորին է խաղաղութիւնդ, Աստուած: Իրիկունն ի՛նչպէս զքեզ կը յիշեցնէ· ի՛նչպէս, արդէն, սկիզբներն ու վախճանները յաւիտենութիւնը կը պատմեն:

Ողորմեա, Տէր, ամենայն աշխարհի, վշտացելոց, ճանապարհորդաց, ապաշխարողաց, եւ հոգւոցն հանգուցելոց: Ինչո՞ւ համար, մե՛ծ աղօթող որ ես՝ չես յիշեր տարփաւորները: Միթէ օտար են անոնք այն տողումէն· անոնք որ, անդիտակից, յաւիտենութեան կը ձգտին՝ ներդաշնացման, կատարելացման գերագոյն վիճակի մը զհետ անձկագին: Ո՛վ Տէր, ողորմէ տարփաւորներուն, Թափառական ու սարսռագին տարփաւորներուն· վասնզի իրիկուն է· վասնզի քեզի յառելու կատարեալ եղանակ մ'է Սէրը:

×

Ահա կ'երթամ, ամայի անսահման իրիկունին մէջ· եւ բանաստեղծն եմ, եւ սիրահարը:

Անեզրութենէն Թափանցուած, անեզրութենէն այսահար կ'երթամ: Աստղերուն հեռաւոր նշոյլը, անշարժ ծառերուն մեղմ շշնջիւնը, խոտերուն դողդոջումը, իրիկունին մարող բոսորը զենիթին վրայ սահող ստուերի այերովկէանին ծաւալումը, լռութեան լաժուարդ ու խորին տարածութիւնն, ու հէք գորտ քուրիկիս աղօթքը հեռուն, ահագին ներդաշնակութիւնը որ կը պարուրէ զիս՝ ա՛լ չապրելու սրսփումներ, հառաչալից Թելադրութիւններ կը հոսեն ցաւագին մտքիս մէջ: Իմ բնազդիս լաւատեսութեամբը սիրած էակս ա՛լ իմ յոռետեսութի՛ւնս է միթէ:

Անոր մելամաղձութիւնը, երկրայականութիւնը, ստուերացումը կը տիրէ տըրտում, երկրայական, գիշերային էութեանըս: Իռենային անաշխարհայնութիւնն ուր կը ձգտի ընկլուզուելու իմ կիրքս, տակաւ միգամած տեսակէտ մը կը դառնայ իմ կեանքի հայեցողութեանս առջեւ· կարծես կը ծիւրի անիկա անորակելի անդրադոյն բնադաւառի մը հայրենախտով· եւ աշխարհը՝ ցորչափ չի սքօղուիր ստուերով՝ ցորչափ չի սքեմաւորուիր եւ աստղալի Անեզրութիւնը չի զիտնար՝ աշխարհը, ցորչափ իրիկուան հայեցողութեան մէջ չի խառնուիր Անհունին՝ դժընդակ տեղ մը կ'երեւայ ինծի որ անոր հոգւոյն նօճեսլացքով կը յափշտակուիմ իր երազանքն ի վեր: Ներսս ամէն ինչ կը կորսուի, կը հրահալի անոր զգայնութեանը մէջ· անոր համար կ'ըլլայ· անով կը բացատրուի, անոր կը յանգի· իր կուսութեան հիասօսկալի ստուերին: Սիրտս ճշմարտութեան տեսակէտ մ'է· Իռենան սկզբունք մ'է· էութենէս բղխած անդրժելի սկզբունք մը: Յաւիտենական անդրեսութեանս ոգին է· կուսեղութիւնը· ա՛յն է ինչ որ եմ, ինչ որ կ'ըլլամ· իմ տառապանքներովս ու երանութիւններովս բաղադրուած հիւսկերտուած մեղեդի, ներաշխարհէն ելլող միաձայն ներդաշնակութիւն· ո՛վ իմ ներաշխարհիս գոյութեան չքեղ ու ստուերալի իմաստը: Պէտք էր որ իրօք, մարմնովին, էովին կորսըւէի անոր անձին երանականութեան մէջ· անոր նշանակութեան խնկարոյր հեշտութեանը մէջ: Երաժշտական կենդանութեանը մէջ որ անկէ կը բղխի, կ'եթերհոսի իմ մէջս, ու պտոյտ կու տայ հիանըւաղ սրտիս՝ խաւարին էութիւնս իբրեւ փայլակներու մէջ ինքնակորոյս կը բորբոքի· ամէն ինչ ներսս յանկարծ կը տոգորւի, կը լուսազանգուի անով· ամէն բան զինքը կ'ըլլայ յանկարծ, յաւերժակենսութեան պակուցիչ զգայութիւններու մէջ որք հանճարի լուսեղէն ու համապարփակ վայրկեաններուն կը նմանին: Եւ կ'երթա՛մ, փոսփորափայլ· Իռենա, Իռենա՛, քենէ եկող արփային չառաւիղներէ հալածական Թափանցուած, քենէ եկող անդրըմանիշակ ճառագայթներէ շնչասպառ փոսփորափայլիլ զգալով· վառուելու, նշուլարձակելու հրեշտակային երանութիւն մը, հոգեւին աստղափայլելու շըլացքներ զգալով:

Զի՛ գիտեր Թէ ո՛ւր եմ, ի՛նչ կ'ըլլամ: Սրափուն ամայի գիշերամուտին մէջ, միայնակ, ո՛վ իմ մելամաղձիկ խաղաղութիւնս, զքեզ կը տառապիմ, զքեզ կուլամ:

ՆԵՐԱՇԽԱՐՀ

ԸՍԱՑՈՒԱԾՔ
ԿԱԽԱՂԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՈՂԻ ՀԱՄԱՐ

Fonds A.R.A.M

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Իմ յիշատակներուս մէջ, այդ Պոլիսէն, ունիմ անջնջելի երկու տախտակներ: Առոնցմէ մէկն է քանի մը հնչակեաններու կախաղանումը, 1915-ին: Զըպատմուելիք պատկեր էր անիկա: Ու ես միակ Հայն էի, որ պատահմամբ կ'անցնէի հրապարակէն: Քիչ թիւով մարդեր, մեծ թիւով զինուոր: Հարիւրապետներ, հազարապետներ, փաշաներ: Ու ոճիրին հեղինակը, ինքը այդ օրերու պատերազմական նախարարը, որ լռիկ, կիսաժըպիտ, որոշ ալ սեթեւեթով, անցուց իր ինքնաշարժը ճօճուողներուն առջեւէն: Կախուողներուն մէջ կային ինծի մօտիկ բարեկամներ: Մէկը տոքթէօր մը, Պէննէ, ինծի հետ ապրեր էր, գիւղը, տարիէն աւելի...: Ինչե՞ր անցան իմ հոգիէն, երբ տեսայ իր նեղ ճակատը, որ առեր էր արծաթին գոյնը: Երկրորդ պատկերը այդ Քէմալին կախաղանն է: Պատերազմական նախարարութեան այդ ընդարձակ հրապարակին վրայ, կը ճօճէր 68.000 մարդերու -մօտէս հազիւ թէ անցաւ, որ առոնք Հայեր էին - սպաննիչը: Խեղճ ու զզուելի պատկեր մըն էր այդ կերպարանքը, որ մահուան կնիքին մէջ կը դառնար տափաստանեան կաղապարին, կատուին: Ինք անշահեկան էր անշուշտ: Բայց չեմ կրնար մոռնալ այն դարձեալ անպատմելի յոյզը, լռին, արտասուախառն, ամփոփ ու ամբողջ, որ այդ հրապարակը ողողող խուժանին բիւրաւոր զգայարանքներէն կը ծորէր, գրեթէ խմանալի հեղումով մը: Ո՛չ մէկ փաշա: Ո՛չ մէկ ոստիկան: Բայց հնգեակ մը բիւրի մօտեցող ցանկուածը Թուրքերուն, ամէն սեռէ ու հասակէ: Բազմութիւն՝ կիները, որոնք կու լային: Տղաքը՝ որոնք կու լային: Ու մայլ ահին ու սարսափին մէջը այդ ապրումին, այդ ցանկուածը կը պարզէր ամէնէն խորունկ դասը քաղաքական ո՛չ թէ անդոյ իմաստութեան մը, դուրսէն պատուաստուած հայրենասիրութեան մը, բողոքարկու կեցուածքի մը, այլ այն ընդոծին, մեր ալիքներէն փրթող խելքին, որ չի բացատրուիր: Քաշուեցայ: Ու ինծի կը հետեւէին հեռու քաղաքին հարիւրաւոր, հազարաւոր պզտիկները, կիները, ծերերը, որոնք հոդ կախուողին հրամանովը տարուած էին կախաղանէն աւելի ահաւոր մահուան մը: 68.000ը գրուեցաւ աչքիս առջեւ քանի՛-քանի անգամներ: Կը վախնայի ետ նայելու: Ամբոխը խորածուփ պատ մըն էր, հրապարակին վրայ ինկած: Այնքան 1915-ը ազգային ապրումներու հանդէս մըն էր Թուրքին համար:

Չեմ ամբաստաներ, վասնզի անօգուտ է: Կը խնայեմ սովորական որակումներն ալ, որոնք թուղթը սեւցնելէ անդին չունին ուրիշ դեր: Ու կը մտածեմ: Քանի մը ամիս առաջ Ռուսերը Խարքովի մէջ մորթուած յիսուն հազար մարդոց համար չորս ոճրագործ կախաղան հանեցին: 1943-ին, ուրեմն Քանթ, Կէօթէ, Նիցչէ վերծանած սպաները, 1915-ի Հիւկօ, Լամարթին, Ռընան, Նիցչէ եւ ուրիշ մեծ մարդեր կարդացած քաղաքական պաշտօնեաներուն (բաւական կը ճանչնամ Թուրք սպայութիւնը, որ պատերազմէն, անոր գինովութենէն ետք կը սիրէր արժեւորել... բանաստեղծութիւնը, չնմանելով ճագային պաշտօնեաներուն, որոնք պատմութեան, քաղաքական տնտեսագիտութեան եւ աշխարհագրութեան համար մասնաւոր հակումներ կը սնուցանէին) հաւասար էին այդ անզգամութեան մէջ: Եօթէն սովրուած իմաստութեան մը ձայնը չէ ասիկա իմ մէջ: Մեր սերունդը Թուրքին զգայութիւնը աճեցուցած էր իր երկու ծայրայեղութեանց ճամբով: Մենք ո՛չ միայն կ'ախորժէինք այդ զգայնութեան մէջ վայրենին հաստատել, այլ անոր կը գըտնայինք, ինչ որ մեր պապերը կը յաւակնէին գտած ըլլալ: Մեզի համար Թուրքը ջարդ արտադրող մեքենայ մըն է: Այսօրուան գերմա՞նը: Ունիմ տակաւին 1912-ը իմ յիշատակներուս մէջ, որոնցմէ մաս մը տուած եմ Արտաշէս Յարութիւնեանին նուիրուած մենագրութեան մէջ: Հոն խօսեր եմ այդ Թուրքէն, որ իր կարգին կ'երթար իր գլուխը պառկեցնելու քաղաքին (Մալկարա) ճամբին պատին: Պատը ունէր մէկ մեթր բարձրութիւն փողոցէն: Բռնուած Թուրքը, զինուորներու (պուլկար) առաջնորդութեամբ, կը քալէր դէպի պատը, ուր արիւնը, արդէն առուակաձեւ կը պաղէր: Քան քայլ ճամբայ պիտի առնէր մահապարտը հոն հասնելու համար: Ու ես կը տեսնէի այդ մարդուն աչքերը, խորհելով այն երեք հարիւր հազար Հայերուն, որոնք այդպէս մորթած էին 1896-ին, ու այն միւս երեսուն հազարներուն, որոնք քանի մը տարի առաջ անցեր էին նոյն ապրումներով դէպի մահ (1909, Ատանայի եղեռնը): Պատին վրայ երկու գիւղացի իրենց կարմրած կացինները կը պահէին իրենց ոտերուն: Զոհը կը քալէր: Կը դնէր գլուխը յարմարցուած փայտեայ տաշտի մը եզրին: Կ'իջնէին, արտակարգ կանոնաւորութեամբ մը, կացինները, մէկին ու միւսին ու գլուխը կ'իյնար պատէն անդին, ճամբին ներքնարակին, ուր բանտարկուած կիները կու լային անհնարին սաստկութեամբ: Պուլկար սպան, որ կը վարէր սպանդը այդ կիներուն աչքին, իմ թելադրութեամբը վարագոյր մը կախել հրամայեց դուրսէն: Բայց այդ կիները մոռնալ չեն կըրնար տեսարանը: Այս տողերուն հեղինակը, երբ կը պատմէ այս անպատմելի պատկերները, կը ձգտի ապացուցանելու սա տարօրինակ հոգեբանութիւնը, որ այդ կարգի արարքներուն անհնարին, անմարդկային իրականութիւնը կը հանդուրժէ: Այդ տեսարանէն առաջ, նոյն օրուան առտուն, ես իմ գլխուն գնով, Թուրք էի պահած իմ տունիս մէջ: Ու ճամբին հրապարակը, իր պատը, հոն կանգուն կացինով դահիճները ու մանաւանդ Թուրքը, այդպէս ցաւագին, այդպէս մարդկային պարզ ապրումներ չեն: Անոնք շաբաթ չանցնիր որ չխռովեն իմ գիտակցութեանս դաշտը: Ու անոնք կը խուժեն այդպէս, հազիւ թէ թրքական երանգով մը երանգաւոր: Ի՞նչ անհուն հոգեվարք էր ըլլալու հոգին Թուրք ժողովուրդին այդ ու յաջորդ տարիներուն: Դատելու այս կերպը Թուրքերը կրնան ռոմանթիզմ որակել: Բայց չկրցան իրենց կէս միլիոնը ազատել այդ պզտիկ միջադէպէն, որ 1912-ի պատերազմն էր:

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

«ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ»

Զ. ԵՍԱՅԵԱՆ

Մեռելոցի օր մըն էր եւ բարեկամիս հետ կանուխէն կը պատրաստուէինք Պաղլար Պաշիի գերեզմանատունը երթալու: Պոլիս գալէս ի վեր ամէն օր փափաքած եմ այդ այցելութիւնը ընել: Գերեզմանատուները իմ վրաս հանդարտեցնող ազդեցութիւն մը կ'ընեն. հոգիիս մէջ խաղաղութիւն կ'իջնէ եւ կարծես թէ կը հաշտուիմ մահուան գաղափարին հետ: Իրաւ է թէ մեր երկրի բոլոր գերեզմաննոցները, ըլլան տեւ ու հոծ նոճիներու շուքին տակ տարածուած, ըլլան թմբիներու եւ կընձնիներու լայնածաւալ հովանիին ներքեւ, հրապուրիչ անդորրութիւն մը ունին, գերագոյն հանգիստի եւ մշտնջենաւոր խաղաղութեան հրապոյրը:

Տիեզերական եւ անխուսափելի մահուան օրէնքը կը սաւառնի հոս մթնոլորտին մէջ, եւ հողակոյտերու ամէնէն համեստն ալ խորին տխրութիւն մը կը ներշնչէ. այնքա՛ն ապրողներուն համար՝ հորիզոնը գեղեցիկ է, տիրական եւ փարթամ գեղեցկութեամբը Սկիւտարի առաւօտներուն: Նորածագ արեւին ճառագայթներուն ներքեւ Մարմարան կը փայփըլի ոսկի ցոլքերով, եւ կղզիները վարդագոյն, աննիւթական, կը ծփան կարծես ալիքներուն վրայ. իրենց շրջագիծը, անորոշ, կը խառնուի մթնոլորտին մէջ տատանող մշուշին:

Թմբիներուն բուրումնաւէտ շուքին ներքեւ բարեկամիս հետ կը քալեմ զգուշութեամբ, եւ ամէն քայլիս հոգիս կը խռովի: Ինծի կը թուի թէ հողը կը սարսռայ իր մէջ պարունակած անհամար մարդկային փոշիներով: Դարեր ետքը ո՞վ պիտի քալէ իմ ալ չորս հովին բաժնուած էութեանս վրայէն: Իմ գոյութեանս ամէն մասնիկները կը ցաւին ու կու լան անխուսափելի քայքայումին գաղափարովը, որ հետզհետէ արբեցութիւն մը կ'ըլլայ եւ զիս կ'օրօրէ տարտամօրէն, մելամաղձոտ երգի մը պէս:

Թարմ հողակոյտեր ամէն անդին իրենց վրայ կը կրեն թառամած ծաղկեփունջեր, ճերմակ ժապաւէններու բեկորներ, որոնց վրայէն անձրեւը կամ գիշերուան խոնաւութիւնը աւրած է հեռացող սիրելիին անունին ոսկեզօծ գիրերը. անդին զինքը լացող հոգիին մէջ չէ՞ որ իր յիշատակն ալ պիտի աւրուի հետզհետէ:

... Ուխտ մը ունիմ կատարելիք, պէտք է Դուրեանի գերեզմանին մօտենամ:

Ջերմեռանդութեամբ եւ զգուշաւոր կը յառաջանամ, վախնալով որ մէկը զմեզ չտեսնէ, ծիծաղելիին խրտուիլակը հոգւոյս մէջ է այլեւս, եւ անխնայ կը խնդայ կարծես իմ ամէնէն նուիրական զգացումներուս վրայ, ինչո՞ւ, չեմ գիտեր, կ'ամչնամ ուրիշներուն առջեւ, քաջաբար մօտենալու Սկիւտարի սքանչելի եւ անզուգական բանաստեղծին գերեզմանին:

Այլ սակայն այնքա՛ն սիրած եմ զինքը, լացա՛ծ եմ իրեն համար: Իմ երիտասարդութեանս առաջին տարիներուն իր ցաւովը ցաւած եւ իր տառապանքովը տառապած եմ երկարօրէն. իր տենդերը, իր տագնապները, իր հիւանդ կուրծքին հեւքը եւ մրմունջները տարիներու մէջէն եկած հասած են ինծի, եւ կարծես մատներով դպած եմ անոնց եւ ականջովս լսած: Ինչպէ՜ս պիտի ուզէի իր ժամանակին հասած ըլլալ ու գտնել իր նուիրական հիւանդին ճամբան, եւ ըսել իրեն թէ ինչպէ՜ս իր ցաւերը կ'երկարաձգուէին ու կը թրթռան իմ հոգւոյս մէջ, եւ իր տխրագին ճակտին վրայ մխիթարութեան զովութիւնն ու խաղաղութիւնը իջեցնել:

Սաղարթներու հովանիին ներքեւէն տապանաքարը կը բարձրանայ վէս ու ճերմակ: Մէկը չկայ մօտը: Պիտի ուզէի որ քահանայ մը գար եւ աղօթէր իր վրայ: Ինծի կը թուի որ խունկին հոտը եւ աղօթքին մրմունջը աղէկ պիտի գան աշխարհի կարօտով տանջուած իր հոգիին համար: Բայց դարձեալ չեմ համարձակիր քահանայ մը կանչելու:

Հեռուէն խումբ մը պատանիներ կուգան չիտակ իր գերեզմանին. Պէրպէրեան վարժարանի աշակերտներ են, տապանին շուրջը բոլորուած կը սպասեն. քահանան կը մօտենայ, խունկի ծուէնները կ'օլորուին գերեզմանին շուրջը: Պատանիները ջերմեռանդ եւ յուզուած մտիկ կ'ընեն, պէտք է շնորհաւորել իրենց մեծերը, որ ուզեր են այդ յարգանքը եւ սէրը դնել իրենց դեռ տղու սիրտերուն մէջ, Սկիւտարի բանաստեղծին համար:

Քիչ մը հեռուն, մենք ալ կեցած մտիկ կ'ընենք եւ կը խորհիմ ինքնիրենս. «Եթէ իրաւ է որ բան մը մնացած է քեզմէ, եթէ քու աճիւնէդ անկորնչելի մաս մը ազատած է հողին բռնաւոր քայքայումէն, եթէ քեզմէ շունչ մը, զգացում մը կը դեգերի հոդ, թող գայ իմ էութեանս խառնուի, ու իմ աչքովս տեսնէ, եւ իմ ականջովս լսէ դողդոջուն սաղարթներուն զմրուխտը եւ բոլոր այն բաները, որոնցմէ առանց յագենալու եւ կարօտով հեռացար: Դուն օտար պիտի չըլլաս իմ մէջս, քու յիշատակովդ օծուած պիտի գտնես իմ հոգիս: Ի՜նչ փոյթ նոյնիսկ եթէ քեզի հետ քու ցաւդ ու տառապանքդ ալ տեղաւորուէր իմ մէջս»:

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆԻ ՇԻՐԻՄԸ

Վ. ԹՈԹՈՎԵՆՑ

Մայրս գնում է գոմ՝ կովը կթելու: Գնում է եւ երկա՜ր ժամանակ չի վերադառնում:

- Քա՛, աղջի՝ հարսն ի՞նչ եղաւ, - յանկարծ բացագանչում է հօրաքոյրս, - գնաց ու չեկաւ:

Վազում են գոմ, տեսնում են մօրս՝ կովի մօտ նստած, գրկում - մի կապուտաչեայ երախայ:

Այդ երախան ես էի:

×

Մայրիկս ինձ գրկել էր, կանգնել կտուրի վրայ եւ կանչում էր.

- Լուսինկա՛ պապա՛, լուսինկա՛ պապա, էկո՛, էս չար տղան տա՛ր...

Ես նայեցի մօրս կանչած ուղղութեամբ եւ տեսայ լուսինը, որ մանիշակագոյն մթնշաղում, մուգ կապոյտ լերան վրայ նստել էր: Այնքա՜ն մեծ էր այդ լուսինը: Դրանից յետոյ ես երբեք չտեսայ այդքան մեծ լուսին: Նայելով եւ հրճուելով նրա բոցագոյն փայլից՝ մի ձեռքով բռնեցի մայրիկիս մազերը, կախուեցի առաջ - ուզում էի աւելի մօտ լինել լուսնին. եւ միւս ձեռքով ե՛ս էլ սկսեցի կանչել: Մայրիկս նայեց ինձ եւ յանկարծ սղմեց ինձ կրծքին - այնպէ՜ս պինդ, այնպէս գորովալից: Թէեւ ես կորցրի լուսինը, բայց դուրեկան էր ինձ համար մօրս սղմումը, ինձ դուր էր գալիս մօրս բուրումը:

Առաջին անգամն էր, որ ես այդքան բարձրից դիտում էի շրջապատը - ընդարձակ եւ զմրուխտեայ մի դաշտ՝ կապոյտ լեռների շղթայով երիզուած: Մայրիկիս թեւի վրայ նստած՝ մի ձեռքով բռնած մօրս մազերը, ես ինձ նետում էի առաջ, ուզում էի թռչել դէպի զմրուխտեայ դաշտերը. ինձ այնպէս էր թւում, որ եթէ մայրիկս թողնի՝ ես պիտի կարողանամ ցատքել դիմացի կտուրը եւ այդ կտուրից էլ դէպի դաշտը: Հարեւան կտուրը բարձրացաւ մի կին եւ, տեսնելով լիալուսինը, խաչակնքեց եւ մեզ դառնալով, ասաց.

- Ջօճուխը տէնէրն (*) ես հաներ...

- Հա...

- Քա՛, ինչքա՛ն դիրցեր է, աչք չտամ...

Մայրիկս քնքուշ կմտեց իմ ամենափափուկ տեղը:

Ես այլեւս չլսեցի թէ ինչ խօսեցին. ինձ յափշտակել էր ընդարձակ եւ անդորր տարածութիւնը: Դաշտում իմ աչքին խաղում էին մինարէները եւ կաղամախիները. երկուսն էլ դէպի երկինք էին թռչում, երկուսն էլ օրօրւում էին մթնշաղում: Կտուրից ես սկսեցի տեսնել եւ տները. հենց առաջին անգամ տեսայ մեր տունը: Մինչեւ այդ ինձ միայն փողոցի դուռն էին հանում կամ շատ շատ լուսամուտի առաջ կանգնած բռնում էին, որ դիտեմ. ես տեսել էի մեր դիմացի տունը եւ նրա ձեւը. մեր տունը դեռ չէի տեսել. չէի տեսել այնպիսի կէտից, որ կարողանայի ամբողջականապէս ըմբռնել նրա ձեւը: Երբ մայրիկս ինձ տարաւ կտուրի միւս ծայրը, ես ներքեւ նայեցի եւ տեսայ մեր պարտէզը. տեսայ աւազանը, որ փոքրացել էր. տեսայ Գոգոյին, որ ծաղիկներն էր ջրում. նա էլ կարճացել էր, թփերը, մեծ ծառերն անգամ թզուկացել էին: Դարձայ մայրիկիս՝ զարմացած. մայրիկս չէր փոքրացել:

Մթնշաղի մանիշակագոյն մշուշում սաւառնում էին ծիծեռնակներ, բիւրաւոր ծիծեռնակներ, որոնցից ոմանք իմ գլխի վերեւով, շատ մօտիկից, սուր ճիչ արձակելով՝ անցնում էին: Երբ ես հետեւում էի նրանցից մէկն ու մէկի թռիչքին եւ պատկերացնում էի նրա թռիչքի գիծը իր թեւ թեւ, իմ առաջ դիզւում էր խառնուած թելի մի կոյտ:

Մայրիկիս գրկում ես այնքան խաղացի եւ թռչելու փորձեր արի, որ յոգնեցի, փաթաթուեցի մայրիկիս վզով, կամաց-կամաց գլուխս կախուեց ստինքների վրայ, շրթներս հպան նրա ջերմ պտուկներին: Միայն առաւօտեան աչքերս բացի: Արեւ էր: Մայրիկս քնած էր, կուրծքը բաց: Վեր կացայ, մօտեցայ նրան, գլուխս թաղեցի նրա կրծքի մէջ: Մայրիկս, առանց աչքերը բանալու, մի թեւով պինդ գրկեց ինձ:

(*) կտուր

ԿԵԱՆՔԸ ՀԻՆ ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ՎՐԱՅ

Fonds A.R.A.M

Լ. ՇԱՆԹ

ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

(Բ. տեսարան, 4րդ պատկեր)

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - (Կու գայ խորքէն ծանր ու տխուր: Բոլորը գլուխ կու տան: Լուռ, երկար ճայնածք մը կը նետէ խումբին վրայ) Բոլո՞րդ էք:

ՁԱՅՆ ՄԸ - Այո՛, վանահա՛յր:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - (Կը նստի բարձր քարի մը: Սպասողական լռութիւն): Բան ունիմ ձեզի ըսելու: (Կը մտածէ) Կը տեսնէք այս եկեղեցին, որ գրեթէ աւարտած է արդէն եւ ուր բաւական ժամանակէ ի վեր մեր աղօթքները կը խնկենք մեր Աստուծուն. այս եկեղեցին... այս եկեղեցին նուիրուած չէ մեր Աստուծուն:
(Ընդհանուր զարմանք ու շարժում):

ՍԻՄՈՆ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - Ի՞նչ ըսիր, վանահա՛յր:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Այս եկեղեցին նուիրուած չէ՛ մեր Աստուծուն: Այս եկեղեցին, երբ ես կը շինէի, ես դեռ կորուած չէի աշխարհէն... (Շշուկներ) Ես կը կարծէի թէ կորուած եմ: Մենք բոլորս ալ, որ թողեր ենք աշխարհը ու եկեր անապատ, մեր հոգիին խորքը դեռ մեծ կտոր մը աշխարհք էինք բերեր մեզի հետ. ներքին վայելքի ծածուկ կարօտ մը, քօղարկուած հաճոյքներու բարակ ծարաւ մը, մեր անցած կեանքի, կոուի ու յուզումներու ամբողջ նուրբ ու կպչուն ցանց մը. եւ ակամայ վերյուշներ: Այս բոլորը դեռ մեզի հետ էր, երբ այս եկեղեցին կը շինէինք: Այդ ծածուկ, քօղարկուած յուզումներն են շիներ այս եկեղեցին. աշխարհէն անապատ եկած, մեզի հետ ներս սպրդած աշխարհի այդ կտորն է շիներ այս եկեղեցին: Աշխարհի՛նն է այդ եկեղեցին, մեր Աստուծունը չէ՛: Անոր կամարներուն տակ մենք այլ եւս աղօթել չե՛նք կրնար. այդ կամարները պէտք է քանդուի՛ն:

ՁԱՅՆԵՐ - (Ապշած, սարսափած) Քանդուի՞ն... քանդուի՞ն:

ԱԴԱՄ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - Մեր եկեղեցին քանդուի՞:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Այո՛. պէտք է քանդե՛նք ու շինենք նորը:

ՁԱՅՆԵՐ (Զարմանք ու հեգնութիւն) Նո՞րը... նո՞րը:

ԱԴԱՄ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - Շինենք նո՞րը:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Նո՛րը: Եւ այդ նոր եկեղեցին պիտի շինենք մե՛նք ինքներս: Աշխարհէն եկած դրամը աշխարհիկ զգացումներու նուէրն է, աշխարհէն եկած վարպետները աշխարհիկ հասկացողութիւն է, աշխարհի արուեստը: Մարդս ի՛նք միայն կրնայ շինել իր Աստուծուն նըւիրուած տաճարը, իր մէջքովը, ի՛ր ձեռքերովը, ի՛ր խելքովը: Թէ ինչ է ունենալու մեր նոր եկեղեցին, դեռ ես ինքս ալ որոշ չգիտեմ, ա՛յ, կը նստինք միասին ու կը խորհինք. կը խորհինք ու կը ստեղծենք:

ԾԵՐՈՒՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - (Հեգնոտ) Մենք ի՞նչ արհեստաւորներ ենք, վանահա՛յր. մենք ի՞նչ կրնանք շինել, գիտցա՛ւք, եթէ ուզենք ալ:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Կա՛մքը, ծերունի՛. ուզէ ու կը շինես, եթէ մանանեխի չափ հաւատք ունենաս քու կամքիդ:

ԾԵՐՈՒՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - Է՛, անցեր են այն ժամանակները:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Ո՛չ, չե՛ն անցեր. դեռ չե՛ն եկեր այդ ժամանակները. իմ նոր եկեղեցիս մէջէն պիտի երթանք դէպի այդ ժամանակները:

ԾԵՐՈՒՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - Լսէ՛, վանահա՛յր, լսէ՛ ինծի, ես ծերունի մարդ եմ: Դուն շատ ես կարդացեր ու խախտեր ես ուղեղդ: Քու բռնած ճամբադ ծուռ ճամբայ է: Մի՛ չարչարեր գլուխդ, այդ ճամբան հերետիկոսներուն ճամբան է:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - (Հպարտ) Այդ ճամբան առաքեալներու ճամբան է. այդ ճամբով է անցեր ինքը Քրիստոս:

ՂԱԶԱՐ ՎԱՆԱԿԱՆ - Ո՛ւ... կը լսէ՞ք:
Շշուկ ու վրդովում:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - (Նախ շուարածի պէս է այս տարափին տակ. ետքը գլուխը վեր կ'առնէ. կը նայի շրջապատողներուն տեսակ մը ապշութեամբ) Դո՞ւք... հո՛ս իմ շուրջս, ե՞ս... հո՛ս կեցած ձեր մէջը... Ես ձեր վանահայրը, դո՛ւք իմ միաբանութիւնս, ի՛մ իսկ հիմնած: (Ժպտուն) Միաբանութի՛ւն, ի՞նչ միութիւն ձեր ու իմ մէջ... (Աչքերը շփելով) Կարծես կապը կ'իյնայ աչքերէս: Ի՞նչպէս է եղեր, որ ես չեմ հասկցեր այսքա՛ն պարզ բանը, այսքան ակնյայտնի: Մինչեւ հոս ես կրնայի բերել ձեզի, մինչեւ հոս կարելի է բերել մարդը, բայց հոսկէ անդին... հոսկէ անդին մարդ ինքը պիտի երթայ: Ճշմարիտը դո՛ւք էք. այդ եկեղեցին պէտք է, որ մընայ, ա՛ն է ձեր եկեղեցին. գացէ՛ք, գացէք ներս. ան կու տայ ձեզի անվե՛րջ աղօթքներ ու մխիթարանք, ան կը բանայ ձեզի արքայութեան դռները, կ'ազատէ ձեզի բոլոր սատանաներէն, ան ձեզի ձեր հացն ալ կու տայ ու ձեր հանդիստը. գացէ՛ք, գացէ՛ք ներս ու խաղաղութիւնը թող ըլլայ ձեզի հետ: Իսկ իմ փնտռածս ատիկա չէ. իմ փնտռածս աշխատա՛նքն է, ներքին անվերջ նուաճումները բարձունքէ բարձունք, պարիսպէ պարիսպ, տարակոյսներու անդունդներուն վրայէն, ելքերով ու անկումներով. անդադար խոյանք մը դէպի վերինը. տաժանակիր աշխատանք մը դէպի ճշմարտութիւնը: Գացէ՛ք, գացէ՛ք ներս դուք ձեր եկեղեցին, ես ալ երթամ շինեմ ի՛մ եկեղեցիս. բայց այս անգամ ե՛ս, միա՛յն ես, եւ կերտուա՛ծք մը, որ վայել ըլլայ իմ Աստուծուս բնակութեանը, որու կամարներուն տակ իմ խընկելիք աղօթքիս ո՛չ մէկ բառը կեղծ չի հնչէ, ո՛չ մէկ բառի արձագանգը դատարկ չի հնչէ:

ԴԱՒԻԹ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - (Ծաղրով) Ա՛ո ո՞ւր պիտի շինես, վանահայր, քու նո՛ր կերտուածքը:

ՂԱԶԱՐ ՎԱՆԱԿԱՆ - (Ծաղրով) Եւ ինչէ՞. կրանի՞դ պիտի ըլլայ, թէ՞ մարմարէ:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Կրանիդ ու մարմար, որձաքար ու ամէն տեսակ քար ես կը թողնեմ աշխարհի աստուածներուն: Իմ տաճարիս հիմքը իմ բանականութիւնս պիտի ըլլայ, սիւները իմ կամքս է, ու գըմբէթն ալ ըլլալու է հաւատքս:

ԾԵՐՈՒՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - Շատ խախուտ է, վանահա՛յր, նոր շէնքիդ հիմքը:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - (Անփոյթ) Խախուտ է՝ կը փլի:

ԴԱՒԻԹ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - Եւ այն ատե՞ն...

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Կը շինեմ նորը:

ԾԵՐՈՒՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - Բայց ատիկա վե՛րջ չունի:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Կ'ուզէիր որ վե՞րջ ունենար: Քանի կ'ապրինք՝ շինենք պիտի. պիտի շինենք մեր Աստուծուն իր տաճարը. շինենք ու փլի, շինենք ու քանդենք. շինենք ու շինենք միշտ, բայց երբեք, երբեք չաւարտենք: Հէնց որ աւարտի, ալ տաճար չէ Աստուծու, այլ.. (Եկեղեցին մատնանիշ) կռատուն::

ՂԱԶԱՐ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - (կատաղի) Կը հայհոյէ, կը հայհոյէ մեր Աստուծուն:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Ամէնէն սուր հոգիները միայն հայհոյել կրնան այն Աստուծուն, որուն երբեմն երկրպագեր են: Բայց կը տեսնեմ՝ ալ մենք իրար չենք հասկնար: Մնաք - բարով, ձեր Աստուածը ձեզ հետ:
Կ'ուզէ երթալ՝ Աբեղան առաջ կու գայ ու ճամբան կը կտրէ:

ԱԲԵՂԱՆ - Կեցի՛ր:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Ի՞նչ է: Գուցէ կ'ուզես նորէն ինծի հետ, աբեղայ: Եկո՛ւր, քու հոգիդ թռիչք ունի, ես գիտեմ:

ԱԲԵՂԱՆ - Կեցի՛ր: Ըսէ՛. քու այդ նոր շէնքէդ երեւա՞յ պիտի արեւի ծագումը:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Մոռցի՛ր արեւն ու իր ծագումը, որ ծաղի քեզի ծագումներուն ծագումը, որ արեւէ քեզի արեւներուն արեւը:

ԱԲԵՂԱՆ - Կեցի՛ր: Ըսէ՛. քու այդ նոր շէնքէդ լսուի՞ պիտի, տես, այս աղմուկը... (խորքը մատնանիշ ընելով) Կը լըսե՞ս:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Ի՞նչ աղմուկ. այդ լըսուողը ծովն է ալեկոծ:

ԱԲԵՂԱՆ - Այո՛, ատիկա՛:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Քու փնտռածդ, մանո՛ւկ, մարդու կառուցած առաջին եկեղեցին է, նախնակա՛նը:

ԱԲԵՂԱՆ - Չէ՛, ալ ինծի չես խաբեր քու այդ արհամարհոտ բառերովդ: Խօսէ՛ շիտակ. ըսէ՛. հասնելո՞ւ է քու եկեղեցիդ ծովուն ձայնը:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - Իմ եկեղեցիս չէ հասնելու ո՛չ մէկ արտաքին յուզում, ո՛չ մէկ արտաքին աղմուկ: Եթէ կ'ուզես ինծի հետ՝ յոյսդ կտրէ՛ արեւէն ու ծովէն:

ԱԲԵՂԱՆ - (Ճամբայ դնելով) Անցի՛ր այն ատեն:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ - (Հեռանալով) Ափսո՜ս, աբեղա՛յ, քու միտքդ երբեմն թեւեր ունէր: (Դուրս)

ԱԲԵՂԱՆ - (Ետեւէն) Ափսո՜ս, Վանահա՛յր, քու սիրտդ երբեմն թեւեր ունէր:

ԿՈՅՐ ՎԱՆԱԿԱՆԸ - (Երկու ձեռքերը առաջ պարզելով) Ե՜ս... ե՜ս... կ'ուզէի քեզի հետ...

ՁԱՅՆԵՐ - (Շշուկով) Կո՜յրը... կո՜յրը...

ՀԻՆ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

. . . . .

Վաղը, իմ բարի Անտոնիոս, վայրի այծի փոսթէ միլթան կը շինեմ ինծի, կը շինեմ տրեխներ: Վաղը այս աշունի անտառէն ճամբորդի գաւազանս կը կտրեմ: Մախաղիս մէջ կը դնեմ դանկը: Այս մենաւոր հիւղին դուռը բաց կը ձգեմ հովերուն ու չնագայլերուն առջեւ, ու մենք ճամբայ կ'իյնանք դէպի իմ Հայրենի գիւղն աւերակ - ես ու դուն:

Մենք կ'անցնինք Պաղտատէն, Մուսուլէն, Ուրֆայէն, Տիարպէքիրէն. կ'անցնինք լեռներու ճամբէն, կը քնանանք ընութեան տարրերուն հետ. կ'արթննանք արշալոյսէն առաջ, ճամբայ կ'իյնանք աստղերու տոմարով ու կը քալենք - ես ու դուն:

Երբ ուղտապանները հեռուէն տեսնեն, որ այծի փոսթ հագած մէկը, լեռներու ճամբէն, շունի մը հետ կը քալէ, այդ՝ մենք ենք:

Երբ վրանաբնակ գնչուներ տեսնեն մէկը, որ գետափին ծռած ջուր կը խմէ շունի մը հետ, այդ մենք ենք:

Երբ որսորդը տեսնէ, որ անտառներուն մէջ, անցորդ մը ճաշ կ'ընէ շունի մը հետ, այդ՝ մենք ենք:

Երբ վայրի այծեամը սոսկայ յանկարծ ու տեսնէ, որ լեռներուն մէջ - առուակին քով մէկը կը քնանայ ու շունը կը հըսկէ անոր, այդ՝ մենք ենք:

Երբ դաշտեցին տեսնէ այծի փոսթ հագած մէկը, որ կը մօտենայ շունի մը հետ ու կ'օգնէ սայլը ճահիճէն հանելու, այդ՝ մենք ենք:

Մենք մեր ճաշը անօթիին հետ կը բաժնենք ու մեր իմաստութիւնը անմիտին հետ: Մենք գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ կը մտնենք, կը կենանք դարպասներուն առջեւ, ու ես կ'երգեմ գեղեցկութիւնը արեւին ու աշխատանքին:

Օ՛հ, եթէ գիտնան, թէ որքա՜ն բարի է այն արեւը, որ ամէն օր նշխարքի նման իրենց ձեռքերուն ու ճակատներուն վրայ կ'իյնայ: Եթէ գիտնան, թէ որքա՜ն բարի է աշխատանքը հողին... Եթէ սերտեն վանկերը արտոյտին՝ անոնք այլեւս չըպիտի սպաննեն: Որսորդը իր հրացանը պիտի ձգէ, երբ տեսնէ, թէ ինչպէս այծեամը վերջալոյսի պաստառին վրայ իր ձագուկներով ապառաժէն վեր կը ցատքէ:

Պիտի ըսեմ անոնց, թէ սովորական չէ խոտը, որ կը ծլի. ծառը, որ իր ճիւղերը երկինք կը բանայ աղօթքի ձեւով. թռչունը, որ կը թռչի կապոյտին միջով. արեւին չերմը, որ ամէն առաւօտ պատուհանին մէջ կ'իյնայ. եզը, որ օրն ի բուն իր արօրը կը քաշէ:

Ու ես պիտի երգեմ երգը եզին, արօրին, խոփին, երգը հպարտ գոմէշին, ցորեաններով լեցուն սայլին, այգիի ճամբուն, խաղողի բեռան տակ իր ականջները թոյլ ձըգող էշին: Պիտի երգեմ երգը հնձուորին, կալին, հունձքին, մանգաղին: Պիտի երգեմ արեւին տակ խլրտացող երգը սերմին, երգը կամուրջին, առուին, ջրտուքին, երգը հողէ տուներուն:

Առաջին անգամ, երբ իմ աւերակ գիւղը տեսնեմ, իմ սիրտը պիտի փլի, իմ բարի Անտոնիոս: Կոտրուած սրտով ես պիտի կենամ ձէթհանքի սիւնին քով ու պիտի հնչեցնեմ իմ երգը աւելի հզօր ու աւելի գեղեցիկ: Աշխարհի չորս հովերուն ցրըւած իմ ցեղակիցները պիտի լսեն իմ երգը ու պիտի գան:

Պիտի գան եօթը վարպետներ գիւղին եկեղեցին շինելու համար: Անոնք ժառանգորդներն են մեր հինաւուրց վանքերը շինող վարպետներուն: Պիտի գան կամուրջ շինող Ուստա Անտոնի աշակերտները, պիտի գան հազար հազար բանուորները, աղիւս թափողներ, գերան տաշողներ, ջուր կրողներ, փայտ կտրողներ, որմնադիրներ, տախտակ շինողներ, գամ գամողներ, աղիւս կրողներ, քարակոփներ, ցուիք կապողներ:

Պիտի գան առու շինողներ, վար ընողներ, սերմ նետողներ, հնձուորներ, մանգաղ շինողներ, սայլագործներ, կալ կապողներ:

Մենք բահերով դհօլ զուռնով պիտի երթանք ու փորենք ակը ջուրին, որ պոռթկայ յանկարծ, արտերուն քովէն անցնի ու նորէն լեցնէ արտն ու արօտն օրհնութիւնով:

Պիտի գան ջրաղացպաններ, քար կոտնողներ, ճամբայ շինողներ, այգի տնկողներ, չարական երգողներ, մեղուաբոյծներ, արջառ բուծանողներ ու բանաստեղծներ:

Ճամբէն պիտի անցնին հայ աչուղները հինաւուրց կիթառով, պիտի կենան աղբիւրին քով ու երգեն սոուերի պէս ճկուն հասակը մեր սեւաչեայ աղջիկներուն. պիտի երգեն գինին, պիտի երգեն արգասաւորութիւնը մեր այգիներուն ու հարսներուն. հայ աղջիկները հեզանազ պիտի պարեն պարը եօթը ջրաղացներու: Պարը մեղուներու պարսին, որ մայիսեան երկնքով կ'անցնին: Անոնք պիտի պարեն յուլիսեան հովին առջեւ ճօճ եկող պարը ցորեաններուն:

Հայ բանաստեղծները հանդիստ պիտի առնեն ուռիներու շուքին տակ, ու Նարեկեան ներշնչումով բանաստեղծութիւններ պիտի նուիրեն կամուրջներ շինող Ուստա Անտոնի յիշատակին: Պիտի տաղերգեն որմնադիրին աշխատանքը, դանգակատունը կապողներուն աշխատանքը. պիտի տաղերգեն չարժունութիւնը եօթը ջրաղացներուն ու հազար հազար բանուորներուն:

Ու այն ատեն, իմ բարի Անտոնիոս, ես ամէն առաւօտ արշալոյսին հետ դաշտ պիտի ելլեմ իմ վիթխարի գոմէշներով: Թեւերս ու ոտքերս սոթթած չայէն պիտի անցնիմ իմ հպարտ գոմէշներով: Արեւը պիտի ճեղքի, պիտի կոտրի փարչի մը պէս ու լուսեղէն գոյներ պիտի թափէ գոմէշներուս եփենոսեան կռնակներուն վրայ: Զով հովին մէջ պիտի գնդան ու հնչեն երկաթեայ սամիները իմ անդուսպ գոմէշներուն: Ու ես պիտի հերկեմ հողը արեւին չափ բարի ու արեւին չափ արգասաւոր:

. . . . .

ԶՐՈՅՑ ՇՈՒՆԻ ՄԸ ՀԵՏ

Fonds A.R.A.M

Յ. ՄՆՁՈՒՐԻ

Մայրս միշտ կ'ըսէր ու կ'ըսէր. «Ախ քեզի... Քչիկ մըն ալ համբերէիր չէ՞ր ըլլար... իրիկունը տուն գայիր, տունը ծնէիր չէ՞ր ըլլար»:

Ես կը խնդայի, «Ինչպէ՞ս, ինչպէ՞ս» կը բացագանչէի...: «Ինչպէ՞սը կայ... գետինը հողերուն վրայ աշխարհ եկար... վա՛յ իմ գլխուս պոռացի, հիմա ես ի՞նչ պիտի ընեմ, իմ առջինեկս ես, ես բան մը չեմ գիտեր, խանձարուր չունիմ, չոր մը, լաթի մը կտոր չկայ քովս ինչպէս պիտի պեճերեմ», ըսի ես ինծի: Հացիս վալան կար: Թաց թաց քեզ խոտերուն վրայ դըրի, վազեցի վալային: Հացերը թափեցի, քեզ մէջը փաթթեցի: Ձեզաւ: Կռնակիս սալթան հանեցի, սալթային մէջ քեզ ծրարեցի: Ձեզաւ»: «Տե՞ղ, որտե՞ղ ես ծնայ»: Լեռը կապոյտ կապաններու ձորը, մեր արտին տակը» կ'ըսէր: «Այդքան հեռուէն, ի՞նչպէս տուն բերիր խս»: «Մի հարցներ» կ'ըսէր ու կը շարունակէր. «Աս պիտի չապրի, պիտի մեռնի, կ'ըսէի մտքովս, բայց ի՞նչ ընեմ, լե՞ռը թողում... ինչ ալ ըլլայ պիտի տանիմ...» ու կը պատմէր:

Խոտքաղի ամսուն ծնար: Վարդավառի Պահքին չարթուն: Հերկերուն, խոտերուն, եգիններուն ամիսը: Այս երեքն ալ այդ մէկ ամսուան մէջ պէտք է ընէինք: Արտերը պէտք է հերկէինք: Հերկւորին հետ մէկն ալ ըլլալու էր որ գուղձերուն սեղերը մաքրէր, դուրս նետէր: Եթէ ոչ նորէն կը բուսնէին: Չհերկէինք աշունը ինտո՞ր պիտի ցանէինք: Ցետոյ ատ ամսուն լեռներու, ձորերուն խոտերը կը հասուննան: Եթէ չքաղէինք, կը հաւաքէին: Խոտ չէր մնար: Ուրիշներուն համար արգէն աւելի լաւ: Անոնք կը քաղէին: Մենք մարագը ի՞նչ պիտի լեցնէինք: Ձմեռը պիտի մը անասուններուն ի՞նչ պիտի կերցընէինք: Ջորս ամիս պիտի ուտէին: Հապա էգինե՞րը: Ամէն օր էգիները մարդ ըլլալու էր: Մէկ հոգին ալ չէր բաւեր: Ո՞ր մէկը պիտի ընէր: Թութերուն ծառերը թօթվելու չէին սպասեր: Կը հասուննային, կը թափէին գետին: Նոր թութեր կը բուսնէին: Այնչափ ծառերուն թութերը չժողվէի՞նք, թողէի՞նք: Լօլաները, դախտեղները, լոլիկները փորել կ'ուզէր: Ու բոպկընալ, ջուրը կապել ջրել այնչափ ծառերը, այնչափ խաղողները, մաշըրաները: Առանց ջուրի կը չորնային:

Ամէն օրուան պէս քու ծնած օրդ ալ առտուն կանուխ պարպուեցաւ տունը: Տագրս ու հայրդ հերկը գացին: Ներոջս մեծ աղջիկը, տալս անոնց հետ գացին: Պապդ, ներս, տղաքը էգիները գացին: Դուն աղօրը մտքերնուս չէր անցներ թէ պիտի ծընիս: Ի՞նչպէս պիտի գիտնայինք: «Հարս, ըսաւ մամս, Դպրենք Մերերոնք խոտ քաղելու կ'երթան լեռը: Քեզ ղրկեմ դուն ալ անոնց հետ գնա: Կապուտ կապանիս մեր արտին ձորին ու լերանը խոտերը քաղէ: Արտին խոտերը մի քաղեր: Երբ ըլլայ կը քաղենք: Անոնք մերն են: Ձորն ու լեռը մերը չեն: Ով ըսես կ'երթայ կը քաղէ: Մէկը չգացած դուն գնա: Ամէնքէն առաջ մենք երթանք: Հաց առ, մանգաղդ առ ճամբայ ելիր: Ես ցերեկէն էշը կը բերեմ կը բեռնանք կու գանք»: «Կ'ըլլայ, կ'երթամ» ըսի:

Քեզմով յղի էի, վերջին շաբաթներս էին: «Ինչպէս ըլլայ էտքի օրերդ չեն, ըսաւ մամս, այսօրուան վաղուան չես, շաբաթ մը, շաբաթէն աւելի օր ունիս»: Իմ հաշիւովս ես ալ անանկ գիտէի:

Հաց առի, մանգաղն առի, գացի Դպրենց Մերերոնց հասայ: Լեռը իրարմէ զատուեցանք: Արտին խոտերուն չդպայ: Ձորը իջայ, սկսայ քաղել: Ձորին հողը կասկարմիր էր, աւազ էր: Երկու կողմին կողերը անանկ ալ դժուարի էին, բայց աղէկութիւն մը կար որ ոտքերս կը բռնէին չէի սահեր: Առուոյտ ու խոլորձ էին խոտերը: Չրարփիներուն երկայն առուոյտներէն չէին: Լեցուն առուոյտ էին, զատ զատ թուփերու պէս բուսեր էին: Մանգաղիս բերնին անանկ աղուոր կուգային որ ամէն մանգաղ զարնելուս բուռս կը լեցուէր խոտով: Քաղածներս իրարու վրայ կը դիզէի, խորոմ կ'ընէի: Ձորին երկու կողմը երեքականէն վեց խորոմ շարեցի: Վանդակ մը եղաւ ըսել է: Բեռին մէկ կողմը ցերեկ ըլլալուն շատ կար: «Ալ ձորն ի վար չեմ իջնար, ըսի մտքով, մէկալ վանդակս լեռնէն կը քաղեմ: Ետքն ալ կը նստիմ մինչեւ տունէն էշը գայ»:

Լեռ ելայ: Ցերեկվէմի արեւէն աչքերս խաղտեցան: Մինչեւ գագաթը յոտոցիկ էր: Ծաներ էին կ'ըսես: Մեր Ակին Ջորին, Առվուն վրայի դեղին յոտոցներէն չէին միայն: Գոյն - գոյն, գոյն - գոյն: Ճերմակ, կանաչ, դեղին, կաս - կարմիր: Շատը կարմիր էին, նախըշ բաներ էին լերան երեսը կ'ըսես: Քիչ մըն ալ աղուէսի պոչիկ կային: Փունջերը անանկ քնքուշիկ կու գային մատներուդ որ կաքաւի աղուամազերուն պէս ապրշումի պէս էին: Կ'իջնային ու կ'ելլէին ծաղիկներու վրայ, Բզզ... բզզզզ... լեռը կը բզզար մեղուներէ:

Խորոմ մը քաղեցի: Մէկալ խորոմիս մէջքիս ցաւերը սկսան: Կ'անցնի ըսի ես ինծի: «Երէկ ալ ցաւեցաւ, ետքը անցաւ, կու գայ ու կ'երթայ»: Ձանցաւ: Քաղը շարունակեցի: Մանգաղը ձգեցի: Նստայ: Ձեզաւ: Ոտքի ելայ: Դպրենց նայեցայ: Մերերոնց նայեցայ: Անոնք ալ չկային: Լերան միւս երեսը դարձեր են մտածեցի: Ցաւերս սաստկացան: Շունչ չէի կրնար առնել: «Վարը ձորը իջնամ» մտածեցի:

Իջայ: Դիմացս, գագաթը կախմխցի էին, թերթացի էին, Քրդերուն կնիկներուն կանչեմ ըսի: Քիչ մըն ալ համբերեմ ըսի: Աչքերս մթնցան: Ձորը մթնեց: «Ինչ կ'ըլլայ, ի՞նչ կ'ըլլամ» ըսի: Ու դուն աշխարհ եկար: Պորտակապդ փրթաւ: Դուն զատուեցար ինծմէ:

«Ալ ի՞նչ ընեմ, ալ ո՞ւր երթամ» բացագանչեցի: «Մինակս հիմա ի՞նչ պիտի ընեմ» ըսի: «Աս պիտի չապրի, պիտի մեռնի» ըսի: Խորոմիս առջեւը հողերուն, խիճերուն, խոտերուն վրայ էիր: Վախցայ քեզի նայելու: Կ'ըսես իմ մարմինէս չես, ինը ամիս քեզ իմ մէջս չեմ պահած, զաւակս չես, խըլէ - պըլէ մըն ես:

Ի՞նչ ընեմ քեզ: Հողին վրայ էիր: Շոր մը, լաթի կտոր մը չկայ, չունիմ քեզ մէջը փաթթեմ: «Պիտի չապրի, պիտի մեռնի» ըսի նորէն մտքովս: Ոտքի ելայ: Քեզ թողի: Հացին վալային գացի: Մէջի հացը, Վարդավառի պահք էր, աղի բեմկլի ու ընկոյզ առեր էի, թափեցի գետինը: Վալան բերի քեզ մէջը փաթթեցի: «Վէ...» մը ըրիր, պոռացիր: «Մեռած չէ... ողջ է» ըսի մտքովս:

Նորէն չեզաւ: Կռնակիս սալթան հանեցի, քեզ մէջը ծրարեցի: Վրաս ալ ոյժ չմնաց: Ես որ քարի պէս մարմին մը ունէի, լեցուն պարկ մը ցորենը գրկելուս պէս բեռ կը բեռնայի, թեւերս կախուեցան:

«Վէ...» ըրիր նորէն ճչացիր: «Պիտի չապրի, պիտի մեռնի» ըսի նորէն մտքովս: «Մեռնի ալ նը աս հո՞ս պիտի ձգեմ, առնեմ տուն տանիմ, մամդ ինչ գիտեմ երբ պիտի գայ»:

Գետնէն վեր առի: Գրկեցի: Ճամբայ ելայ: Քենէ յոյս չունէի: Նորէն ալ քալեցի: Աղջի՞կ էիր, տղա՞յ էիր, վախցայ բանալու նայելու:

Ձիաւոր մը անցաւ քովէս: Գլուխը ճերմակ ապրշումէ փուլիով մը: Հասունաւանցի՞ էր, Լճացի՞ էր:

Երկու թեղուտցիներ տեսայ որ կու գային: Երկու էշ առաջքնին: Կուժեր բեռցեր էին: Դէմի կէչէն գիւղերը ծախելու կը տանէին: Շիտակ ճամբով չգացի, չհանդիպելու համար անոնց:

Բլուրն ի վեր Երկու Քարուկի ուղղութիւնը բռնեցի: Զուզեցի որ մարդ տեսնէ զիս: Իջայ ու իջայ: Քալեցի ու քալեցի: Մարմինս թաց արիւններու մէջ:

Թեւերս ուժ չմնաց: Նստայ: «Ախ Աստուած, ախ Մարիամ Մար, դուն ուժ տուր ինծի» ըսի: Ծրարին մէջէն ձայն չհանեցիր: «Մեռա՞ւ, ի՞նչ եղաւ» ըսի: Նորէն վախցայ, բանալու նայելու:

Նորէն ոտքի ելայ: «Հոգիս բերանս գայ, ինչ ալ ըլլամ պիտի քալեմ» ըսի: Երկու Քարուկի ուղղութիւնը բռնեցի: Հոնկէ Տէրվիշի Կողերը, Փարախները, Փոսուն Բուռը, հոնկէ հովիտը, կալերը, Տեմուրճենց Մեծ ընկոյզին ծառը, հոնկէ Ոչխարին Կալը, բակը, տան դուռը:

Գոց էր: Քովի Մերերոնց թեղուղցինէն տեսաւ իս:

- Հարս մերերուն հետ խոտ քաղել չգացի՞ր դուն, հարցուց:

- Գացի ըսի: Մեր արտը անցայ: Անոնցմէ զատուեցայ: Քաղս կէս ձգեցի: Պըլկս եղաւ: Պըլկս առի ու բերի: Կը վախնամ նայելու: Մեռա՞ւ, ո՞ղջ է»:

Այլայլեցաւ: Վազեց ինծի: «Աղջի ի՞նչ կ'ըսես» պոռաց: Պըլկին ծրարը գրկեց, իս իրենցը տարաւ: «Հայտի, հայտի, շուտ ընենք» ըսաւ: Նստեցուց իս: Ջուլ փռեց գետինը: Սաւան անցուց վրան: Երեխի աւազ տաքցուց, տարածեց վրան: Իս հանուեցուց: Մարմինս արիւններու մէջ իս պառկեցուց տաք աւազին վրայ, ծածկեց ամէն կողմս: Ալ անկէ ետքը ինչ եղայ չեմ գիտեր:

Ցերեկն որ կ'անցնի մամդ էշը բակը կը հանէ: «Մինչեւ հիմա հըլպեթ քաղեց: Էշը տանիմ, բեռնանք ու գանք» կ'ըսէ ինքնիրեն: Ճամբայ կ'ելլէ: Ծեր է: Կրնա՞յ հեծնել: Էշը առաջքը, ինք ետեւէն կ'երթան: Էշն որ չհեծնես, մոտուլով չմոտուլես, ինք իր քէյֆին ձգես, էշ ըսեր են անոր, կը քալէ՞: Երկու ոտք կ'երթայ կը կայնի: Կամ ճամբան խոտ մը, բոյս մը կը տեսնէ, անոր կը մօտենայ: Իշու ակռաներովը բերան մը, երկու բերան պիտի խածնէ, փրցնէ, պիտի ուտէ: Աչքը երկու կողմն է, ուրիշ բոյս մը, չոզան մը, քուշմաթ մը, մկան - ակռիկ մը, եզան - ճակտիկ մը, ինչ կ'ուզէ ըլլայ ան ալ չփրցնէ, չծամէ, չկլլէ, ոտք առաջ կը նետէ՞: Մինչեւ որ քամակին ծեծ մը չուտէ, պոչին տակը չարիւնես, չմըռմըռցնես, դուն որքան բարձր ձայնով «չօ» պոռաս, գիտէ որ իրեն կ'ուղղես, չլսել կը ձեւացնէ:

Իշու ոտքովը, իր ոտքովը վերջապէս արտ կը հասնին: Կը զարմանայ: Ես չկամ: Ջորը կ'իջնայ: Վեց խորոմ քաղուեր է, մարդ չկայ: Լեռը կը նայի, խորոմ մը քաղուեր է, հոն ալ մարդ չկայ: Մանգաղը կը տեսնէ: Ձգուեր է գետինը: Վալային հացերը, բեմկլինները, ընկոյզները թափուեր են խոտերուն մէջ: Վալան չըկայ: Կը մտմտայ: «Ըճէբ փորձանք մը եկաւ գլխուն» կ'ըսէ ինքնիրեն:

Դպրենց, Մերերոնք կ'երթայ, կը հարցընէ.

- Մեր հարսը ի՞նչ եղաւ, գիտէ՞ք:

- Խոտ կը քաղէր, կ'ըսեն, պահ մը լերան մէկալ երեսը գացինք, նորէն եկանք չերեւցաւ, «նորէն ձորը իջաւ, ձորը կը քաղէ զըհար» ըսինք մենք մեզի:

- Ըճէբ փորձա՞նք մը եկաւ գլխուն:

- Չէ փորձանք մը ըլլար, մենք պիտի չգիտնայի՞նք կ'ըսեն:

Գազաթի Քրդուն կնիկներուն կ'երթայ կը հարցնէ:

- Ջորը խոտ կը քաղէր, ետքէն չգիտենք ինչ եղաւ, կ'ըսեն:

Էշը առաջքը, մամդ նորէն ետ կը դառնայ: Ճամբան թէ կը քալէ, թէ կը մըռմըռայ: «Վալան չկայ: Միջի հացը, ընկուզները ինչո՞ւ թափէ գետինը», կ'ըսէ ինքնիրեն: «Վալան առաւ գնաց, ո՞ւր գընաց: Տուն դարձաւ ըսենք, ճամբան [...] դէմս պիտի ելլէր: Մէջէն չելլուելի[...] բան»:

Խաչի Դար կու գայ, Խնկենց Արխան[...] կը տեսնէ իրենց բակլայի արտը:

- Արխան մեր հարսը տեսա՞ր, եկաւ ան[...]ցա՞ւ ասկէ, կը հարցնէ:

- Չէ... կ'ըսէ, առտուն անցաւ խոտ քա[...]ղել կ'երթային ձերերուն հետ: Տեսայ[...] Ատ գիտեմ, ի՞նչ կայ: Ինչո՞ւ կը փնտռես[...] Բա՞ն մը եղաւ:

- Կնիկ մարդ, առտուն ղրկեցի խոտի[...]ղարը, կապոյտ կապունը խոտ քաղելու[...] Ես ալ ցերեկէն էշը կ'առնեմ կո[...]գամ, կը բեռնանք տուն կը բերենք: Հիմա[...] գացի ոչ արտին տակի ձորը, ոչ վրայի [...]ռը հարս չկայ: Խոտը քաղեր է, վեց խո[...]թը խորոմ մը ըրեր է, մանգաղը կայ, գե[...]տինը ընկուզները, հացերը արտը թափե[...] է, ինք անյայտ եղեր է: Աս ո՞ւր գնաց[...] կ'ըսես: Միտքս հազար դի կ'երթայ:

- Ըմը հարս մը ըլլալու էր, մէկը ցեր[...]կին էր Փոսուն Բուռէն եկաւ. հոնկէ կա[...]լերը, հոնկէ հովիտը իջաւ: Տէմուրճենց[...] Ընկուզին տակէն: Ոչխարին Կալէն գե[...] մտաւ: Ըճեր ձեր հարսն է՞ր կ'ըսես:

- Մերինը ըլլալու չէ, մեր հարսը կա[...]պոյտ Կապոն ղրկեցի: Փոսուն Բուռը ին[...]չո՞ւ գայ: Ետ դարձաւ ըսենք, ճամբան[...] ինծի պիտի հանդիպէր:

Մամդ գիւղ կը մտնէ, տուն կու գայ ու[...] կ'իմանայ քու ծնիլդ, ամէնքը որ պատա[...]հեր է:

Խեղճ մայրս երկու օր աչքերը չէ բա[...]ցեր: Մեր տունն ալ չեն կրցեր բերել[...] Մերերոնց տունը պառկեր է: Շունչ մը[...] կ'ելլէ ու կ'իջնայ: Վախցեր են թէ կը մեռ[...]նի: Ինծի գրեթէ չեն նայեր: «Աման Թո[...] մայրը աղէկնայ, ոտքի ելլէ, տղան ալ[...] մեռնի նը ինչ ընենք. առջինեկ է, թո[...] մայրը նորէն ուրիշ մը բերէ» ըսեր են, ա[...]մէնքը: Երկու օր իս Դպրենց հարսը[...] մէկ ալ Մերերոնց հարսը եկեր ծծցուցեր[...] են: Ես ալ ուտող եմ եղեր: Առաջին վայր[...]կեանէն, ի՞նչ կ'ըսէք: Ո՞վ բերանս կոխեր[...] է ծիծը, փակեր եմ, կուռթկուռթ ծծեր[...] եմ:

Երրորդ օրը մայրս կ'իմանայ որ չեմ[...] մեռեր ողջ եմ, աղջիկ չեմ, տղայ եմ:

ԱՌՈՒՋԻՆԵԿ

Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ

Հայոց երկրին մէջ միշտ կ'ապրին
Մեծ սօսիներն արմէնաւանդ...
Եւ լըռութեանն ու ըստուերին
Մէջտեղ անոնց՝ անարգաւանդ
Օրէ մը ետք ճերթողն երբ խանդ
Ու ներշնչում խնդրել կու գայ,
Խըռովայոյզ ճիւղերն աստ անդ
Կը փսփըսան.- «Դո՞ւն ես, արքա՛յ...»:

Կ'անցնին, կ'անցնի՜ն օրն ու տարին
Հալածական...: Դաշտ, դարաւանդ
Եւ լեռներուն ալ կատարին
Ջիւնը մաքուր գերդ ադամանդ
Կը կըրեն հետքն անոնց հիւանդ,
Ծառը քայլին...: Մինչ հոս իըսկայ
Ծառերն, յոյսով միշտ անվըկանդ՝
Կը փսփըսան.- «Դո՞ւն ես, արքա՛յ...»:

Սեւ աղէտի մը նախօրին
Անտառն յուզուած է մանաւանդ,
Եւ տխրութեամբ սօսիք կ'օրրին...
Օ՛հ, թշնամւոյն ըստուերը ժանտ.
Տունե՜րն, հիւղե՜րը քարուքանդ...
- Բայց մինչ թաւուտքը կը սըգայ
Ահա ձայներ աիրնազանդ
Կը փսփըսան.- «Դո՞ւն ես, արքա՛յ...»:

ՁՕՆ

Իշխա՛ն, անյայտ դեռ քու անուանդ
Հայորդիները ապագայ
Ուխտած պաշտում մը մոլեռանդ՝
Կ'աղաղակեն.- «Դո՛ւն ես արքայ...»:

ԳԵՂՕՆ ՍՈՍԵԱՑ ԱՆՏԱՌԻՆ

Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

Դեռ քիչ առաջ էր որ դուրս ելայ հիւանդ հայ գաղթականի մը սենեակէն: Ուրկէ կը զգամ, տակաւին, որ թշուառութիւնը կը փաթթուեր է ինծի եւ տխրութիւն մը կը սեղմէ հոգիս:

Բանուորական թաղ մը, Փարիզի մէջ: Ջաղթափի մը վրայ, նեղլիկ փողոցի մը երկայնքը՝ հինուկ մինուկ պանդոկներ: Մթին եւ աղտոտ սանդուխներէն կը բարձրանամ վեր: Դժուար է գտնել սենեակը, - նրբանցքը մութ եւ թիւերը չեն տեսնուիր: Վերջապէս կը գտնեմ, կը զարնեմ դուռը եւ կը բանամ: Անկողին մը՝ մաշած ու գունաթափ վերմակով: Պատուհան մը բակին պատին դէմ: Օջախ մը, առջեւն ալ սեղան մը, որուն չուրջ նստած են երկու փոքրիկներ, մէկը եօթը, միւսը տասը տարեկան: Կը ճաշեն: Պնակի մը մէջ քացախով եւ իւղով թրջուած աղցան: Հացը կը թաթխեն եւ աղցանով կը ծամեն:

- Ո՞ւր է ձեր մայրը, կը հարցնեմ:

- Ջեմ գիտեր:

Մեծը չի կրնար լաւ խօսիլ հայերէնը: Ֆրանսերէն կը խառնէ իր պատասխանին: Փոքրը հիւանդ է, չուզելով կուլ կու տայ իր պատառները եւ չի խօսիր բնաւ:

Բաց դուռնէն ներս կը նայի դրկից Ֆրանսուհին եւ կ'ընդմիջէ մեզ.

- Մայրը դուրս ելաւ առաւօտուն: Հիւանդ էր քանի մը օրէ ի վեր, քիչ մը դրամ ճարելու գնաց: Ինծմէ խնդրեց որ երբ մեծը գայ վարժարանէն, ըսեմ որ ճաշէ եւ մեկնի:

Կը քննեմ փոքրիկը: Ֆրանսուհին ներս կը մտնէ եւ կ'օգնէ ինծի: Մօր մը պէս գուրգուրալով, կը սրբէ փոքրիկին քիթն ու բերանը: Կը հանուեցնէ, մաքուր լաթ մը կը ճարէ ու կը դնէ կռնակին: Ականջս կը դնեմ ու մտիկ կ'ընեմ: Լեցուա՛ծ է փոքրիկին թոքերուն ցնցուղը: Ինչպէս թռչուններու խօսուըրտուքը ծառերուն մէջ, տխուր հեծկլտուք մը կը լսուի ներսէն: Իրապէս հիւա՛նդ է տղեկը:

Թշուառութի՜ւն, թշուառութի՜ւն: Մայրը հիւանդ եւ անգործ: Երկու փոքրիկներ, մէկը հիւանդ, միւսը անօթի:

Ցուգումը կոկորդիս մէջ, գործս վերջացուցած՝ դուրս կ'ելլեմ սենեակէն:

... Բայց դեռ աչքերուս առջեւն են փոքրիկները, որ աղցանով հաց կ'ուտեն: Քիչ ետքը, կշտացած, փոքրիկը պիտի երկննայ անկողնին վրայ, մինա՛կը: Մեծը պիտի երթայ Ֆրանսական վարժարան:

Պիտի մեծնան անոնք, երբեմն հիւանդ, երբեմն անօթի: Ե՞տքը:

Ֆրանսական վարժարանը պիտի խօսի իրենց հոգիին ու պիտի լեցնէ ալուոր թելադրանքներով: Եւ երբ այլեւս երիտասարդ են, անոնք պիտի կանչուին ընտրութիւն մը ընելու: Երկու ցեղեր պիտի կռուին անոնց հոգիին մէջ: Բնական է, որ պիտի յաղթուի հայ ցեղը: Ինչո՞ւ, ո՞ր հմայքին համար այս երիտասարդն իր ճակատագիրը պիտի կապէր Հայութեան: Ի՞նչ գիտէ Հայութեան մասին: Թշուառութի՜ւնը, պզտիկ հիւանդ եղբօրը հետ դէմ առ դէմ նստած՝ աղցանով հաց ծամե՞լը: Ուրիշ ի՞նչ յիշէր ու գիտնար Հայութեան մասին: Երիտասարդը կը տեսնէ, թէ բաց է ճամբան իր առջեւ: Եւ եթէ արդունքի փոթորիկը, հաճոյքի այս մեծ քաղաքին մէջ, անգամ մը եւս չթշուառացնէ զինք, պիտի խառնուի մեծ ազգի մը բազմութեան:

×

Իսի:

Բանուորական արուարձան մը Փարիզի հարաւային արեւմտեան կողմը: Ազուոր կայարանին մէջ, որ բարձունքի մը վրան է թառած, կը տնտնամ պահ մը՝ դիտելու համար համայնապատկերը: Հեռուն Փարիզի աշտարակը երկաթէ ոսկերոտիքով: Անդին լեռներու մթութիւնը: Հովիտին մէջ գործարաններու ծխնելոյզները մինարէներու պէս: Կը բարձրանամ զառիթափին ի վեր: Այն ամիսն է, երբ կը ծաղկին եղրեւանիները: Սիրուն հիւղակներու գլխին՝ ծաղիկներ ու կանանչութիւն: Կը կենամ պարտէզի մը առջեւ, հարցնելու համար հասցէ մը: Ոտքիս տակ, բարակ ակօսի մը մէջէն կը հոսի աղտոտ ջուր մը, պարտէզին անկիւնը կը զարնուի սիւնին, կը փրփրի եւ բուրդէ գուլպայ կը հիւսէ սիւնին ոտքին:

Տախտակով շինուած տուն մըն է, ուր կանչուած եմ, - երկու յարկով: Կը բարձրանամ վերի յարկը, ցածլիկ առաստաղով սենեակ մը: Ետեւը անմշակ պարտէզ մը, ուր արեւը հրաշալի գոյներ է նետեր:

Երեսունննոց կին մըն է, անկողին է ինկեր, որովհետեւ ոսկրային հիւծախտ ունի: Բաց են վէրքերը եւ «կը վազեն»: Սիրուն ու հասուն աղջիկ մը ունի, պատանի մը եւ երախայ մը: Աղջիկն է, որ հիմա մօր մը պէս կը խնամէ անոնք: Խելացի կին մըն է հիւանդը: Ո՛րքան մաքուր կը խօսի, կ'ուզէ աղէկնալ, որովհետեւ «զաւակներս պէտք ունին ինծի» կ'ըսէ արցունքով:

Վար կ'իջնեմ մտածելով: Ներքեւի սենեակին դրան առջեւ, կը կեցնեն զիս:

- Անգամ մը ներս կը մտնէ՞ք, տոքթէօր, հոս ալ խեղճ հիւանդ մը կայ:

Անդամալոյծ երիտասարդ մըն է: Հիւանդ են մայրն ու մեծ մայրը: Կողք ցաւեր, ծերութիւն: Եւ յանկարծ լուրը կը տարածուի հայ գաղթականներու սենեակներէն ներս, - բժիշկ է եկեր: Եւ անցքիս վրայ, ամէն դռնէ աղաչող բերաններ:

Թշուառութիւնը եւ հիւանդութի՛ւնը սրտաճմլիկ պատկերներ են ստեղծեր հայ գաղթականներուն հիւղակներէն ներս:

Եւ ահա աչքիս առջեւ կը պատկերանայ իմ ցեղս.

- Վերջին բեկորներն են, որ, հոգեվարքի մէջ, կը տառապին ու կը հեծկլտան: Եւ կարծես կը պոռա՛ն թէ կռուեցան թըրքական եաթաղաններուն դէմ, դիմացան արաբական անապատներու թշուառութեան մէջ: Ասորական ու պարթեւեան ցեղերը թաղեցին պատմութեան փոշիով: Այդ քաջ ու հին ցեղին՝ հայ ժողովուրդին մնացորդն է ահա, որ, հոգեվարքի մէջ, կը պոռայ իր բանաստեղծին պէս.

- Ապրի՛լ կ'ուզեմ, ապրի՛լ... զաւակներուս համար:

Մեր պատմութեան, մեր մշակոյթի՜ն համար:

Արիարանց ցեղը, լեռներու վրայ հերոսացած ցեղը, սուրերուն ու կրակներուն դիմադրած ցեղը, ահա, բժի՛շկ կը կանչէ:

Ո՞ր գիրքին մէջ նկարագրուած է այս ցաւը:

ՀԻՆ ՑԵՂԻ ՄԸ ՀՈԳԵՎԱՐՔԸ

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ

Անոնք հրաւիրուեցան մօտակայ պաշտօնատունը, վարչական ձեւակերպութեան մը համար, պարզ, ընթացիկ: Անոնք հրաւիրուեցան այնպիսի՛ քաղաքավարութեամբ մը որ կը նմանէր ձեռնակապի: Եւ յանկարծ դիմակ փոխեց Ապրիլի գիշերը:

Գարունը կը ծաղկէր: Բարձրէն կ'անցնէին բուրումնաւէտ հոսանքներ դաշնօրօր, եւ տուները կը խլրտային մգլիթին չուրջ, պզտիկ ծափերով, մինչդեռ պատուտակը իր խաւարծիլներով կը մագլցէր դէրանն ի վեր կախաղանին, աւե՛լի վեր, միշտ աւելի վեր, մինչեւ դէմքը անոր որ կը նայի առանց տեսնելու՝ սեւ արեւ:

Տէ՛ր ամենակալ, մրմնջեցին դողդոջուն մամիկներ եւ հարսներ եւ թոռնիկներ, որ գացին ապաստանիլ մեր եկեղեցիներու գթութեան ծոցը, եւ մեր եկեղեցիները յանկարծ լեցուեցան Միջագետքի արեւախանձ աւազով:

Եւ գտնուեցաւ կարաւան մը, որ յառաջացաւ թարախոտ կայսրութեան անծայրածիր տափաստաններէն, գահավէժ անդունդներէն, բարձրաբերձ կատարներէն, բայց չգտնուեցաւ ո՛չ մէկ բարձունք որ ըլլար այնքան անճառելի եւ անհաս, որքան թշուառութիւնը քուրջէ վրաններուն, տեղատարափին տակ:

Եւ որքա՜ն անդունդներ հոգեկան խաւարի, որ իրենց ընդերքէն կ'արձակէին տըրփական տենչեր վաւաշոտ, բնազդներ անասնական, եւ տակաւին բնազդներ, որ չունէին ոչ սկիզբ եւ ոչ իսկ ծայր: Ահա այդ աներեւոյթ ծայրով կարուեցան պատանքներ:

Պատմութիւնը արձանագրեց այս ժամը, երկրաշարժը, տարուէ-տարի աւելի կարճ պարբերութեամբ եւ տժգոյն արձակով: Հայուն թոպահար մարմինը դիակ մըն էր բարախուն եւ անփոխարինելի, բիւրաւոր դիակներ եղան հասարակ վիճակագրութիւն: Այսպէս պատռեցաւ ներքին վարագոյրը:

Բայց ի՛նչպէս, ոսոխը ինչպէս գիտցաւ իր կիսափուլ եւ նախնական դարբնոցէն դուրս հանել ամէնէն կատարեալը զէնքերուն, այն մէկը՝ որուն հարուածը կարելի չէր խոտորել, այն մէկը՝ որ չէր կըրնար չզարնել գինովի քըքիջով: Անազորոյն ոսոխը գարկա՛ւ, առանց որ խանգարի իր մարսողութիւնը, կըկլակին դէմ յանդիման:

Փլուզումի այդ թուականէն ի վեր անցած են դարեր, եւ ահա՛ւասիկ այսօրուան օրը: Արեւը կը ծագի առաջին ժամերու կենսայորդ թարմութեամբ, չոճիներու սարսռուն ցանցին ետեւէն, եւ կ'արձակէ ոսկեհուռ ճառագայթներ, մինչ բլուրը կը մայէ: Լոյս մը կար փլուզումի թուականէն առաջ, լոյս մը կայ վերջը: Ա՜հ, նոյնը չէ:

Այլեւս նոյնը չէ այն բանը, որ անգամ մը պղծուեցաւ աղի-լեղի ճանկերով: Ալան - թալանը քշեց տարաւ ամէն ինչ, եւ աւե՛լի արմատապէս՝ որքան պիտի չընէր հրաբխային լաւան որ կը ճենճերի: Փրկըւեցան միայն չորս հատ դաշնակներ, որ գացին եւրոպական պողոտաներու վրայ հնչեցնել իրենց եղերերգը: Անցորդներ տապալեցան: Անոնք տապալեցան: Անո՛նք՝ քաոսին փոյթեռանդ հայթայթիչները:

Գարունը կը ծաղկէր: Բարձրէն կ'անցնէին բուրումնաւէտ հոսանքներ դաշնօրօր եւ տուները կը խլրտային մգլիթին չուրջ, պզտիկ ծափերով, մինչդեռ պատուտակը կը մագլցէր իր խաւարծիլներով դէրանն ի վեր կախաղանին, աւե՛լի վեր, միշտ աւելի վեր, մինչեւ դէմքը անոր որ կը նայի առանց տեսնելու՝ սեւ արեւ:

Եւ տա՛ռապէս կմախատիպ, եւ տառապէս սովալլուկ, որբերը գիրար գտան լքումի ճամբաներուն վրայ, կիսամերկ, սովալլուկ, կմախատիպ: Անոնք բնազդաբար մէկզմէկու փարեցան փոխադարձ որդեգրութեամբ եւ գիրար կոչեցին քոյր, եղբայր, առանց գիտնալու որ մենք ունինք Մայր Հայաստան մը: Եւ որովհետեւ ունէինք մայր մը, մեր մարիկը լացաւ:

Եւ սակայն ո՛չ, չյանձնուեցաւ: Ան չըյանձնուեցաւ երբ աղէտին սեւ թաթը կառչեցաւ իր պարանոցին, ինչպէս կը կառչի անիծեալ ձեռք մը, որ կը փորձէ քաղել լեռներուն ծաղիկը, իր բացառիկ գեղեցկութեամբ: Եւ այնպէս եղաւ, որ գալարուած կոթին հիւթով լըրճեցաւ անիծեալ թաթը, եւ տակաւին լըրճեց չատ բան, առանց քաղել կարենալու: Ծաղիկը կորսնցուց սակայն իր թերթերը, ցնցումին տակ, եւ թերթերը գացին ցրուիլ արմատախիլ եւ թառամած, բոլորն ալ ոտքի տակ եւ զարշապարի: Եւ գրեթէ անբարբառ:

Մտածելով ամէն անոնց որ անլօր էին եւ լռեցին, անոնց՝ որոնց լռութեան մէջ կար ուժ մը պայթուցիկ:

ՍԵՒ ԱՐԵՒ

ՅԱՐՈՒԹ ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ

Ինչ որ գիտեմ հմայուած է բառերով՝
Հուր ու հեղուկ է գինին - եթէ խմե՛մ.
Գինովութի՛ւն, - եթէ պատմեմ բառերով՝
Երազել եմ երջանկագոյն մեղեդին.
Բայց Տաղաւարն որ իմ վարպետն է սիրոյ՝
Ասաց. - աւա՜ղ, համբակ երգիչն ես յետին
Որ յուզել եմ երբեք այս հին լարերով:
Եթէ ասեմ, - անիմաստ են յանգ ու տող՝
Թող նուաճեն խօսքերդ անհունն աստղերի պէս ցան ու ցիր.
Եթէ ասեմ, - Աստուծոյ պէս եղիր գործերդ ուրացող՝
- Գինովութիւնն այս վերահաս իմացիր:
Եթէ ասեմ, - անօգուտ են հնչուն տաղ ու լարե՛ր
Թող հեղեղեն խօսքերդ անսանձ՝
Զրկիժելով անդ ու անդունդ դուն անցի՛ր. -
Թէ խորտակես բումբ ու քարեր,
Արմատական անես դարեր՝
- Գինովութիւնն այս փերազանց՝ իմացի՛ր:
Քանզի վաղուց դու հմայուած բառերով՝
Ջունես ոչինչ, - ազատութիւնն այս բացի՝
Լինել համայն արարչութեան մէջ խռով,
Ու երկիզուիլ աստղերի հետ դրացի՝
Ցանուն անհաս գեղեցկութեան եւ սիրոյ՝
- Գինովութիւնն այս գերագոյն իմացի՛ր:

ՎԱՀԱՆ ԳԻՆՈՎՈՒԹԵԱՆ

ԱՀԱՐՈՆ

Անհունածարաւ նաւապետն եմ ես,
Հեռո՜ւ մարդերէն, աշխարհէն անտես.
Կը նաւեմ, կ'երթամ ճամբաս անվախճան,
Ոչ ոքի հարցում, ոչ մէկ պատասխան:

Կորստեան կարմիր գինին ըմպելէն,
Կը սպասեմ ցայգին որ աստղերն ելլեն
Յետոյ, ես նաւուս ճամբորդը մինակ՝
Կ'ուզեմ պար դառնալ խենթի նմանակ:

Երագ սանձարձակ, ղեկավա՛ր ճարտար,
Հորիզոններէն զիս տար անդադար,
Եւ ըրէ այնպէս որ մինչեւ առտու
Այլեւս ընկղմինք, առանց գիտնալու:

Ո՜, ծովն ի՜նչ կապոյտ անծայր մատանի
Խելառ նաւորդին, որ հարսնիք ունի,
Եւ տապանս ի՜նչ հարս աստղազարդ քօղով,
Որ մահուան կ'երթայ խաղով ու դողով:

ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ՏԱՊԱՆԸ

Fonds A.R.A.M

ԵԴ. ՊՈՅԱՃԵԱՆ

Տարօրինակ չէին անոնք. գեղեցիկ չէին. ոչինչ իրենց վրայ փառաւոր, ոչինչ իրենց վրայ պերճ. օտար մարդու համար՝ ոչինչ հմայող: Լաւ էին, քարաշէն, հողածեփ. երկյարկանի էր անոնց մեծ մասը, իսկ անշուք՝ բոլորը, նաեւ աղքատ, նաեւ կիսամերկ: Տուները մեր գիւղին, որ մեռաւ դեռ երէկ: Անոնց կղմինտրները կարմրաւուն էին առաջ, իսկ անցնող տարիները վրձին էին զարկած անոնց եւ վարդագոյնին խառնած մամուռներու թանձր կանաչէն. որով՝ գորշ էր անոնց տանիքը, գորշ՝ ամէն թռչուն որ կը նստէր անոր վրայ: Անձրեւին յաջորդող որեւէ արեւ, կողմներով ճառագայթ կը լեցնէր տանիքներուն վրայ, ուր բլուրներու բնակիչ սառնօրակ հով մը, կը պատրաստէր այդ ճառագայթներէն ասեղնագործ ժանեակ ու ժապաւէն. անձրեւը կը վազէր տանիքներէն հարիւր տարուան գարեջուրի պէս:

Անիմաստ խօսք՝ թէ մեր տուները կը մրափէին. չէին մրափեր. թաթխուած էին անոնք անանուն երազներու մէջ. կը մրափեն տուները՝ որոնք հայրենական հորիզոնէ մը անդին են. մեր տուները կապոյտ հորիզոնին այս կողմն էին, նե՛րսն էին. հողերուն դէպի սի՛րտն էին: Էին մանաւանդ տարածութիւններու վրայ՝ ուր գերեզման ըլլալով մահ չէ՛ր կրնար գոյութիւն ունենալ. ո՛չ մէկ տեսակ մահ՝ քանի որ հայրենի գերեզմանը հայրենի հողին վրայ, մեծագոյն պայմաններէն է կեանքի գերագանց ողջութեան մը:

Կրկնեմ, կղմինտր կար անոնց վրայ. մերթ կարմրաւուն, մերթ ալ գորշ դեղինով խառն կղմինտր: Այդ տուներուն գիւղը չկայ հիմա. հեռու է հիմա եւ լոկ յիշատակ: Հոն, անոնց վրայ կը թառէին ծիծեռնակներ, ճնճղուկներ, աղաւնիներ: Ունէին անկանոն շարուածք մը եւ տարապայմանօրէն երկար պատշգամներ. յատակը հող էր եւ անոնց գրեթէ բոլորին եւ ձեղունը մարդակներով զամուած ու եղէգներով ծածկուած: Սանդուխներուն վրայ եթէ մարդ մը չըլլա՛ր, կ'ըլլար աքաղաղ մը, ինչպէս կատու մը թոնրատան կտուրին վրայ, լողքարին քով եւ ինչպէս հաջելէ ձանձրացած շուն մը, ցախերուն վրայ երկնցած, ականջին վրայ ճանճեր, լեզուն յաճախ դուրս եւ աչքերը կիսախուփ:

Քիչ, շատ քիչ տուներ ունէին ապակեփեղկով պատուհան. միւս բոլորը ունէին թթենիի ճիպոտներով հիւսուած պատուհան. այդ հիւսուածքին կ'ըսէինք մենք «ծեղպ». նման պատուհանի մը ետին կենալ եւ դուրսը, հեռուն, ճամբան ու որեւէ մէկը դիտելը բանաստեղծականօրէն յուզիչ էր ու առինքնող:

Մեր տուները աղքատ ներքին մը ունէին: Պատերուն զամուած հին յեղափոխականներու գունաթափ պատկերներ, զինանշան մը շատ տեղ, երգարան մը, եթէ կարդալ գիտէ տան բնակիչներէն մին, եւ անկիւն մը անպայման հրացան ու փամփուշտ, քանի որ Ճէպէլ-Մուսացի էինք մենք ու ազատ, բարի ու կռուազան: Յետոյ, խսիր մը, վրան մեծ ու պզտիկ սակառներ, ամաններ: Տեղ մը ջուրի թաս մը, ուրկէ քիչ առաջ պառաւ մը խմեց ու տնտնաց դուրս, յետոյ եկաւ լակեց նաեւ կատուն ու նստաւ. վերջացուց ջուրը տան երեք տարեկան խարտեաշ մանչուկը եւ զարկաւ պարապ-թասը՝ կատուին:

×

Մեր տուները չկային առաջ. երբ մե՛նք կայինք. իսկ երբ մենք լքեցինք հայրենի հողը, տուները ներկայ եղան: Ամենաճիշդ նախադասութիւնն է ասիկա, պարզ, դաժան, ճակատագրական: Լքուելով իրենք իրենց բախտին, տուները կենդանացան, շնչեցին, ուռեցաւ անոնց անտեսանելի թոքը ու պարպուեցաւ դուրս իմաստուն սոսացուածքներով: Ձայնարկութիւններով:

Մեր բացակայութենէն վերջ, որ դըժուար, անտանելի եղաւ, անոնք կ'ապրին, ապրեցան լացի՛ն իսկ:

Ես տեսայ մեր տունը եւ քանի մը ուրիշ տուներ, որոնց երբ ժողովուրդը պարպըւեցաւ, սկսան յանկարծ ներկայ ըլլալ, սկսան շնչել, սկսան արտասուել. ոմանց դուռն ու պատուհանը գոց էին եւ դուք գիտէք, որ տխուր կ'ըլլայ այդպէս՝ երբ դուռն ու պատուհանները գոց կ'ըլլան տունի մը, որուն մէջ ոչ ոք պիտի չըլլայ մինչեւ վերջ. ոմանց բաց էր ամէն ինչը եւ ասիկա աւելի զարհուրելիօրէն տխուր կ'ըլլայ քան միւսը. ամէն ինչ բաց է, եւ ներսը մէկը չկայ, հեռաւոր լեռներէն կը փչէ քամին, կը կենայ տան դիմաց - սարսափ -, կը մտնէ - սարսափ -, կ'ելլէ դուրս եւ սարսափը կը հալածէ զինք, կը հետապնդէ մինչեւ նորէն լեռ ու ծովեզերք. կը մտնէ այդ տուներէն գիշերը ներս ու չի կրնար դուրս գալ. խելագար լռութիւն մը իւրաքանչիւր տան մէջ ծուղակներ է լարած եւ ոճիր պիտի գործէ: Եթէ խաւար մտնէ, եթէ նոյնիսկ լոյս՝ լռութիւնը հոն է միշտ ու պատրաստ ոճիրի: Մեր տուներուն լռութի՛ւնը: Այդ լռութիւնը բխած է ճիշդ հայրենի հողէն, մտած է տուներուն մէջ ու սուգին ու զայրոյթին անձնատուր՝ կեցած է հսկայ պահնորդութեան. - «Չմտնէ՛ք»: Այս տուները պահակներ ունին, պահակ է կանգնած հայրենի հողին հսկայ լռութիւնը՝ հայրենական տան սեմին: - «Չհամարձակի՛ք»:

×

Մեր գիւղը բնակիչ չունի հիմա, քանի մը ուրիշ գիւղերու պէս, որոնց մեկնած են տէրերը: Ո՞վ կը նայի հիմա մեր պատուհանէն - ոչ ոք. ո՞վ կը սիրէ նայիլ առաստաղին, երազել՝, - ոչ ոք:

Աշխարհի լաւագոյն ճարտարապետներն իսկ պիտի չկրնային այդպէս տուներ շինել. մեր տուները տարբեր էին: Տունը հոն եղբայր էր երբեմն, հայր էր յաճախ. տունը ընտանիքին մէկ անդամն էր միշտ:

Տունը մեր ընտանիքին անդամն էր շարունակ. կու գար այդ մեծ անդամը անցեալէն ու վրան արիւն, ու վրան քրտինք ու վրան հող՝ կը մեկնէր դէպի անեզրական Գալիքի մը հզօր կախարդանքին:

Տունը պատսպարան չէր. ան հոս պիտի ըլլայ ամէնէն շատ գեղեցիկ որջ մը, բայց ոչ աւելի: Մեր ընտանիքը հոն եօթը հոգիէ կը բաղկանար. հայրս, մայրս, ես, երկու եղբայրներս, քոյրս եւ մեր... Տունը: Եւ ամէն ընտանիքի թիւին մէջ իր Տունը, որուն իմաստին կցուած կ'ըլլայ նաեւ ծառ, պարտէզ, գերեզման ու աւանդավէպ: Բառարանները տան իմաստին դիմաց ի՛նչ գրեցին, Ճէպէլ Մուսացին ի՛նչ գրեց, ամէն տեղի Հայ՝ ի՛նչ: Մեր մըտքին մէջ անիկա պատ չէ, պատսպարան չէ, ճաշակ չէ. ոգի է ան եւ ցեղային կեանքի դրոշմ: Ու կարգ մը բաներէ ու շատ մը սրբութիւններէ դեռ աւելի:

Ու երբ հեռացանք մենք, ուզեցինք մեր տունը մեզի հետ տանիլ. բայց անիկա անդամալոյծ եղբայր մըն էր ու չկրցաւ տեղէն շարժիլ. անիկա նաեւ շատ ծանր էր. ծանրացած: Արհամարհանքով կը նայէր մեզ տարագրող խոշոր բեռնակառքերուն: Հայրենի սուգն ու սէրը ծայրայեղ ծանրութիւն մը տուած էին անոր: Ու երբ մենք պիտի երթայինք մակերեսներու վըրայէն հորիզոնական ճամբով, ան սկսած էր աճիլ ուղղահայեաց կերպով դէպի երկինք ու վար, դէպի երկիրը պապենական երկրին: Մենք ալ կ'աճէինք առաջ դէպի երկինք ու դէպի կեդրոնը հողին. տարագրութիւնը փոխեց աճելու մեր եղանակը: Ուղղութիւնը:

Լացին տուները, լացաւ ժողովուրդը. աշխարհը սխալ մը գործեց, աշխարհը տակն ու վրայ եղաւ. լա՛ւ որ ատկէ վերջ կեանքը մտաւ արեան մէջ, արցունքի մէջ, լաւ որ մտաւ տիեզերական ծուխին մէջ:

Մենք դժուար կրնանք տուն մը կանգնեցընել. անկարելի բառը, որ շատ տեղ չըկայ այսօր, կամ ամբողջովին հոս: Տունը աշխատանքով եւ ատաղձով չի շինուիր. իր չըլլալը կապուած չէ ծուլութեան եւ չքաւորութեան հետ. մէկ շաբաթը հերիք չէ տուն մը բարձրացնելու համար. ոչ ալ մէկ ամիսը, ոչ ալ մէկ տարին, քսակ մը լեցուն դրամը. տունը տարիներու, դարերո՛ւ արդիւնք է. քանի մը սերունդներու արեան հոլովոյթին: Բարձրացող որմերուն հետ պէտք է բարձրանայ համատարած կեանք մը, պարունակիչն ու պարունակեալը պէտք է սքանչելի նոյնութիւն մը կազմեն: Նուաճումի անցնելէ առաջ մեր ձեռքերը պէտք է նըւաճումի անցընեն այն խորունկ բաները, որոնք եկած են մեզի մեր նախնիքներէն: Որով՝ տուներ շինելու մէջ մեր ժողովուրդին հոս դանդաղութիւնը կը բացատրուի բանով մը, որ ծուլութիւն չըլլալով հանդերձ, կարգ մը հանդիտութիւններով կը մօտենայ անոր: Ճէպէլ Մուսացին ծոյլ չէ. Հա՛յ է. այսինքն ականջը դրած ջիղերու տրցակի մը վրայ, այսինքն կուրծքին մէջ ոգիներու աղմուկ, ու մէկ խօսքով՝ հրամանին տակ արիւնին, հողի հատիկին՝ ուրմէ մոլորակ ու վիթխարի առասպելներ կը ծնին:

Ուղիղ են հոս տուները իրենց դիրքով. կեցած են երկրաչափական գիծերու վրայ, այնքան պա՛ղ, կարծես կարկուտի վրայ: Խառն էին հոն, եռացող ջուրի՛ պէս. տաք ու փրփրուն: Շատ չէին տարբեր իրարմէ տունը, եկեղեցին ու գերեզմանը:

Ամբողջական իմաստով տուներ երկրագունդի մարդիկը ինչպէս որ քիչ ունին. ունէինք այդ տուներուն տիպարներէն մենք՝ ամէնէն աւելի: Տուներ՝ որոնք նախ եւ առաջ ջի՛ղ ունէին, ունէին ցեղային բնազդ, ունէին երգ, երաժշտութիւն: Կրնային յետոյ սիրել, ատել, պժգալ. կրնային աճիլ, նուազիլ, թեւ առնել՝ եթէ կամենային: Տուներ՝ որոնք կը խտացնէին գիւղ մը, գիւղեր, ամբողջ Ճէպէլ-Մուսան: Անոնց պատուհաններէն կը դիտուէր շարք մը՝ ուրիշ լեռներու, շարք մը պատմութեան եզերական անցքերու, դիւցազնական վերիվայրումը՝ անհուն ցեղի մը, անսպառ կորովը՝ հերոսական հարիւր սերունդի:

Ու կրնար անոնց որեւէ մէկուն մէջ, որեւէ պահու մը, որեւէ մարդու եւ բանի ներկայութեան, ժամադրուիլ քեզի հետ հողը ամբողջական Հայաստանին, [illegible]ցուն, հսկայ գաղտնիքները արարչութեան բոլոր երկինքներուն՝ յաճախ արիւնի մէջ ու շարունակ Լոյսի՛··:

ՏՈՒՆԵՐԸ

Ն. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

. . . .

Ալպեաններն ելայ, ալեաց մէջ ինկայ: Կեանքն էր ահռելի:
Մարդն էր մեծ, արի, հանճարով կերտման··· պըզտիկ կ'երեւար:
Տուներն, ուղիներն ու կառքերն էին մանկական, թշուառ:

Տեսայ մեր երկիրն Հայկի եւ Բէլի:
Տեսայ, կ'ընկղմէր մեծութիւնը մեր,
Ծովէն դուրս գալու ճիգեր կը թափէր:
Իր ճակտի գիրն էր անէծք մը մըթին:
Եւ ցեղն էր բոլոր ցեղերէն դժբախտ, արժանի գութին:

Ու չար բախտն Հայուն վըրաս կը նետէր լոյս մը արնագոյն:
Կուրծքս ի վեր յորդող, վառող արցունքներ զգացի իսկոյն:
Ոգի մը ուժեղ անձս իմ կը խըլէր, կ'ըլլար անձիս տէր:

Զիս կ'ալեկոծէր, ուժով կը ցնցէր,
Զիս վեր կը բռնէր զօրութիւն մ'ուժգին:

Ալպեաններն ելայ լըռութեան կարօտ ու հոգիս յանկարծ՝
Խըռով կը յորդէր·

-- Ըլլամ միշտ քու մէջդ եւ միշտ մէջս եղի՛ր, օ՛ ցեղիս ոգին:
Դառն եղաւ ճամբաս, բայց ես փառք կուտամ,
Ցաւըս պարապի չ'անցնիր, կը խորհիմ: Ողջ մընաս, փարթամ:

Ըլլամ միշտ քու մէջդ եւ միշտ մէջս եղի՛ր, օ՛ ցեղիս ոգին,
Այս օտարութեան մէջ՝ ուր քայքայում, կիրք է մոլեգին:

Ըլլամ միշտ քու մէջդ եւ միշտ մէջս եղի՛ր, մինչեւ որ կրկին
Մերն ըլլան խլուած հողերն, հերկուին, վերըստին ծաղկին:
Այդ հողերուն տէր՝ մեր հին ցեղն ըլլայ նոր, խանդոտ, կայտառ,
Անի, զօրանայ, քալէ դարէ դար:
Մարդիկ աշխարհի բոլոր ծագերէն մեր երկիրը գան,
Գիտութիւնն առնեն, բարութիւն սորվին, առատ բերք տանին:

Ու մեր քաղաքներն ըլլան ճոխ ու մեծ՝ ինչպէս էր Անին:
Ուրախ, ժիր ըլլան բանուոր ու գըրող, զօրք ու շինական,
Մարդու պէս ապրին:
Մեծութիւնը մեր յաւէտ արգիլուած՝ հասնի կատարին
Ու շուքեր նետէ, արձակէ լոյսերն իր ձիւնին մարմար:
Մատեաններ գրուին, կոթողներ կանգնին,
Վահագնի ցուլեր քանդակուին, դրուին արձաններուն քով
Վըսեմ, անհամար:
Եւ զանգերն հնչեն, օրհնէնքներ լսուին:

Ըլլամ միշտ քու մէջդ ու միշտ մէջս եղի՛ր, օ՛ ցեղիս ոգին:
Ապրիս եւ ապրիմ՝ զիս տալով քեզի, հասնինք մեր կամքին:

Ալպեաններն ելայ իր հոգին գըտած մարդու մը նըման:
Օտար լեռն ելայ իր երկիրն հասնող պանդուխտի մը պէս:

ԱԼՊԵԱՆՆԵՐՆ ԵԼԱՅ

Fonds A.R.A.M

Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

- Մեր մանկութեան տարիներէն ի վեր՝ որքան երազներ մեկնեցան՝ տարադնաց թռչուններու պէս՝
- Մեր բարձերուն վրայ՝ մնացին արիւնոտ փետուրներ...
- Մեկնեցան, գացին՝ խաղաղ կամ արագ քայլերով
- Շատ մը աղջիկներ որ չկրցանք սիրել...
- Անոնք սպիտակ էին ու սպիտակ արտինքներով՝
- Որ դեռ արու եւ մեղաւոր հպումներէ չէին թօշնած...
- Մեր մանկութեան տարիներէն ի վեր՝ մեր լիճերուն վրայէն
- Սահելով գացին նաւակներ հեռաւոր ափերու համար...
- Ու չպիտի վերադառնան բնաւ...
- Շուշաններ ունէինք՝ սպիտակ ու կարմիր,
- Կարմրալանջեր՝ մեր մանկութեան պարտէզներուն մէջ...
- Արտասուքի կաթիլներ՝ թարթիչներու վրայ ցօղի կայլակներու պէս՝
- Կարապի վիզ, կարապի վիզ՝ վզիդ շուրջ սպիտակ մանեակ,
- Աղջիկ մըն էիր որուն անունը քաղցր կը հնչէր...
- Մայիսի ցօղաթուրմ առաւօտներով՝
- Կարմիր վարդեր ունէինք մեր ափերուն մէջ...
- Կոտրած ճիւղի մը վրայ՝ չարաշուք ագռաւ մը՝
- Միլեր նորածիլ, չաքիլներ, ծաղիկներ նոր
- Արտասուքի կաթիլներ աչքերուն մէջ անոր՝
- Նէվըր մօր, Նէվըր մօր, Փօի ագռաւը կ'ըսէ՝ Նէվըր մօր
- Այլեւս երբեք, այլեւս երբեք
- Ձեր սպիտակ գոգերովը ծաղիկներ չըպիտի բերէք...
- Եկէ՛ք, եկէ՛ք, վերադարձէ՛ք...
- Այլեւս երբեք, այլեւս երբեք
- Մի՛ մեկնիք, կեցէ՛ք: Ճամբաներու վըրայ մո՛լոր՝
- Թափեցան թերթ թերթ ծաղիկներ, փերթ-փերթ՝ մեր յոյսերը բոլոր,
- Գուրգուրանքները կորսուեցան բո՛լոր
- Ու վերջացան պզտիկ բառերը մեր մօր, պզտիկ բառերը մեր մօր՝
- Օ՛ Նէվըր մօր, Նէվըր մօր...
- Չպիտի վերադառնանք մեր մանկութեան յուզումներուն...
- Շատ գեղեցիկ են մեզի համար աղջիկները բոլոր
- Աղքատ տղոց համար բոլոր, դեղ, պանդուխտ, յեղափոխական ուսանողներու բո՛լոր
- Մեկնեցան առյաւէտ հարստութեան յոյսերը մո՛լոր
- Նէվըր մօր, օ՛ Նէվըր մօր...
- Մանուկներ չպիտի ըլլանք պայծառ, կապոյտ աչքերով
- Արեւերու եղերքը, նորաբաց ծաղիկներու մէջ՝
- Ո՛չ օրօրոց, ո՛չ գիրկ մայրական՝
- Մեր քունին վրայ՝ ո՛չ մէկ հեռաւոր երգ, ո՛չ մէկ օրօր
- Օ՛ Նէվըր մօր, օ՛ Նէվըր մօր...
- Ու երբոր, երբոր՝
- Բոլոր պատեհութիւնները մեկնին, մեր տարիները բո՛լոր...
- Մեր մահուան սնարին վրայ՝ որեւէ ագռաւ մոլոր,
- Որեւէ չարաշուք, սեւ, աքսորական թռչուն մոլոր՝
- Պիտի կանչէ Նէվըր մօր, օ՛ Նէվըր մօր...
- Երբոր, երբոր՝ . . . .
. . . .

- Լիովին՝ ո՛չ մէկուն պէտք է անձնատուր ըլլալ, լիովին՝
- Ո՛չ մէկուն նուիրուիլ, երբեք չսպառել զոհաբերման բոլոր կարելիութիւնները, ընծայելու կարողութիւնները մեր բոլոր...
- Միշտ բան մը ունենալ տալու, գայն տալ մաս առ մաս, կտոր կտոր՝
- Ըլլան զգուանքներ, սիրոյ բառեր, նուէրներ, անձնատուութիւններ.
- Ի՛նչ փոյթ: Միշտ բան մը պահել մեզի, աղքատ չըլլալ,
- Միշտ բան մը ունենալ տալու, ընելու, նուիրելու,
- Միշտ ընդունակ ըլլա՛լ սիրելու, խանդավառուելու, արտասուելու նոյնիսկ՝
- Տունկերու վրայ հիւրընկալ...

- Տրուած բաները չեն վերադառնար բընաւ եւ նո՛յն եղանակն է որ՝
- Կ'երգենք նո՛յն նուագարանին վրայ տրտմօրոր, ահա՛, ահա՛
- Մեր ափերը հանդչեցան լուսածփծաղ ստինքներու վրայ՝
- Խոշոր, հեխթեղ պտուղներու պէս կըլոր...
- Լուսաւոր լամբի գունդերու պէս կլոր
- Ու օր պիտի գայ որ՝
- Մեր ձեռքերը այլեւս երբեք չպիտի դողան սիրոյ հրճուանքներով՝
- Փօի չարաշուք, ագռաւը, մեր դրան վրայ պիտի կանչէ տխրագին՝
- Օ՛ Նէվըր մօր, Նէվըր մօր...
- Այլեւս երբեք երիտասարդ չպիտի ըլլանք: Օր պիտի գայ որ՝
- Կեցած երիտասարդ աղջիկներու դիմաց՝ դառնութեամբ պիտի դողանք,
- Օր պիտի գայ որ՝
- Մեր արական գործարանները պիտի հիննան, դառնան կենսազուրկ, գօս,
- Մինչդեռ կեանքը պիտի հոսի նոյն արագութեամբ, նո՛յն ճամբաներէն՝
- Ալիք առ ալիք, ակօս առ ակօս...
- Օր պիտի գայ որ
- Սիրոյ տրոփի մը համար, ժամուան մը երիտասարդութեան, հեշտութեան վաղանցիկ պահերու համար տրտմօրօր՝
- Պիտի ուզենք զոհել ամէ՛ն բան՝ գիրք, պատիւ, համբաւ, լըջութիւն.
- Ու Փօի ագռաւը պիտի կոնչէ Նէվըր մօր՝
- Օր պիտի գայ որ օ՛ տխուր է սաիկա ու անպայման ահաւոր՝
- Կը ծերանանք, կը հիննանք, առօրեայ ցաւերու վրայ կը մաշինք ամէ՛ն օր՝
- Ու չենք ըմբռներ թէ կան բաներ անվերադարձ, անդարձ՝
- Մանկութիւն է, երիտասարդութիւն, սէր է. հին երգ, հին օրօր
- Օ՛ Նէվըր մօր, օ՛ Նէվըր մօր
- Չպիտի վերադառնան մեզի՝ մեր պատանեկան յուզումները բոլոր՝
- Մեր բազմաթիւ գգլումներուն, կորսուած առիթներուն, զուր վատնուած պատեհութիւններուն մէջէն գլխիկոր,
- Պարտուած, յոգնած, վրիպած մարդոց պէս կորակոր՝

- Պիտի կենանք չփոթ, տարաբախտ, դուցէ հանդիսաւոր: Պիտի հաշուենք՝
- Ի՛նչ որ մնացած է, անտարակոյս ոչինչ՝
- Ցիշատակներ բեկոր առ բեկոր, լուսանկարներ, երջանկութեան մնացորդներ...
- Օ՛ Նէվըր մօր, օ՛ Նէվըր մօր, այլեւս երբեք՝
- Թրթռուն, կուսափթիթ սպիտակ աղջիկ մը չպիտի սեղմենք մեր բազուկներուն մէջ, մեռելական եղանակներ՝
- Պիտի ունկնդրենք հեգնոտ զօղանջը ձեր տրտմօրօր ու ագռաւը որ պիտի, պիտի՝
- Կանչէ, կանչէ պիտի, Փօի ագռաւը ինկած ափերու վրայ մոլոր՝
- Օ՛ Նէվըր մօր, օ՛ Նէվըր մօր...
- Հին եղանակ է մաշած այլ գեղեցիկ երգ, հին օրօր, օ՛ հին օրօր...

ԱՄՐԱՆ ԳԻՇԵՐՆԵՐ

Զ. ՄԻՐԶԱՅԵԱՆ

Գանգիս մշուշոտ եղեգնուտի մէջ
Մի յիշողութիւն կանգնել է այսօր
Ջկնկուլի պէս,
Մի ոտքի վրայ,
Կտուցը սեղմած իր ճերմակ կրծքին:
Եւ երբ ես մատով հպեցի նրա՛ն -
Հառաչեց:
Բացեց թեւերը հսկայ
Ու դանդաղօրէն
(կուշտ յօրանջի պէս)
Օդը մահակեց մի քանի անգամ:
Յետոյ՝ կտուցի ուղղութիւնն բռնած
Սահեց ճահճուտի փակուղու մէջ գորշ:
Մինչ ապա, երկար, երկար մի րոպէ
Եղեգնուտի մէջ ապրեց թռիչքի շրշիւնը
մարող:

ՄԻ ՈՏՔԻ ՎՐԱՅ

Ա. ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ

Պիտի հասնինք, սրբազան լեռ, կատարիդ,
Երբ չրիեղեղը ռումբերուն գտնէ վերջ
Ու արիւնի ծովերն հագնին ծիածան,
Երբ մորթուած խաղաղութեան աղաւնին
Վերադառնայ արհաւիրքի վիհերէն
Ձիթենիի հաշտարար ճիւղը բերնին՝
Պիտի հասնինք կատարիդ...:

Քաղաքներէն, ճամբաներէն, դաշտերէն,
Ափօրի խուլ գուհներու խորերէն,
Պիտի շարքերը մեր խրոխտ փոթորկին
Մեր պապերուն ի խնդիր սուրբ երազին:
Պիտի փշրին մեզ իրարմէ անջատող
Ճակատագրին սեւ պատնէշները բոլոր...
Պիտի հասնինք մեր ջուրերուն ու հողին
Ամենասուրբ բրած կարօտը շեփոր,
Պիտի հասնինք թէ արեւներն իսկ փլին
Ու ճամբաներն ըլլան դժոխք ու արիւն,
Պիտի հասնինք կատարիդ...

Տե՛ս մեր շարքերը խանդաբորբ ու արի,
Տե՛ս մեր կարօտը՝ խոյանքով վահագնի,
Տես մեր հոգին քու ձեռքերուդ պէս մաքուր
Ու կամքը մեր, տե՛ս, ժայռերուդ պէս ամուր,
Եւ հաւատա՛, կրանիթեայ ով Աստուած,
Սրբազան լեռ, հաւատա՛
Որ կը հասնինք, մենք կը հասնի՛նք կատարիդ:

ՈՒԽՏ ԱՐԱՐԱՏԻՆ

Գր. ՊԸԼՏԵԱՆ

քարափին վրայ ուր իրիկնային ամբոխը կը տարրալուծուի չռայլօրէն գոյներու ալի ազմուկին կը նայիմ ծաղող հեռաւոր մութի կէտին որ կ'աճի կ'ընդլայնի ու մէկ միափառ համայնազնաց կը շրջափակէ աչքը նայող եւ քարափը կը լուծուի ջուրերուն երկնքին հետ կ'ըլլայ վիհ եւ սեղանը կը հեռանայ ձեռքերէս չկայ եւ բերնիս մէջ խռնուած բառեր կը վխտան կ'ուրին կը ճնշեն կը հոսին կլոր ջրապըտոյտ ինքնահոլով դարձող անդադար միեւնոյն ոլորայրումը ինքնախոյս միշտ ըլլող պիտի պայթին մինչ խորէն կը մեծնայ մտահարող կէտը մութին ներսէն աւելի ներսէն որ ըլլար առկախ լպրծուն գաղափար, շուքը, պիտի առնէ զիս իր խոհուն բարձրաբիր խորհուրդին բեւեռացընող եւ մարմինս չկայ եւ սարսափը եւ վախը եւ անձկութիւնը թափառող աղիքներու մէջ, խաղաղ ու թեթեւ ահաբերումը անոր անծիր որ կու գայ կը խցուի աչքիս մէջ եւ խոցումը վախին եւ մտացրումը վախին եւ յանկարծ ճեղքի մը մէջ լուսաւորող կուրցնող մտածումը մութը աղէտին անմտածելի կը պրկէ կը սպառէ զիս անպաշտպան պիտի ջնջէ զիս կրկին. ան է, նախկինը, ան ,սիրող անճանաչ անտիրելի տանող զիս իր մէջ ու սիրող ու չսիրող, ան, ոչինչ, գրեթէ ոչինչ, աւարտող ի՛նչ ընդարձակուող անապատ ուր բնակէի ժխտուած, բայց պատկերէն անդին անընտել ընտանի մերժող ինծի իր բառը բիրտ որուն դէմ կ'ընկրկիմ կ'ընկրկէ կը գգեռնէ կը պատռէ զիս կարծես ըլլայի բզկտուող աշխարհացրիւ մարմին անմարմին եւ ժողովուրդ անժողովեալ, կը վաշեմ կը փախչիմ տուն բանտարկուելու ըրան եռին իր հետ իր մէջ իբրեւ մեռեալ ու կենդանի ու սպասող դէմք, ըրան եռին, կը գրեմ ինչ որ կու գայ իբրեւ մութ իբրեւ գիշեր ու վիհը քարափին իբրեւ ջընջումը աղէտի մտածումին աղէտ անտէր անսուտ եւ անսպառ

ՎԱՅՐԵՐ

Ա. ՇԱՀԱՐԾ

Սիրել կ'ուզեմ
մեքենաներու սրտին մէջ վառող նաւթին պէս քեզ
քեզ իմ մէջս վառել կ'ուզեմ:
Սիրել կ'ուզեմ,
երեւակայութեանս հրասայլին մէջ
վառելով քեզ
նաւթի պէս
անարատ
քանդել կ'ուզեմ հեռուներու,
հեռուներու
բերդերը պողպատ,
եւ քեզ
անտես
տառապանքովը պողոտաներուն
պողոտաներու վրայ հոսող
ամբոխներուն
ոտնաձայնին պէս առողջ եւ լուռ
դաշնաւորել կ'ուզեմ քեզ,
եւ քեզ երգել
քեզ երգել տալ բորբոքած
մեքենաներու սրտովն հրակայծ
եւ անոնց հուրովն քեզ սիրել,
սիրել կ'ուզեմ
մեքենաներու սրտին մէջ վառող նաւթին պէս քեզ
քեզ իմ մէջս վառել կ'ուզեմ:

ՏԵՆՉԱՆՔ

Fonds A.R.A.M

ԿԱՐԻԿ ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ

Քաղաք իմ, սէր իմ,
դու կինս ես առանց ստինքների,
բարալիկ ես արծաթէ եղէգի նման,
լսի՛ր ինձ, hսկի՛ր ինձ,
եւ քո մէջ կը ներարկեմ մի ոգի,
եւ դու կ'ապրես յաւիտեան:

Էզրա Փաունտ

Ինձ իմ երկիրը տարէք,
քարշ տալով մարմինս
մեծ քաղաքների հրապարակներից,
շպրտելով
ալիքների փոխանցիկ երախներին:
Ո՛չ -
Ինձ գորշ ասֆալթը մորթազերծ կ'անի,
մսակեր ձկները կը վերջացնեն ինձ:

Ինձ իմ երկիրը տարէք
վստահելի ճանապարհով.
հետեւեցէք որեւէ կռունկի,
նա հաստատ վերադառնում է
դէպի մեր երկիրը:

Ինձ իմ երկիրը տարէք
գիշերով,
երբ խոտերը դառնում են
կանաչ ճառագայթներ,
երբ մանկադէմ բուեր
իրենց խռռոչները
սուրբ ոգուն են զիջում
կիսափլատակ վանքերը լքելով,
երբ վիթխարի աստղեր
երկնային Երուսաղէմի
կենաց ծառերի են վերածում
բարդիները,
ուր կռունկներ են հանգչում մի քանի ժամ,
գլուխները թաղած անութներում:

Ինձ իմ երկիրը տարէք
անձայն, անշշուկ,
ինչպէս աքսորեալին են տուն բերում.
բռնի, ծաղր ու սուլոցի միջով,
ինչպէս դասալիքին են վերադարձնում:

Ինձ իմ երկիրը տարէք.
լեռն այս արհեստական
մռայլ լեցուն ծեր աչքեր են՝
անշարժացող, քարացնող,
երկնաքերները գորշ երկինքներ են
փեղկերով ծածկուած,
ուր ներմակեղէն է չորանում
ամպերի փոխարէն:
Երկնաքերների տակ ծալուած՝
պարպուել չեմ կարող,
ինձ իմ երկիրը տարէք,
ազատ երգել եմ ուզում
բամպակ հաւաքող սեւամորթի նման,
անսանձ ոտքերով ուզում եմ վազել
անհուն մի դաշտում,
խաչքարի բեկոր թող դիպչի ոտքիս,
ընկնել եմ ուզում, փռուել,
արեւից շիկացած հողերի մէջ
դէմքս մխրճել,
դաղձի բեղմնափոշին թող ռունգերս լցնի:

Լքուած, կիսաւեր մի եկեղեցու
նշխարը լինեմ,
գիշերները միայն դուրս գամ գաղտնագողի
յանցաւորի նման, ուրուականի տեսքով,
թող մի քանի ծաղիկ իրենց շունչն ինձնից վերցնեն,
եւ հողը թեթեւ կը լինի բոլոր ոսկորներին,
որոնք մի պահ պատահում են իմ շուրթերի տակ:

Ոչինչ չի փոխւում: Շարժուել չեմ կարող: Հող չեմ կարող դառնալ օդում չըռացող արմատներիս համար: Լոյսը, որպէս իղ, ծանր կքում է վրաս: Մկանազրըկւում եմ: Երկնաքերները ճակատս կրծքիս են միացնում: Ականջներս լցւում են քաղաքակրթութեան երկաթով: Թւում է առանց քեզ անհնարին է շարունակել: Բայց դու մնում ես հեռւում, լուռ եւ անշարժ, քեզ շրջապատող լեռների նման, եւ ինձ չես ուզում: Թունաւոր ձի՞ւն պիտի իջնի քո լեռների պտուկներին, երբ այնտեղ լինեմ: Ժպտում ես, անպէտք, կաշկանդուած, այստեղի *աքորակոնիսմ*ի կամ այնտեղի քարտուղարի նման: Ջերմութեանդ չեմ հաւատում: Մինչեւ ե՞րբ պիտի շարունակեմ մրափել շարժասանդուղքների վրայ, նուաղեմ շարունակ քառուղիների մայթերին: Իսկապէ՞ս առանց քեզ անհնարին է շարունակել: Բայց գուցէ քեզ չեմ պատկանում եւ գուցէ իրար հետ մենք որեւէ կապ չունենք: Ո՛չ գաղթ եմ տեսել, ո՛չ անապատ, ո՛չ սով, ո՛չ սառնարաններ հեռաւոր, բայց անվերջ սպասեցի բուժիչ արեւիդ, եւ ինձ անվերջ դէպի լուսամփոփները քշեցիր՝ մժեղի նման: Քեզ մոռանալ է պէտք. միաժամանակ համոզուած եմ, որ այլեւս չեմ կարող: Ես սիրում եմ քեզ առանց ակնկալութեան, միակողմանի, ձախող սիրով: Եւ ներող եղիր, եթէ այս մութ միջանցքներից քեզ յստակ տեսնել չեմ կարողանում: Դու գալ չես կարող, եւ ինձ չեն տանում, հեռուից առնուազն ինձ ապրելու ուժ ուղարկիր, շարունակելու կամք, որովհետեւ...

Հեղձուկով տառապող մի կին
հազում է անվերջ,
նաֆթնած հազում,
բոքերը փակցրած իմ թոքերին:

ԱՔՍՈ՞Ր ԹԷ ԴԱՍԱԼՔՈՒԹԻՒՆ

ԶԱՐԵՀ ՈՐԲՈՒՆԻ

Աչքը իր լիութեամբ կապտելու փորձերս անյաջող կ'անցնէին: Յուսահատ՝ ձեռքերս ծունկերուս վրայ կը դնեմ, աչքերս միշտ յառած՝ ժամերով լուսանկարին մէջի վիշաւոր աչքին: Այդ շրջանին սկսայ ոտանաւորներ գրել: Գրածներս բոլորն ալ հօրս մասին կամ անոր ճակատագրէն ներշնչուած էին: Կ'երեւակայէի հորթաներ սուրերը պատեաններէն հանած՝ յարձակում կու տային հօրս վրայ:

Հայրս, թէեւ անպաշտպան, կը դիմադրէր, յետոյ փախուստի ճամբան կ'առնէր, բայց վայրագօրէն իր ետեւէն հասնող հարուածէն կ'իյնար եւ կարծես ես ըլլայի խողխողուողը, ահռելի աղաղակ մը կոկորդս կը լեցնէր: Կը խեղդուէի: Վայրկեան մը ետք, իրականութեան վերադարձած, ինքզինքս կը գտնէի թուղթիս առջեւ, սենեակին մէջ ուր կ'աշխատէի: Մասնաւոր նպատակ մը չկար գրելուս մէջ:

Այդպէս ինքնաբերաբար սկսայ գրել երբ այլեւս անկարելի էր նկարը հասցնել իր լրումին: Պատճառը անկարողութիւնս չէր, եթէ հայրս ինքը չդիմադրէր թաքուն համաձայնութեամբ մը ժամանակին հետ, հաւանաբար շատոնց փրկած պիտի ըլլայի վիրաւոր աչքը: Ան է որ չէր ուզեր ենթարկուիլ վերանորոգման աշխատանքիս:

Կը խափանէր: Անոր կամքը անդրդուելի կը մնար: Ան կ'ուզէր իր կախարդութեան խորհրդանիշը մնալ ու այդպէս շարունակել իր բողոքի եւ յուսահատութեան աղաղակը: Ես պարտուեցայ, ընկրկեցայ իր յուսահատութեան անդրդուելիութեան առջեւ: Բայց չէի կրնար բոլորովին հրաժարիլ հետապնդած նպատակէս: Ու տեղի ունեցաւ գիծերու փոխանակութիւնը բառերով, այն տարբերութեամբ ինչպէս նկատեցի յետոյ, որ բառերը փոխանակ շարունակելու գծագրութեան վերանորոգիչ առաքելութիւնը, ներսէն կ'արտաբերէին ճառային կազմակերպութիւն մը որ ողբասացութեան հետ կը շփոթուէր: Բառեր գիս կ'ենթարկէին իրենց, որոնց մէ միայն ողբ դուրս կու գար: Ի հարկէ պարտութենէս ետք ինծի կը մնար ողբալ, ոչ թէ գոտեպնդուելու համար, այլ որպէսզի դատապարտուած աչքը անձնէի ամբաստանութիւն մը մնար: Ահա պատճառը, որով կը քանդէի աշխատանքս: Աշխատանքս, փտութեան մէջ ինկած աչքը փրկել էր: Իրեն հետ գիս կը քանդէր: Կը զգայի որ կը քանդուէի: Եւ մրոտած թուղթերս կը պատռէի, որովհետեւ բառերը քայքայումս կը ներկայացնէին ինքնագոհման ընազդէ մը մղուած: Մայրիկս կռահեր էր խորհրդաւոր գործունէութիւնըս: Օր մը նստաւ քովս: Ես նստած էի հօրս նկարին դիմացը, աչքերս անքթիթ բացած անոր պարտուած աչքին վրայ, որ ոչ մէկ կամքի կ'ուզէր ենթարկուիլ: Եթէ իր պարտութիւնը խորհրդանշական յաղթանակ մը ըլլալու մտասեւեռումը, որ յամառ էր անգութ ըլլալու չափ, ձախողէր իրեն կողմէ մեր պատմութեան գիրքը գոցուած պիտի նկատուէր: Կարծես կը զուարճանար իր կարգին իրեն նայող աչքը վէրքի վերածելով: «Գիտե՞ս, ըսաւ մայրիկս քովէս, «հայրիկդ ալ կը գրէր բայց ան քեզի պէս չէր պատռեր գըրածները: Տարագրութենէն քանի մը օր առաջ սնտուկով մը թաղեց մեր տան բակը: «Ով որ ետ դառնայ, սանք կ'առնէ», ըսաւ: «Մեզմէ ոչ մէկը վերադարձաւ հոն: Հիմա փտած ըլլալու են: Երկինքէն այնքան ջուր թափեցաւ անկէ ի վեր»: Ու երկար հոգոց մը հանեց:

ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ՕՐ ՄԸ

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

Դեռ չենք ծնած ու չենք մեռնիր ուրեմն
բղխկ բղխկ կը վերապրինք աչքերու մէջ
որ մեզ կ'ուտեն
յետոյ կ'ուտուին, իրենց կարգին, սերունդէ սերունդ փոխանցուելով,
կը վերապրինք ձեռքերու մէջ զորս կը սեղմենք
ձեռնոցն իսկ հանելու ժամանակ չունենալով,
աղտոտ թաչկինակներու նման լեցուեր ենք գրպաններուն մէջ
բառերու՝
որոնք շատոնց արձանացած
փակուած, լքուած թանգարանի մութին մէջէն, ծակ աչքերէ
հին ժայռութեան մը մեղկ կարօտը կուլան.
քաղաքակրթութեան բիրամիտի ընդերքներուն
փարաւոնի դամբան մըն ենք, հազար անգամ բռնաբարուած
բայց դեռ պահած մեծութեան մը տարտամ հետքը, յիշատակը գոնէ:
Դեռ չենք ծնած ու կրնանք տեւել ուրեմն,
խօսուող, շարժող հազարաւոր սա մարդոց հետ
որոնք չխտակ մեր վրայ կուգան ու մեր մէջէն կ'անցնին կ'երթան
կարծես թէ մենք շուքէ շինուած ըլլայինք,
կոտաւտուող չոր ճիւղի պէս լակոտներէն՝ մինչեւ յուսահատական
անմահութիւնը ծերուկներուն
ոչ բարի են՝ ոչ ալ չար,
այլ անառակ որդիներ
որոնք գացին ու ալ չեկան բայց ներուեցան
որովհետեւ կասկածեցանք թէ մենք էինք, մենք՝
որ այդպէս, առտուն կանուխ փողոցը ճեղքեցինք ու անկինէն
անհետացանք
մենք մեր անձէն աքսորուած:
Պիտի տեւենք
նման ծովու շշուկին ու մանկութեան յիշատակին
մահուան վախին, չպատժուած յանցանքներուն, գութի անգութ
բռնութեան,
պիտի տեւենք
ապրողներու մէջ ապրող մըն ալ ըլլալու ծիծաղելի ապահովութեան
նման,
մենք մեզ խաբած ըլլալու ամօթին
ալ նման:
Այսպէս բուսած փուշերու մէջ արտէն դուրս,
կրնանք ինդալ խրտուիլակին՝ որ կը կարծէ մեզ պաշտպանել
հրեշտակներէն
որոնք առտուն կանուխ դուրս կը թափին
վանքի մաշած ագանոցէն
որու ոտքին՝ չորս ծեր մայրապետ՝ տուն տուն կը խաղան
օրօրելով լաթէ շինուած պուպրիկը
որ մարած - յուլունք նայուածքներուն դարմանքին
մեծ ու կարեւոր բան մը կը պատմէ...:

ՔԱՂԱՔ

Imprimé sur les Presses du Journal «HARATCH» — 83, Rue d'Hauteville - 75010 Paris Commission Paritaire: N° 55935
Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՄԱՅԻՍ
5
DIMANCHE
5 MAI
1985

LE NUMERO : 3,00 F

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

Թիւ 94

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE - FONDE EN 1925
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN

TÉL.: 770.86.60 — TELEX: HARATCH 280 868 F
C.C.P. PARIS 15069-82 E — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 500 Ֆ. - Վեցամսեայ : 260 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 550 Ֆ. - Հատը : 3,00 Ֆ.

60ՐԴ ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 15.957 Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN 60e ANNÉE — No 15.957

Հ. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Գրեց՝

ԱՐՓԻ ԹՈԹՈՅԵԱՆ

«Քարիւղի լամբարը» եւ «Գործիս ճամբուն վրայ»: Ահա այն երկու փոքր հատորները որոնք մնացին Պոլսահայ բանաստեղծ Հ. Գալուստեանէն, նաեւ յօդուածներ ու տոմսեր, ցրուած շրջանի մամուլին էջերուն մէջ. բանաստեղծէն՝ որ մահացաւ վերջերս Երեւան: Գրական այս թողօնին պէտք է աւելցնել Թրքերէն լեզուով ու Կ. Ճանճիկեանի հետ հրատարակած «Պալքըս» հատորիկն ալ: Ու այս ամէնը ո՛չ պատկառելի վաստակ մը կը կազմեն, ո՛չ ալ յաճախ կը ցոլացնեն «բանաստեղծական» ցայտուն յատկանիշ մը Թերեւս: Սակայն Հ. Գալուստեան յանկարծօրէն ընդհատուած գրական շրջանէ մը ետք, որմէ տիրական ընձիւղներ չէին մնացած, կապուելու համար յաջորդող հանգրուաններու - նոր էջի մը լրաբերն է - կամ անոնցմէ մէկը - պոլսահայ գրական հոլովոյթին մէջ:

Ժամանակին մէջ եղաւ տեղ մը՝ ուր չըկային այլեւս ո՛չ Վարուժան, ո՛չ Սիամանթօ, ո՛չ Սեւակ: Թէքէեան մը կը քալէր իր գծով, Սիպիլի ժանեկացած աշխարհաբարը կը տքնէր -ի զուր- բանաստեղծութիւն դառնալ, կարճ եղած էր Զարիֆեանի շունչն ալ, որ յետագային թերեւս աւելի տիրական խօսք ունենար քերթողական կալուածէն ներս: Ասպարէզը կը թուէր ամլացած, կամ գոնէ ամայացած ըլլալ: Սակայն երկար չտեւեց այդ խարկանքը -եթէ այդ կարծիքը տեղ ունեցաւ իսկ մտքերու մէջ- ու խլրտումներ յայտնուեցան հին մելանով գրել չարունակող աւանդապահ անուններուն - Զօհրականի, Գ. Թրենցի, Սիմքէշեանի - քովն ի վեր: Անոնք, կը կոչուէին Կ. Ճանճիկեան, Ա. Շաւարշ, Հ. Գալուստեան:

1940ական Թուականներու Պոլսահայ բանաստեղծութեան մէջ այս «նոր»երու յայտնուիլը աւելի արհամարհանք ու գոնէ զարմանք առթած պէտք է ըլլայ, քան՝ մխիթարութիւն ու հրճուանք: Ընկալուածէն, սովորութիւն դարձածէն տարբեր -խորքով ու ձեւով- լարերու վրայ պտըտկող այս երիտասարդները ի՞նչ կ'ըսէին, կ'ուզէին ըսել իրենց անյանգ, ազատ տողերով, պարզունակ լեզուով: Ամէն բանէ առաջ անշուշտ այն՝ թէ շարունակութիւն մը նոյնութիւն չէր ենթադրեր անպայման: Իրենց քայլերով մօտէն հետաքրքրուող ընթերցողին համար դժուար չէր նշմարել այս մէկը ու տեսնել անոնց տողերուն մէջ առօրեայ կեանքը՝ բոլորովին նոր պատկերներով ու մանաւանդ գրելու ոճին, լեզուին անսովոր պարզութիւնը: Այս անուններէն ոչ մէկը հասաւ կարելի կամ յուսալի կատարելութեան մը՝ իր գրական աշխարհին մէջ: Ճանճիկեան ունեցաւ հազիւ 26 տարուան կեանք մը. քերթուածները մահէն ետք միայն հրատարակուեցան «Օրէ Օր» հատորով: Ա. Շաւարշ, որ ամէնէն աւելի ունէր բանաստեղծի մակարդակը իր խմորին մէջ, շուտով հեռացաւ սակայն այդ մարզէն ու դարձաւ այլուր: Իսկ Հ. Գալուստեանի մտերմութիւնը բանաստեղծութեան հետ, եղաւ աւելի երկար, թէեւ ոչ մինչեւ վերջակէտը -գոնէ այնքանով որ ծանօթ է մեզի-:

1920ին ծնած էր Հ. Գալուստեան. Նախակրթարանի հասակով՝ թիզ մը աշակերտութիւն միայն. յետոյ հացի, կեանքի պայքար. ծա՛նր, անդուլ: Ինքնաշխատութեան դպրոցը զինք բերած համալսարանի սեմին. անկէ անդին՝ ուսանողական շրջան մը կրկին, ուսուցչական ասպարէզին կպած մակաբոյծի մը պէս, որ ուռած, փքուած է «մշակոյթի, ուսումի սէր» կոչուած ախտի մը շնորհիւ. կամ ճիշդ հակառակը գուցէ. ո՞վ գիտէ: Ու այս երկուքին քով՝ գրականութիւնը: Հացին պայքարը, մզող մարդուն երգն է իրը, եթէ հարկ ըլլայ բնութագրել երկու բառով: Պայքար մը՝ որ ամէնէն բնական երեւոյթն է կեանքին՝ որ կը մղուի լուռ ու անտրտունջ:

փառք քեզ Տէր
փա՛ռք քեզ ո՛վ մայր բնութիւն
փառք քեզ ո՛վ մարդկային աշխարհ
չմոռցաք բաներ մըն ալ շնորհել ինծի
արդէն ամէն բան ոչ ոքի տուիք
ես ալ գոհացայ ձեր տուածով :

«Բաներու», «ամէն բան»ի բացակայութիւնը որ դիւրաւ ընդվզումի կրնար մղել ուրիշ մը, իր մօտ կը դառնայ համակերպում, նոյնիսկ գոհացում՝ «արդէն ամէն բան ոչ ոքի տուիք» տողով:

Անդին տեղ մը «Երգ Կեանքի»ի մէջ սակայն այս համակերպումը կ'ունենայ սահմաններ. էականը, անհրաժեշտը կա՛յ իրեն համար.

չի բաւեր միայն ապրած ըլլալ
եթէ միայն ապրիլ ուզէի
շուն ալ կ'ըլլայի -կատու ալ
բայց ես
    որ մարդ եմ
առիւծ ալ ըլլամ՝
չեմ ընդունիր

Յետոյ, օր մը ով գիտէ ինչ բան զինքը կը մղէ կայք փոխելու .թերեւս այն համոզումը, գիտակցութիւնը՝ որ գրել կու տայ իրեն.

... ես ալ գիտեմ
գեղեցիկ է բնութիւնը
ծառը՝ տերեւ տերեւ ճիւղ առ ճիւղ
սակայն
    սիրելիս
գիտե՞ս որ այլեւս
անկարելի պիտի ըլլայ երջանկացնել
    թռչունը վանդակին մէջ
աշխարհի բոլոր անտառներով

Արդեօք վանդակէն դուրս Հ. Գալուստեան կրցա՞ւ երջանկանալ. ունեցա՞ւ անտառի իր բաժինը: Կրցա՞ւ մինչեւ վերջը ափսոսալ քերթուած չգրած օրերուն վրայ, ինչպէս կ'ընէ 1951ին գրի առնուած իր «Օրագրութիւն»ին մէջ,

Ես - Գալուստեան - խթանպուլցի
                    բանաստեղծ
ամէն օր քերթուած մը գրելու եմ ձեզի
ամէն օր քերթուած մը գրելու եմ - գիտեմ
նորէն ալ -երբեմն- առանց տող մը գրելու
ամիսներ կ'անցնին

Թէ՞ ուսուցչութեան պաշտօնը, նոր սերունդին հետ ըլլալու իր նախասիրութիւնը, բաւեց լեցնելու իր ամբողջ ժամանակը:

■

ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ

. . . .

Լո՛ւր անգամ չունիս ուրեմն
մինչդեռ
մի ոմն Հայկազ
քու թեւերուդ տակ կը բնակի այսօր
արեւիդ մատաղ

Լո՛ւր անգամ չունիս ուրեմն
մի ոմն Հայկազ
ծնաւ մեծցաւ հասակ նետեց
քեզ սիրելով տառապեցաւ

Լո՛ւր անգամ չունիս ուրեմն
բայց չեմ զարմանար
դուրս նետած էին
քեզ մեր քաղաքէն
երբ ես ծնայ

Դուն իմ մայրս լաւ կը ճանչնաս
Մարիամը
հեգելով կը կարդայ անունդ քու
շատ դպրոց չտեսաւ շիտակը
ետքն ալ փաքրիքա
մետաքս քաշելու գնաց

Հա՛ ես անոր տղան եմ ահա
Մարիամի որդի Հայկազ
բայց ուրիշ Հայկազ մըն ալ կար ինձմէ առաջ
սխալ չհասկնաս

Լո՛ւր անգամ չունիս ուրեմն
ան զոհ գնաց պատերազմին
Մարիամ դողաց
իմ անունս ալ Հայկազ մնաց

Հիմա Մարիամ որ հետզհետէ կը ծերանայ
այսքան մտածկոտ չէր ըլլար թերեւս
թերեւս ամօթ է ըսելը՝
ձեռք մը աւելի կ'ըլլար

Լո՛ւր անգամ չունիս ուրեմն
ան գնաց՝ ես եկայ
այսուհետեւ կուրծք տուր քիչ մը
գոնէ ուրիշ մայրեր
Մարիամի պէս չըլլան

Յետոյ - Մարիամ ալ - որ հետզհետէ կը ծերանայ
չի կրնար աշխարհ բերել այլեւս
երրորդ Հայկազ մըն ալ

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՊՈԵԶԻԱ

Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն,
Երեւան, 1984:

Գրեց՝

ՄԱՐԿ. ՆՇԱՆԵԱՆ

Հատորը ֆրանսական բանաստեղծութեան ընդհանուր պատկերը կու տայ, 12-րդ դարէն մինչեւ 20-րդ դար, այսինքն՝ Ռոլանի Երգէն մինչեւ Ժագ Պրէլ, 480 էջով: Հրատարակութեան պատասխանատուն՝ Հենրիկ Բախչինեանն է: Ինքը հաւաքած է թարգմանութիւնները, յառաջաբանը գրած եւ ծանօթութիւնները խմբագրած: Յառաջաբանը, 20 էջի վրայ, ֆրանսական բանաստեղծութեան պատմական համառօտ ուրուագիծ մը կ'առաջարկէ: Ծանօթագրութիւնները իւրաքանչիւր շրջանի համար՝ ընդհանուր ներկայացման մը կը ձեռնարկեն նախ, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր հեղինակի համար, որուն հակիրճ կենսագրականը կը տրուի: Ասոնց կը հետեւին մասնաւոր բառերու բացատրութիւնները: Միջնադարեան էպոսի, հոգեւոր բանաստեղծութեան եւ ասպետական քնարերգութեան թարգմանութիւնները գրեթէ ամբողջութեամբ՝ հատորը կազմողին կողմէ կատարուած են: 16-րդ դարէն սկսեալ՝ բազմաթիւ անուններ կը միջամտեն իբրեւ թարգմանիչ, ու օգտագործուած է մեծ մասամբ՝ ինչ որ կար արդէն իսկ հրապարակին վրայ: Մեծ տեղ կը գրաւէ հոս Ա. Ալիքեանի թարգմանական աշխատանքը: Բայց արեւելահայերէն վերածումներու կողքին՝ կան նաեւ արեւմտահայերէն վերածումները, Սիպիլի, Վ. Թէքէեանի, Դ. Վարուժանի, Ա. Զօպանեանի գրիչներէն ելած: Ծանօթ իրողութիւն է սակայն որ արեւմտահայ գրագէտները լուրջ թարգմանական գործունէութիւն չեն ունեցած, այնպէս որ ինչ որ կը տրուի հոս անոնցմէ՝ հատուկէնտ կտորներ են: Արդիական հայերէնի երկու ճիւղաւորումներուն միջեւ բաղդատութիւնը ամէն պարագայի՝ հետաքրքրական է թարգմանական գետնի վրայ:

Հատորին ամէնէն գոհացուցիչ բաժինը կարծեմ՝ էպոսին յատկացուած բաժինն է, որովհետեւ այդտեղ՝ իսկական ընտրութիւն մը կատարուած է, եւ արդիական ֆրանսերէնին հետ լեզուական հեռաւորութիւնն ալ արդէն՝ ընթերցողը կը մղէ աւելի առարկայական աչքերով դիտելու տրուածը: Յետոյ մինչեւ 20-րդ դար՝ ընտրութիւնը կազմողին կամքէն անկախ եղած է, քանի որ գոյութիւն ունեցող թարգմանութիւններէն դուրս քիչ նորութիւն կայ հոս: 20-րդ դարը զատ պէտք է քննել, եւ մենք հաւանաբար՝ դժուար կրնանք դատել հրամցուածը: Երկու փորձ ըրի այս ուղղութեամբ: Մէկը՝ Փոլ Քլոտէլի, իսկ միւսը՝ Սէն-Ժոն Փերսի վրայ: Պէտք է ընդունինք նախ որ այս երկու մեծ հեղինակները հայերէն լեզուով կարդալ՝ պզտիկ անակնկալ մը կը պատրաստէ ու կը պատճառէ անոնց գործե-

●►

Fonds A.R.A.M

րուն ծանօթ ընթերցողին: Պէտք է գնահատել կ'ենթադրեմ՝ թարգմանիչները, քանի որ Քլոտէլ ինչպէս Սէն-Ճոն Փերս գրեթէ նորութիւն մըն են մեր լեզուով («գրեթէ» կ'ըսեմ, որովհետեւ երկրորդէն՝ քանի մը էջ թարգմանուած էին ատեն առաջ Փօլատեանի կողմէ): Այդ երկու հեղինակները կարդացած եմ միեւնոյն շրջանին, եւ կարդալ բառը բաւական չէ այս պարագային: Կարդացած եմ զանոնք ապշեցումով, յափշտակութեամբ, կիրքով, ու անոնցմով ամէն մը՝ աշխարհն է որ տրուած է ինծի, իր ամենալայն հորիզոնով, եւ դարերու իր պատմութեամբ: Թարգմանութիւն մը կրնա՞յ տալ արդեօք այդ նոյն զգացումը, կարո՞ղ է յայտնագործութեան մը առջեւ դնելու ընթերցողը, անդերազանցելի տպաւորութիւնը տալու իրեն: Կը կարծեմ որ կարելի պէտք է ըլլայ: Եւ սակայն՝ հոս հրամցուած ո՛չ Քլոտէլի ո՛չ ալ Սէն-Ճոն Փերսի թարգմանութիւններու ընթերցումով, ըստ իս՝ այդպիսի վերացումի տպաւորութիւն մը կրնայ ծագիլ: Բայց այս ալ՝ ո՛չ մէկ ձեւով իբրեւ քննդատութիւն պէտք չէ հասկընալ: Ծաղկաքաղի մը մէջ հաւաքուած բանաստեղծական կտորները որքանո՞վ կրնան ընթերցողը իր սովորական աշխարհէն դուրս փոխադրել, կ'ուզեմ ըսել՝ իր լեզուական սովորութիւններէն, որքանո՞վ կրնան ըլլալ իրեն համար իսկապէս չակընկալուածը: Եւ սակայն՝ ա՛յդ է որ պէտք է ընէ, ա՛յդ է որ պէտք է ըլլայ թարգմանութիւն մը: Եթէ ոչ՝ ի՞նչ իմաստ ունի:

Այս ալ ըսեմ որ 20-րդ դարը այս հատորին մէջ՝ յիսունական թուականներու ըսկիզբը կը կենայ, գերիրապաշտներով եւ Փրեվէրով: Անկէ յետոյ կու գան Արմէն Լիւպէն, Ռուբէն Մելիք եւ Ժագ Պրէլ:

Յ. Գ. Ինչ որ բացառիկ գոհունակութիւն կը պատճառէ մեզի, այն է որ հրամցուած բոլոր թարգմանութիւններուն աղբիւրները, առաջին հրատարակման վայրերը եւ յարակից անհրաժեշտ տեղեկութիւններ *մանրամասնօրէն*տրուած են ծանօթագրութիւններուն մէջ: Ուրեմն՝ կարելի է եղեր:

VAHAN TOTOVENTS

Une enfance arménienne

Gulliard, Paris 1984.

Մարտի ընթացքին լոյս տեսաւ ֆրանսերէն լեզուով թարգմանութիւնը Վահան Թոթովենցի հանրածանօթ գործին՝ «Կեանքը հին հռոմէական ճանապարհին վրայ»: Հրատարակիչ՝ Ժիւլիար: Վերնագիր՝ «Հայ մանկութիւն մը» (*):

Թոթովենց ծնած է Խարբերդի նահանգին մէջ, հաւանաբար 1889ին (սովորաբար կը տրուի 1894 թուականը, ինչ որ անհաւանական կը գտնեմ, տրուած ըլլալով որ 1909ին՝ բանաստեղծութիւններու հատորիկ մը կը հրատարակէր Պոլսոյ մէջ. ճիշդ է որ այդ թուականներուն՝ կանխահաս կ'ըլլային մեր բանաստեղծները): Ծնունդով Արեւմտահայ՝ խորհրդային կարգերու հաստատութենէն ետքն է որ կ'որոշէ վերջնականապէս Հայաստան մնալ: Լայն զարգացումի տէր ու աշխարհ տեսած գրագէտ մըն է: Տարիներով Ամերիկա ապրած է, 1915ին՝ Կովկաս հասած կամաւորական գունդերուն մէջ ծառայելու նպատակով, ու այդ թուականէն ետք միայն արեւելահայ գրական կեանքին հետ շփման մէջ մտած: Սփիւռքի մէջ իր անունը համբաւ գտած է գըլխաւորաբար իր այս ինքնակենսագրական գործին համար, որ այսօր կը հրամցուի մեզի ֆրանսերէն թարգմանութեամբ: Թոթովենցին ծնունդով արեւմտահայ ըլլալն է թերեւս պատճառը այս քիչ մը անբացատրելի հռչակին: «Կեանքը հին հռոմէական ճանապարհի վրայ», լոյս կը տեսնէր Երեւանի մէջ 1933ին: 1937ին՝ Թոթովենց ստալինեան մաքրագործումներուն անհամար զոհերէն մէկը պիտի ըլլար: 1933ի գործը կը վերհրատարակուէր 1956-ին Պէյրութի մէջ (Էտվան հրատարակչատուն), ու տարի մը ետքը միայն՝ Երեւան, Գործեր վերնագրով հատորին մէջ (5): 1962ին, այսինքն՝ Պէյրութեան վերհրատարակութենէն վեց տարի ետքը միայն՝ Միշա Քիւտեան կը հրամցնէր անգլերէն լեզուով թարգմանութիւն մը: Անգլերէն թարգմանութիւնը կարդալով է որ ֆրանսացի հրատարակիչը (Ժ. տը Ռոմիյլի, որ յառաջաբան մը գրած է նաեւ) հրապուրուեր է այս գործէն, ու որոշեր է զայն ֆրանսացի ընթերցողին մատչելի դարձնել:

Մեզի հրամցուածը հաճելի ու ճշգրիտ ֆրանսերէնով թարգմանութիւն մըն է, ինչ որ ողջունելի բացառութիւն մը կը կազմէ, տրուած ըլլալով այս դետնի վրայ սովորական անփութութիւնը: Հաւատարիմ է նաեւ բնագրին. վերստին՝ ողջունելի բացառութիւն մը: Թարգմանական գըլխաւոր դժուարութիւնը պիտի ըլլար անշուշտ բնագրին երկլեզուութիւնը (քանի որ գիրքին մէկ ծայրէն միւսը՝ դերակատարներու լեզուն Խարբերդի բարբառն է, զոր Թոթովենց նոյնութեամբ եւ առանց սեթեւեթի պահած է): Բայց ամէն ինչ կը տրուի հոս գործածական ֆրանսերէնով: Ուրիշ լուծում չկար:

Մինչեւ հոս ըսածս անհրաժեշտ տեղեկութիւններն էին, ներկայացնելու համար ներկայ հրատարակութիւնը: Չեմ կրնար սակայն հարց չտալ ինքզինքիս, թէ ուրկէ՞ ուր հայ զոյգ գրականութիւններէն առաջին լուրջ թարգմանութեան արժանացող արձակագիրը Վահան Թոթովենցը կ'ըլլայ: Որքա՜ն նպաստաւոր ու արտակարգ պայմաններ պէտք են եղեր. Թոթովենցի կրկնակ պատկանելիութիւնը, ըՍփիւռքի մէջ իր վայելած հռչակը, Քիւտեանի անգլերէն թարգմանութեան գոյութիւնը: Եւ ֆրանսացի հրատարակիչի մը պատահակա՞ն հանդիպումը:

Հարցման նշանս ինք՝ պատահական չէ: Զարմանալի փորձառութիւն մըն է, տեսնել թէ ինչպէ՛ս նոյն նախադասութիւնը, երբ զայն նախ՝ հայերէն եւ յետոյ՝ ֆրանսերէն կը կարդաք, կրնայ տարբեր իմաստներ ստանալ: Քանի մը անգամ գրքին մէջ՝ Թոթովենց իր չքնաղ քոյրերուն ողբերգական մահուան կ'ակնարկէ: Ակնարկութիւնը բաւարար է: Աւելին ըսելու պէտք չունի: Պէտք չունի Թուրքերուն մասին խօսելու: Իրազեկ ընթերցողին բնականոն հակազդեցութիւնն է այս: Կը հասկնայ ան թէ հատորին նիւթը մանկական յուշերն են, եւ ոչ թէ թրքական խժդժութիւնները: Ու հայ ընթերցողը հազիւ կ'անդրադառնայ թէ մինչեւ հատորին 17-րդ գլուխը (ֆրանսական ներկայ հրատարակութեան մէջ 18-րդ) Թուրքերու խօսքը չկայ երբեք, կարծէք՝ Թուրքերը գոյութիւն չունենային այդ գիւղին մէջ: Հովուերգական կեանք մը կ'ապրէին Հայերը: Կայսերական իշխանութիւն չկար, վախ ու սարսափ չկար, լրտեսութիւն, արծարծուած ատելութիւն, մոլորած արդարադատութիւն, բանտեր, հալածանք, բոլորը անիրական բաներ էին: Հայ ընթերցողը չանդրադառնար այդ բացակայութեան որովհետեւ սովորական երեւոյթ մըն է իրեն համար: Եւ յետոյ կրնայ նաեւ ենթադրել որ երախային աչքով դիտուած՝ ատոնք իսկապէս տեսողութեան, հետեւաբար՝ իրականութեան դաշտին չէին պատկաներ:

Երբ Հայ - Թուրք հարցը երեւան կու գայ, 17-րդ գլուխին մէջ՝ հայ ընթերցողը կրնայ տակաւին տեսարաններուն միայն ուշադրութիւն ընծայել, ու իր գիտակցութենէն դուրս ձգել հեղինակին միտ բանին, այն մէկը որ կը կառավարէ բոլոր դրուագները: Միտ բանին այն է որ Հայերը եւ Թուրքերը խաղաղ կը կենակցէին, որ իրենց միջեւ եթէ կային դժուարութիւններ՝ ատոնք փոխադարձ բնոյթ մը ունէին: Այնքան ատեն որ հայերէն կը կարդաք այս ամէնը, կարեւորութիւն չէք տար պաշտպանուած դրոյթին, իմաստ չի կազմեր ան նոյնիսկ ձեզի համար: Իմաստը ընկալողէն կախեալ է: Երբ սակայն ֆրանսերէն կը կարդաք նոյն էջերը, ընտանեկան խաղաղ կեանքի տեսարաններուն ետին, խոշտանգուած քոյրերու մասին անբացայայտ ակնարկութիւններուն մասին, կը տեսնէք միայն մէկ բան. յանցանքի հաւասարութեան ահաւոր դրոյթը: Հայ հեղինակ մը կը ձգտի հոս, գրական հրապոյրներու իր մեքենան լարած, Թուրքերը չմեղադրելու ոճիրէն: Զգտում մը որ կը հասնի իր գագաթնակէտին հատուածով մը որ կը գտնուի հոս՝ էջ 162, ուր կը տրուի Աղէտին «մեկնաբանութիւն»ը, հէքեաթի ձեւով: Թուրքերը այնքան ալ մեղաւոր չէին: Արդէն՝ ի՞նչ ոճիրի մասին է խօսքը: Պատահածը պարզապէս այն է որ եւրոպական պետութիւնները Թուրք եւ Հայ համայնքները իրարու դէմ լարեցին:

Հայերը ի վիճակի են կարդալու եւ ընդունելու բոլոր մեկնաբանութիւնները: Ի վիճակի են կարեւորութիւն չտալու անոնց ի հարկին: Որովհետեւ ի վիճակի են հասկնալու որ 1930-ին Խորհրդային Հայաստանի մէջ՝ ուրիշ ձեւ կարելի չէր գրել: Կարելի էր անշուշտ նաեւ չգրել, բայց ի՛նչ որ է: Նոյն հայ ընթերցողը կը տեսնէ սակայն որ Ցիսուսի անբիծ ծնունդի անմեղ խծբծումը գրաքննուեր է թարգմանութեան մէջ, այն պատրուակով որ հատուածը կրնայ գաղափարաբանական փոփականդի ազդեցութեան տակ գրուած ըլլալ (տե՛ս էջ 195): Հայ ընթերցողը ի վիճակի է այն ատեն հարց տալու ինքզինքին, թէ իր Հայու զգացումները նոյնքան ենթակայ չէի՞ն վիրաւորանքի որքան թարգմանիչին քրիստոնէապաշտ զգացումները: Եթէ Քրիստոսի ծնունդին վերաբերեալ երեք տողնոց հատուածը խորհըրդային փրոփականդի ազդեցութեան տակ գրուած է, հապա միւսը: Միւսը, այսինքն՝ տասնեակներով այդ գայթակղելի - այս', գայթակղելի էջերը, որոնց միակ նպատակը Թուրքերու անմեղութիւնը փաստել է: Տասնեակներով էջեր, որոնք տրուած են առանց որեւէ լուսաբանութեան թարգմանիչին կողմէ, առանց որեւէ ծանօթագրութեան, որ ցոյց տար գոնէ կասկած մը, վարանում մը: Տրուած են իբրեւ ընդունելի ճշմարտութիւն: Ընդունելի, քանի որ Հայու մը գրիչէն սերած է:

Չեմ գիտեր՝ գայթակղելի չէի՞ն այդ էջերը, երբ կը գրուէին, 1930-ին: Գայթակղելի չէի՞ն 1956-ին, երբ կը կարդացուէին պէյրութահայ ընթերցողներէն: Գայթակղելի են ամէն պարագայի 1985ին, երբ կը կարդացուին անոնք ֆրանսերէն: Ապշոպած հայ ընթերցողը կը վերադառնայ այն ատեն ակամայ՝ Ֆրանսացի հրատարակչուհիին կողմէ գրուած յառաջաբանին, որ առաջին ակնարկով՝ այնքան անմեղ թուած էր իրեն: Ուչինչ գիտեմ Հայերու մասին, կը խոստովանի հոն հրատարակչուհին, ու կը սկսի ան հովուերգական ու չնաշխարհիկ (ի հարկէ՝ Ֆըրանսացիին համար չնաշխարհիկ) աշխարհի մը հրապոյրները դրուատել ու դրուատել: Այդ տասը էջերը կրնային շատ աւելի նպաստաւոր կերպով օգտագործուիլ, բացատրելու համար մեզի Թոթովենցի «մեկնաբանութիւն»ները, Հայ - Թուրք յարաբերութեան եւ թրքական անմեղութեան մասին:

Բայց յառաջաբանն ալ պատահական էր, անպայման:

(*) Թարգմանուած է անգլերէն տարբերակէն: Փրոֆ. Մահէ վերանայած ու ամբողջացուցած է թարգմանութիւնը: Աւելցուցած է նաեւ կարճ ծանօթութիւններ:

ՆՈՐ ԳԻՐ ԵՒ ԻՐ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԸ

Ընտիր էջեր:
Խմբագրեց՝ Մարգրէտ Մարկոսեան
Սրբ. Վարդան հրատարակչատուն,
Նիւ - Եորք, 1984 (1):

Նիւ - Եորքի մէջ 1984-ին լոյս տեսաւ «Նոր Գիր եւ իր աշխատակիցները» խորագրուած այս հատորը: «Նոր Գիր» եռամսեայ հանդէս մըն էր, որ Նիւ - Եորքի մէջ հրատարակուեցաւ 1936-էն մինչեւ 1954, իբրեւ «Եռամսեայ Հանդէս Գրականութեան եւ Արուեստի»: Գլխաւոր հրատարակիչն էր Բենիամին Նուրիկեան:

Ներկայ հատորը պատրաստողն ու խմբագրողը Մարգրէտ Մարկոսեանն է: Այսպէս կ'արտայայտուի ան իր յառաջաբանին մէջ. «Ներկայ հատորը հաւաքաղ մըն է «Նոր Գիր»ի քսանամեայ հունձքէն: Կը փորձենք այս հատորով տալ «Նոր Գիր»ով պայմանաւոր ու մեզի փոխանցուած ճաշակ մը...: Ընտրուած գործերը, իրենց գեղարուեստական որակէն անկախ, կը թելադրեն, կու տան տուեալ ժամանակի մը մտայնութիւնները, ... երեւոյթներու ընկալչութեան տարրերը եւ իբր այդպիսին կը պահեն իրենց այժմէականութիւնը»: Քիչ անդին՝ խմբագիրը կը շեշտէ հանդէսի մը առջեւ դրուած հրամայականը. ըլլալ իր ժամանակին չունչը: Ու կ'աւելցնէ. ««Նոր Գիր» մնացած է հաւատարիմ այս պատգամին, ու գրականութեան արտօնած սահմաններուն մէջ կ[...] բողացած է պատմուածքներու, արձակ է[...] ջերու, գրադատական յօդուածներու [...] ռոյցներու վրայ անչարժացնել իր ժա[...] մանակը...» (էջ 10 եւ 11):

Կը հրամցուի մեզի այսպէս շատ գեղե[...] ցիկ հատոր մը, խնամքով պատրաստուած ու կազմուած, հատոր մը որ մեծ հաճո[...] քով ձեռք կ'առնուի ու կը թղթատուի: Անշուշտ հանդէսին 18 տարիներու ամբող[...] պարունակութիւնը չկայ հոս: Ընտրու[...] թիւն մը կատարուած է, ու լուրջ է ա[...] ընտրութիւնը: Չորս հարիւր էջնոց հա[...] տորի մը մէջ ամփոփուած են հանդէսի[...] մէջ լոյս տեսած կարեւորագոյն էջեր[...] ու իւրաքանչիւր հեղինակի տրամադր[...] ուած բաժինը չափուած է անոր գրակ[...] արժանիքներուն համաձայն: Պէտք է ըս[...] որ Նուրիկեան յաջողած էր իր հանդէսի[...] մէջ խմբել Սփիւռքի ամէնէն նշանակալ[...] անունները: Թուենք քանի մը հատը [...] նոնցմէ. Անդրէասեան, Վահէ - Վահեան, Արամ Հայկազ, Թէքէեան, Որբունի, [...] Զարեան եւ առաջին կարգի վրայ՝ Յ. Օ[...] շական: Հատորը երկուքի բաժնուած [...] Արձակ էջեր, Բանաստեղծութիւնն[...] Քերթուածներու բաժնին մէջ կ'երեւին [...] րը յիշուած անուններէն զատ՝ Շ. Նարդ[...] նի, Ահարոն, Յ. Կոստանդեան: Այս բ[...] ժինը բաւական կարճ է առաջինին բա[...] դատմամբ (էջ 351 - 409): Արձակ էջե[...] րուն յատկացուած բաժնին մէջ՝ գեղա[...] ուեստական կտորներ կան միայն. մէկ [...] ձգուած են ժամանակի չարժումին եւ [...] բաղարձութիւններուն արձագանգող յ[...] ուածները: Հոս կարեւորագոյն տեղը [...] գրաւէ Յ. Օշական (էջ 216 - 347), գործ[...] րով որոնք մինչեւ այսօր հատորի մէջ չէ[...] ին մտած՝ «Մոռցուած Բաներ» եւ «Մ[...] Վանքերը» շարքերէն, բայց մանաւանդ «Սիւլէյման էֆէնտի», որ Հարիւր Մէ[...] Տարուան ընդհանուր խորագրին տակ [...] տեսնելիք երեք վէպերուն վերջինն [...] Մ. Մարկոսեան այս մասին կ'ընէ հետե[...] եալ նկատողութիւնը. Յ. Օշականի գործ[...] ծերը «հոս լոյս կը տեսնեն առաջին անգամ[...] իրենց ամբողջութեանը մէջ - գոնէ [...] որ «Նոր Գիր»ն էր հրատարակեր»: Նախ[...] դասութեան երկրորդ մասը կը բացատր[...] ուի անով որ «Սիւլէյման էֆէնտի»ի [...] մասը միայն հրատարակուած է հանդէ[...] սին մէջ: 1937-ին՝ Նուրիկեան դադրեց[...] ցած է անոր հրատարակութիւնը: Անկ[...] ետք՝ Օշական պիտի ստիպուէր վէպը [...] կիզբէն հրատարակել տալու Յուսաբեր[...] թերթօնի ձեւով, ու հաւանաբար՝ իր [...] կըզբնական կամքին հակառակ, քանի [...] Մնացորդացի հրատարակութենէն, նոյ[...] պէս Յուսաբերի մէջ թերթօնով, դա[...] յիշատակներ մնացած էին իրեն:

Կը կենամ այս կէտին վրայ, որովհետեւ «Սիւլէյման էֆէնտի»ն ներկայ հատորի[...] բերած նորութիւններուն գլխաւորն [...] Դժբախտաբար՝ անէծք մը կայ այդ վէպ[...] գլխուն: Նախ որ Օշականի ամէնէն «[...] ծըմբային» վէպն է, Մարքի տը Սատ[...] արժանի էջերով (Օշական ինքը կ[...] բաղդատութիւնը, ու սեռային երեւո[...] թին ուժգնութիւնն է հոս որ շատ հաւ[...] նաբար՝ տարհամոզած է Նուրիկեանը [...] րատարակութիւնը շարունակելէ): Անն[...] կատ անցած է այդ վէպը Յուսաբերի մէ[...] (ուր ամբողջութեամբ կը հրատարակ[...] 1939-ին): Յետոյ պէտք է ամբողջութի[...] մը կազմէր Հարիւր Մէկ Տարուան եռա[...] կարին միւս երկու վէպերուն հետ («Հաճի[...] Մուրատ»ը եւ «Հաճի Հապտուլահ»ը), բայց ատոնք լոյս տեսան 1973-ին Երկեր[...] հատորին մէջ «Ծակ Պատուկ»ին հետ, [...] ծծմբային վէպը մնաց մէկ քով: Այժմ [...] հատորի կը մտնէ, «Նոր Գիր եւ իր աշ[...] խատակիցները» գիրքի հրատարակու[...] թեամբ, բայց նորէն անկատար, քանի որ [...] հանդէսին մէջ լոյս տեսածը միայն դր[...] ուած է հոս: Մնացեալը կը մնայ Յուսաբե[...] րի էջերուն մէջ:

Մարգրէտ Մարկոսեանի կողմէ պատ[...] րաստուած այս հրատարակութիւնը ուր[...] խալի եւ ուրախառիթ երեւոյթ մըն է: Ցոյց կու տայ թէ կան տակաւին մարդի[...] Սփիւռքի մէջ, որոնց արժէչափերը [...] խաթարուած, որոնց յարգանքը հայ գր[...] րութեան հանդէպ անսահման է, ու ան[...] սակարկ, վերջապէս՝ որոնց ջանասիրու[...] թիւնը անխորտակելի է եւ ճաշակը ան[...] սայթաք: Ատոնք ունայն բանաձեւումներ չէն:

---

(1) Եռեւի կողքին վրայ տրուած է [...] տեւեալ տեղեկութիւնը. ստանալու հա[...] մար դիմել՝ Առաջնորդարանի գրա[...] ենակ՝ 630 Second Avenue, New-York, N.Y. 1001[...]

Մ. Ն.

Fonds A.R.A.M

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ

ԼՌԱԾ ԴԱՇՆԱԿԸ

Նոյն պանդոկի յաճախորդներ էինք, սակայն երբեք զիրար չէինք տեսած:

Երբ իմ հանգիստի պահն էր, կը լսէի անոր դրան բացուիլն ու սանդուխներէն իջնող քայլերուն ձայնը: Երեւի, դուրս ելլելու կամ սենեակ գալու մեր ժամերու զասաւորումը չէին համապատասխաներ իրարու:

Կազդուրումի շրջան մը կը բոլորէինք երկուքս ալ: Ես կը տառապէի յօդացաւերէ եւ բժիշկի դեղագրին հնազանդելով մեկնած էի հարաւային տաք գօտի:

Մարք կ'ըսէր թէ՝ սրտի տագնապներ ունէր եւ եկած էր՝ առօրեայ տաղտուկներէ հեռու, ժամանակ մը հանգստանալու:

Առաջին անգամ ըլլալով, նոյն առեն դուռը բացած եւ զիրար բարեւած էինք սանդուխներու վրայ:

Բարձրահասակ, համակրելի դէմքով, երեսուն տարեկան կիրթ երիտասարդ մը: Քաղաքավարութեամբ՝ չուզեց կանխել զիս: Սպասեց որ հանդարտօրէն իջնեմ աստիճաններէն եւ ինք հետեւեցաւ ինծի:

- Ո՛ւր ալ երթանք, կա՛մ կանուխ պիտի ըլլայ, կա՛մ ուշ եւ կամ՝ բոլորովին անօգուտ, ըսաւ խորհրդաւոր կերպով:

Մեծ բան չհասկցայ ըսել ուզածէն, բայց նոյնպէս անորոշ եւ յոռետես, պատասխանեցի.

-Այո՛, ճամբու եզրին, միշտ ալ պիտի հանդիպինք բարդութեան մը:

Այս կարճ խօսքերու փոխանակութիւնը խարիսխ կազմեցին մեր յետագայ յաճախակի հանդիպումներուն: Դարձանք սեղանի եւ պտոյտի ընկերակիցներ: Մտածումի եւ խոստովանութեանց մեղսակիցներ: Շատ դիծեր եւ պահանջներ կը միացնէին մեզ: Հանդարտութիւնը սիրող, կը խուսափէինք աղմուկէ: Կ'ատէինք աճապարանքի հեւքը եւ դաշտը կը գերադասէինք ծովէն: Այն առեն, երբ ամէնքը կ'ուղղուէին ծով, մենք կ'առնէինք հակառակ ուղղութիւն: Հաճելի էր քաղել հասուն մորմենի. շոյել հասկերու գլուխներ, փետտել ալրիմ - մեռնիմի չափրակներ:

Մարք՝ կայտառ երիտասարդ, երբեք չէր փնտռեր իր տարեկից աղոց բարեկամութիւնը, պարել ու զուարճանալ անոնց հետ: Աղջիկներու հանդէպ ալ չհագըրդուութիւն ցոյց չէր տար եւ կը գոհանար իմ ներկայութեամբ: Բացայայտ էր, որ իր հետ կը պտըտցնէր վիշտ մը եւ կ'ենթադրէի թէ՝ այդ վշտի հետեւանքն էին սրտին պարբերական տագնապը, շնչահեղձութեան նոպաները:

Մարք կը նմանէր դուռը փակ տան մը, ուր՝ ի՛նչ հարստութիւն կամ աւերակ դիզուած ըլլալը գաղտնիք մըն էր: Զխռովելու համար անոր հոգեկան անդորրութիւնը, կը յարգէի գաղտնապահութիւնը, կը զգուշանայի որեւէ հարցումէ եւ չէի փորձեր քրքրել մտերիմ կեանքը, հակառակ համոզուած ըլլալուս, որ պիտի նուազէր իր վրայ ճնշող ծանրութիւնը, եթէ պարպէր սիրտը:

×

«Բուժուած», առողջ մարդու խանդավառութիւն ունէր, Օսթերլից կայարանի զբասենեակային պաշտօնեայ բարեկամս: Իր սրամտութիւններով եւ կատակներով երիտասարդացուցած էր նաեւ զիս: Դըժուար չէր այդ զուարթութեան գաղտնիքը լուծել: Մեր ծարաւը յագեցուցած էինք՝ սովորականէն դուրս, Պորտոյի երկու շիշերու պարպումով՝ տօնելու համար յիսունի բարձրացած իմ տարիքը: Իմ տարիքի բարձրացումը, բարձրացուցած էր Մարքի տրամադրութիւնը: Կը սիրէի զինք տեսնել այսպէս, քան մորթուելու տարուող գառնուկի երեւոյթով:

- Այսուհետեւ, միշտ շիշ մը աւելի պիտի ապրեմ, ըսի, Մարքի ներկայացուցած բաժակին բախելով բաժակս: Եւ իբրեւ թէ յղացում մը ըրած ըլլայի, կըրկնեցի ծանօթ խրոխութիւնը, - Ուրեմն միշտ չարաղէտ յատկութիւն չունի գինին:

- Օշարակի Փապրիքները կրնան միայն չարախօսել գինիի մասին: Նեկտար մըն է գինին՝ կենսատու աւիշ, սիրոյ պէս տենչալի ու վսեմ, իմ ըսածս ամբողջացուց Մարք եւ անմիջապէս աւելցուց, - Զարաղէտութիւնը՝ բաժակը յորդեցնելն է: Գինին ալ, խորովածն ալ, կինն ալ կը կորսնցնեն իրենց համը, եթէ կաթիլ մը աւելի խմես, պատառ մը աւելի թխմես եւ ամէն վայրկեան անկողին տանիս:

Մեր գաւաթները չէին յորդած. Օմար Խայեամ չէր ստացած իր բաժինը: Աւելցուք չկար, բայց նեկտարը թոյնի ալ չէր վերածուած, երբ ոտքի ելանք:

Շահագործելու համար զուարթութեան մեր բացառիկ այդ պահը, նետուեցանք կառք: Կ'ուզէինք ցնդեցնել ուղեղներու մէջ խճողուած զոլորշիները, հեռանալ քիչ մը ամայի մեր թաքստոցէն եւ տեսնել թէ ի՞նչ կը բանի քաղաքին մէջ:

Գրեթէ մոռցած էինք, որ դաշտերու տարածութենէ անդին եռուզեռ էր. խըրախճանք կար. մեր ապրումէն տարբեր կեանք: Զոյգեր, խմբակներ, մարդկային բազմութիւն իրար կպած, իրարու ձուլուած, ծովու կապոյտը աչքերուն, արեւի այրուցքը մորթերու վրայ, կը թառէին պաղպաղակի եւ քրէփի կրպակներու վըրայ, սրճարաններու հիւրընկալ սեղաններու շուրջ: Հաւու վառեակներու նման, մարդկային ճուտիկներ կը վազվռտէին իրենց մայրերու կամ հայրերու ետեւէն, առջեւէն, լալէն, խնդալէն:

Մարք եւ ես նստած, կը շարունակենք քիչ առաջուան շաղակրատութիւնը, որ խծբծանքի երեւոյթ էր առած: Կը ծաղրէինք ցուցարար յոխորտանքներ, չափազանցուած ձեւակերպութիւններ, ամէնուն ուշադրութիւնը իր վրայ հրաւիրող դիտումնաւոր կապկութիւններ: Կը զըւարճանայինք՝ հետապնդումէ խոյս տալու, բայց հետապնդումը քաջալերող աղջիկներու ձեւականութեան կամ կնոջ մը ժպիտին արժանանալու տղու մը ամըչկոտ ձախաւերութեան: Կը հիանայինք՝ մէկու մը գեղեցիկ սրունքներուն կամ մարմնի համաչափութեան, ուրիշի մը հպարտ ծիծերուն: Երբեմն՝ բոլորովին լըջացած, կը խորհրդածէինք այլազան տիպարներու, բազմատեսակ բարբառներու ու լեզուներու ստեղծած միջազգային յարաբերութիւններու խախուտ կացութեան մասին:

Սրճարանի խորքէն հոսող երաժշտութիւնն ու եղանակները կը տանէին մեզ սիրային գրգանքներու հեշտանքին մէջ: Հովի գալարումները երբեմն կը վերածուէին մրրիկի. ամպերու հանդարտ սահանքը՝ կայծակի. ալիքներու կարկաչը՝ կատաղի կոհակներու շառաչին: Եւ այդ բոլորը, յանկարծ, կը խեղդուէր ոտքի գոռումգոչումի խելագար ժխորին մէջ:

Շարլըմանյը արխնաքամ՝ պարտութեան ենթարկուած Ռոքֆէլլէրէն... հարաւն ալ, ամբողջ երկրի նման, դարձած էր ամերիկեան հեւք ու շունչ, երաժշտութիւն ու արուեստ:

Զմերժեցի Մարքի երկարած սիկառէթը եւ մեր բամբասանքներն ու կատակները եզրակացնելով ըսի.

- Երբեք չենք անդրադառնար, սակայն, իրօք, կատարելութիւն է սա գլուխ ըսուած հրաշալի օրկանը: Կրնայ կապտել ամէն ձայն: Հետեւիլ բոլոր շարժումներու ու մտածումի: Միաժամանակ աչքի առջեւ պարզել ամբողջ տեսղերքը եւ տալ ի՛ր բացատրութիւնը: Տեսա՞ր թէ ի՛նչպէս, քառորդ ժամուան ընթացքին, մեր քմահաճոյքին ենթարկեցինք բազմութեան երթեւեկն ու վայելքի պահերը: Ատլանտեանը ճեղքեցինք, ցամաքները իրարու միացուցինք:

- Ցղացում մը չէ՛ կատարածդ, ծիծաղեցաւ Մարք եւ, յանկարծ, սաստեց զիս.

- Լռէ՛ եւ մտիկ ըրէ՛:

Ներսէն տարածուող հնչիւններու սեռը փոխուած էր: Ուրախութեան եւ զուարճութեան այդ մթնոլորտին մէջ ցաւատանջ հոգի՞ մը, տառապող սի՞րտ մը, Ազնաւուրի սիրահա՞ր մը «ձայնը տուած էր» հայ երգիչին: «Մամմա»յի տխուր մեղեդին կը լեցնէր ամբողջ սրահը:

Ընկերս յափշտակուած, այլեւս ո՛չ բազմութիւն կը տեսնէր, ո՛չ աղջիկ, ոչ ալ ծովու անհուն կապոյտը: «Մամմա»ն զինք փոխադրած էր այլուր. մոռցած էր իմ ալ ներկայութիւնը: Ինկած կը թուէր զինք ճանչցած առաջին օրերուս թախծոտ հոգեվիճակին գիրկը: Գերզգայուն վիճակ մը, ուր յուզումը շուտով կը փոխուի արցունքի:

- Ազնաւո՞ւրն է քեզ այդքան յուզողը, թէ «Մամմա»ն, հարցուցի Մարքին, երբ քաղցր մեղեդիին յաջորդած էր ճաղի խըլացնող դղրդոց մը:

Մարք, անմիջապէս չպատասխանեց: Արդեօ՞ք ըրած հարցումս ինքնիրեն ալ կ'ուղղէր, թէ կը վարանէր ճշգրիտ պատասխան մը տալու: Կաթիլ մը զովացուցիչ կուլ տուաւ, ձեռքի սիկառէթը ճմլեց մոխրամանի մէջ, նոր մը վառեց եւ ըսաւ.

- Հեղինակին չափ կը սիրեմ մեղեդին: Արդէն, առանց մէկուն, գոյութիւն պիտի չունենար միւսը: Բայց, իմ խռովքը կու գայ աւելի հեռուէն. տարբեր ակունքէ: Փարիզէն: Փարիզի Կլասիքէն, որ կը սառեցնէ արիւնս, կը սաստէ մարմինս:

Վայրկեան մը լռեց: Սիկառէթը տարաւ շրթներուն եւ ցոյց տալով արձակուող քուլաները, շարունակեց.

- Կը տեսնե՞ս ոլոր - մոլոր տարածուող այս մուխը: Կարելի չէ՛ զայն բանտարկել

Գրեց՝

ԼԵՒՈՆ ՍՈՓՈԿԼԵԱՆ

տուփի մը մէջ, ինչպէս կարելի չէ՛ բանտարկել երաժշտութեան խաղերը կամ ցաւերը: Անոնք կը հեռանան տեսողութենէ, բայց չեն ցնդիր երբեք: Կը ճամբորդե՛ն, կը հեռանա՛ն առանց կորսուելու, առանց հնազանդելու որեւէ կամքի: Այդպէս ալ չէ՛ կորսուած եւ ինծի կը հետեւի աղբիւրի նման գլգլացող էակի մը սիրտը ու միշտ կը լսեմ անոր մատներու հպումին տակ գեղգեղող դաշնակին լուռ արձագանգները: Քանի մը օրէ ի վեր, իմ եւ քու զգացումներու յորդումին մէջ մարած վիշտը, ահա՛, մէ՛կ ակնթարթի մէջ կրկին կ'ապացուցանէ իր անկորնչելիութիւնը, կը փաստէ տխրական ներկայութիւնը «Մամմա»յի խթանումով:

Նախազգացումս չէր սխալած: Մարք կը տառապէր, կը տանջուէր ցաւէ մը, որուն բուժումը գիտական մեթոտի չի կարօտիր: Բարեկամիս կամակոր համակերպութեան ընդդիմախօսելու ուժ չէի զգար, ոչ ալ տրամաբանական ելք մը մատնանշելու իմացական կարողութիւն:

- Կ'ըսեն թէ՝ վիշտ թեթեւցնելու միջոցը կա՛մ լալն է կա՛մ զայն իրմէ հանել, ուրիշին բեռցնելն է: Չե՞ս կարծեր, որ պատմելը վրայէդ պիտի վերցնէ ծանրութիւնը, հարցուցի Մարքին՝ աւելի հետաքրքրութենէ մղուած, քան համոզուած ժողովրդական իմաստութեան:

- Թերեւս... պատասխանեց Մարք եւ ոտքի ելաւ. - Ուրիշ օր: Վա՛ղը կամ՝ աւելի ուշ:

×

Կրկին բռնած էինք դաշտերու ճամբան: Գորշ ներկով ծեփուած պատերու նման, մշուշատիպ ամպեր ծածկած էին ամբողջ երկինքը: Հով չկար: Ո՛չ տերեւները կը սօսափէին, ո՛չ շիւղերը կ'օրօրուէին: Հեղձուցիչ տաքը նստած էր հասկերու գլխուն եւ քրտինք կը հոսեցնէր մեր մարմնէն: Ճպուռներու միօրինակ եւ տաղտկալի ճռճռոցը լեցուցած էր դաշտերու ամայութիւնը: Մոռցուած հատիկներու վրայ թառած թռչուններ, մեր ոտքերու աղմուկէն սարսափահար, կը թափահարէին թեւերնին՝ չունելու համար այլուր: Իրար ետեւէ շարուած մրջիւններ կը յառաջանային ուղտի կարաւաններու նման: Բազմապիսի միջատներ, աներեսաբար, կը բարձրանային գետնէն՝ կճելու համար մեր ձեռքերն ու երեսները: Հեռո՛ւն կը նշմարուէին կառքի վրայ ցօղուններու հակեր բեռցնող կիներ ու պատանիներ, ուրիշ կողմ՝ քրտնաթոր աշխատանքի լծուած կամնող մեքենաներ:

Հորովելի նմանող երգ մը լսուեցաւ մեր ետեւէն: Գիւղացի մը կը հետեւէր իր ձիուն: Կենդանին՝ անտարբեր իր սովորական ճամբան պղծող անծանօթներուն, շարունակեց ամէնօրեայ ուղին, մինչ տէրը՝ ժպիտ մը ուրուագծելով դէմքին, հեռացաւ՝ առանց ընդհատելու եղանակը: Բայց մարդուն «հորովել»ը ներշընչած կը թուէր Մարքը:

- Երանելի՛ մարդ, ըսաւ ան, երբ գիւղացին քիչ մը հեռացած էր արդէն, ի՛նչ անուշ ձայն ունի եւ որքա՛ն ալ ճիշդ կ'երգէ: Ես, միշտ կը նախանձիմ լաւ երգողի կամ երաժշտական գործիք մը վարպետօրէն թրթռացնողի: Հակառակ լաւ ճանչնալուս ձայնանիշերու չափն ու տարողութիւնը, տիեզի, պէմոլի, պէքարի իմաստը, երբեք չեմ յաջողած նուագել սոլֆիլ կամ երգի մը հարազատութիւնը պահել: Ձեռքիս աղեղը չէ յաջողած զրնգոյէ տարբեր ձայն հանել, իսկ կոկորդէս դուրս ելլողը եղած է միշտ աղաւաղումը որեւէ եղանակի:

Կը խօսէր առանց դադրութեան, կարծես, միտք մը ընդարձակելու դիտումով, մինչ ես կ'ենթադրէի թէ՝ ան յառաջաբանն էր լոկ, խոստացած պատմութեան:

- Չեմ գիտեր թէ, շարունակեց Մարք, դժբախտութի՞ւն է այդ, թէ բարեբախտութիւն: Որովհետեւ, թերեւս, ա՛յնքան խենթօրէն չսիրէի երաժշտութիւնը, եթէ ան մատչելի ըլլար ինծի, քանի՝ ձեռք չձգուած բաղձանքն է միշտ ցանկալին. զրաւումի չենթարկուող իղձը. երազային:

Ծի՞շդ էր երիտասարդ բարեկամիս բացատրութիւնը: Կարեւոր պարագայ մը մոռացութեան չէ՞ր տրուեր. ցանկութեան իրականացումի հրճուանքը ո՞ւր կը մնար: Զկրցայ չմիջամտել.

- Ուրեմն, բաղձանքի մը իրականացումը, ինքնագոհութեան վայելքը չի՞ տար քեզի:

Մարք, թարմ ցօղուն մը փրցուց, բերանը տարաւ զայն, սկսաւ ծամծմել եւ աւելցուց.

- Կու տայ. անշուշտ կու տայ. բայց ան դադրած է այլեւս բաղձանք ըլլալէ կամ՝ կիսովին կորսնցուցած իր ուժը: Կը նմանի կնոջ մը, զոր կը տենչաս. երբ ան քու հասողութեան եւ շօշափելիքին ենթակայ է, դարձած՝ քու սեփականութիւնը, մտասեւեռում գոյութիւն չունի այլեւս: Կը դառնայ սովորական, հասարակ ապրում: Բաղձանքը հեռաւորն է. անըմբռնաբարելին. ապագան ներկային մօտեցնելու ճիգը:

Ենթադրածէս աւելի խելացի էր Մարք: Ունէր ինքնատիպ տրամաբանելու եղանակ. ըսածները հաստատելու իմաստութիւն եւ սակայն մոռացութեան կու տար այր եւ կնոջ իրար ցանկալու տեւական մղումը, չէր բացատրեր արուեստագէտի մը՝ արուեստէն տարբեր ապրում չճանչնալու պարագան:

- Սիրելի բարեկամ, կրկնեց Մարք, այր եւ կնոջ ցանկութիւնը առօրեայի սահմանէն անդին չանցնիր. նոպայական տենչանքը կը ստանայ անմիջական յագեցում ու կը մարի կրակը: Տեսիլք ըլլալու եւ ետեւէ վազել տալու հմայքէն պարպուած է: Իսկ արուեստագէտի մօտ, բաղձանքը առած է տարբեր կերպարանք. վերածուած՝ դժգոհութեան: Յաւիտենական դժգոհ մըն է ան. դժգոհ՝ իր կատարումէն. դժգոհ՝ իր երկէն: Ցանկութիւնը տեւապէս ներկայ է անոր քով եւ միշտ՝ նորութեան փնտռտուքի մէջ: Փնտռտուք՝ նոր գիծերու, նոր երանգի. արտայայտիչ նոր ձեւերու.՝ խօսելու նոր լեզուի:

Հակասութիւն չկար Մարքի ըսածին, ոչ ալ անճշդութիւն կը նշմարէի անոր բացատրութիւններուն մէջ: Լռութեամբ՝ համակերպութիւնս յայտնեցի:

Սրունքներուս յոգնութիւնը ցաւի վերածուելու նշաններ սկսած էր տալ: Նըստեցանք արտերու եզրի կանանչներուն, ուր միջատները աւելի համարձակ յարձակումի անցան՝ իրենց սեփականութիւնը բռնագրաւողներու դէմ: Առանց ուշադրութիւն դարձնելու անոնց չարաճճի խաղերուն, զուարթ թոն մը տալով խօսքիս, ծիծաղելով հարցուցի բարեկամիս.

- Ներկայացուցած միտքերդ խոստովա-

Fonds A.R.A.M

նութեան նախարա՞ն կը կազմեն թէ՝ պարզապէս խուսափում:

Ժպիտս վարակիչ չէր եւ Մարք ժպտելու փափաք չունէր:

- Եթէ նախարան իսկ չըլլայ, շատ համապատասխան է պատմութեան ոգիին, թէեւ սխալ է պատմութիւն որակել զայն, քանի սիրտ բզքտող ահաւոր տռամ մըն է, պատասխանեց:

Եւ երկինքը ծածկող ամպերը սահեցան վար, մշուշեցին Մարքի աչքերն ու դէմքը: Արթնցած յիշատակի տխրութիւնը սարսեց զինք եւ թերեւս, յուզումը ինծմէ ծածկելու համար, ամբողջ հասակով երկնցաւ խոտերու վրայ: Զօրաւոր յուզումի պարագային, ընդհանրապէս, սիկառէթի օփիոմով կը ջանար մեղմել իր հոգիի տառապանքը եւ այդ րոպէներուն, ես բոլորովին անզօր էի զինք ուշքի բերող նախադասութիւն գտնել:

Դէմքը վար հակած, երբեմն շնչելով հողի բոյրը, երբեմն սիկառէթի ծուխը, Մարք սկսաւ.

- Որպէսզի լաւ հասկնաս զիս, առաջուընէ ըսեմ քեզի որ ես գրականութենէ ու նըկարչութենէ աւելի կը սիրեմ երաժշտութիւնը: Միայն անոր մէջ կը գտնեմ մօր մը անկեղծ սիրտը. աղջկան մը ժպիտը. ջուրին կարկաչը. կամ մրրիկի ու փոթորիկի սաստկութիւնը: Ա՛յդ է, գուցէ, պատճառը որ ես սիրահարած էի դրացի սենեակէն տարածուող սեղնաշարի հնչիւններուն: Դռներէն ու պատուհաններէն սողոսկելով, նրբանցքը ճեղքելով կու գային անոնք զարնուիլ առաստաղին ու պատերուն, լեցնել իմ սենեակս, կուտակուիլ հոգիիս մէջ:

«Ռոզին՝ 18 տարեկան սիրուն աղջիկ, Քոնսերվաթուարի վերջին տարուան դասընթացքներու ամէնօրեայ վարժութիւններով կարթած էր իմ ամբողջ լռողութիւնը: Ո՛չ ռատիօ կը բանայի, ո՛չ հեռատեսիլ: Մոռցած յոգնութիւն ու մտահոգութիւն, կ՚ապրէի անոր նուագին կախարդանքին ներքեւ:

«Օր մը, նրբանցքին մէջ հանդիպեցայ մօր եւ աղջկան. քանի մը քայլ միասին ըրինք եւ հիացումս յայտնեցի:

«- Պարոն Մարք, ըսաւ Ռոզին, վերջին տարիս է եւ ստիպուած եմ առաւելագոյն վարժութիւնը ընել: Ուրախ եմ, որ տհաճութիւն չեն պատճառեր ձեզի իրար յաջորդող նոթաները:

«Անկէ վերջ, հրաւիրեցին զիս սուրճի կամ օշարակի ու սկսայ կանոնաւորապէս յաճախել իրենց: Տիկին Կապի ամուսինը կորսնցուցած, հազիւ յիսուն տարեկան, իր աղջկան պէս նուրբ, աղջկան պէս գեղեցիկ կին էր: Կարատան մը ձեւագիտութեան ղեկավար, կը պաշտէր աղջիկը եւ մոռցած իր անձնական վայելքները, ամբողջութեամբ նուիրուած էր անոր: Իր պերճանքն ու հարստութիւնը, կեանքին իմաստն ու միակ հպարտութիւնը Ռոզինն էր:

«Ես, կատարելապէս սիրահարած էի անոնց սիրոյ վսեմութեան: Սիրահարած՝ մօրը, սիրահարած՝ աղջկան: Սիրահարած անոր ձեռքերուն ու մատներուն: Սիրահարած՝ անոնց բնակարանին ու մթնոլորտին: Սիրահարած ամբողջին միաժամանակ: Երջանիկ էի այդ մտերմութեան մէջ: Անոնք ալ երջանիկ, հաւանաբար, զիրենք գնահատող երիտասարդի մը ներկայութեամբ»:

Մարք ընդհատեց պատմութիւնը: Կարծես նիզակներ մխուէին մարմնին, կը տապլտկէր մորթոտուող անասունի նման: Աչքերէն թափուող արցունքը ցօղերու պէս կը պլպլար խոտերու վրայ: Ցաւատենջ ճիչ մը փրթաւ հոգիին խորէն.

- Դաժա՛ն, շա՛տ դաժան է կեանքը եւ գազանէ աւելի բի՛րտ մարդկութիւնը: Կը նախանձին համերաշխ սիրոյ, կը նախանձին երջանկութեան: Կը բզքտեն մարդու սիրտը. կը յօշոտեն մարմինը, մինչդեռ մեր իմացականութիւնը կը մերժէ ընդունիլ որեւէ ճակատագրականութիւն եւ չի՛ կրնար հաշտուիլ այսքան անողոք իրողութեան»:

Մարք, բոլորովին անձնատուր, զինք անէացնող պատկերներու զարհուրանքին, կը հեծկլտար միշտ, առանց անդրադառնալու, թէ ես տակաւին տեղեակ չէի իր ցաւերու էութեան: Կարեկցութիւն չըյայտնեցի: Սպասեցի, որ հանդարտի, վերադտնէ՝ պատմութիւնը ամբողջացնելու ուժը:

Թաշկինակը հանեց, դէմքը չորցուց, երեւի պառկելէ յոգնած, նստեցաւ կըրկին եւ, այս անգամ, ուղղակի ինծի նայելով շարունակեց.

- Դժբա՛խտ Ռոզին... Քոնսերվաթուարէ վերադարձին, ուսիկաններու եւ աւազակներու կրակէն խուսափելու համար, պատի մը կ՚ապաւինի: Ի՞նչ գիտնար թէ ընտրածը գնդակահարութեան դատապարտուածներու պատն էր: Կորսուած գնդակ մը մխուելու տեղ չի՛ գտներ եւ կու գայ մխրճուիլ անմեղ աղջկան կուրծքը»:

Գնդակը ստացող ենթակային պէս, Մարք կ՚ապրէր տռամին ամբողջ տառապանքն ու սարսափը: Կը դողար ձայնը եւ արցունքոտ բառերը կը խեղդուէին կոկորդին մէջ: Երբ դողը նուազեցաւ եւ քիչ մը հանդարտեցաւ, դիմեց իմ կարեկցութեան.

- Կը պատկերացնե՞ս ողբերգութիւնը, կ՚ըմբռնե՞ս անոր ահաւորութիւնը: Հիւանդատար կառքը չուշանար, բայց հիւանդանոց եւ բժիշկ, յարութիւն տալու չափ չեն մասնագիտացած տակաւին: Անօգո՛ւտ գործողութիւն: Մահամերձ Ռոզին, հազիւ ժամանակ կ՚ունենայ տրտընջալու.

«- Ես կ՚երթամ... կը մեռնիմ մա՛յր... դրկէ զիս վերջին անգամ... այլեւս պիտի չտեսնեմ քեզ...»: Աղջկան աղերսանքներուն չդիմացող մայրը, ուշակորոյս ինկաւ թեւերուս մէջ: Մէկ օրուան ընթացքին ծերացած էր սգաւոր կինը: Իմ վիճակը աւելի լաւ չէր: Իմ ցաւն ու կսկիծը կը հաւասարէին խեղճ մօր վշտին: Լացի ու ողբացի անոր հետ: Ես ալ հիւանդացայ:

«Տարաթներ վերջ սենեակէս աւելի, օրերս կ՚անցընէի Մակիի մօտ: Կը խօսէինք լուռ ու մունջ, երբեմն կցկտուր խօսքերով միայն կը ջանային զիրար մըխիթարել: Բայց կնոջ ակնարկը միշտ սեւեռած կը մնար դաշնակին վրայ: Հո՛ն էր միշտ, առյաւէտ լռած դաշնակը, գրակալին վրայ հաստատուած Վակնէրի մէկ գործով. այնպէս՝ ինչպէս թողած էր Ռոզին՝ մրցումի պատրաստուող իր ամբողջ եռանդը կեդրոնացուցած այդ տետրակներուն մէջ:

«Օր մը, իբրեւ թէ գիտ ըրած ըլլայի, հարցուցի երկչոտութեամբ.

«- Տիկին Մակի, աւելի լաւ չէ՞ որ ծախէք զայն:

Նախատեսածէս տարբեր ազդեցութիւն ունեցաւ հարցումս: Ըմբոստացաւ Մակիի հոգին. բաւական տհաճ նայուածք մը ուղղեց ինծի. ոտքի ելաւ, մօտեցաւ դաշնակին, երախայ մը շոյելու փափկութեամբ գգուեց դաշնակը եւ ըսաւ.

«- Հոգեհատորը ծախու կը հանուի՞ միթէ: Ան իմ հոգիիս մէկ մասնիկն է. իմ աղջիկս: Այս ստեղնաշարը իմ Ռոզինի մատներն են. անոր իւրաքանչիւրը իմ Ռոզինի սրտի տրոփիւնին մէկ նոթը: Այս կափարիչին տակ, այս տետրակներու իւրաքանչիւր տրցակին մէջ թաքնուած է Ռոզինի հոգին: Ան կենդանի է հոն. կ՚ապրի անոնց մէջ: Այդ դաշնակով գոյութիւն ունիմ ես. գլխուս մէջ հնչող անոր մեղեդիներու արձագանգով միայն կ՚ապրիմ ես: Մահաքունս անգամ պիտի օրօրուիմ անոնցմով...:

«Անցան ամիսներ: Օր մը նորէն զարկի դուռը: Տիժոնէն, կրկին եկած էր Մակիի եղբայրը: Հազիւ ներս մտած էի կինը վըրաս յարձակեցաւ.

«Ռոզի՞նը պղծելու եկար թէ իմ անկոզինը...: Ռոզին հոս չէ... ես ալ մարդու կարօտ չեմ...:

«Եղբայրը, երկու օր վերջ, Մակին փոխադրած էր Սէնթ-Անն եւ յանձնած բըժիշկներու խնամքին»:

×

Մարքի չափ իմ տրամադրութիւնս ալ փշրուած, ոտքի ելանք: Փոթորիկը ծայր տուած էր եւ անձրեւի կաթիլներ սկսած էին թափուիլ: Եւ երբ պանդոկ հասանք, հագուստով ծով նետուածի կերպարանք ունէինք: Տեղատարափը մեր ոտքերէն աւելի արագ ճամբայ կտրած էր:

Ապաքինման օրերը հասան վախճանի, բայց Մարքի եւ իմ բարեկամութիւնը մընաց անխախտ, որովհետեւ փոխանակած էինք Փարիզի մեր հասցէները:

ԼԵՒՈՆ ՍՈՓՈԿԼԵԱՆ

ԴԻՄԱԿԱՀԱՆԴԷ

Կեանքի աւելորդաբանութենէն հեռու՝
Հակիրճ ու վերջնական խօսքը մահուան:
Ուշադիր հետեւեցէ՛ք խօսքերուս:
Ես ալ՝ կամաց, ու կամաց աւելի,
Որովհետեւ ժանի կը մօտենանք
Ընթացքը կը դանդաղի, ես սակայն
Ճշմարիտին իմ հետամուտ, ահա,
Մէկ խօսքով կամ մէկ նախադասութեամբ, -
Կեանքի դիմակներով բազմաբազում,
Ահ, չեմ գիտեր ինչո՞ւ, ըսել կ՚ուզեմ
Կարելի չէ թուել, ու մէկ առ մէկ...
Դուք ալ գիտէք անշուշտ, կը գիտակցիք՝
Ըստ անձին, անցքին, քմայքին նոյնիսկ,
Երբեմըն չոր, բռնազբօսիկ, ձախող,
Երբեմն ալ յաջող, առաձգական, թաց,
Մեր էութիւնը կը ջանանք ծածկել,
Բայց պահը մահուան ամենախօս է:
Քանդակագործութեան ուսանող, հա,
Հրամեցէ՛ք խնդրեմ, պարոն, այս կողմէն,
Ձեր հայրը, ողբացեալը, տակաւին
Կրնայ սպասել: Կը հասկնաք: Ահա, -
Ճշմարտութեան տաճարըս ... նկանեան:
Ահաւասիկ դէմքը նուրբ ու բարակ,
Զգոյշ զննեցէ՛ք շրթները քաշուած,
Եւ անտամ խոր խոռոչը քթին,
Ժպիտ մը որ կորսուածը կու լայ,
Ի՛նչ յոգնութիւն իգական, անցեալի
Վարոցներէն յետոյ, օ, ցանկալի,
Էութիւնը՝ երկիրներու առաջ
Իր ծոցը լայն բացած Նափոլէոնի:
Հիազարհուր գայթակղութիւնը, օ,
Մահուան - դող մը անցաւ ձեր ուսերէն:
Բայց ի՞նչ կրնան ընել լոյս - ստուերով
Կապուած դիմակները մահուան, բացի
Ճշմարտութիւնը աղաղակելէ:
Կը վախնա՞ք ձեր հօր պատգամէ՞ն հատու:
Հոգ մի՛ ընէք: Քանի կաւն է կակուղ...:
Թէ ինչպէս կ՚աշխատիմ, պիտի տեսնէք
Քիչ յետոյ, համբերել գիտցէք սակայն,
Մենք ալ կը դիտենք ու կ՚անցնինք արդէն:
Ջնջեն թող ձեզ մատներս մամռոտ
Ու դէմքս դեղին, կարող եմ ես դեռ:
Դիտեցէ՛ք դիմակն այս, ձեռակերտըս:
Պատմական դէմքերու հաւաքածոն,
Թէեւ սրտիս ինկածէս սիրելի,
Նայեցէք, - Վերազանօ, Քոցբիլի,
Շթրաուս, Նըժինսքի, Ջոփ, Քապասըրէս, -
Իմ գործերս սակայն բոլորովին
Տարբեր տեղ մը ունին, բնական է:
Դիմակն այս, - ճակատը բարձըր, փայլուն,
Բայց շրթները նեղ ու նողկալի,
Հանճարն է՝ մազիլներ բուսած ծակըի,
Լէշեր յօշոտեց ընդմիշտ ... կը բաւէ
Արհամարհէ՛ք ուսերով ձեր ոսկրոտ:
Կայմանըման քիթով անառազատ,
Այտերուն փոթորկոտ ովկէանին մէջ, -
Սա դէմքը՝ միամիտ յոյսը կանգուն:
Քիթերնէդ կը դիտէք, քանդակագործ, -
Աւելորդաբանութիւններէն մին
Ըստ քմայքի առնող, ըստ բախտի ալ,
Ցետոյ՝ արուեստ, ստեղծագործութիւն,
Թափանցում խորիմաստ, վաւերական
Վկայութիւն դարու: Ձեր կեղծիքին
Անծանօթ չենք, հարազատները երբ
Ուզեն, յոգնութիւննիս հատուցանել
Պատրաստ են երբ, գիտենք զմելիով
Քրքիջը ժպիտի վերածել նուրբ,
Թուլութիւնը մտքի՝ անդորրի խոր,
Շուայտ շրթները՝ ծոմապահ վարքի...
Բայց ձգեցէք այդ կոյտը, մի խառնէք:
Ինչ կը նայիք ապուշ - ապուշ. ես չեմ:
Ուրեմն հայրըս է: Կրցաւ նոյնիսկ
Մահը խաբել: Սակայն ո՛չ զիս, աւաղ:
Ձեր կեղծիքին դիմեցի: Դիւրին էր.
Բերնէն առի, թափեցի կզակին
Եւ ... արարեցի, - փախուստն իր հազիւ
Աւարտած, կամ զբաղած տակաւին,
Կզակին ալ վըրայ, ու ներսը դեռ
Մաղձ ու ձախողութիւն, փախելու տենչ
Անվերջ բոլորին վրայ, ամէն տեղ,
Ձեր ալ վըրայ...:

Կը ներէք:

Կը ներէք:

Լա՛ւ, երթա՛նք: Հանգուցեալը կը սպասէ:
Ապրեցէ՛ք դուք կեանքը ձեր, ես այստեղ,
Գտած յաւակնութիւններէն կեանքի,
Ճշմարտութեան հոսանքներուն մէջտեղ,
Բայց միշտ նոր աղբիւրներու հետամուտ ...

ՎԱՐԱՆ ՈՒԺ

16 - 2 - 1985

Imprimé sur les Presses du Journal «HARATCH» — 83, Rue d'Hauteville - 75010 Paris Commission Paritaire: N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՅՈՒՆԻՍ
2

DIMANCHE
2 JUIN
1985

LE NUMERO : 3,00 F

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

Թիւ 95

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE - FONDE EN 1925
83, Rue d'Hauteville — 75010 Paris
Directrice: Arpik Missakian

Tél.: 770.86.60 — Telex: HARATCH 280 868 F
C.C.P. Paris 15069-82 E — 51027317 A R.C. Paris

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար· 500 Ֆ· - Վեցամսեայ : 260 Ֆ·
Արտասահման : Տար· 550 Ֆ· - Հատը : 3,00 Ֆ·

60րդ ՏԱՐԻ — Թիւ 15.975

Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN

60e ANNÉE — No 15.975

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՍՕՐ

Գրեց՝

ԽԱՉԻԿ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ

1984-ի Նոյեմբերին ԱՄՆ-ու մէջ լոյս տեսաւ գիտական տարեգիրքի մը առաջին համարը, որ կարեւոր նոր հանգրուան մըն է ամերիկեան եւ նոյնիսկ համաշխարհային հայագիտութեան զարգացման ընթացքին մէջ: Հրատարակութիւնն է 1974-ին հիմնուած Սոսայըթի փոր Արմինիըն Սթադիզ (ՍԱՍ) միութեան (Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններու Ընկերութիւն) որ կը միկտեղէ Ամերիկայի ակադեմական աշխարհին մէջ հայագիտական դասաւանդ տանող համալսարանականները, ապա նաեւ անոնք, որոնք լուրջ աշխատանք կը տանին նոյն մարզին մէջ, ակադեմական ծիրէն դուրս: Տարեգիրքի հրատարակութեան ծախքերը հոգացած է ՀԲԸՄ - Ալէք Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամը:

Այս տեղեկագրական յօդուածը գրի առնեմ նախ՝ որովհետեւ հատորը կը պարունակէ բազմաթիւ մասնագիտական յօդուածներ, որոնք եթէ մատչելի կերպով ներկայացուին հայ ընթերցողին, կրնան հետաքրքրել զայն եւ նոյնիսկ դաստիարակչական դեր խաղալ անոր մտաւոր կեանքին մէջ: Ապա՝ պէտք է նշել որ բոլոր յօդուածները գրուած են անգլերէնով, ինչ որ տրամաբանական է, քանի միութեան նպատակն է հայագիտական աշխատանքը ներկայացնել ամերիկացի ակադեմականին: Ակամայ արդիւնքն ա՛յն է սակայն՝ որ անգլերէնին անծանօթ սփիւռքահայ ընթերցողը կրնայ անտեղեակ մնալ նման տարեգիրքի մը պարունակութենէն: Եւ ուրեմն կը ստեղծուի վտանգ մը՝ որուն մէջ ամերիկացի մասնագէտին շատ աւելի մատչելի կ'ըլլայ գիտական տեղեկութիւններ, հայ մշակոյթի մասին, քան՝ հայութեան մեծամասնութեան: Նման վիճակ մը «մեղմացնելու» հաճոյքութեամբ գրի կ'առնուին այս տողերը, ուր կ'ուզեմ ներկայացնել իւրաքանչիւր յօդուածագիր եւ, ամփոփ ձեւով, բազմատեսակ յօդուածներու պարունակութիւնը:

Տարեգրքի հմուտ խմբագիրն է Փրոֆ· Աւետիս Սանճեան: Լոս Անճըլըսի մէջ գտնուող Իւնիվերսիթի օֆ Քալիֆորնիա համալսարանի «Նարեկացի»-ի անունը կրող հայագիտական ամպիոնի փրոֆէսէօրն է ան, ինչպէս նաեւ հիմնադիրներէն մէկը՝ Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններու Միութեան: Իր ճիւղն է գրականութիւնը, մանաւանդ՝ միջնադարեան ու դասական գրականութիւնը, սակայն իր աշխատասիրութիւնները կ'ընդգրկեն արդի հայ արուեստն ալ: Այս մարզին մէջ խմբագրած է մեծածաւալ ու թանկագին հատոր մը՝ Թէքէեանի նամականին (Տե՛ս Մ· Նշանեանի գրախօսականը, «Յառաջ - Միտք եւ Արուեստ, Յունիս, 1984):

Իր հակիրճ ներածականին մէջ, Փրոֆ· Սանճեան կը նկարագրէ ՍԱՍ-ի զանազան հրատարակութիւններն ու գործունէութեան մարզերը, եւ կ'ընդգծէ թէ տարեգիրքը կը պարունակէ եւ պիտի փափաքէր որ միշտ բաց ըլլայ հայագիտական բոլոր մարզերուն մէջ կատարուած ուսումնասիրութիւններու, - պատմութիւն, լեզու, գրականութիւն· ինչպէս նաեւ ընկերային, քաղաքական ու տնտեսական կեանք: Ապա կը թուարկէ այն զանազան հրատարակութիւնները՝ զորս լոյս ընծայած է ՍԱՍ-ը, - մատենագրական, պարբերաթերթ, ակադեմական գործունէութեանց լրատու եւ մասնագիտական երկար յօդուածներ, որոնք զատ պրակներով լոյս տեսած են, - օրինակ՝ Ծիածան Այվազեանի աշխատասիրութիւնը, նուիրուած ամերիկեան համալսարաններու դրադարաններու հայագիտական հաւաքածոներուն· Ռապըրթ Մկրտիչեանի մանրակրկիտ Հաշուեկշիռը, ամերիկահայութեան եկեղեցիներու մասին· եւ Ռ· Ուիլքինսընի «Ներածական Նախա - Քրիստոնէական Հայաստանի Պատմութեան» աշխատասիրութիւնը:

Տարեգրքի յօդուածները դասաւորուած են ժամանակագրական կարգով: Առաջինին նիւթն է «Հնագիտական Պեղումները Սովետական Հայաստանի մէջ»: Հեղինակը Հայաստանէն է, Բագգէն Առաքելեան, որ վարած է Գառնիի պեղումներու մեծ մասը: Ան նախ կուտայ պատմական ընդհանուր ակնարկ մը, 1926-էն ի վեր հայ եւ ռուս հնագէտներու կատարած պեղումներուն, - Արմաւիր, Գեղարդ, Վաղարշապատ, Ամբերդ, Դուին, Արտաշատ, Կարմիր Բլուր, Գառնի, Էրեբունի, Լճաշէն: Կը հաստատէ որ, 40·000 տարի առաջ մեր բարձրավանդակը ունէր քարի դարու յատուկ մշակոյթ: Մօտ 5·000 տարի առաջ հաստատուած էր պղինձի եւ պրոնզի մշակոյթ (Շէնգաւիթի պեղումներ): Ն· Ք· 2200 - 1400 թուականներու ընթացքին (ուրեմն մօտ 3500 տարի առաջ) հայկական բարձրավանդակի հովիտներու եւ դաշտավայրերու զանազան ցեղերն ու հաւաքականութիւնները կ'օգտագործէին միեւնոյն նիւթերն ու առարկաները: Զենք գիտեր թէ որքա՞ն մօտէն ազգական էին իրարու, որքա՞ն տարածուած էր մէկ լեզու եւ անոր զանազան բարբառները, սակայն կրնանք հաստատել որ ընդհանրացած էր մէկ նիւթական մշակոյթ, եւ գոյութիւն ունէր առեւտուր, թէ՛ շրջաններուն միջեւ, թէ՛ ալ մօտակայ երկիրներու հետ:

(Շար·ը Դ· էջ)

LE FAUTEUIL D'ORCHESTRE

par

Edouard EXERJEAN

La Renaissance a définitivement établi les bases de l'art polyphonique. Aucun compositeur inspiré par cette forme d'écriture ne peut nier son influence. Komitas n'as pas failli à cette loi du genre qu'il a enrichi d'une inspiration authentique et d'une connaissance très fouillée. Le concert donné par la Chorale Sipan-Komitas en l'Eglise Saint-Louis-en-l'Ile a prouvé, s'il en était besoin, la place qu'occupe l'œuvre de Komitas dans l'histoire de la musique.

Ayant assimilé tous les styles, les modes grégoriens et orientaux, ayant parcouru, comme Bartok, les provinces arméniennes pour y recueillir les mélodies populaires, Komitas a doté le chant choral de partitions admirables et encore méconnues. Son nom doit figurer aux côtés des plus grands polyphonistes, car, dépassant le simple fait national, il a marqué son œuvre d'un sceau universel qui la place parmi les toutes premières.

Dans le programme présenté par la Chorale Sipan-Komitas où figuraient des chants d'inspiration à la fois religieuse et profane, on a pu apprécier la qualité de cette formation composée d'hommes et de femmes qui mettent leur amour de la musique au service d'un compositeur qui n'a plus de secret pour eux. Les voix, belles, amples, expressives, détaillent à merveille chacun des morceaux. Garbis Aprikian les façonne avec autant de science que d'intensité. La Chorale Sipan-Komitas mérite de porter aux quatre coins du monde ce répertoire dont il est un serviteur privilégié.

On ne saurait passer sous silence l'excellence des solistes parmi lesquels Sonia Nigoghossian. Son beau talent fait d'émotion et de musicalité lui permet d'aborder avec autant de bonheur les airs de concert que les grands rôles lyriques.

×

On connaît mal le théâtre de Goldoni. Hormis six ou sept titres passés à la postérité. dont *«La Locandiera»*, *«Les Rustres»* et *«La Trilogie de la Villégiature»*, on ignore que ce vénitien a laissé près de deux cent pièces de genre différent : le tragique y côtoie la farce tout autant que la comédie de mœurs, la bouffonnerie ou le mélodrame. Invité par le Théâtre Italien établi à Paris, Goldoni s'installe le 26 Août 1762 dans la capitale française. Il y mourra le 6 Février 1793.

Avec *«L'Impresario de Smyrne»*, écrit à Venise en 1759, Goldoni s'attaque au monde du théâtre et plus précisément à celui de l'opéra. S'il dénonce les tractations auxquelles se prêtent les organisateurs de spectacle, il caricature surtout le milieu lyrique à travers trois personnages de chanteuses rivalisant de suffisance et d'incompétence et celui d'un chanteur ridicule à souhait.

La Comédie Française a confié à Jean-Luc Boutté le soin de mettre en scène cette comédie toute de finesse et d'observation. Malgré un rythme parfois un peu lent, son travail remarquable met judicieusement en valeur la verve satirique de cet *«Impresario de Smyrne»* (*). De plus, les très beaux décors (des panneaux qui évoquent avec une luxueuse sobriété chaque lieu de l'action) et les costumes d'un raffinement et d'une élégance rares qu'on lui doit. tout autant que les beaux éclairages de Joël Pitte, contribuent au succès de cette représentation très réussie pour laquelle les Comédiens Français déploient tout le savoir - faire qu'on leur connait.

×

Au Théâtre des Arts - Hébertot, Jean - Laurent Cochet donne *«Doit-on le dire?»* de Labiche. C'est un régal permanent. Une troupe endiablée court, danse, va, vient et chante au rythme infatigable de la mise en scène bondissante de Jean-Laurent Cochet, ici tellement à son affaire. Voilà Labiche à sa vraie place. Courez applaudir ce spectacle ivre chaque soir d'humour et de fantaisie.

×

Feydeau triomphait au début de la saison au Palais - Royal avec *«Le Dindon»* qui poursuit sa prestigieuse carrière. Il récidive avec un égal bonheur aux Bouffes - Parisiens où *«Tailleur pour Dames»* fait salle comble. Et pour cause. Voici une pièce méconnue dans la lignée des plus grands succès de Feydeau. On y retrouve toutes les ficelles propres à leur auteur avec cette prédilection plus que jamais évidente pour l'imbroglio. On ne peut pas raconter les aventures du Docteur Moulineaux qui, pour avoir perdu ses clefs au Bal de l'Opéra et échapper aux soupçons de son épouse, se voit contraint de devenir *«Tailleur pour Dames»*. Irrésistible, énorme, hilarante, cette comédie consacre Pierre Arditi, comédien hors pair, truculent, aussi crédible dans le mensonge que consterné dans la vérité, tenant deux heures durant le rythme inaltérable de cette pièce aux rebondissements multiples. Epreuve d'endurance pour les comédiens, tous parfaits, qui, visiblement, se délectent. On ne peut qu'applaudir la mise en scène fulgurante de Bernard Murat, les sobres décors de Pace et les costumes signés d'Yvonne Sassinot de Nesles. Une réussite sans réserve.

■

(*)*Très finement traduit par Dominique Fernandez.*

Fonds A.R.A.M

ՈՒՂՂՈՒՄԻ ՄԸ ԱՌԹԻՒ

Գրեց՝

Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

Ս. Նովա, Հայերէն խաղեր (1) հատորը աշուղի գործին 20երորդ հրատարակութիւնն է 1852էն ի վեր, երբ Գ. Ախվերտեան կը հրատարակէր զայն առաջին անգամ: Նոր հրատարակութիւնը պատրաստուած է Հ. Բախչինեանի կողմէ, որ գրած է յառաջաբանը, ծանօթագրութիւնները եւ ընդլայնուած բառարանը, այնքան այլեւս անհրաժեշտ Ս. Նովայի իմացումին համար: Հատորը նախապէս ծանօթ էջերու վերարտադրութիւնը չէ բարեբախտաբար, թէեւ կը մեկտեղէ աւելի քան դարու մը «սայաթ - նովագիտութեան» արդիւնքները, զանոնք, ի հարկին, խնդրականացնելով: Բախչինեան պատւոր գաղափարը ունեցած է տալու նաեւ 37 տարբերակներ, բանաստեղծի որդի՝ Օհանի արտագրումներէն, որոնք ըստ երեւոյթին կը բխին աշուղի ձեռագրէն տարբեր արխիւներէ եւ կրնան ալ ունենալ «հեղինակային» հիմունք:

Հրատարակիչը վերջապէս վերստին քննած է Սայաթ Նովայի ձեռագիր մատեանը եւ տաղերը ներկայացուցած է «մի շարք տեքստային եւ տաղաչափական շտկումներով»: Աղբիւրներուն վերադարձը միշտ ալ անհրաժեշտ գործ մըն է, սովորական դարձած տարընթերցումներն ու սխալները ուղղող, կամ առաջարկող ձեռագրի որոշ «կասկածելի» տողերուն մէկ նոր մեկնաբանութիւնը:

Եղածը բանասիրական աշխատանք մըն է Հայկ. Գիտութիւններու Ակադեմիայի վարկով պսակուոր: Պիտի չձեռնարկեմ անոր ամբողջի քննութեան, ուր շատ բան կայ գովելի: Անշուշտ այն ընթերցողը, որ վարժուած է ունենալու իր ձեռքին տակ Մորուս Հասրաթեանի հատորը, պիտի ափսոսայ որ չեն վերահրատարակուած վրացերէն եւ ատրպէյճաներէն տաղերուն թարգմանութիւնները: Ինչ որ պակաս մըն է:

Զիս հոս հետաքրքրողը «տեքստային եւ տաղաչափական» աւանդական դարձած ուղղում մըն է, որ կը գտնեմ անտեղի չեղում բնագրէն: Տաղաչափական շտկումը կը վերաբերի Ս. Նովայի դիւանը բացող հանրածանօթ տաղին, քամանչայի ձօնին եւ մասնաւորաբար անոր առաջին տան երկրորդ տողին.

Ամեն սազի մեչըն գօված, դուն թամամ
 տասն իս, քամա՛նչա,
Նաքազ մարթ քիզ չի կանա տեսնի՝ դուն
 նըրա պասն իս, քամա՛նչա,
Ղա՛ստ արա՝ էՙլ լաւ օրերուն էդիւըն
 հասնիս, քամա՛նչա.
Քիզ ինձնից ո՞վ կանա խըլի՝ աշուղի
 բասն իս, քամա՛նչա:

Տաղին հիմնական չափը երկմաս 16 վանկնոց տողն է (2 × 8), իր ներքին հատածներով (2 × 4), որուն խիստ կարգը խախտուած է բազմիցս քերթուածի երկայնքին, հետեւանք հաւանաբար երաժշտական տարրի պահանջած ճկունութեան: Հատածային խախտումները սովորական են մեր միջնադարեան եւ աշուղական գոյգ բանաստեղծութեանց մէջ, ուր հաւասար երկարութիւն ունեցող հատածներու համակարգը տակաւին չէ պաշտօնականացած: Բայց վերի քառեակին մէջ հատածային խախտումէ մը աւելի բան մը կայ, որովհետեւ երկրորդ տողը ունի 17 վանկ:

«Նաքազ մարթ քիզ չի կանա տեսնի՝ դուն նըրա պասն իս, քամա՛նչա»

ուր տողասկիզբին խսկական խճճումի մը կը հանդիպինք, քերթուածին այդ մասը արձակի վերածող եւ զայն վիրաւորող:

Քերթուածի ընդարձակ ծանօթագրութեան մէջ, որ ինքնին յօդուած մը կը կազմէ, Բախչինեան կը գրէ տողին ամբողջ պատմութիւնը, համադրելով բանասէրներուն կարծիքները, վարանումները, նշելով առաջարկուած ուղղումները: Ահա այդ պարբերութիւնը.

«2րդ տող. Նաքազ մարթ քեզ չի կանա տեսնի - այստեղ մէկ աւելորդ վանկով խախտուել է տողի չափը: Օհանի ձեռագրում այդ աւելորդ վանկը վերացուած է քիզ բառի հաշուին՝ Նաքազ մարթ չի կարող տեսնէ: Նման շտկում է առաջարկել նաեւ Ն. Աղբալեանը («Նաքազ մարթ չի կանա տեսնի...» - ՆԱ, 155): Սակայն այս ձեւով էլ, ինչպէս նկատել է Մ. Հասրաթեանը, խախտւում է մտքի որոշակիութիւնը. «Երգիչն ասում է քամանչային թէ Նաքաղ մարդը, այսինքն՝ սոր, չընչին արարածը քեզ չի կարող տեսնել (= զգալ, հասկնալ, ունենալ), դու նրա համար պաս ես արգելուած ես, նրան անմատչելի ես, բայց որոշիչ ն յօդի պակասը մարդ բառի վերջում եւ քիզ դերանուան բացակայութիւնը երկրորդ տարբերակում խախտում են տողի իմաստը: Կանա բառը հեղինակի ձեռքով գրուած է կնա, գուցէ, գիտաւորեալ, որպէս զի աւելորդ վանկի վրայից սահի երգող - արտասանողը, բայց գրանով մի նոր խախտում է ստացւում» (ՄՀ, 233): Իր ժողովածուի առաջին հրատարակութեան մէջ Մ. Հասրաթեանը մտցրել է կնա բառը, բայց դա, նրա խոստովանութեամբ, «կեանքում անօգուտ անցաւ»: Յետագայում. «գերադասեցինք մարթ բառը որոշակի դարձնել ն-ով և հանել կնա - կանա բառը, թէեւ կարող է նոյնիսկ առարկող գտնուի, որ կանա- կարող-ը հեղինակը խստացնելու, ուժեղացնելու համար է գրել» (ՄՀ, 233): Յիրաւի առարկելով Մ. Հասրաթեանի այս շտկմանը, գտնում ենք, որ կանա-ն իսկապէս հեղինակը իմաստն աւելի որոշակի դարձնելու, սաստկացնելու համար է գրել, ուստի եւ մենք հեղինակային ձեւը թողնում ենք անփոփոխ: Վանկային նմանօրինակ խախտումներ երգիչը թոյլ է տուել նաեւ իր մի քանի այլ խաղերում (հմմտ. խաղ 20, տող 9), որոնք սակայն, յատկապէս երգուելիս, նկատելի չեն» (էջ 137 - 138):

Այս նշումէն կ'իմանանք, որ վրացատառ բնագրին մէջ՝ տողը կը ներկայացնէ սա պատկերը.

«Նաքազ մարթ քիզ չի կնա տեսնի՝ դուն նըրա պասն իս, քամա'նչա» (2): Ուրեմն՝ ոչ թէ կանա, այլ կնա (կրճատուած՝ կարենալ - կրնալ): Այսպէս գրուած, առանձին, կնա-ն երկվանկ է, ներառնելով սուղ ըթ-ը: Ինչ որ անընդունելի կը թուի բանասէրներուն, թերեւս անոր համար, որ Ս. Նովա կը չեղի իր իսկ կողմէ, նոյն քերթուածին մէջ գործածած կանա բայաձեւէն: Թէ կանային վերածումը կնայի գիտաւորեալ է, ո'չ մէկ կասկած: Պիտի տեսնենք ինչո՞ւ: Սակայն բանասէրներու առաջարկած «ուղղումը» կ'արտադրէ անտեղի արձակունակութիւն մը, որ ընթերցող ականջը կը վիրաւորէ:

Արդար մտահոգութենէ մեկնելով բանասէրները նման ուղղումներ կ'ընեն, երբեմն բսելով - երբեմն լռելով: Այս պարագային կը թուին չլսել տողը, ուր կնան փաստօրէն առանձին չէ, այլ մաս կը կազմէ բայի ժխտականին. չի' կնա: Արդ՝ դժուա՞ր է այս բայը կարդալ եւ արտասանել չիկ - նա, եւ հատուածը. չիկ - նա տես - նի, այսինքն՝ չգրուած ըթ-ի ամբողջական սղումով: Որով չի կնա-ն կը դառնայ երկվանկ: Ասիկա բանաստեղծական ազատութիւն մըն է, որ հնարաւոր է ժողովրդական բարբառներու նման կրճատումներու յիշողութեամբ:

Հայոց լեզուի տաղաչափական եւ առոգանական օրէնքներու համաձայն բառասկիզբի բաղաձայն մը յաճախ «ընականօրէն» կը կցուի, կը կապուի նախորդ բառի վերջին, ազատ ձայնաւորին, ինչպէս որ բառավերջի բաղաձայն մը կը կապուի յաջորդ բառի ձայնաւորին, երբ բառը կը սկսի ձայնաւորով: Բանաստեղծութեան մէջ ծանօթ պարագայ է բառավերջի յօդին անցումը յաջորդ բառին հատուածով բաժնուած կամ ոչ (Թէքէեանի «աղւորն ան է յաւիտեան որ անցաւ օր մը քովէդ» տողը կ'արտասանենք աղուոր - նա - նէ, եւայլն եւ ոչ ընաւ՝ աղուորն - ան - է): Նոյն օրէնքին համաձայն է որ էական բայի, ներկայի եզակի առաջին եւ երկրորդ դէմքերու եւ յոգնակի առաջին եւ երրորդ դէմքերու է-երը կը դառնան Է, կրելով նախորդ բառի բաղաձայնը: Ես եմը կ'ըլլայ ե - սէմ:

Եթէ Ս. Նովայի ականջը կ'ընդունի չի կանային վերածումը չիկ - նայի, պատճառը այն է, որ կը լսէ լեզուին այս կարողութիւնը եւ պէտք չունի բանասիրական ուսման զայն իրագործելու համար: Ս. Նովա գիտէ, որ չի կնա տեսնի հատածին մէջ՝ բայի ժխտը վերջին վանկէն կ'անցնի առաջինին. ո՛չ թէ չի կնա՛, այլ չի՛կնա, ինչ որ աւելի հանդուրժելի կը դարձնէ ենթադրեալ ըթ-ին սղումը եւ միջբառային կապը:

Այս բոլորէն կը հետեւի այն որ բանասէրներու առաջարկած չի կանա տեսնի շտկումը բնագրի աղաւաղումի կ'առաջնորդէ մեզ եւ ոչ վերականգնումի: Այն առարկութիւնը թէ չի կնան անհասկնալի է, չափազանց կրճատեալ, տեղին պիտի նկատուէր, եթէ Ս. Նովայի տողերը ընդհանրապէս ըլլային քերականական պարզութեան ու ճշգրտութեան նմոյշներ: Ինչ որ չեն: Որովհետեւ... բանաստեղծութիւն են, ամէնէն առաջ: Ամէն պարագայի՝ տողը պայծառ դարձնելու յարգելի ջանքը կ'արտադրէ արձակունակութիւն, երբ փաստը կայ, որ բանաստեղծը ուզած է խուսափիլ անկէ, սեղմելով խօսքը:

Ձեռագրի վերականգնումները ի հարկէ անհրաժեշտ եւ նոյն ատեն դժուար աշխատանքներ են: Բայց ոչ անմեղ: Հարցը այն է թէ ինչո՞ւ ձեռագրային փաստը անդադար կը հերքուի յանուն չես գիտեր ո՞ր ճշմարտութեան: Բանասէրները ունին անշուշտ գրչութեան վրիպակները եւ երբեմն՝ աշուղի ուղղագրական եւ քերականական գիտելիքներուն սահմանափակութիւնը: Բայց արդեօք իսկապէս ծանօ՞թ են Հայոց լեզուի տաղաչափական գաղտնիքներուն: Անգիր օրէնքներուն: Փաստ է որ չեն լսեր մեր լեզուն: Կարծես մոռցած ըլլան, որ լեզուն կը խօսուի, եւ խօսուող լեզուին մէջ անոր մասերը որոշ ձայնային յարաբերութիւններ ունին: Կապեր ունին: Արդ՝ խօսուող լեզուին մէջ՝ բառ կոչուածը վերացական գոյութիւն է, իբրեւ բոլորովին առանձին, ինքնաբաւ «գոյացութիւն»: Կարծել, որ բառի մը սահմանները կը կենան անոր բառարանային ձեւին մէջ կամ խոնարհման ու հոլովման՝ գիտակցութեան համար ծանօթ ու ամբողջ կերպերուն, կը նշանակէ զոհը ըլլալ լեզուագիտական վերացականութեան մը, մոռնալ նախադասութեան ուժականութիւնը, եւ զայն կրող գիտութ մը, որ ամբողջութիւն մը կը տանի իր ետին: Ուստի՝ լեզուին մէջ ձայնային, վանկային, բառային, շեշտային տարրերը ունին համադրական նկարագիր: Կը բաւէ քիչ մը լսել մեր լեզուին, Հայոց լեզուին թաւալը խօսողներու բերնէն, նկատելու համար որ բառերը կը կապուին, կը հակադրուին իրարու վրայ, իրենց վերջերն ու սկիզբները կը ձայնափոխուին:

Այս նկարագիրը աւելի շեշտաւորուած է բանաստեղծական տողի, կամ ոտանաւորի մը մէջ, ուր լեզուին միջբառային կապերը, ձայնաւորներու եւ բաղաձայններու յարաբերութիւնները կրուած են տողային կառոյցէն: Ոտանաւոր տողը ազատաչափ կամ ոչ- կառուցում մըն է: Աշուղական բանաստեղծութեան մէջ տողի համադրական եղրը ընդգծուած է նախայանգերով, Ս. Նովայի մօտ՝ կան իսկական համադրական յանգեր, որոնք երկու «բառեր» կը մօտեցնեն իրարու. հասնիս. տասն իս, օրինակ: Այսպէս՝ ամէն մէկ տող կը կազմէ առանձին միաւոր մը, զայն մօտեցնող ժողովրդական առածին:

Համադրական կառուցման սկզբունքէն մեկնելով է որ կարելի է հասկնալ հատածային կանոնաւորութեան խախտումները: Վերոյիշեալ քառեակին մէջ, տողերու չորրորդ մասերը կ'աւարտին նոյն բառով, քամանչայով: Ոչ միայն: Որովհետեւ կան նաեւ ներքին յանգերը, որոնք ոչ միայն երկու բառեր կը կապեն, այլեւ երկու հատածներ.

«...դուն թամամ տաս/նիս, քամանչա
դուն նըրա պաս/նիս, քամա'նչա
էդիւըն հա'ս/նիս, քամա'նչա
աշուղի բա'ս/նիս, քամանչա»

Ոչ միայն բառավերջի յօդերը կցուած են հոս բայերուն, այլեւ երրորդ տողի հասնիս, շեշտի տեղափոխումով կխուած է:

Ոտանաւոր տողի յատկանշումը իբրեւ կառուցում, որքան ալ պարզ որոշադրուած է, իր հիմը ունի լեզուին մէջ: Խօսուող լեզուին արտասանողական բոլոր կարելիութիւնները փոխադրուած են ոտանաւոր տողին մէջ եւ ենթարկուած երկրորդ համադրման աշխատանքի: Ամէն անգամ որ ոտանաւոր տող մը արտասանողները կ'անտեսեն կառուցումը, այսինքն՝ ամէն անգամ որ կը մեկնին անոր մասերէն, ըստ կէտադրական օրէնքներու եւ իմաստի զանոնք անջատելով, կը հեռանան անխուսափելիօրէն տողի կառուցուածքէն: Ինչպէս կ'ըսէ Զարեհ Որբունի օրագրական էջի մը մէջ, տաղաչափութիւնը «արհեստական է». «Բնութեան աղեկնանիշ կարգը ՊՐՈԶԱՆ է, բանաստեղծութիւնը - մի'շտ հնարովի է, միշտ - սուբյեկտիւ... Ահա ա'յս է, որ պէտք է ամէնէն առաջ հասկնան մեր տնարոյս քննադատները...» (3):

Այլ խօսքով՝ ոտանաւոր տողը արդիւնք է բերանացի կամ գրովի մշակումի մը, ուրկէ կը ծնի կառուցումը: Ուրկէ նաեւ անոր մշակութային, արհեստական, ո՛չ բնական եղրը: Բայց այդ մշակումը, ամէն բանաստեղծի հետ, տեղի կ'ունենայ լեզուի մասնայատուկ լողութեան մէջ: Ի հարկէ, լեզուն խօսիլը բաւարար չէ զայն լսելու համար - թէեւ լողն է որ կը խօսի - ո՛չ ալ «երաժշտական» բառերու գեղահունչ ձայներու հաւաքումը համար ժէքն է լեզուի երաժշտութեան: Բանաստեղծներուն մեծ մասը «բառի փնտռուքին» անձնատուր՝ կանգ կ'առնէ անջատ բառի սահմաններուն, բոլորովին խուլ ցած՝ միջբառային միջոցին, ուր կը հնչէ լեզուն: Բանասէրէն մինչեւ քննադատ վարժարանէն՝ բեմ եւ մինչեւ քերթողի գիրքը չի լսուիր լեզուին ներքին բաղադրութիւնը, բաբախումը, խօսքը:

1.- Ս. Նովա, Հայերէն խաղեր, Երեւան 1984:

2.- Ուղղագրութիւնը եւ կէտադրութիւնը անշուշտ արդիականացուած են:

3.- Երկեր Զ., էջ 479:

Fonds A.R.A.M

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Իտալացի գրագէտը՝ Տինօ Պուծաթի ծնած է 1906-ին Պելլունօ: Իրաւաբանական ուսումներէ ետք, Միլանօ, կը նուիրուի գրականութեան եւ դեռ շատ երիտասարդ նախ քերթուածներ կը գրէ: 22 տարեկանին, թղթակից է *Քոռիէռէ տէլլա Սէռա*-ի Եթովպիա, ապա՝ պատերազմական թղթակից:

Գրականութիւնը արգելք չէ եղած, որ նաեւ նկարէ: «Թաթարներու անապատը», վէպ մը, որու ֆրանսերէն թարգմանութիւնը լոյս կը տեսնէ Փարիզ 1949-ին, մեծ յաջողութիւն կը գտնէ: Իտալական ժամանակակից գրականութեան մեծ դէմքերէն մէկն է:

Քն

Երբ Սթէֆանօ Ռէ տասներկու տարեկան եղաւ, որպէս նուէր խնդրեց հօրմէն, որ նաւապետ էր երկար ուղեւորութիւններու եւ տէր՝ գեղեցիկ առագաստանաւի մը, որ զինքն ալ հետը նաւարկութեան տանի:

«Երբոր մեծնամ, ըսաւ, կ'ուզեմ նաւարկել քեզի նման: Ու պիտի ղեկավարեմ նաւեր որոնք աւելի գեղեցիկ ու աւելի մեծ պիտի ըլլան քան քուկդ:

- «Աստուած օրհնէ քեզ, զաւակս», պատասխանեց հայրը:

Եւ քանի որ ճիշդ նոյն օրը առագաստանաւը պիտի պարզէր, տղեկն ալ հետը տարաւ:

Արեւոտ, հիանալի օր մըն էր ու ծովը խաղաղ: Սթէֆանօ որ երբեք նաւ բարձրացած չէր, երջանիկ կը վազվզէր կամուրջակին վրայ, կը զմայլէր առագաստներու բարդ գործողութիւններուն: Հազար մէկ հարցում կ'ուղղէր նաւաստիներուն, որոնք ժպտադէմ կուտային իր ուզած բոլոր բացատրութիւնները:

Անցնելով նաւուն յետսակողմը, տղեկը կեցաւ հետաքրքրուած, դիտելու բան մը որ ջուրին վրայ կը յայտնուէր պարբերաբար, նաւուն ծփանուտ հետքէն շուրջ երկու հարիւր մեթր բացութեան վրայ:

Հակառակ անոր որ նաւը բաւական արագութեամբ կը սուրար, բարենպաստ հովի մը առաջ մղուած, այդ բանը կը պահէր միշտ անփոփոխ հեռաւորութիւն մը: Եւ թէեւ չէր հասկցած թէ ինչ էր այդ, անսահմանելի զգացումով մը պաշարուած, տղեկը կը մնար հմայուած:

Հայրը, որ չէր տեսներ այլեւս Սթէֆանօն զոր ի զուր կանչած էր բազմաթիւ անգամներ, իջաւ նաւապետի իր խուցէն, եւ սկսաւ փնտռել զայն:

«Սթէֆանօ՛, ի՞նչ կ'ընես հոդ կանգնած, հարցուց վերջապէս տղեկը նշմարելով նաւուն յետսակողմը, աչքերը յառած ալիքներուն:

- Հայրի՛կ, եկուր նայէ՛»:

Հայրը եկաւ ու նայեցաւ ինքն ալ այն ուղղութեամբ զոր ցոյց կու տար տղան, սակայն ոչինչ տեսաւ:

«Սեւ բան մը կայ որ երբեմն կ'երեւի նաւահետքին վրայ, ըսաւ տղան, եւ որ միշտ մեզի կը հետեւի:

- Քառասուն տարեկան եմ, ըսաւ հայրը, կը կարծեմ թէ առողջ աչքեր ունիմ. սակայն ոչինչ կը նշմարեմ»:

Եւ որովհետեւ զաւակը կը պնդէր, գնաց առաւ իր հեռադիտակը ու նաւահետքին ուղղութեամբ զննեց ծովուն մակերեսը: Սթէֆանօ տեսաւ որ տժգունեցաւ ան:

«Ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ դէմքդ փոխուեցաւ, ըսէ՛, հայրի՛կ:

- Ո՜հ, երանի թէ մտիկ չընէի քեզի, գոչեց նաւապետը: Հիմա պիտի մտահոգուիմ քեզի համար: Այդ ջուրին երեսը յայտնըւողը որ կը հետեւի մեզի, բան մը չէ, այլ իրական Ք մը: Աս այն հրէշն է որ սարսափ կը պատճառէ աշխարհի բոլոր ծովերուն վրայ նաւարկողներուն: Շնաձուկ մըն է ահագին եւ խորհրդաւոր, աւելի նենգամիտ՝ քան մարդ արարածը: Թերեւս մարդ երբեք պիտի չգիտնայ այն պատճառները՝ որոնցմով ան կ'ընտրէ իր զոհը, ու անգամ մը այդ ընտրութիւնը կատարելէ ետք տարիներով կը հետեւի անոր, ամբողջ կեանք մը՝ եթէ հարկ ըլլայ, մինչեւ այն պահը, որ յաջողի զայն լափել: Եւ աւելի տարօրինակը այն է որ ոչ ոք կրնայ նշմարել զայն՝ եթէ ոչ ապագայ զոհը կամ անոր ընտանիքէն մէկը:

- Այս պատմածդ կատակ մըն է, հայրի՛կ:

- Ո՛չ, ոչ, ես երբեք տեսած չէի այս հըրէշը, սակայն այն նկարագրութիւններէն զորս այնքան յաճախ լսած եմ, կրցայ անմիջապէս ճանչնալ զայն: Պիզոնի մը վայել այդ ցռուկը որ միայն կը բացուի ու կը գոցուի ջղաձգօրէն, այդ ահարկու ակռաները...: Սթէֆանօ, մե՛ղք որ ոչ մէկ կասկած կը մնայ: Քն քեզ ընտրած է որպէս զոհ, եւ այնքան ատեն որ ծովուն վրայ գտնուիս՝ ան քեզ պահ մը իսկ հանգիստ չի թողուր: Լաւ մտիկ ըրէ, զաւակս, անմիջապէս նաւահանգիստ պիտի վերադառնանք ու դուն պիտի իջնես նաւէն. անգամ մըն ալ պիտի չմօտենաս ծովափին, ի՛նչ որ ալ պատահի: Պէտք է խոստանաս ինծի: Նաւաստիի ասպարէզը քեզի համար չէ, տղաս: Պէտք է հրաժարիս ատկէ: Է՛հ, ցամաքին վրան ալ կրնաս հարստութիւն դիզել»:

Այս ըսելով, անմիջապէս հրամայեց ետ դարձ մը ընել, վերադառնալ նաւահանգիստ, անակնկալ անհանգստութիւն մը պատրուակելով. իջեցուց տղան. յետոյ ինք մեկնեցաւ առանձին:

Խորապէս խռոված, տղան մնաց ծովափի աւազուտին վրայ, մինչեւ որ նաւը ամբողջովին անհետացաւ հորիզոնին վրայ: Որոշ հեռաւորութեան մը վրայ կը նշմարէր սեւ կէտ մը, որ կը յայտնուէր երբեմն. իր Քն էր ան որ կ'երթեւեկէր ջուրին վրայ, եւ յամառօրէն կը սպասէր իրեն:

Այդ վայրկեանէն սկսեալ բոլոր միջոցները գործադրուեցան պայքարելու համար այն հմայքին դէմ զոր ծովը կ'առթէր տղեկին: Հայրը զայն ուսանելու ղըրկեց ցամաքէն հարիւրաւոր քմ. ներս քաղաք մը: Եւ որոշ ժամանակ մը, Սթէֆանօ տարուեցաւ այս նոր միջավայրով ու չմտածեց ծովային հրէշին մասին: Թէեւ մեծ արձակուրդներուն կուգար տուն ու չէր կրնար արգիլել ինքզինք ծովափ վազելէ, հազիւ ազատ պահ մը գտած, տեսակ մը ստուգում կատարելու. բան մը՝ որուն անիրջութեան ու ծիծաղելիութեան համոզուած էր: Այդքան երկար ժամանակ ետք, եթէ նոյնիսկ իրողութիւն էին հօրը պատմածները, Քն հրաժարած պէտք է ըլլար զինք լափելէ:

Սակայն Սթէֆանօ ապշած մնաց. սիրտը ուժգին կը տրոփէր: Նաւահանգիստէն երկու, երեք հարիւր մեթր հեռուն, բաց ծովուն վրայ չարագուշակ կենդանին յամրօրէն կը լողար, մերթ գլուխը դուրս հանելով ջուրէն ու նայելով դէպի ծովափ, որպէս թէ ուզէր ստուգել թէ վերջապէս եկա՞ծ էր Սթէֆանօ:

Այնուհետեւ Սթէֆանոյի համար լուռ մտասեւեռում մը դարձաւ գուժկան այդ արարածին -որ իրեն կը սպասէր օր ու գիշեր- խորհուրդը: Հեռաւոր այն քաղաքին մէջ կը պատահէր որ գիշերուան մէջտեղը արթննար վրդոված: Ինք ապահով վայր մը կը գտնուէր, այո, հարիւրաւոր քմ.. նոց միջոց մը կը բաժնէր զինք Քէն: Այսուհանդերձ ան գիտէր թէ լեռներէ, անտառներէ, դաշտերէ անդին ծովային այդ արարածը կը շարունակէր սպասել իրեն: Նոյնիսկ եթէ երթար կեանքը շարունակելու ամենահեռաւոր երկիր մը, Քն զինք պիտի լրտեսէր ամէնէն մօտիկ ծովախորշէն, ճակատագրական անողոք վճռակամութեամբ մը:

Սթէֆանօ որ լուրջ եւ ուզածը գիտցող տղայ մըն էր, յաջողութեամբ շարունակեց իր ուսումը, դարձաւ չափահաս, գըտաւ լաւ վճարուող կարեւոր պաշտօն մը քաղաքի ձեռնարկութիւններէն մէկուն մէջ: Մինչ այդ՝ հայրը մահացեր ու հիանալի առագաստանաւը ծախուեր էր անոր այրիին կողմէ: Տղան այսպէսով ինքզինքը գտաւ կոկիկ հարստութեան մը տէրը: Աշխատանքը, բարեկամութիւնները, հաճոյքները, առաջին սէրերը. Սթէֆանոյի կեանքը լեցուն էր այնուհետեւ, սակայն եւ այնպէս Քին վերյուշը զայն կը չարչըրկէր կրկներեւոյթի մը նման որ չարագուշակ էր ու միաժամանակ հմայիչ եւ օր ըստ օրէ փոխանակ ջնջուելու, աւելի՛ ու աւելի կը շեշտուէր:

Որոշ է որ մեծ են աշխատասէր, հանգիստ ու խաղաղ կեանքի մը պատճառած բաւարարութիւնները, սակայն գերազանց է անդունդի մը ձգողութիւնը: Հազիւ քըսաներկու տարեկան էր Սթէֆանօ երբ հըրաժեշտ տալով քաղաքի իր բարեկամներուն ու հրաժարելով պաշտօնէն, եկաւ ծնած քաղաքը ու մօրը հաղորդեց թէ պիտի շարունակէր հօրը արհեստը: Կինը, որուն ոչինչ յայտնած էր Սթէֆանօ խորհրդաւոր կենդանիին մասին, ուրախութեամբ լսեց անոր որոշումը: Քաղաքին սիրոյն իր զաւկին ծովը լքած ըլլալու պարագան խորքին մէջ իրեն միշտ թուած էր տեսակ մը դասալքութիւն՝ հանդէպ ընտանեկան աւանդութիւններուն:

Ու Սթէֆանօ սկսաւ նաւարկել, ցոյց տալ ծովայինի յատկութիւններ. յոգնութեան դիմադրականութիւն, անվեհերութիւն: Կը նաւարկէր անդուլ, անդադար ու իր նաւուն թողած հետքին մէջ գիշեր ցերեկ քարշ կու տար Քն: Հոն էր իր անէծքն ու դատապարտումը, գիտէր, սակայն թերեւս այս նոյն պատճառով իսկ, իր մէջ ուժը չէր գտներ անկէ անջատուելու: Ու նաւուն վրայ ոչ ոք կը նշմարէր հրէշը, եթէ ոչ ի՛նք:

«Սա կողմը ոչինչ չէ՞ք տեսներ» հարց կու տար երբեմն իր ընկերներուն, մատնացոյց ընելով նաւուն հետքը:

- Ոչ, ոչինչ կը տեսնենք. ինչո՞ւ...:

- Չեմ գիտեր, ինծի կը թուէր թէ...:

- Ք մը տեսած չըլլա՞ս, կը ծիծաղէին միւսները երկաթին դպչելով:

- Ինչո՞ւ կը խնդաք. ինչո՞ւ երկաթին կը դպչիք:

- Որովհետեւ Քն արարած մըն է որ չի ներեր. ու եթէ պատահի որ հետեւի նաւուն, այդ կը նշանակէ թէ մեղմէ մէկը կորսուած է...:

Սակայն Սթէֆանօ չէր մտածեր: Ցարատեւ սպառնալիքը որ կը հալածէր զինք կը թուէր նոյնիսկ տասնապատկած ըլլալ ծովուն հանդէպ իր կիրքը, պայքարի ու վտանգի ժամերու իր եռանդը:

Երբ զգաց թէ տիրացած է արհեստին, հօրմէն մնացած ժառանգութեան կէսով, ընկերոջ մը հետ գնեց փոքր եգրանաւ մը. յետոյ կարճ ժամանակ ետք դարձաւ միակ տէրը, իսկ աւելի ուշ շարք մը յաջող ուղեւորութիւններու շնորհիւ կրցաւ բեռնատար նաւ մը գնել, միշտ աւելի մեծ փառասիրութեամբ մղուելով: Սակայն յաջողութիւններն ու միլիոնները չէին յաջողեր իր հոգիէն վանելու մշտակայ մտասեւեռումը, ու ան երկվայրկեան մը իսկ չէր մտածեր նաւը ծախելու, նաւարկելէ հրաժարելու եւ այլ ձեռնարկներու հետամուտ ըլլալու մասին:

Նաւարկել, նաւարկել. այս էր իր միակ մտածումը: Նաւահանգիստի մը մէջ հազիւ հողին վրայ ոտք դրած, երկար ամիսներու ծովագնացութենէ ետք, անհամբերութիւնը զինք կը մղէր վերստին մեկնելու: Գիտէր թէ բաց ծովուն վրայ Քն իրեն կը սպասէր եւ որ Ք հոմանիշ էր աղէտի: Ուրիշ ընելիք չկար: Անդիմադրելի մղում մը զինք կը քաշէր անդադար մէկ ովկիանէն միւսը:

Մինչեւ այն օրը, երբ յանկարծ Սթէֆանօ անդրադարձաւ որ ծերացեր էր, շատ ծերացեր եւ իր շուրջիններէն ոչ ոք կըրնար բացատրել թէ ինչ էր պատճառը, որ հակառակ այդքան հարստութեան չէր լըքեր այլեւս ծովային այդ անիծեալ կեանքը: Ծերացած էր ու դառնապէս դժբախտ, որովհետեւ իր բովանդակ կեանքը սպառեր էր ծովերու տարածքին այդ անհեթեթ փախուստին մէջ, խոյս տալու համար իր ոսոխէն: Սակայն անդունդին փորձութիւնը իրեն համար աւելի հզօր էր քան հեշտին ու խաղաղ կեանքի մը ուրախութիւնները:

Ու իրիկուն մը, մինչ իր հիանալի նաւը խարսխած էր իր ծնած նաւահանգիստին մէջ, նախազգաց իր մօտալուտ վախճանը: Կանչեց նաւապետը, որուն հանդէպ կոյր վստահութիւն կը տածէր, հրահանգեց չմիջամտել ընելիքին: Միւսը՝ պատուոյ խօսք տուաւ:

Այս ապահովութիւնն ստանալէ ետք Սթէֆանօ յայտնեց նաւապետին որ բերանարաց զինքը մտիկ կ'ընէր, Քին պատմութիւնը. անոր՝ որ գրեթէ յիսուն տարի ի զուր շարունակած էր հետապնդել զինքը:

«Ան ինծի ուղեկից դարձաւ աշխարհի մէկ ծայրէն միւսը, ըսաւ ան, հաւատարմութեամբ մը, որ նոյնիսկ ամենամօտիկ բարեկամս ցոյց չտուաւ ինծի: Հիմա այլեւս հասած եմ մահուան դուռը: Ինք եւս պէտք է շատ ծերացած ու յոգնած ըլլայ: Չեմ կրնար ի դերեւ հանել իր սպասումը»:

Այս ըսելով հրաժեշտ առաւ, մակոյկ մը ծով իջեցնել տուաւ ու տեղաւորուեցաւ մէջը, հոն դնել տալով երեքժանի մըն ալ:

«Կ'երթամ իրեն հանդիպելու, ըսաւ ան: Պէտք չէ որ յուսախաբ ընեմ զինքը. սակայն պիտի պայքարիմ վերջին օրերու բովանդակ ուժովս»:

Թիավարելով հեռացաւ: Ծովայիններն ու նաւազները տեսան անոր անհետանալը հոն, խաղաղ ծովուն վրայ՝ գիշերային ստուերներուն միջեւ: Երկնակամարին վըրայ լուսնի մահիկ մը կը շողար:

Պէտք չունեցաւ երկար ատեն թիավարելու: Յանկարծ նաւակին դէմ ցցուեցաւ Քին ժահադէմ ցռուկը:

«Որոշեցի գալ քեզի, ըսաւ Սթէֆանօ, հիմա, ահաւասիկ, երկո՛ւքս ենք»:

Ու հաւաքելով իր վերջին ուժերը ճօճեց երեքժանին՝ որպէսզի հարուածէ զայն:

«Պո՜ւհ, մռնչեց պաղատագին ձայնով մը Քն: Որքա՜ն երկար ճամբայ մը կտրեցի քեզ գտնելու համար: Ես ալ սպառած եմ յոգնութենէ... որքան լողալ տուիր ինծի... ու կը փախչէիր, կը փախչէիր... ըսել է երբեք, ոչի՛նչ հասկցար:

- Ի՞նչ չհասկցայ, հարցուց Սթէֆանօ ցնցուած:

- Չհասկցար որ երբ աշխարհի շրջանը կ'ընէի քեզ հետապնդելով, քեզ լափելու համար չէր: Ծովերու արքան պարզապէս սա քեզի տալու պարտականութիւնը յանձնած էր ինծի»:

Ու հրէշը երկարեց լեզուն, ծերունի ծովայինին ներկայացնելով շողշողուն փոքր գնդիկ մը:

Սթէֆանօ մատներով բռնեց զայն ու քննեց: Առասպելական մեծութեամբ մարգարիտ մըն էր. ճանչցաւ Ծովու հռչակաւոր Մարգարիտը, որ իրեն տիրացողին կը պարգեւէ բախտ, զօրութիւն, սէր ու հոգիի խաղաղութիւն: Սակայն շատ ուշ էր այլեւս:

«Ափսո՜ս, ըսաւ ան գլուխը շարժելով տրտմօրէն: Ի՜նչ խղճալի վիճակ: Միմիայն յաջողեցայ փճացնել կեանքս, ինչպէս նաեւ քուկդ...:

- Մնաս բարով, խեղճ մարդուկս» պատասխանեց Ք: Ու ի սպառ թաղուեցաւ մութ ջուրին մէջ:

Երկու ամիս ետք ալիքներէն քշուելով փոքր մակոյկ մը բախեցաւ խորտուբորտ խութերու: Քանի մը ձկնորսներ նկատեցին զայն ու հետաքրքրուած մօտեցան: Նաւակին մէջ նստած էր սպիտակացած կըմախք մը. աղազուն մատոսկրներուն միջեւ սեղմած էր գնդաձեւ խիճ մը:

Ք հսկայական ձուկ մըն է, ահարկու տեսքով ու վերջին ծայր հազուադէպ: Համաձայն ծովերու եւ ծովափեայ բնակիչներու կը կոչուի քոլոմպէ, քալուպրա, քալոնկա, քալու, պալու, շալունկ - կըրայ: Տարօրինակ է որ բնագէտները կ'անգիտանան զայն: Նոյնիսկ ոմանք կը պընդեն թէ գոյութիւն չունի...:

ՏԻՆՕ ՊՈՒՑԱԹԻ

Fonds A.R.A.M

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՍՕՐ

(Շար. Ա. էջէն)

Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է Արմաւիրը, ուրարտական շրջանին՝ Արգիշտիխինիլի, որ Երուանդունիներու մայրաքաղաքն էր (Ն. Ք. մօտաւորապէս 350 - 190)։ Պարիսպներու եւ քառասուն աշտարակներու հիմերը կը փաստեն քաղաքին կարեւորութիւնն ու հզօրութիւնը։ Շատ աւելի երկար կեանք ունեցաւ Հին Արտաշատը, որուն կառոյցը կը նմանի աւելի յունական քան ուրարտական քաղաքներու կառոյցին։ Մետաղագործական ու զինագործական արհեստանոցներ, հանրային մեծ բաղնիքներ, մեհեաններ պեղուած են Արտաշատի մէջ. գտնուած են արձաններ, դրամ, զարդասեղ։ Տիգրան եւ Արտաւազդ արքաներու դրամներէն անդին, Արտաշատի մէջ գտնուած են ութ ուրիշ պետութիւններու դրամները, փաստ՝ անոր վաճառականական ցանցի տարածքին։

Միջնադարեան Հայաստանի կարեւոր կեդրոններէն էր Դուին, որուն պեղումները ցոյց կուտան որ արաբական տիրապետութեան շրջանին մանաւանդ, ինչպէս նաեւ Բագրատունեանց օրերուն, միջազգային չափանիշով ոստան մըն էր Դուին, ծանօթ մետաղագործութեամբ, ապակիի եւ յախճապակիի իր արհեստանոցներով, ինչպէս նաեւ հիւսուածեղէնի։ Նոյն շրջանէն կը մնան Բջնիի եւ Ամբերդի աւերակները։ Վերջինս, Արագածի մօտ, անառիկ բերդ մըն էր, կարեւոր՝ սովետահայ գիտաշխատողներուն համար, քանի որ հայակերտ եւ լաւ պահպանուած բերդերու մեծամասնութիւնը կը գտնուի Կիլիկիոյ մէջ։ Ծանօթ են նաեւ Սպիտակի քարանձաւերը, ուր միջնադարեան մութ օրերուն կը բնակէին հոն ապաստանած ու կայունօրէն հաստատուած բազմաթիւ Հայեր, որոնք ժայռին մէջ փորած էին եկեղեցի մը, 30 բնակարան, արհեստատեղի եւ քարաւան սարայ մը։

Հնագիտական բնոյթ ունի նաեւ Ռապըրթ Խուըրդի յօդուածը, «Եըլան Քալէսիի Ենթադրեալ Թուականը» նիւթին շուրջ։ Ան կրցած է երթալ հոն՝ ուր Հայ գիտնական մը պիտի չկարենար աշխատիլ։ Ատանայէն Ամանոսեան լեռներ գացող ճամբան պաշտպանող այս հսկայ բերդը, կը հաստատէ Խուըրդ, հաւանաբար Ռուբինեան Թագաւորի մէկ շինութիւնը չի կրնար ըլլալ, ինչպէս կ'ենթադրուէր։ Փոքր տարածութիւններու տէր իշխանի մը ռազմական պիւտճէն չարտօներ նման շինութեան ծախքը ստանձնել։ Ուրեմն կ'եզրակացնէ որ հաւանաբար Ռուբինեան իշխանութիւններու շարք մը (Թորոս, Լեւոն, ԺԲ. դար) կերտած է զայն։ Ապա, հիմնուելով յետագայ շրջանի ոճով կատարուած քանդակներու վրայ, հեղինակը կ'եզրակացնէ որ բերդը վերանորոգուած է 13-րդ դարու ընթացքին, Հեթումեաններու կողմէ։ Մասնագիտական նման յօդուած կ'օգտագործէ ճարտարապետական, դրամագիտական եւ արուեստի պատմութեան հետ կապ ունեցող գիտելիքներ, որոնք կը մէկտեղուին՝ հաստատ հիմերու վրայ դնելու համար կառոյցի մը եւ զանոնք կառուցողներու պատմութիւնը։ Եթէ կարելի ըլլար նման մանրազնին քննութեան ենթարկել Կիլիկիոյ ու պատմական Հայաստանի աւերակ բերդերը, եկեղեցիները, հին կամուրջները, եւլն., պիտի ունենայինք շատ աւելի հարուստ ու մանրամասն ու «խիտ» պատմութիւն մը, քան կրնանք ունենալ միայն պատմիչներու գրութեանց վրայ հիմնուելով։

Երրորդ յօդուածով մը լեզուագէտ Ծոն Կրէփփին կը քննէ հին Յունաստանի պատմիչներու վերագրուած մի քանի տողեր, Հայաստանի մասին։ Կը հերքէ Հէքաթէոսի (մօտ. Ն. Ք. 520) վերագրուածը, կը հաստատէ Եւդեկսոսի (մօտ. Ն. Ք. 375) վերագրուածը, ուր ան կ'ըսէ թէ Հայերն ու Փռիւգացիները ազգական ժողովուրդներ են (ինչ որ կը կրկնէ Հերոդոտոսի խօսքերը)։ Ապա Եւդեկսոս կը գրէ թէ հին աշխարհի ամէնէն լաւ յեսանները (դանակ սրցնելու համար գործածուող քարերը)... մեր քարաստանէն կը բերուէին։

Անգլիոյ Պրիսթոլի Համալսարանի դասախօս Մ. Շահին կը ստորագրէ ուսումնասիրութիւն մը՝ ուր հարց կուտայ թէ Խորենացիի Թուարկած «առասպելական» կոչուող Թագաւորները կապ մը ունի՞ն պատմական դէմքերու հետ։ Այս շատ կարեւոր հարցում է, քանզի օտար (ոչ միայն Թուրք) շատ մը պատմաբաններ կը սիրեն հերքել Խորենացիի պատմութեան մէկ շատ մեծ մասը։ Անկասկած որ առասպելականը եւ հերքելին իրենց տեղերը գտած են անոր գործին մէջ, սակայն հերքումի եւ հարթումի մղումը, շատ մը օտար գիտնականներու մօտ, ունի կասկածելի եւ այպանելի դրդիչներ, որոնք կը քողարկուին գիտական առարկայականութեան ետեւ։ Շահին կը հակաճառէ, եւ կը մէջբերէ փաստեր ու մեկնաբանութիւններ, որոնց վրայ հիմնուելով ցոյց կուտայ որ հերքողներու վարկածին չափ կամ աւելի՛ հաւանական է ուրիշ եզրակացութիւն մը, - այն՝ թէ Խորենացւոյ «առասպելական» դէմքերը ուրարտական պետութեան, ապա մարական կայսրութեան եւ մակեդոնական կայսրութեան ենթակայ հայ իշխաններն են, նախա-արտաշէսեան շրջանին։ Անոնցմէ առաջինն է անանուն «Հսկայ»-ն, հայրը կամ մեծ-հայրը Պարոյր Հսկայորդիի, որ՝ կ'եզրակացնէ Շահին, յիշուած է Ն. Ք. 714 Թուականին, երբ հայկական ցեղախումբերը հաստատուած էին ուրարտական պետութեան արեւմտեան, մերձ - Եփրատեան շրջաններուն մէջ, եւ երբ Ռուսասն էր Ուրարտուի արքան։ Պարոյր, ինքը, Ուրարտուի անկման շրջանին իշխած է հայ ծաւալող ցեղին վրայ (մօտ. Ն. Ք. 612)։ Հրաչեայ՝ դաշնակից եղած է Բաբելոնի (Ն. Ք. 587) եւ անոնց բանակին հետ արշաւած է մինչեւ Պաղեստին։ Ն. Ք. 400-ական Թուականներուն իշխած է Խորենացիի յիշած ուրիշ մէկ իշխանը, Շաւարշ. մօտ. Ն. Ք. 400 Թուականին՝ Հայկակ, որուն յաջորդած է, ըստ Շահինի՝ Երուանդունեաց մեծ տոհմը։

Անշուշտ կարելի չէ մէջբերել փաստարկումներ ու ենթադրեալներ։ Կենսական է չեշտել սակայն կարեւորութիւնը նման վերամեկնաբանութեան մը, լուրջ ու հմտօրէն խմբագրուած նոր գիտական տարեգրքի մէջ։ Շահինի մեկնաբանութիւնը, վերանայումի փորձ մըն է, վիճելի՛ է, սակայն գոնէ վէճ կրնայ յարուցանել։ Լուրջ ուսումնասիրութիւններ անպայման վերջնականօրէն չեն լուծեր հարցերը։ Սակայն կը ստիպեն մասնագէտներուն (այս պարագային, օտար ու ժխտական մօտեցում ունեցողներուն) որ հակաճառեն, ինչպէս նաեւ կը քաջալերեն աւելի երկչոտ սակայն դրական մօտեցում ունեցող մասնագէտներ, որպէսզի աւելի սեւեռին նիւթին վրայ։ Շահին կը գրէ շրջանի մը մասին, որուն բուն պատմութիւնը Թաղուած է արեւմտեան Հայաստանի հողին տակ, եւ Թուրքերը բնաւ չեն փափաքիր արտօնել պեղումներ՝ որոնք կրնան անխորժ փաստեր մէջբերել։ Ուրեմն՝ ձեռագիրներ պէտք է «պեղուին» ու վերամեկնաբանուին, ինչպէս ըրած է Շահին։

Գանատացի կրօնաբան Քլոտ Քոքս կը քննէ շարք մը ձեռագիր, Աւետարաններու մի քանի հատուածները, կը բաղդատէ զանոնք, ու ցոյց կուտայ թէ որո՞նք են հիները, որոնք աւելի «նոր» վերընդօրինակումներ։ Երուսաղէմի Եբրայական Համալսարանէն Մայքըլ Սթօն (ծնունդով Աւստրալիացի Հրեայ եւ իսկապէ՛ս համբաւաւոր մասնագէտ մը) կը քննէ «Պատմութեան Նախահարցն, Ադամայ եւ Որդւոց եւ Թոռանց Նորա» ձեռագիրը, ցոյց կուտայ թէ նման երեւակայուած «պատմութիւններ», որոնք հիմնուելով Հին Կտակարանին վրայ՝ կը հիւսեն սերնդապատումներ, սիրուած գրական սեռ մը եղած ըլլալու են, միջնադարեան հայ վանական - գրողներու մօտ, զոր Սթօն կը կոչէ «Աւետարանի ընդարձակման սեռ»։ Զանոնք հմտօրէն կը բաղդատէ ուրիշ քրիստոնեայ ժողովուրդներու մատենագրական աւանդութեանց հետ, ու կ'եզրակացնէ որ թէեւ ուրիշներ ալ մշակած են սեռը՝ եզակիօրէն չեշտուած է ան, հայութեան մօտ, առայժմ անծանօթ պատճառներով։

Կապրիէլ Ուինքլըր, կրօնաբան Գերմանուհի մը՝ որ կը դասաւանդէ Ամերիկայի մէջ, կ'ուսումնասիրէ մեր Ժամագրքի «Գիշերային Ժամը», զայն կը բաղդատէ ասորականին ու բիւզանդականին հետ, կ'օգտագործէ հայկական եւ օտար աղբիւրներ (Մովսէս Սիւնեցիի «Մեկնութիւն Ժամագրութեան»ը, ութերորդ դարէն, եւլն.), եւ կ'եզրակացնէ որ հայկականն ու ասորականը աւելի՛ հին են, քան բիւզանդականը. որ հայկականը չէ ազդուած բիւզանդականէն, այլ կը սերի Պաղեստինի եւ Ասորի Սուրիոյ շատ հին ծէսերէն։ Սա կարեւոր եզրակացութիւն մըն է՝ որ ընդհանուր դեր կրնայ խաղալ ներկայիս մղուող գիտական վիճապայքարին մէջ, ուր մէկ կողմ կը հաստատէ Հայ քրիստոնէութեան ուղղակի սերումը՝ «առաքեալներէ» (ինչպէս կ'ըսէ մեր աւանդութիւնը), իսկ միւս կողմը կը ժխտէ զայն։ Կը չակերտեմ «առաքեալներ» բառը, որովհետեւ Սբ. Թադէոսի եւ Բարթողիմէոսի պատմութիւնները կրնան առասպելական բնոյթ ունենալ, սակայն անոնք խորհըրդանի՛շն են հայ քրիստոնէութեան ուղղակի՛ կապին, Պաղեստինի հետ, այսինքն՝ ոչ - միջնորդուած կապին։

Ֆրանսացի Արրայ Տոմ Ութիէ յօդուածով մը կը քննէ Փարիզի Պիպլիոթէք Նասիոնալին մէջ պահուած երեք հայկական ձեռագիրներ, եւ ցոյց կուտայ որ անոնցմէ մէկը ցարդ չուսումնասիրուած եւ ուրեմն մատենագիտութեան անծանօթ գրութիւն մըն է, «Յովհաննու Ոսկեբերանի Ներբողեան ի Սուրբ Զատիկն»։ Զայն կը վերագրէ Յ. Ք. 450 - 500 Թուականներուն, այսինքն՝ Ոսկեդարին։ Բաղդատական միջոցներով ա՛ն ալ, Ուինքլըրի նման, կ'եզրակացնէ որ զայն գրի առնողները ազդուած են պաղեստինական - ասորական եւ ոչ բիւզանդական քրիստոնէական աւանդութենէն։

Երկար ու շատ հետաքրքրական է Ռապըրթ Հիւսընի (ամերիկահայ) ուսումնասիրութիւնը, Արծրունիներէն սերած սեֆետինեան տոհմի մասին։ Հիւսընի շատ կարեւոր եւ ընդհանուր եզրակացութիւնը սա է.. Վասպուրականի Արծրունիները, երբ չկրցան կամ չփափաքեցան դիմադրել Թուրք, արաբ եւ քիւրտ ասպատակներուն, բոլորովին չլքեցին իրենց շրջանը ու չապաստանեցան Սեբաստիա, բիւզանդական կայսրութեան հովանաւորութեան տակ, ինչ որ ըրաւ տխրահռչակ Սենեքերիմ - Յովհաննէս Թագաւորը։ Ոմանք մնացին, երբեմն հպատակ իսլամներու, պատեհ առիթներով՝ կիսանկախ (ինչպէս ըրին, ապագային, Ղարաբաղի Մելիքները)։ Ամէնէն հետաքրքրական եզրակացութիւնը սա է.. որոշ Արծրունիներ տեսան որ իսլամը աւելի կը յարգէ հայ եկեղեցական կալուածը, քան՝ հայ իշխանականը, եւ ուրեմն իրենց մնացած կալուածները կամաց - կամաց փոխանցեցին իրենց հիմնած Աղթամարի անկախ կաթողիկոսութեան, եւ ապա... զանազան մեթոտներով տիրապետեցին այդ կաթողիկոսութեան, զայն վերածելով տեսակ մը ժառանգական աթոռի։ Արծրունեանց սեֆետինեան (թերեւս արաբերէն Սէյֆ - էտ - Տին, «կրօնքի սո՞ւր» - Խ Թ) տոհմը 1113-էն մինչեւ 1612 ունեցաւ գիւղատէր, մանր - աւատապետական աշխարհիկ ճիւղ մը, որուն անդամներէն ընտրուեցան Աղթամարի կաթողիկոսները, ի միջի այլոց մեր մեծ բանաստեղծը, Գրիգորիս Աղթամարցին (գահակալեց՝ 1512 - 1544 Թուականներուն)։ Հիւսընի վարկածը «փաստըւած» չէ կարելի որակել, սակայն «հաւանական» է գոնէ, եւ հետաքրքրական նորութիւն մըն է բոլոր այն պատմագէտներուն համար, որոնք հարց տուած են թէ ի՞նչ պատահեցաւ հայ նախարար, ազնուական, աւատապետական տոհմերուն, ընաջնջուեցա՞ն, իսլամացա՞ն, բիւզանդացի վարձկա՞ն դարձան, արտագաղթող մեծ վաճառակա՞ն դարձան, գիւղապետ ու մուխթարի ու մելիքի վերածուեցա՞ն։ Թերեւս քիչ մը այդ բոլորը. սակայն ահա նոր ու բաւական համոզիչ վարկած մը։ (Անոնք որոնք նշմարած են հայ որոշ կղերականներու «աւատապետական» կամ «իշխանական» հակումները, որոնց մէջ Ե՛ս, Խ. Թ., Թերեւս աւելի՛ քան պատրաստ են համոզուելու...)։

Հարվըրտի Համալսարանին մէջ գրականութեան դասախօս Գէորգ Պարտազճեան հեղինակն է «Պարոնեանի Պարտքը՝ Մոլիէրին» յօդուածին։ Կ'ուսումնասիրէ «Արեւելեան Ատամնաբոյժ»ը, «Շողոքորթ»ը, «Պաղտասար Աղբար»ը, եւլն. եւ մանրամասնօրէն ցոյց կուտայ թէ ինչպէ՞ս Յակոբ Պարոնեան օգտագործած է Լէ Ֆուրպըրի տը Սքաբէն, Լ'Աւար, Ժորժ Տանտէն, եւլն.։ Գրականագէտին համար ընդհանրապէս շատ հետաքրքրական է բաղդատական այս ուսումնասիրութիւնը, որուն ամէնէն յատկանշական մասն է «Պաղտասար Աղբար»ին նուիրուած հատուածը, ուր Պարտազճեան նախ ցոյց կուտայ Մոլիէռի Մէօսիէօ տը Փուրսոնեաք կատակերգութեան ալ կարեւոր ազդեցութիւնը, ապա կը նշէ թէ ինչպէս Պարոնեան ճկունօրէն կատարած է այն փոփոխութիւնները, որոնք կենսական էին իր կատակերգութիւնը պոլսահայութեան 19-րդ դարու իրականութեան սերտօրէն կապելու համար։ Ապա Պարտազճեան կը փակէ իր յօդուածը, ցոյց տալով թէ Պարոնեան օգտագործած է նաեւ «Լէ Ֆաշէօ»ն, «Մեծապատիւ Մուրացկաններ»ուն համար։

Հատորին վերջին յօդուածն է Ճէֆրի Կոչկարեանի «Ներածական Աւետիք Իսահակեանի Բանաստեղծութեան» գրութիւնը։ Կոչկարեան, որ նոր վերջացուցած է իր վարդապետական աւարտաճառը, մէկն է այն շատ հազուագիւտ ամերիկածին Հայորդիներէն, որ բաղդատական գրականութիւն ուսանած ատեն սորված է նաեւ Հայերէն, աշակերտելով Փրոֆ. Սանճըեանի, ինչպէս նաեւ ուսանելով Երեւանի մէջ։ Հմուտ ֆրանսական քննադատութեան նոր մօտեցումներուն, Կոչկարեան կ'որդեգրէ վերլուծական մեթոտ մը, որ ամէնէն աւելի շատ բան կը պարտի Փիէռ Մաշըրէյի (եւ ուրեմն Լուի Ալթիւսէրի)։ Պիտի արժէր հայերէնի թարգմանել այս 20 էջնոց յօդուածը, ուր ան ցոյց կուտայ թէ ինչպէս «անձնական» ու քնարերգական որակուող Իսահակեան վաստակը կը մարմնաւորէ 1892 - 1922 Թուականներու հայ քաղքենիութեան հոգեմտաւոր վիճակն ու ճգնաժամը, զոր կը փոխադրէ անձ - ընկերութիւն պայքարի դաշտէն՝ անձ - տիեզերք ընդհանրութիւններու վերացական ծիրին։ Մասնաւորաբար պէտք է նշել «Աբու Լալա Մահարի»ի վերլուծումը, անոր նիհիլիզմի կամ դաւն ոչընչապաշտութեան քննութիւնը, որ Կոչկարեան կը կապէ կատղած՝ այլ յուսահատ քաղքենի բայց «յեղափոխական» հակումներ ունեցող Իսահակեանի հոգեկան բեկումներուն, 1908 - 1910 Թուականներուն, երբ ան իր երկար քերթուածը գրի կ'առնէր, 1905-ի ռուսական ընկերվար «յեղափոխութեան» ձախողութենէն ետք։ Կոչկարեան ցոյց կուտայ թէ Թաքուն այլ անքակտելի կապ մը գոյութիւն ունի քնարերգական տողերու եւ հեռաւոր Թուող քաղաքական իրականութեանց միջեւ։

Այս 11 մասնագիտական յօդուածներէն ետք կան 17 հակիրճ գրախօսականներ, որոնք սիրող (ամաթէօր), ինչպէս նաեւ փրոֆէսիոնէլ ընթերցողին կը ներկայացնեն օգտակար ամփոփումներ, վերջին հնգամեակին տպուած կարեւոր հայագիտական ուսումնասիրութիւններու։

Իսկապէս գնահատելի այս հատորին գինն է 15 տոլար, եւ զայն կարելի է ստանալ Փրոֆ. Աւետիս Սանճեանէն՝

AVEDIS SANJIAN
Dept. of New Eastern Languages,
University of California, Los Angeles
CA. 90024, U. S. A.

ԽԱՉԻԿ ԹՕԼՕԼԵԱՆ

Imprimé sur les Presses du Journal «HARATCH» — 83, Rue d'Hauteville - 75010 Paris Commission Paritaire: N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՅՈՒԼԻՍ
7

DIMANCHE
7 JUILLET
1985

LE NUMERO : 3,00 F

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

Թիւ 96

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE - FONDE EN 1925
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN

TÉL.: 770.86.60 — TELEX: HARATCH 280 868 F
C.C.P. PARIS 15069-82 E — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 500 Ֆ. - Վեցամսեայ : 260 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 550 Ֆ. - Հատը : 3,00 Ֆ.

60րդ ՏԱՐԻ — Թիւ 16.001 Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN 60e ANNÉE — No 16.001

ՆԻՒԹԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵՒԱԿ

ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ

Կան գրողներ, որոնց խօսքը շրջանի մը մէջ կը սահմանափակուի, կը բիւրեղանայ ու կը քարանայ, մաս կազմելով անցեալին: Կան գրողներ ալ, որոնց խօսքը պատգամ մըն է մշտնջենական, պատգամ՝ որուն արձագանգները կ'երկարաձգուին ժամանակներու ընդմէջէն, դառնալով առօրեայ ապրող իրականութիւն եւ դէպի ապագայ ձգտող ուղի:

Անցեալապաշտութեան եւ մեռելապաշտութեան վարժեցուած մեր ժողովուրդը երբեմն կը գիտակցի այս ճշմարտութեան, գոնէ տարեդարձերու առիթով: Այսպէս է որ ուրեմն, իր ծննդեան հարիւրամեակին առիթով Ռուբէն Սեւակի անձն ու բանաստեղծութիւնը այժմէականութեան նիւթ կը դառնան ներկայիս, եւ ըլլա՛յ Հայրենիքի ու ըլլայ Սփիւռքի մէջ, բազմաթիւ կենսագրական ու ուսումնասիրական յօդուածներ կուգան վեր առնել վաղամեռիկ բանաստեղծին բացառիկ արժէքը:

Մ...

Մարմինդ մերկ
Մեհեան մ'է մեղկ.
Մուշկաբուրուած,
Մետաքս մանուած
Մահիճ մը մեղկ...:

Մարմինդ մերկ
Մատուռ մ'է մեղկ
Մըշտըրնչական
Մեղքի մատեան
Մոխրապատեան...:

Մահով մաշուած
Մանգաղ մ'եմ մերկ,
Մանգաղ մ'որուն
Մատաղներն եմ
Մենք մոլորուն...:

Մեղքի մակոյկ
Մրնես մանրո՛ւկ,
Մըրկավա՛ր
Մակուկավար
Մ'եմ ես մանուկ...:

(քառաղէկան տեսրակէն)

Լօզան

Ծանօթ.–
Արդեօ՞ք այն Մ...ն է, որուն ուղղուած են Զիթունիի կողմէ Հրատարակուած նամակները:

Տ. Հ.

ՃՇՄԱՐԻՏ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

Ռ. Սեւակի բանաստեղծութեան մասին արտայայտուող հին ու նոր գրագատները անխուսափելիօրէն կ'ենթարկուին գուր փորձութեանը, դասաւորելու համար զայն որոշ տեղ մը դարասկիզբի արեւմըտահայ բանաստեղծութեան անդաստանին մէջ, տեղ մը որ սահմանափակօրէն յատկացուած է Վարուժանի, Սիամանթոյի եւ Մեծարենցի պերճ քերթողութեան: Եւ ինչպէս սովորութիւն է, կը փնտռեն բաղդատական եզրեր, նպատակ ունենալով որոնել ու գտնել անպայման բա՛ն մը մէկուն՝ ճոխ բառացանկէն, միւսին՝ մըրըրկաչունչ ոգիէն եւ երրորդին ալ՝ երաժըշտական ներդաշնակութենէն, կարծես թէ հայ բանաստեղծ մը պարտաւոր ըլլար անպայմա՛ն նմանիլ, մէկուն կամ միւսին:

Սեւակի քերթողութիւնը ինքնատիպ ու եզական երեւոյթ մըն է իր շրջանին համար եւ կը բնորոշուի մասնաւորաբար իր անմիջական պարզութեամբ ու անկեղծութեամբ, զերծ ամէն տեսակ բառական, ոճային ու երաժշտական պաճուճանքէ: Այս գետնին վրայ նմանութիւնը հնարաւոր է միայն Վահան Թէքէեանի քերթողութեան հետ, եթէ նմանութիւն մը պէտք է, անպայման, գոնէ ձեւի տեսակէտով:

Բանաստեղծութիւնը, գեղեցիկ բառերու ներդաշնակ համադրութիւնը չէ, ո՛չ ալ չափաւոր ու յանգաւոր խօսք: Կրկնելով սովորական դարձած սահմանումը, կարելի է ըսել թէ բանաստեղծութիւնը դէբուստական յուզման բովէն անցած մտածումն է պարզապէս: Որքան խոր ու ընդարձակ ըլլայ այդ յուզումը, ու որքան պարզ ըլլան իր արտայայտութեան միջոցները, այնքան ազդու, հաղորդական ու տեւական կ'ըլլայ բանաստեղծական ստեղծագործութեան գործած տպաւորութիւնը եւ յառաջ բերած փոխադարձ յուզումը:

Մտածում եւ յուզում տրուած է ամէն մարդու: Բայց միայն բանաստեղծն է որ տէր է յուզեալ մտածումներու: *Աստուածային պարգեւ մըն է այդ, ձիրք մը՝ տրըւած միայն բանաստեղծներուն:*

Որեւէ պատահար, բնական երեւոյթ կամ բնութեան տեսարան, իրական արուեստագէտին մօտ կ'արթնցնեն համապատասխան մտածում մը, որ միանալով յուզման, կը վերածուի անմիջական բանաստեղծութեան, մինչ սովորական մարդոց մտքին մէջ ան կը դառնայ գիտութիւն կամ ծանօթութիւն միայն:

Հարազատ բանաստեղծութիւնը կը բըխի ուրեմն ուղղակի բանաստեղծին հոգիէն, առանց արուեստական բռնազբօսիկ ճիգի: Իրեն համար կեանքը բանաստեղծութիւն է համակ, քանի որ ինք ունի ձիրքը իրերու ամենահասարակ երեւոյթին եւսեւ տեսնելու անոնց բանաստեղծական խորքը, զոր կ'արտայայտէ բոպէապէս, անմիջական պարզ բառերով: Պարզութիւն մը որ աննշմար կ'անցնի, շնորհիւ խորքի ու ձեւի ներդաշնակութեան, աննշմար դարձնելով նոյնիսկ բանաստեղծական մտածումին բաղկացուցիչ տարրերը, բառերը:

Հոս է արդէն գաղտնիքը ճշմարիտ բանաստեղծութեան:

«Արուեստագէտ գրողը մեզի կը մոռցնէ թէ բառեր կը գործածէ, *կ'ըսէ Պերկսոն* (*«Le Materialisme Actuel» - H. BERGSON : L'âme et le corps*): Ներդաշնակութիւնը, զոր ան կը փնտռէ, համաձայնութիւն մըն է մտքին ու խօսքին երթեւեկին միջեւ, այնքան կատարեալ համաձայնութիւն մը որ, նախադասութեան մը միջոցաւ փոխադրուած իր մտածումին ալիքները կը հաղորդուին մեզի, եւ ա՛լ բառերը զատ զատ առնըւած՝ որեւէ կարեւորութիւն չեն ներկայացըներ: Ալ միա՛յն շարժուն իմաստը կայ, որ կ'անցնի բառերուն ընդմէջէն, միա՛յն երկու մտքեր, որոնք կը թուին թրթռալ ուղղակի, առանց միջնորդի եւ համաձայն: Բառերուն կշռոյթը ուրեմն ուրիշ նպատակ չունի, եթէ ո՛չ յառաջ բերել մտածումի կշռոյթը»:

Այս վերլուծումը որքա՛ն կը պատշաճի Սեւակի: Բանաստեղծը 12 *Փետրուար* 1907-*ին գրած իր նամակին մէջ կ'ըսէ պարզօրէն.*

«Հակառակ այս բոլորին, կ'ըսեմ, *դըժբախտաբա՛ր*, բանաստեղծ բանաստեղծ կը մնայ միշտ... Ու չես զարմանար երբ մսակոյտերու զանգուածին մէջէն, երբ գիտութեան թոհուբոհին մէջէն, ու հացի կռուին մէջէն՝ ժամանակ գտնեմ հոգիս գինովցնելու քանի մը, քանի մը ումպ... տողերու մէջ: Մարդեր կան որոնց համար գրելը քրտնիլ է. անոնք կը գրեն ճակատնին պռստեցնելով ու գրիչնին կճրտեցնելով. ու որքա՛ն յամա՛ռ են յանգերը, ու որքա՛ն անտանելի ոտանաւորին կշռութիւնը...: Ինծի համար գրելը երգել է. բոլոր մխիթարութիւնս սա երկաթի փոքրիկ գրչիս մէջն է. ու մենաւոր ապաստանիս մէջ՝ ամրան գիշերներ՝ ինծմէ երջանիկ մարդ չէ՛ կարելի երեւակայել՝ ոտանաւորի մը աւարտումէն վերջ»:

Եւ իրապէս Սեւակի բանաստեղծութիւնը երգի պէս ինքնաբուխ է ու արագահոս: Սեւակ կը գրէ այնպէս ինչպէս որ կը մտածէ ու կը զգայ: Շատ մը քերթըւածներու ձեռագրին տակ իր իսկ ձեռքով գրած է արդէն «10 վայրկեանէն գրուած» *կամ* «կէս ժամէն գրուած», *արագութիւն, որ երբեմն պատճառ կը դառնայ լեզուական զարտուղութիւններու ալ:*

Մնաց որ տարաբախտ քերթողը նախ իբր ուսանող եւ վերջն ալ իբր բժիշկ ու ընտանիքի հայր կլանուած ըլլալով այլեւայլ զբաղումներով, ժամանակ չէ գտած արտագրելու եւ բիւրեղացնելու իր ձեռագրերը, որո՛նցմէ շատեր կը մնան սեւագրութեան ձեւի տակ:

Դիտելի է նաեւ որ, վկայականը ստանալէ վերջ երբ Սեւակ կը սկսի աշխատիլ իբր բժիշկ, այլեւս շատ քիչ կը պարապի գրականութեամբ, եւ բանաստեղծութիւն չի գրեր գրեթէ, աւելի շատ տալով արձակներ, «Բժիշկին գիրքէն փրցուած էջեր» շարքէն: Ժամանա՞կ չի գտներ, թէ ո՛չ կեանքի բանաստեղծութիւնը կը փոխարինէ ապրուած կեանքով, եւ սիրոյ բանաստեղծութիւնն ալ՝ ապրուած սիրով:

Պատրաստեց՝

ՏԻԳՐԱՆ ՀԱՃԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

ԵՐԲ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆ ՈՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՆՈՅՆԱՆԱՆ

Սեւակի բանաստեղծութիւնը լաւ հասկնալու համար պէտք է հետեւաբար մօտէն ուսումնասիրել իր կեանքը, հոն որոնելու համար տուեալները իր բանաստեղծական խառնուածքին։ Որովհետեւ Սեւակի պարագային ստեղծագործութիւն եւ հեղինակ իրարու հետ կը միաձուլուին ամբողջովին, ի տարբերութիւն շատ մը այլ բանաստեղծներէ, որոնց գործին ու անձին միջեւ անջրպետը մեծ է։

«Մարդ թող ուզածին չափ ընդարձակէ իր գիտութիւնը, թող ուզածին չափ ու կրցածին չափ առարկայական երեւալ ջանայ, ի վերջոյ իր սեփական կենսագրութեան է որ կը յանգի» *ըսած է Նիցչէ։ Այս բացատրութիւնը բոլորովին կը յարմարի Սեւակի, որուն մօտ գրականութիւն ու կենսագրութիւն կը նոյնանան ամբողջովին, իբր հասարակ յայտարար ունենալով, անկեղծութիւնը։*

«Ես աւելի իրապաշտ եմ» *կ'ըսէ Սեւակ Մ.ի գրած մէկ նամակին մէջ* (12·2·1907) *ինքզինքը հակադրելով Մեհրուժան Պարսամեանի,* «ամէն բանէ առաջ իրականութիւնը զիս կը գրաւէ - ամէն իրականութենէ վեր մէ՛կ իրականութիւն կը ճանչնամ ես, *ապրուա՛ծ, զգացուա՛ծ կեանքը,* եւ ո՛չ թէ երեւակայուած կեանքը»։

Անկեղծութեան պահանջը իր մօտ ուժգին է, եւ ըստ իրեն՝ պէ՛տք է դառնայ ապագայ հայ գրականութեան հիմը։ Այդ իմաստով ջատագովական մը կը գտնենք, 7·10·1907-*ին գրած մէկ նամակին մէջ, ուր կ'ողբայ պոլսահայ գրականութեան* խղճալիք criseը։

«Պէտք է զօրաւոր ցնցում մը առաջ բերել, նոր գրականութիւն մը, նոր արուեստ մը, նոր ոսկեդար մը ծնելու համար... պէտք է որ նոր ուժեր հրապարակ նետուին արուեստին սիրովը վառուած, աշխատա՛ծ, զարգացա՛ծ. պէտք է որ արուեստին անունովը հրապարակ նետուած կեղծուպատիր զգացումները դադրեցուին ի սպառ. պէտք է որ արուեստին դրօշմը *անկեղծութի՛ւնը* ըլլայ միայն (գրել միա՛յն ինչ որ կը զգայ մարդ, եւ գրել ամէն ի՛նչ որ կը զգայ... առանց կեղծ ամօթխածութեան քօղին). պէ՛տք է որ իրենց ուժին գիտակցութիւնը ունեցող գրիչներ (նոր ու թարմ գրիչներ) սկսին վերածննդեան ա՛յս մեծ գործը։ Որովհետեւ՝ առանց այս վերածննդեան՝ մեր պոլսահայ գրականութիւնը է՛ ու պիտի մնայ «ճպուռի մը անիմաստ երգը»՝ քու երջանիկ բացատրութեանդ համեմատ»։

Արդարեւ, ամէն ինչ անկեղծ է Սեւակի քերթողութեան մէջ։ Երբ Սեւակ կը խօսի սիրոյ մասին, իր սեփական զգացումներն ու ապրումներն է որ կ'երգէ, փոխանակ ստեղծելու մտացածին պատկերներ։ Երբ կը խօսի մահուան մասին, զոր կը նշմարէ քիչ մը ամէն տեղ, քանի որ մահուան հրեշտակը իր գրութիւններուն մէջ ներկայ է առ հասարակ, մահուան երեւոյթին հետ ամէն օր դէմ յանդիման գտնուող բժիշկի իր փորձառութիւններէն է որ կ'առաջնորդուի։ Եւ երբ, 1909-*էն սկսեալ կը լծուի նաեւ ազգային ցաւերը երգելու, ներշնչման իր աղբիւրը ո՛չ մեր ազգային պատմութիւնն է եւ ո՛չ ալ յեղափոխական բոցը, այլ՝ պարզապէս Ատանայի ջարդը որ իբր այժմէական իրականութիւն կը սարսռացնէ իր հոգին։ Եւ վերջապէս, երբ կ'ընդվզի ընկերային անարդարութիւններու դէմ, կը մեկնի իր անմիջական շրջապատէն եւ իր իսկ անձին դառն փորձառութենէն։*

Իր սիրային քնարերգութիւնը զուսպ է եւ կը մնայ մարդկային առօրեայ իրականութեան սահմաններուն մէջ։ Անկեղծութեան գիծը թոյլ չի տար իրեն տարուիլ հայրենասիրական անհակակշռելի պոռթկումներէ, որոնք պոռոտախօսութեան դուռը կը հասցնեն իր գրչեղբայրներէն ոմանք։ Իր արտայայտութիւնները չափաւոր են եւ գերծ ամպրոպային շանթահարիչ փայլատակումներէ, որոնց գինովութեանը ենթարկուած գրողներ գրչի մէկ հարուածով հողմացրիւ կ'ընէին կայսրութիւն մը, տապալելով Կարմիր Սուլթանը որ սարսափահար կծկտի Եըլտըզի իր գահուն տակ...

Այսուհանդերձ, Սեւակ ըմբոստ գրող մըն է, բայց իր ըմբոստութիւնը չի հասնիր յեղափոխականի ծայրայեղութեան։ Մեծցած ըլլալով ընտանեկան եւ դպրոցական պահպանողական շրջանակի մը մէջ (Պարտիզակի Ամերիկեան Գոլէճը և Սկիւտարի Պէրպէրեան վարժարանը պահպանողական օճախներ էին) երբ յանկարծ կը փոխադրուի Լոզանի ազատամիտ ուսանողութեան գիրկը, իր մէջ կ'արթըննայ շուտով ընդվզումը հանդէպ բոլոր այն անիրաւութիւններուն եւ կաշկանդումներուն, զորս տեսած ու ապրած է Թուրքիոյ մէջ, թերեւս առանց իսկ անդրադառնալու, ինչ որ պարագան է ի ծնէ ազատութենէ զրկուածներուն։ Ուստի բընական է որ, ամէն յառաջդիմասէր երիտասարդի պէս ըմբոստանայ իր նախորդներուն դէմ, ընդվզի նախապաշարումներու, յետադիմութեան ու բռնութեան դէմ։ Եւ սակայն, իր ըմբոստութիւնը կը մնայ չափաւորութեան սահմաններուն մէջ ընդհանրապէս։

Այս տեսակէտով օգտակար պիտի ըլլար փորձել վերակազմել ճշգրիտ ու մանրամասն կենսագրութիւնը եղերախտ քերթողին, նկատելով որ իր մասին գրուած կենսագրութիւնները որքա՛ն հակիրճ, նոյնքան ալ անճիշդ են, իբր հետեւանք գրչէ գրիչ փոխանցուած անփոյթ սխալներու, որոնցմէ գերծ չէ նոյնիսկ Հայկական Համայնագիտարանը (հատոր Ը., էջ 312 - 313) *ուր երկու ամբողջ սխալ յառաջացուած է իրեն։*

Սեւակի կենսագիրները հիմնուած ըլլալ կը թուին աւելի իրենց երեւակայութեան վրայ, փոխանակ օգտուելու ժամանակակիցներու, բարեկամներու եւ ընտանեկան պարագաներու վկայութենէն։ Եւ ատիկա դժուար չէր, քանի որ երկար տարիներ ողջ էին Սեւակի կինը, քոյրերն ու եղբայրները, եւ դեռ ողջ են տղան ու աղջիկը։

Հոս պարտք կը զգամ շնորհակալութիւն յայտնելու իր եղբօրորդիին, Պ. Յովհաննէս Զիլինկիրեանի, որ բարի եղաւ ինծի տրամադրելու իրեն ծանօթ բոլոր տեղեկութիւնները, հնարաւոր դարձնելով ներկայ աշխատասիրութիւնը։

Ռ. ՍԵՒԱԿԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա) Դպրոցական շրջան.-

Ռուբէն Զիլինկիրեան ծնաւ 1885 *Փետրուար* 28-*ին (հին տոմարով Փետրուար* 15) *Սիլիվրի, որ Պոլսէն* 60 *քլմ. հեռու գիւղաքաղաք մըն է, Մարմարա ծովուն հիւսիսային ափին վրայ։ Հայրն էր Յովհաննէս Զիլինկիրեան, նիւթականով բարեկեցիկ անձ մը, արհեստով փականագործ, ինչպէս մականունէն ալ կը հասկցուի, ապա՝ երկաթեղէնի վաճառական։ Մօրը անունն էր Արմաւենի Գրաբեան։ Ունէր* 2 *քոյր եւ* 3 *եղբայր, ինք ըլլալով երրորդը չորքին։ Վեց եղբայր - քոյրերէն միայն Ռուբէնն է որ համալսարանական կրթութիւն ստացաւ։ Կրտսեր եղբայրը՝ Հայկ, թէեւ Պոլիս համալսարան յաճախեց իրաւաբանութիւն ուսանելու համար, բայց պաղառութեան հետեւանքով հիւանդացաւ ու մեռաւ երիտասարդ տարիքին, Ռուբէնի Պոլիս վերադարձէն առաջ։ Միւս եղբայր - քոյրերը մեռած են յառաջացած տարիքի մէջ, բընական մահով, նկատելով որ Սիլիվրի գտնուելով Պոլսոյ վարչական սահմաններուն մէջ,* 1915-*ին զերծ մնացած է աքսորէ ու ջարդէ։*

Ռուբէնի մանկութեան եւ պատանեկութեան շրջանէն ոչինչ գիտենք, բացի անկէ որ Սիլիվրիի Ասքանազեան նախակրթարանը աւարտելէ վերջ, 1899-*ին երբ* 14 *տարեկան էր կը ղրկուի Պարտիզակի Ամերիկեան Գոլէճը, ուր կը մնայ երկու տարի, գիշերօթիկ։ Զենք գիտեր թէ ի՛նչ պատճառաւ Ռուբէն այդ գոլէճը ղրկուած է եւ ի՛նչ պատճառաւ ալ լրացնելէ իսկ առաջ, Սկիւտարի Պէրպէրեան վարժարանը փոխադրուած է* 1901-*ին, նոյնպէս գիշերօթիկ, զոր աւարտած է* 1905-*ին, լաւագոյն նիշերով, հանդիսանալով միշտ դասարանին առաջինը (Նամակ Ե. Արմէնի* 2·10·1907)։

Պահուած է խմբանկարը եւ անուանացանկը 1905-*ի շրջանաւարտներուն։* 16 *երիտասարդներ են,* 8-*ը Պոլսէն,* 8-*ը գաւառէն։ Մէջտեղը նստողներէն է Ռուբէն։ Դասընկերներէն մեզի ծանօթ միակ անունն է Գեղամ Գավաֆեան, ապագայ տընօրէնը՝ Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարանի։*

Ռուբէն դասարանին լաւագոյն գրողն է եւ իբր այդ իրեն վստահուած է աւարտաճառին պատրաստութիւնը։ Ունի նաեւ նկարչական ձիրքեր։ Իրմէ մնացած են երկու դիմանկարներ սեւ մատիտով գծուած, իբր ընդօրինակութիւն Պեթհովէնի եւ Վիքթոր Հիւկոյի նկարներուն։

Ռուբէն 20 *տարեկանը բոլորած է արդէն երբ կ'աւարտէ Պէրպէրեան վարժարանը։ Ատիկա սովորական բան մըն էր այդ շրջանին Պէրպէրեանէ ու Կեդրոնականէ շրջանաւարտներուն համար, քանի որ այդ վարժարանները լիսէէ աւելի ուսում մը կուտային, համալսարանի պատրաստող դասարաններու համարժէք։*

Ռէթէոս Պէրպէրեան Ռուբէնի հանդէպ ցոյց կուտայ մասնաւոր հոգածութիւն եւ հայրական գուրգուրանք։ Կապը որ կը հաստատուի Ռուբէնի եւ Պէրպէրեանի զաւակներուն միջեւ, կը մնայ տեւական եւ անքակտ։

Բ) Ուսանողական շրջան. Լօզան.-

Ռէթէոս Պէրպէրեան, որուն յատուկ ուշադրութեան առարկայ դարձած է Ռուբէն, կը յանձնարարէ որ բժշկութիւն ուսանելու համար Լօզան երթայ։ Հայրը թէեւ փոքր ինչ կը դժկամակի, վախնալով որ տղուն բարոյականը կրնայ խաթարուիլ Եւրոպայի մէջ, բայց ի վերջոյ կը հաւանի, եւ 1905-*ի աշնան Ռուբէն կը մեկնի Լօզան, ուր կը սկսի յաճախել տեղւոյն բժշկական Ֆաքիւլթէն։ Լօզան իբր Ֆրանսախօս քաղաք, աւելի մօտ էր քան Փարիզ եւ բարքերու տեսակէտէն ալ՝ աւելի խստակեաց։ (Տե՛ս նամակ Պ. Մ.-ին,* 9·3·1906)։

Մինչեւ 1907 *ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ եւ հայրը սիրայօժար կը հոգայ ուսման ծախքերը։ Ռուբէն լուրջ ուսանող մըն է, եւ ըստ իր իսկ վկայութեան, ջանադիր կը դառնայ* «երկու տարի յաջորդաբար առաջինը հանդիսանալու համար ամէն ազգի բոլոր ուսանողներուն մէջէն» *(Նամակ Ենովք Արմէնի,* 2·10·1907)։

Բայց 1907-*ին կացութիւնը կը կնճռոտի, երբ Ռուբէն կը սիրահարի գերման պարմանուհիի մը, որ նմանապէս Լօզան եկած է գեղարուեստ ուսանելու։ Հանդիպումը տեղի կ'ունենայ Ալպեաններու ըստորոտը, զուիցերական Շամբերի գիւղին մէջ, որ յետոյ կը դառնայ սիրահարներուն ուխտավայրը, և ուր շատ մը քերթուածներ գրի կ'առնէ Սեւակ, աւելի վերջ։*

Սէրը ուժգին է եւ փոխադարձ։ Ռուբէն 22 *տարեկան է իսկ* Եաննի՝ 17։ Եաննի *փաղաքշական ձեւն է* Եոհաննայի, *թէեւ աղջկան բուն անունն է Հէլէն, Մարթա, Աննա եւ մականունն ալ՝ Աբէլ, ինչպէս կը կարդանք իրենց ամուսնական վկայագիրին մէջ։ Զենք գիտեր թէ ինչո՞ւ համար սկիզբէն* Եաննի *անունով ճանչցուած է ընտանեկան շրջանակի մէջ, բայց որոշ է թէ ցմահ պահած է այդ անունը, զայն կոչելով Սեւակի։*

Մեծ ու ճակատագրական սիրով բռնըկած, երկու երիտասարդները կ'որոշեն ամուսնանալ։ Ռուբէն մտադրութիւնը կը տեղեկացնէ իր ծնողքին, որոնք վրդովուած, կ'ընդդիմանան, ըսելով թէ զինքը բժիշկ ըլլալու համար ղրկած են Լօզան, եւ ո՛չ թէ ամուսնանալու, ան ալ օտարազգի աղջկան մը հետ։ Ռուբէն կը մնայ անդրդուելի։ Ի պատասխան, հայրը կը դադրեցնէ դրամական առաքումները, յուսալով այդ ձեւով տարհամոզել տղան։ Ռուբէն այդ մասին բնաւ չի խօսիր իր նամակներուն մէջ, ընդհակառակն՝ կ'ըսէ թէ հայրը այլեւս ի վիճակի չէ իրեն դրամ ղրկելու։

Միեւնոյն ընդդիմութիւնը աղջկան ծնողքին կողմէ, որոնք կը բնակին Գերմանիոյ Էրֆուրդ քաղաքը, Վայմարի մօտ։ Պարոն Աբէլ ունեւոր գոհարավաճառ մըն է եւ կը սերի գերմանական հին ընտանիքէ մը։ Թխահեր արեւելքցի սիրահարին երեւումը կը մտահոգէ զինքը։ Անմիջապէս տուն կը կանչէ աղջիկը, որ Լօզան ազգականի մը քով կը բնակէր։

Ռուբէն, Փետր. 4, 1908-*ին ֆրանսերէն երկար նամակ մը կը գրէ Տէր եւ Տիկին Աբէլի, պաշտօնապէս ձեռքը խնդրելու համար Եաննիին։ Կը բացատրէ թէ մաքուր եւ վեհ սիրով մըն է որ կը սիրէ իրենց աղջիկը, թէ կրնան իրեն վստահիլ իբր ապագայ փեսայ կամ զաւակ, թէ պատրաստ է իր կեանքը նուիրելու Եաննիի երջանկութեան, բայց թէ տակաւին հազիւ* 22 *տարեկան ըլլալով (արդեօ՞ք կ'ուզէ տարի մը նուազ ծեր երեւիլ) դեռ երկու տարի պիտի ուսանի, ուստի կը խնդրէ որ ներկայիս արտօնեն միայն նշանուիլ եւ ամուսնութիւնը կնքուի, երբ ինք բժիշկի վկայական ստանայ։*

Որոշ վարանումներէ վերջ Տէր եւ Տիկին Աբէլ կը հաւանին, պայման դնելով որ ամուսնութիւնը տեղի ունենայ այն ատեն միայն երբ Ռուբէն իբր բժիշկ վկայուի։ Այսուհանդերձ չեն թոյլատրեր որ աղջիկը Լօզան վերադառնայ։ Անդիմադրելի բաժանում, ուրկէ ծայր կուտայ անվերջանալի շարք մը բոցակէզ նամակներու, զորս սիրահար բանաստեղծ մը միայն կրնայ գրել, եւ որոնց մեծ մասը փրկուած է բարեբախտաբար։

Եւ սակայն, Ռուբէնի համար կը սկսի նիւթական դժուարութիւններու շարչարալից շրջան մը, որուն մանրամասնութիւնները կը գտնենք Մ.ի գրած նամակներուն մէջ։ Ճարահատ, կը դիմէ Օրմանեան Պատրիարքի, աղիողորմ նամակներով օգնութիւն հայցելով, որպէսզի չստիպուի ուսումը լքել, վերջանալու մօտ։ Պատրիարքին կարգադրութեամբ կը կատարուին պատահական փոքր յատկացումներ, որոնք անբաւարար են անշուշտ։

Ռուբէն կը փորձէ օգտուիլ Զօնդեան կտակի կրթաթոշակէն։ Իր թեկնածութիւնը գրեթէ կ'ընդունուի, շնորհիւ նպաստաւոր միջամտութիւններու, բայց վերջին պահուն իր մտերիմ ընկերներէն Օննիկ Պէրպէրեան իր մասին կը չարախօսէ Պատրիարքին մօտ, ձախողեցնելով գործը։

Ռուբէնի նամակներուն մէջ կը գտնենք անէծք, նախատինք եւ նզովք այդ ընկերոջ հասցէին, որ կրնայ եղած ըլլալ Ռէթէոս Պէրպէրեանի տղան, կամ համանուն ընկեր մը, եւ կամ նոյնինքն այն անձը որ 1910-*ին Ռուբէնի ամուսնութեան կնքահայր կ'ըլլայ Փարիզի Հայոց Եկեղեցիին մէջ, ինչ որ կը նշանակէ թէ կա՛մ ուրիշ Օննիկ մըն էր դաւաճանողը, եւ կամ՝ երկու ընկերները հաշտուեցան յետոյ։*

Ռուբէն 1906-*էն սկսեալ քերթուածներ կը հրատարակէ արեւմտահայ շատ մը թերթերու եւ հանդէսներու մէջ, ինչպէս՝* Լոյս, Մասիս, Արեւելեան Մամուլ, Սուրհանդակ, Ազատամարտ, Ազդակ, Շանթ, Գեղունի եւ Բազմավէպ *(Վենետիկ),* Արագած *(Նիւ-Եորք) եւայլն, շահելով բանաստեղծի համբաւ։*

1907-*ի վերջերէն սկսեալ կը ստորագրէ Սեւակ գրչանունով, որ իր հեղինակութիւնն է եւ որմէ չի բաժնուիր մինչեւ մահ։*

1909-*ի ամառնային արձակուրդը կ'անցընէ մեծ մասամբ իր ծննդավայրը՝ Սիլիվրի, ուր գրի կ'առնէ շատ մը բանաստեղծութիւններ։ Այդ առթիւ շփումներ կ'ունենայ նաեւ Պոլսոյ գրական շրջանակներուն հետ, ատեն մը Պոլիս ալ մնալով։*

Գ) Ամուսնութիւն.-

Սեւակ ի վերջոյ ապահովելով երկու ծնողքներուն ալ հաւանութիւնը, բժշկական վարժարանը աւարտելէ տարի մը առաջ կը յաջողի ամուսնանալ Եաննիի հետ, 1910-*ին։ Քաղաքական ամուսնութիւնը կը կնքուի Յուլիսի* 16-*ին, Լօզանի քաղաքապետարանը, հաւանաբար ի ներկայութեան աղջկան ծնողքին, որուն կը յաջորդէ կրօնական հարսանիքը, կատարուած յաջորդ օր՝ Յուլիս* 17-*ին, Փարիզի Հայոց Եկեղեցին, ձեռամբ առաջնորդ Վռամշապուհ Արք. Քիպարեանի եւ ի ներկայութեան միայն կնքահօր՝ Օննիկ Պէրպէրեանի։*

Փարիզի եկեղեցիէն տրուած ֆրանսերէն վկայագիրը կը կրէ Յուլիս 4 *թուականը, ինչ որ կը նշանակէ թէ Փարիզաբնակ Հայերը հին տոմարով կը գործէին այդ շրջանին։ Տարակոյս չկայ թէ Յուլիս* 17 *է այդ, քանի որ Սեւակ «Փոխան Հարսանիքի» պատմուածքին մէջ կը պատմէ թէ քաղաքական պսակէն վերջ մեկնեցան Փարիզ.-* «Հայ եկեղեցին մէջ փնտռելու համար ա՛յն, ինչ որ կը պակսէր Լօզանի «Հաքաղաքատան»։ *Կը ճշդէ նաեւ թէ* «Հայաստանցի տէրտէր մը, կարծես Անիի քանդակներէն փրցուած» *ամուսնացուց զիրենք, մինչ ամուսնական վկայագրին մէջ Քիպարեան Արք. կը հաստատէ թէ.-* «leur mariage a été célébré par moi - même, le 4 juillet 1910». *Ո՞րն է ճիշդ...։*

Միշտ նոյն պատմուածքին վերջաւորութեան, Սեւակ հետեւեալ ձեւով կը բացատրէ իրենց անշուք հարսանիքը.-

«Փոխանակ հարիւրաւոր հրաւիրեալներու՝ որոնք վա՛ղն իսկ պիտի քննադատեն մեր հարսանիքին խեղճութիւնը,

Fonds A.R.A.M

ՄԵՂՔԻ ԿԻՆԸ

Եւ երազիս երկինքներէն
Եւ իմ կապոյտ մենութենէս
Վա՜ր, վա՜ր իջայ խոնարհօրէն,
Սարսափա՜ծ իմ տրտմութենէս...:

Սիրոյս վարդերն հովին տալով,
Թերթերն յոյսիս փերոտելէն,
Մոռնցա՜յ, իջա՜յ, լալով
Մեղ գահոյքիս հօրն ոտներէն...:

Քառուղներէն իջայ տղմուտ,
Խորվիրապիդ մէջ հասայ քեզ,
Դուն հո՜ն էիր Մեղքին պէս մութ
Ու գեհենին պէս բոցակէզ...:

Ու չը գիտցա՜ր երբ վրաս կ'իշխէր
Վիշապ մարմինը՜դ գետնամած՝
Որ դժոխքիդ մէջ այդ գիշեր
Աստուա՜ծ մըն էր ապաստանա՜ծ...:

(Քնարերգական անտրակէն)

...գայն է ուրախացնել որբուհի մը՝ որ ամ-
...ը կեանքով պիտի օրհնէ ձեզ:
Ու որե՛ւէ թերթ ուրախ պիտի ըլլայ
...յտարարելու արար աշխարհի թէ՝
«Նորապսակ ամոլ Ք. այսքան ոսկի
կը նուիրէ աղջկանց որբանոցի մը,
փոխան հարսանիքի»

Դ) Սեւակ բժիշկ·-

1911-ին Սեւակ վերջապէս կը ստանայ
...ութեա՜ն ցանկալի վկայականը, երբ ա-
...աւարտական թէզ ներկայացնելով ուսում-
...նասիրութիւն մը հետեւեալ նիւթին շուրջ
«Contribution à l'étude des tratomes
sacraux» (Ողնայարի յետսամասի ուռեր),
...թէզ, զոր կը ձօնէ «իր սիրելի ծնողքին,
...եր եւ Տիկին Փ. Աբէլի, ի Էրֆուրդ»:
Անկէ վերջ Սեւակ երեք տարի շարու-
...նակաբար կ'աշխատի Լոզանի հիւանդա-
...նոցներէն մէկուն մէջ, մինչեւ Թուրքիա
վերադարձը:
Լոզանի կեանքին մասին շատ մը հե-
...տաքրքրական մանրամասնութիւններ կու-
...տայ Մ.ի ուղղեալ նամակներուն մէջ: Իր
...ընկերական բոլորովին տարբեր եղած է
...այն հայ մտաւորականներէն, որոնք եւ-
...րոպական ոստանները դեգերած են տարի-
...ներով, երբ զանազան համալսարաններու
...ազատ ունկնդիր»: Առանց եկամուտի,
...առանց հաստատ կրթաթոշակի Եւրոպայի
...մէջ ուսանելով մասնագիտական վկայա-
...կան մը ձեռք բերել կը կարօտէր յարա-
...տեւ ու տքնաջան աշխատանքի եւ ամուր
...կամքի: (Նոյնքան դժուար եղած է Դ.
...Վարուժանի ուսանողական կեանքն ալ,
...դժուարութիւններ, որոնց կը տեղեկա-
...նանք կարդալով իր «Նամականի»ն) (Ե-
...րեւան 1965 - աշխատասիրութեամբ Գո-
...հար Ազնաւուրեանի):
Լոզանի բնակութեան ընթացքին Սեւակ
...միշտ մէջ գտնուած է միշտ տեղւոյն
...եւ ժընեւի հայ ուսանողութեան հետ:
...նոն, ճանչցած է Սիամանթօն, այդ հան-
...դիպումը նիւթ դարձնելով պատմուածքի
...մը՝ «Զմեռնելու համար»: Բայց որոշ չէ
...թէ կրցա՞ծ է յարաբերութիւններ մշակել
...եւրոպացի գրագէտներու եւ մտաւորա-
...կաններու հետ ալ:
...Նպաստաւոր կարծիք մը չէ կազմած
...իր ճանչցած հայ ուսանողներուն մասին,
...որոնց համար կը գրէ Ենովք Արմէնին.
(Նամակ՝ 2. 4. 1906):
«Թիւով գրեթէ երեսուն հոգի են ա-
...նանք, գրեթէ ամէնքն ալ Ռուսաստանէն:
...Զարմանալի է իրենց լեզուն, ում-երով,
...խ-երով լեցուն լեզու մը: Մեծամասնու-
...թեամբ ուսանող են: Գրպանին մէջ շատ
...քիչ անգամ միայն դրամ ունին անոնք,
...բայց միշտ բաւական խելք ունին իրենց
...գանկին մէջ՝ առանց մէկ սուի մը ամիս-
...ներ ամբողջ ապրելու համար՝ հոս ու հոն
...բարեկամներէ: Ընդհանրապէս սիրուն
...դէմքեր են բոլորն ալ, սեւ աչեր, սեւ
...մազեր, սեւ մօրուք մը ծնօտին վրայ. ա-
...հա՛ իրենց գլխաւոր յատկանիշները: Ո-
...անք համալսարան կը յաճախեն, ուրիշ-
...ներ առանձին իրենց գրադումը ունին,
...անոնք «պիւլիօթէք»ներու մէջ կ'անցընեն
...իրենց օրը, ուրիշներ, - օ՜հ այդ երջա-
...նիկ ուրիշները, - անոնք կը պտըտին, ան-
...սահմանափակ խորքը, կը պտըտին անոնք
միշտ, կը պտըտին սիրուն հելվետուհինե-
րու հետ...»:

Իր դասընկերներուն մեծ մասը աղջիկ-
ներ են, որոնց մէջ «քանի մը հատ ալ հայ
աղջիկներ կան (ռուսահայ) որոնք սա-
կայն՝ խօսքը մէջերնիս՝ չափազանց ծոյլ
են քիչ մը, եւ հազիւ երկու շաբաթը ան-
գամ մը դասարան ոտք կը կոխեն»: (Նա-
մակ՝ Մ.ին, 22. 5. 1906):

Լոզանէն է որ կը գրէ շարքը այն պատ-
մուածքներուն, որոնք 1913 - 1914-ին լոյս
կը տեսնեն Պոլիս, «Ազատամարտ»ի մէջ,
«Բժիշկին գիրքէն փրցուած էջեր» ընդ-
հանուր խորագրին տակ, շարք որուն ըն-
կերը դրած է «Արեւելեան Մամուլ»ի
(1907), «Սուրհանդակ»ի (1908) եւ «Ազ-
դակ»ի (1909) զրկած թղթակցութիւննե-
րով: Այդ գրութիւնները, որոնց մէջ
արձակագիր Սեւակը լայնօրէն կ'օգտուի
բժիշկ Չիլինկիրեանի փորձառութիւննե-
րէն, պոլսահայութեան մօտ փայլուն
համբաւ մը կը ստեղծեն իրեն համար,
եւ երբ 1914-ին կ'որոշէ Թուրքիա վերա-
դառնալ վերջնականապէս, կը նախընտրէ
իբր բժիշկ հաստատուիլ Պոլիս, ուր
ճանչցուած է արդէն, քան թէ Թէքիրտաղ
քաղաքը՝ (Սիլիվրիի մօտ) ուր կը կանչեն
իր ծնողքը, փաստհեցնելով որ քաղաքին
ծեր բժիշկին տեղը գրաւելով նիւթական
բարօրութեան պիտի հասնի շուտով: Այս
մասին կը կարդանք իր ընտանեկան նամա-
կանիին մէջ:

Ե) Պոլիս վերադարձ·-

1914 Յունիսին Սեւակ կը վերադառնայ
ուրեմն Պոլիս, միասին բերելով կինը եւ
2 տարու մանչուկ մը՝ Լեւոնը: (Աղջիկը՝
Շամիրամ, աշխարհ կուգայ Պոլիս հասնե-
լէ քանի մը ամիս վերջ): Իր դարմանա-
տունն ու բնակութիւնը կը հաստատէ
Բանկալթի, Նալպանտ փողոց, Մավրօ-
մաթի ափարթըմանը:

Ըստ Մեհրուժան Պարսամեանի վկայու-
թեան, Տիկին Չիլինկիրեան շատ դէչ կը
տպաւորուի Պոլսոյ քարափը ոտք դնե-
լով, ու կ'ըսէ ամուսնոյն.

«Ռուբէն, դառնանք այս չոգենաւով,
ես շատ չհաւնեցայ այս երկրին... սոս-
կում եկաւ վրաս, չե՞ս տեսներ, ո՛չ մէ-
կուն դէմքը կը ժպտի»:

Անշուշտ թէ Սեւակ նկատի չ'առներ
կնոջ նախազգացումը: Ինքն ալ ենթարկը-
ւած է Մեծ Եղեռնը նախորդող լաւատես
գինովութեան, որուն առաջին զոհերը
մտաւորականները եղան, այսինքն՝ ամէ-
նէն խելացիները:

Սեւակ շուտով կը դառնայ պոլսահայ
գրական շրջանակներու զարդը, պերճ
բանախօսութիւններով, հաճելի սալոն-
ներով ու փնտռուած գրութիւններով, եւ
նոյնիսկ ուսուցչութեան կը կանչուի Կեդ-
րոնական վարժարան, երբ դասատու կեն-
սաբանութեան:

Եւ սակայն Տիկին Չիլինկիրեանի մտա-
վախութիւնները կ'իրականանան դժբախ-
տաբար: Պոլիս դառնալէ 2 ամիս վերջ
առաջին աշխարհամարտը կը սկսի եւ
Նոյեմբերին ալ Իթթիհատի վարիչները
Թուրքիան կը նետեն պատերազմի բեմ:
Սեւակ բանակ կը կանչուի իբր բժիշկ -
սպայ, պահելով սակայն յարաբերական
ազատութիւն մը, քանի որ կը շարունակէ
սալոններու մասնակցիլ զինուորական
համազգեստով, եւ պահել՝ Կեդրոնականի
դասերն ալ: Այս մասին վկայութիւններ
շատ կան:

Կը հասնի Ապրիլ 24-ի (հին տոմարով
Ապրիլ 11) չարաշուք օրը: Սեւակի անու-
նը դեռ չկայ կասկածելիներու ցանկին
մէջ ու ինք առժամաբար փերծ կը մնայ
աքսորէ: Բայց մտահոգ է, եւ ինքզինքը
քիչ մը յանցապարտ կը զգայ: Զիթունի
կը վկայէ թէ («Հայրենիք» Ամսագիր,
Յունուար 24, 1928) երբ ամիս մը վերջ
իրարու կը հանդիպին, Պոլիս, Պահչէ -
Գափուի անկիւնը, Սեւակ իրեն կ'ըսէ.

- Զիթունիս, ամօթ չէ՞ մեզի որ հոս
ենք:

Զ) Աքսոր եւ սպանութիւն·-

Սպասումը երկար չի տեւեր սակայն,
քանի որ Մայիսի վերջերը Սեւակ կը ձեր-
բակալուի եւ կը զրկուի Չանղըրը, միա-
նալու միւսներուն:

Տիկին Չիլինկիրեանի մայրը կուգայ
Գերմանիայէն, օգնելու աղջկան, որպէս-
զի Սեւակը ազատեն աքսորի արհաւիր-
քէն: Երկուքն ալ անվերջ կը դիմեն Գեր-
մանիոյ դեսպան Վանկենհայմի եւ Թուրք
ոստիկանապետ Պետրիի, որոնք սուտ
խոստումներով կ'օրօրեն զիրենք: Մահա-
վճիռը տրուած էր շատոնց եւ անդառնա-
լիօրէն:

Այս կէտը յստակօրէն կը հաստատուի
Պոլսոյ գերման դեսպանատան խորհըր-
դական Պառոն Ֆոն Նոյրաթի կողմէ Գեր-
մանիոյ վարչապետութեան յղեալ Հոկ-
տեմբեր 5, 1915 թուակիր պաշտօնագրէն,
որուն մէջ կը բացատրուի թէ «տոքթ.
Չիլինկիրեան կը պատկանէր այն մտա-
ւորականներուն, որոնց ազդեցութիւնը,
ժողովրդային զանգուածներուն վրայ,
վախցուելիք էր» (den Dr. Tschilingürian
für einen jener «Intellektuellen» hielten,
denen Einfluss auf die Massen sie für-
chteten). եւ թէ ան Չանղըրըէն Այաշ փո-
խադրութեան ճամբուն վրայ աւազակնե-
րու կողմէ սպաննուած է, 4 ուրիշ աքսո-
րականներու հետ:

Տոքթ. Լէփսիուս, իր «Deutschland und
Armenien» գրքին մէջ հրատարակելով
այս փաստաթուղթը, չես գիտեր ինչու
ջնջած է այն մասը, ուր կ'ըսուի թէ Տի-
կին Չիլինկիրեան թրքահպատակութիւն
ընդունած ըլլալով, գերման դեսպանա-
տունը չի կրնար իրմով զբաղուիլ: (Փաս-
տաթուղթին ամբողջական պատճէնը կը
պարտինք փրոֆ. Վահագն Տատրեանի,
որ զայն երեւան հանեց Պոննի արխիւնե-
րուն մէջ):

(Հոս փակագիծ մէջ կ'արժէ ճշդել թէ
հայ մտաւորականներու սպանդը «բա-
ցատրող» այս նամակին մէջ Ֆոն Նոյրաթ
որեւէ կարեկցութեան կամ գութի արտա-
յայտութիւն ցոյց չի տար հարիւր հազա-
րաւոր Հայերուն հանդէպ, որոնք ար-
դէն բնաջնջուած էին, երբ իր այդ նամա-
կը կը գրէր Հոկտեմբերին, եւ որոնց մա-
սին ամէն տեղեկութիւն ունէր ինք: Ուս-
տի, զարմանալի կը թուի տոքթ. Իվ Թեր-
նոնի այն հաստատումը թէ (տե՛ս «Յա-
ռաջ», 10. 5. 1985) «Von Neurath...
avait été un adversaire résolu de la poli-
tique d'extermination des Jeunes Turcs»:
(Մնաց որ տարբեր վերաբերում մը չէր
կրնար ակնկալուիլ Պառոն Ֆոն Նոյրաթէ,
որ յետոյ դարձաւ գլխաւոր գործակիցնե-
րէն մէկը Հիթլէրի, վարելով Գերմանիոյ
արտաքին գործոց նախարարութիւնը՝
1932-էն 1938, եւ ստանձնելով Պոհեմիոյ -
Մորավիոյ մարզպանութիւնը՝ 1939-էն
1941: Պատերազմի ոճրագործները դատող
Նիւրեմպերկի դատարանը զինքը դատա-
պարտեց 15 տարի բերդարգելութեան,
իբր պատասխանատու՝ Չեխոսլովաքիոյ
Լիտիչէ գիւղին բնակչութեան ջարդին,
որու ընթացքին սպաննուեցան 14 տարե-
կանէ վեր բոլոր այրերը, կիներն ու մա-
նուկները արգելափակման կեդրոնները
փոխադրուեցան եւ գիւղն ալ հիմնայա-
տակ քանդուեցաւ, այն կասկածին վրայ
թէ Հէյտրիխը սպաննող չեխ հայրենա-
սէրները կրնային հոն ապաստան գտած
ըլլալ:

(Այս երկար փակագիծը անհրաժեշտ
դարձաւ տոքթ. Թերնոնի ներհուն յօդ-
ւածին պատճառաւ, որուն մէջ բժշկա-
կան բծախնդրութեամբ վերլուծուած են
Հայերու եւ Հրեաներու ցեղասպանու-
թեան մեթոտներն ու պարագաները, եր-
կու ցեղասպանութիւններ որոնք իրարու
յաջորդեցին, եւ որոնց միջեւ որեւէ կապ
չի տեսներ տոքթ. Թերնոն, անտեսելով
այն իրողութիւնը, թէ առաջին ցեղասպա-
նութեան ներկայ էին երկրորդին հեղի-
նակներն ալ, զոհերն ալ):

Չենք մանրամասներ Սեւակի Չանղըրըի
օրերը եւ խժդուժ սպանութեան պարագա-
ները, որոնց մասին գրած են Բիւզանդ
Քէչեան, Միքայէլ Շամտանճեան, Պա-
լաքեան Սրբազան եւ ուրիշներ: Կայ մա-
նաւանդ կառապան Հասանի ականատեսի
վկայութիւնը, որ սահմռկեցուցիչ է:

Կ'արժէ յիշել սակայն այն պարագան,
թէ Սեւակ կ'արտօնուի Չանղըրըի մէջ
փոքր ինչ գործել իբր բժիշկ, եւ երբ այդ
կը դարմանէ ու կ'առողջացնէ աղջիկը
չէքէճի, արապաճը Իսմայիլի, որ աքսո-
րականին կ'առաջարկէ խնամանալով ա-
մուսնանալ իր աղջկան հետ (որ մինչ այդ
սիրահարած է թխադէմ բժիշկին) եւ այդ-
պէսով փրկուիլ սպասող անխուսափելի
վախճանէն: Հակառակ ընկերներուն պըն-
դումին, որպէսզի առ երեւոյթ ընդունի
առաջարկը, Սեւակ խրոխտաբար կը մեր-
ժէ ուրանալ կրօնքն ու ազգութիւնը, եւ
նոյնիսկ առժամաբար դաւաճանել կնոջն
ու զաւակներուն, ըսելով թէ մտաւորա-
կանները պարտին օրինակ դառնալ հա-
սարակ ժողովուրդին:

Օգոստոս 26-ին (13), Ռուբէն Սեւակ,
Դանիէլ Վարուժան եւ 3 ուրիշ Հայեր ձիու
կառքով ճամբայ կը հանուին դէպի Ա-
յաշ, եւ ճամբան, նախօրօք պատրաստը-
ւած ծրագրի մը համաձայն, մարդասպան
չէթէներու ձեռքով կը խողխողուին ամե-
նախժդուժ պայմաններու տակ, մեր-
կացուելով եւ դանդաղօրէն անդամահատ-
ուելով: Սպանութենէն օր մը վերջ Պոլ-
սէն հեռագրով հրաման կուգայ ազատ ձը-
գել Սեւակը, իսկ Ֆոն Նոյրաթ իր վերա-
յիշեալ տեղեկագրին մէջ կը ճշդէ թէ ոճ-
րագործներու խումբէն 12 հոգի ձերբա-
կալուած են:

Այս բոլորը մաս կը կազմեն անշուշտ
նախապատրաստուած դաւական բեմա-
դրութեան, քանի որ ոճիրին յղացման
պահուն պատրաստուած է նաեւ զայն
ծածկելու միջոցը, միջոց որ մինչեւ այսօր
անչեղօրէն կ'օգտագործուի:

Է) Սեւակի մահէն վերջ·-

Ամուսնոյն մահուան լուրը առնելէ
վերջ, Տիկին Չիլինկիրեան մօրը եւ զա-
ւակներուն հետ կը մեկնի Էրֆուրդ: Հոն,
հայրն ու մայրը կը ջանան իրեն հասկցնել
թէ այլեւս պէտք է մոռնայ ամուսինն ու
Հայերը, եւ թէ տղաքը պէտք է մեծնան
իբր Գերմանացի, քանի որ այլեւս գոյու-
թիւն չունի «բաբա Ռուբէն»ը:

Այդ չէ սակայն մտադրութիւնը Տիկին
Չիլինկիրեանի, որ Պոլիս, դեսպան Վան-
կենհայմի երեսին պոռացած է թէ իր տը-
ղան պիտի մեծցնէ այնպիսի ոգիով մը որ
օր մը հօրը վրէժը լուծէ Գերմանացինե-
րէն, որովհետեւ ինք լիովին համոզուած
է Գերմանացւոց մեղսակցութեան՝ հայ-
կական ջարդերու մէջ:

Ուստի, Տիկին Չիլինկիրեան, խուսա-
փելու համար ծնողքին ճնշումէն, կ'առնէ
զաւակները ու կը փախչի Լոզան, իր ազ-
գականին մօտ, ուր կը մնայ մինչեւ պա-
տերազմի վերջաւորութեան:

Կ'ուզէ զաւակները մեծցնել իբր Հայ:
Ատ այդ նամակ մը կը գրէ Հայկական
Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս
Ահարոնեանի, խնդրելով որ տղան՝ Լե-
ւոնը հայկական վարժարան մը տեղաւո-
րէ: Թղթածրարին մէջ ունինք պատաս-
խանը Ա. Ահարոնեանի, որ Փարիզէն,
Հոկտեմբեր 27, 1919 թուակիր նամակով
մը ցաւ կը յայտնէ թէ կարելի չէ տիկնոջ
խնդրանքին գոհացում տալ, տղուն փոքր
տարիքին պատճառաւ:

Անկէ վերջ, Տիկին Սեւակ երկու զա-
ւակները Պոլիս կը ղրկէ ծանօթի մը մի-
ջոցաւ, Մարսէյլէն մեկնող շոգենաւով
մը, իսկ ինքն ալ Հայաստանի Հանրապե-
տութեան Լոզանի դիւանագիտական ներ-
կայացուցիչէն հայկական անցագիր մը
ձեռք ձգելով, կ'երթայ Փարիզ:

Պզտիկները 3 տարի կ'ապրին Սիլիվրի,
իրենց մեծ ծնողքին մօտ: 1922-ին, հայր
Չիլինկիրեանի մահէն վերջ, ընտանիքը
Պոլիս կը փոխադրուի, Սիլիվրիի հայ բը-
նակչութեան սպառնացող վտանգէն փախ-
չելով: Այդ շրջանին է որ Տիկին Սեւակ
Պոլիս գալով, տղաքը կը տանի Փարիզ,
ուր կը բնակի երկար ատեն, եւ ուր ազ-
նուհոգի Հայու մը՝ աղամանդավաճառ
Պրն. Համբարձումեանի հոգածութեան
շնորհիւ կը յաջողի հայեցի կրթութիւն
տալ տղուն:

Կը յարգէ երդումը զոր ըրած էր ամուս-
նոյն սպանութեան լուրը առած օրը:
Այլեւս երբեք գերմաներէն չի խօսիր, եւ
գերմաներէն բառ մը չի սորվեցներ զա-
ւակներուն: Իր նախատեսութիւնը կ'իրա-
կանանայ, երբ Բ. Համաշխարհային Պա-
տերազմին Լեւոն իբր Ֆրանսական բա-
նակի զինուոր կ'երթայ կռուիլ Գերմա-
նացւոց դէմ:

Տիկին Սեւակը ճանչցայ 1958-ին Նիսի
մէջ, աղջկանը՝ Շամիրամի ընկերակցու-
թեամբ: Ինքն ալ բանաստեղծութիւններ
կը գրէր Yane Sévac անունով, եւ ինծի
նուիրեց տպագրեալ երկու հատորներ՝
«Divines Amours» (Paris, Editions De-
bresse, 1940) եւ «Poèmes Parisiens» (Edi-
tions de la Revue Moderne 1957):
Իր խօսակցութեան յաւիտենական նիւթն
էր թխադէմ Ռուբէնը, որուն սէրը պա-
հած էր անշէջ:

Աւելի վերջ բանաստեղծութեան երկու
հատորներ եւս հրատարակեց, «Echos
d'Arcanes» և «Au Pied de la Dent du Mi-
di», երկուքն ալ Editions de la Revue
Moderneի կողմէ, 1961-ին եւ 1966-ին:
Վերջին հատորին ենթախորագիրն է՝ «Ի
յիշատակ մահուընէ աւելի ուժեղ Սիրոյ
մը», ինչ որ ակնարկութիւն մըն է Սեւա-
կի սիրոյն, քանի որ զիրար ճանչցած ու
սիրած էին, ճիշդ այդ լերան՝ La Dent du
Midiի ստորոտը գտնուող Շամբերի գիւ-
ղին մէջ: Ատիկա եղաւ իր կարապի եր-
գը, քանի որ յաջորդ տարի մեռաւ Նիսի
մէջ, Դեկտեմբեր 28, 1967-ին եւ ըստ իր
կտակին, յուղարկաւորութիւնը կատար-

Fonds A.R.A.M

ուեցաւ Հայկական ծեսով, Նիսի հայ եկեղեցիին մէջ:

Ներկայիս Լեւոն կ'ապրի Լիոն, իսկ Շամիրամ՝ Նիս:

Սեւակի մայրը մինչեւ 1934 մնալէ վերջ Պոլիս կ'ապրէր տղուն քով, կը մեկնի Սելանիկ, Հայկանոյշ աղջկան մօտ: Պոլիս վերադառնալու ատեն շոգենաւին մէջ կը մահանայ, ու կը թաղուի Սելանիկի մէջ:

Ը) Քանի մը ճշդումներ..

Կարելի է ամբողջ գիրք մը լեցնել այն բոլոր սխալ տեղեկութիւններով, որոնցմով խճողուած են Ռուբէն Սեւակի կենսագրականները, եւ որոնք գրչէ գրիչ փոխանցուելով նուիրականացած են այլեւս, մուտք գործելով նոյնիսկ Համայնագիտարանէն ներս:

Կ'արժէ մատնանշել մէկ քանին, առ ի հետաքրքրութիւն.

× «Սեւակ իր ապագայ կինը ճանչցաւ Գերմանիոյ մէջ» (Արմէն Սեւան)

× «Զուիցերիոյ մէջ է որ կը ճանչնայ Հէլէն վան Պրատ անունով մանկամարդուհին, որ պիտի դառնայ յետոյ իր կենաքի ընկերը» (Հայ Գրագէտներու Բաբեկամներ):

× Այս «Հէլէն վան Պրատ» անունը կրկին կ'երեւի Հրանդ Բալուեանի գրչին տակ «Զուարթնոց»ի մէջ, ուր կ'ըսուի նաեւ թէ Ռուբէն 20 տարեկան էր եւ Հէլէն՝ 17, երբ զիրար ճանչցան եւ տարի մը վերջ Փարիզ ամուսնացան: Մինչդեռ ամուսնութեան վկայագրէն ալ կը հասկցուի թէ երբ 1910-ին ամուսնացան, Ռուբէն 25 տարեկան էր, իսկ օրիորդ Աբէլ՝ 20: Ռուբէն 20 տարեկանին, այսինքն՝ 1905-ին, տակաւին Պէրպէրեանի գրասեղաններուն վրայ էր:

× Իսկ ուրիշ հեղինակ մը գրած է թէ երկու երիտասարդները զիրար տեսան եւ սիրահարեցան Ռուբէնի բժշկական վկայական առած օրը, հանդիսութեան ընթացքին, 1911-ին: Մինչդեռ այդ թուականին տարիէ մը ի վեր ամուսնացած էին արդէն:

× «Սեւակ ծնած է Պոլսոյ արուարձաններից մէկում» ու 1914-ին Լոզանէն Պոլիս վերադարձած է «ամբողջովին զբաղուելու համար գրականութեամբ» (Եղիշէ Պետրոսեան): (Կը մոռնայ թէ Սեւակ բժիշկ էր):

× «1907ին Սեւակի հայրը մահացած ըլլալով (1922-ին մահացաւ) կամ նիւթապէս ի վիճակի չըլլալով, չէր կրնար այլեւս օգնել ուսանող տղուն» (Վ. Կիրակոսեան):

× «Սեւակ գոհ գնաց եղեռնին,խելագարութեան մատնելով դեռատի կնոջը» (Արփիկ Մինասեան) (ստորագծումը՝ Տ. Հ.-ի):

× «1915 թուականի ահաւոր եղեռնի օրերին դէպի Միջագետքի անապատները քշուող հայ տարագրութեան այն քարաւանը, որի մէջ էին Կոմիտասը, Վարուժանը, Զարդարեանը, Սեւակը եւ այլ մտաւորականներ՝ կանգ էր առել Չանղըրիում» (Վաղարշակ Նորենց), «Նա ծնուել է Կ. Պոլսում» (Նոյն):

Քանի՞ սխալ մէկ նախադասութեան մէջ:

○ Ապրիլ 24-ին ձերբակալուած մտաւորականներուն մէջ չկար Սեւակը:

○ Այդ մտաւորականները Չանղըրը փոխադրուեցան շոգեկառքով, եւ ո՛չ թէ քարաւանով: Աւելի ճիշդ, մինչեւ Անգարա շոգեկառքով, հոնկէ ալ Չանղըրը՝ ձիաքարշ կառքով:

○ Ռուբէն Զարդարեան Չանղըրըի խումբին մէջ չէր:

Վ. Նորենց միակը չէ որ Չանղըրըն կը զետեղէ Միջագետքի ճամբուն վրայ, մինչդեռ այդ քաղաքը կը գտնուի Անգարայէ 100 քլմ. դէպի հիւսիս, դէպի Սեւ Ծով: Դեռ վերջերս Իտալիոյ մէջ, Դանիէլ Վարուժանի ծննդեան հարիւրամեակին նուիրուած հանդիսութեան մը ընթացքին ալ հեղինակաւոր անձնաւորութիւն մը, խօսելով բանաստեղծին մահուան պարագաներուն մասին, ըսեր էր «հոգի մը սփռուած Միջագետքի անապատներուն մէջ»:

Վարուժանի հոգին ի՞նչ գործ ունէր Միջագետքի մէջ :

× Շատեր կարծած են թէ Սեւակ եւ Կոմիտաս վարդապետ միաժամանակ Չանղըրը գտնուեցան: Օրինակ, Պերճ Զէյթունցեանի «Մեծ Լռութիւնը» թատերգութեան մէջ Կոմիտասէ առաջ Սեւակ կ'երեւի Չանղըրըի բանտին մէջ: Մինչդեռ իրողութիւնը այն է որ Կոմիտաս Պոլիս վերադարձած է Մայիս 2-ին (հին տոմարով) մինչ Սեւակ Չանղըրը հասած է Մայիսի վերջերը միայն:

Սխալին աղբիւրը շատ հաւանաբար Բիւզանդ Քէչեանի յուշերուն մէջ պատմական անցեալի գործածութիւնն է, ան որ բացայայտօրէն չփոթութեան դուռ կը բանայ: Այդ յուշերը՝ «Դժոխքին Նախադուռը» վերնագրին տակ, յաճախ հրատարակուած են եւ վերջերս ալ վերհրատարակուեցան «Աշխարհ»ի մէջ:

Այսպէս Բ. Քէչեան կը պատմէ թէ, ազատ արձակուած 8 անձերու առաջին խումբը, որուն մէջ ինք եւ Կոմիտասն ալ կային, վերադարձի ճամբուն վրայ Ապրիլ 29-ի Չորեքշաբթի օրը Գալէճիք կը գտնուէին, եւ հետեւեալ օրը Ս. Համբարձման տօնը վայելեցին Էնկիւրիւի եկեղեցիին մէջ: Իրենց ազատ արձակման հրամանը հասած էր Ապրիլ 11-ի (24) շաբաշուք օրէն 15 օր վերջ: Եւ սակայն իր յիշատակներուն մէջ տեղ մը խօսելով Սեւակի մասին կը գրէ.

«Գեղեցկադէմ երիտասարդ մ'էր Սեւակ, եւ թրքուհին անոր սիրահարեցաւ: Հայրը հասկցուց բժիշկին թէ իր ազգակիցները ջնջելու հրաման կայ, բայց եթէ իսլամութիւնը ընդունի եւ կարգուի այն աղջկան հետ որուն կեանքը ազատած էր, ինք ալ կը խոստանար իր փեսան փրկել վաղահաս աղէտէն: Սեւակ խորհուրդ հարցուց ընկերներուն: Ամէնքն ալ, Յունիս ամսուան գոյժերէն զգացուած, զինք խրատեցին առժամապէս համակերպելու...»:

Որոշ է թէ Բ. Քէչեան կը խօսի դէպքի մը մասին, որ Յունիս ամիսէն վերջ պատահած է, երբ ինք Չանղըրը չէ այլեւս, քանի որ Մայիս 2-ին Պոլիս վերադարձած է: Ուրեմն կը պատմէ իբր պատմութիւն (առանց ճշդելու սակայն թէ ուրիշներէ լսած է) ինչպէս պիտի ըսէր օրինակի համար. «Երբ Նաբոլէոն Էլպա կղզի աքսորուեցաւ»: Պատմական անցեալի գործածութիւնն է պարզապէս, որ այն տպաւորութիւնը կը գործէ թէ Բ. Քէչեան իբր ականատես կը խօսի Սեւակի մասին:

× «1915ին վերադարձել է Կ. Պոլիս, ձերբակալուել է եւ աքսորի ճանապարհին նահատակուել այն խմբի հետ, որի մէջ էին նաեւ Վարուժանը, Սիամանթօն եւ ուրիշներ» (Հայկական Համայնագիտարան):

Սեւակ կատարելապէս յիմար պէտք է եղած ըլլար, 1915-ին, այսինքն՝ պատերազմի ընթացքին Պոլիս վերադառնալու եւ ձերբակալուելու համար: Իրականութեան մէջ 1914-ի Յունիսին է որ Պոլիս վերադարձաւ, պատերազմէն երկու ամիս առաջ:

Գալով Սիամանթոյի, որոշ է թէ ան Չանղըրը չէ գտնուած, այլ աքսորուած է՝ Այաշ: Շատեր Սիամանթոյի անունը կցած են Սեւակի եւ Վարուժանի խումբին: Աղբիւրը կը կարծեմ գտնել Միքայէլ Շամտանճեանի հետեւեալ տողերուն սխալ մեկնաբանութեան մէջ.

«Մեկնումի գիշերը, (կ'ակնարկէ Սեւակի, Վարուժանի եւ 3 միւս Հայերուն Չանղըրըէ դէպի Այաշ մեկնումին) մեր տան մէջ, բաղդատաբար ոչ - մռայլ անցաւ: Երկուքս ալ (ինք եւ Սեւակը) այն իրիկուն, օգտուելով մեր խոհարարուհիին կարողութիւններէն, Այաշի մեր ընկերներուն համար քաղցրաւենիք պատրաստելու զբաղեցանք: Մասնաւորաբար Սիամանթօ բարեկամիս պատուոյ կտորներ սահմանեցի, մօտէն ծանօթ ըլլալով ինծի, ամենազգի քաղցրութիւններու համար իր հոգիին անպատում տկարութիւնը»:

Կ'երեւի թէ, մեր բանասէրները Սիամանթոյի անունը հաւնելով կարդալով, կարծած են թէ ան ալ այդ խումբին մէջ կը գտնուէր:

Թ) Ասպետական արիութիւն..

Շամտանճեան ինչո՞ւ համար կը ծանրանայ սակայն խորոտ բանաստեղծին «հոգիին անպատում տկարութեան» վրայ: Բացատրութիւնը կարելի է գտնել այն նամակին մէջ զոր «Զա'րկ Կովկաս»ի հեղինակը գրած է Այաշէն 1915 Մայիսին, մօրմէն խնդրելով միջամտութիւնը պոլսահայ երեսփոխան Պետրոս էֆ. Հալաճեանի («Արեւմտահայ Գրողների Նամականի» Երեւան, 1972):

Մահուան առջեւ տկարութիւնը մարդկային է եւ հասկնալի իսկ հակառակը՝ հերոսական եւ զմայլելի: Սեւակի մասին իր բաղդակից ընկերները կը վկայեն թէ բնաւ չենթարկուեցաւ այդ տկարութեան, եւ ինչպէս Շամտանճեան կ'ըսէ, «ամբողջ երկու օր աշխատեցաւ համոզելու համար տկար հոգիները, որ մահը մահմետականացումէ աւելի աղէկ է, եւ զատ զատ երդում ընել տուաւ ամէն անոնց, որոնց հոգիի ուժին վրայ կասկած ունէր, թէ հաւատարիմ պիտի մնան իրենց լոյս - հաւատքին»:

Ֆոն Նոյրաթ չէր սխալած: Տոքթ. Չիլինկիրեան փառապանծ էր, քանի որ իրապէ՛ս Հայ էր:

Հերոսական բան մը կայ այս բոլորին մէջ, որ Գուրգէն Մխիթարեանի բառերով («Քառորդ Դար Գրականութիւն», Գահիրէ, 1946) «սրտառուչ, խորունկ վէպ մը կրնար դառնալ, եթէ մէկը սիրտ ունենար արիւնի մէջ խեղդուած բանաստեղծին կեանքը գրական օգտագործումի մը առարկայ դարձնել...» պայմանաւ որ այդ վէպը տար հարազատ պատկերը «երիտասարդ բանաստեղծին վեհ ու հզօր կեցուածքին» եւ ո՛չ թէ զայն ծաղրանկարի վերածէր, ինչպէս որ ձախողած վերջին փորձերը ցոյց տուին դժբախտաբար:

Զկարծուի սակայն թէ Սեւակ մոլեռանդ կուրութեամբ մը մահը կը նախընտրէ կեանքէն: Եթէ մահուան հրեշտակին ներկայութիւնը շատ անգամ նշմարելի է իր գրութիւններուն մէջ, այդ չի նշանակեր թէ Սեւակ եղերերգակ բանաստեղծ մըն է, եւ խառնուածքով՝ յոռետես: Ընդհակառակն, եղած է զուարթ եւ կենսուրախ:

Եթէ յաճախ կը խօսի մահուան մասին, զայն հակադրելու համար է կեանքին, գնահատելու համար կեանքի իրական արժէքին: Արդարեւ, առանց խաւարին լոյսը ի՞նչ պիտի արժէր եւ առանց մահուան կեանքը պիտի արժէ՞ր ապրիլ: Իբր բժիշկ մօտէն կը ճանչնայ կեանքի զանազան փուլերը եւ գիտէ թէ մահը մաս կը կազմէ անոր, իբր անխուսափելի վերջակէտ: Ու երբ կը յանձնարարէ փութկոտութեամբ «Սիրէ՛, սիրէ՛, պիտի մեռնի՛ս...» («Սիրէ», անտիպ), կ'ուզէ ըսել թէ մահուընէ առաջ ապրէ՛, կեանքդ լեցնելով սիրով:

Սեւակ կը ճանչնայ մահը եւ բոլոր քաջերուն պէս երկիւղ չունի անկէ: Այդ պատճառաւ ալ, երբ ժամը կը հնչէ, արիաբար կը քալէ դէպի հոն, ասպետական քաջութեամբ: Հին օրերու ասպետներուն պէս, որոնք իրենց կեանքը կը նուիրէին ճշմարտութեան եւ արդարութեան պաշտպանութեան, կը քալէ գլուխը վեր, քանի որ ասպետները «կ'ապրին մեռնելով, կը մեռնին անմահ» («Թրուպատուրները» Ռ. Սեւակ) զի գիտեն թէ «մահ իմացեալ անմահութիւն է»:

Հայրենի բանաստեղծ Վահագն Դաւթեան այս իմաստով շահեկան ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց վերջերս «Գրական Թերթ»ի Ապրիլ 12, 1985ի թիւին մէջ, «Ասպետի Երգ» խորագրով:

ՃԻՇԴ ՍԷՐԸ

Ճիշդ սէրն ա՛ն է որ չես ըսեր
Բարեկամիդ ու թշնամուդ,
Կը մարես քու յետին լոյսեր
Ու կ'ամփոփուիս սրտիդ մէջ մութ:

Ճիշդ սէրն ա՛ն է որ չես ըսեր
Վճիտ կերպով դուն քու հոգուդ՝
Չես գիտեր դեռ ի՞նչ է քու Սէր
Երջանկութի՞ւն թէ վիշտ անգութ:

Ճիշդ սէրն ա՛ն է զոր չես ըսեր
Հոգեհատոր քու սիրելուդ,
Կու լա՛ս լացդ մարդ չի լսեր
Համոզուած ես չի սիրուելուդ:

Ճիշդ սէրն ա՛յն է, ա՜խ մի ըսեր
Շիրիմիդ մէջ փայն Աստուծուդ
Հոն կը լացնեն քեզ հին յոյսեր՝
Ու կը հաւտաս դեռ սիրելուդ...:

Լոզան

Ռ. ՍԵՒԱԿԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՆ ՈԴԻՍԱԿԱՆԸ

Հայ գրողներու ձեռագրերը՝ ընդհանրապէս, եւ նահատակ գրողներու թղթածրարները՝ մասնաւորաբար, առարկայ չեն դարձած լուրջ հետաքրքրութեան, եւ յաճախ ցրուած՝ չորս հովերուն, երբ չեն կրցած ամփոփուիլ Երեւանի Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան Թանգարանին հոգածու դարակներուն մէջ:

Իբր օրինակ կ'արժէ պատմել ոդիսականը Ռ. Սեւակի ձեռագրերուն, որոնք մեծ մասամբ փրկուած են բարեբախտաբար:

Սեւակի մահէն վերջ երբ կինը կը մեկնի Պոլսէն, բանաստեղծին երէց եղբայրը, որ արդէն Պոլիս կը բնակէր, կը պարպէ Սեւակի Բանկալթիի տունը, իր բնակարանը փոխադրելով գոյքերն ու թուղթերը:

Սեւակի մէկ քեռաղջիկը 1922-ին այդ ձեռագրերուն վրայէն տետրակի մը մէջ կ'ընդօրինակէ 54 քերթուածներ, մեծ մասամբ անտիպ: Այդ տետրակը, որ մեր տրամադրութեան տակ է, իր որոշ օգտակարութիւնը ունի կարգ մը քերթուածներու տարբերակները բաղդատելու տեսակէտէ: Հոն կը գտնենք 20-ի մօտ քերթուածներ, որոնց բուն ձեռագրերը անյայտ կը մնան:

Աւելի վերջ, Սեւակի երէց եղբօր տղան, հօրմէն գաղտնի կը սկսի օգտագործել ձեռագրերը, զանոնք իբր իր սեփական հեղինակութիւնը ցոյց տալով Մխիթարեան վարժարանի իր դասընկերներուն, մինչեւ որ ուսուցիչները կ'անդրադառնան եւ կ'արգիլեն այդ չահագործումը: Բայց տղան աւելի հեռու կը տանի գործը, Սեւակի ձեռագրերէն կարեւոր մաս մը վաճառելով Թորոս Ազատեանի:

Բանասէր-բանաստեղծ Թ. Ազատեան գրավաճառի խանութ մը ունէր Ղալաթիա, ուր կը ծախէր տուներէ և դպրոցական ու այլ ազգային գրադարաններէ ձեռք բերուած հին գրքեր: Այդ գրադարաններուն գիրքերը հոգաբարձուներու, թաղականներու կամ ուսուցիչներու միջև բաժնուած էին «պատեհ առիթով» և կամ հաւանական խուզարկութեանց երկիւղը պատրուակելով, բայց ի վերջոյ իբր վաճառքի նիւթ փոխադրուեցան հայ գրավաճառներու խանութը, ուրկէ անվրէպ գիրքեր էին իրականութեան մէջ:

Կը կարծուի թէ Սեւակի ազգականներուն կողմէ Թ. Ազատեանի յանձնուած են տպագրեալ կամ ձեռագիր այլ թուղթեր ալ, որպէսզի ան իր հետ Երեւան տանի եւ Գրականութեան Թանգարանին յանձնէ զանոնք:

Աւելի հաւանական է որ, Թ. Ազատեանի մահէն վերջ իր անձնական արխիւին հետ Գրականութեան Թանգարանին յանձնուած ըլլան Սեւակի ձեռագրերը, որոնք հոն կը պահուին մինչեւ հիմա, իբր Թ. Ազատեանի Ֆոնտին մաս կազմող սեփականութիւն:

Դարձեալ Գրականութեան Թանգարանի Ենովք Արմէնի Ֆոնտին մէջ կը գտնուին Սեւակէ նամակներ, ուղղեալ՝ Ե. Արմէնի (հրատարակուած՝ «Արեւմտահայ Գրողների Նամականի»ի մէջ) ինչպէս նաեւ ձեռագրերը շարք մը քերթուածներու, որոնք հրատարակուած են Ե. Արմէնի խմբագրութեամբ լոյս տեսած «Մասիս»ի մէջ: Կան նաեւ քանի մը անտիպներ զորս Ե. Արմէն չէ հրատարակած, կամ յարմար չտեսնելով, եւ կամ գրաքննութենէ անցնել չյաջողելով:

1945-ին, Սեւակի միւս եղբօրորդին, Յովհաննէս Չիլինկիրեան, հօրեղբօր տունը երթալով կը հաւաքէ եւ ապահով տեղ կը փոխադրէ ինչ որ կը գտնէ Սեւակէն, այսինքն՝

- Ընտանեկան նամակներ, փոխանակուած Ռուբէնի եւ իր հարազատներուն միջեւ (հայր, մայր, եղբայր, եւայլն):
- Սեւակէ նկարներ, ինչպէս նաեւ իր կողմէ ընդօրինակուած Պէթհովէնի եւ Վիքթոր Հիւկոյի դիմանկարները,
- Պէրպէրեան վարժարանի վկայականը,
- Հարիւրաւոր քարթ - փոսթալներ, ղրկուած Սեւակէն Եաննիին, եւ Սեւակի կողմէ ստացուած՝ զանազան ընկերներէ, գրագէտներէ, եւայլն,
- Դպրոցական դասատետրեր, նօթագրութիւններ, եւայլն:

Աւելի վերջ ձեռք կը ձգէ նաեւ Սեւակի կողմէ Եաննիին գրուած սիրային նամակներու ամբողջ ծրար մը:

Այս վերջին նամակներուն լուսապատճէնները ատենին Երեւանի Գրականութեան Թանգարան կը ղրկուին Վահրամ Մավեանի ձեռքով: Անոնցմէ ոմանք աւելի վերջ կը հրատարակուին Ա. Ծառուկեանի «Նայիրի»ին մէջ, առանց որ կարելի ըլլայ հասկնալ թէ ի՛նչ ճամբով հասած են հոն:

Սեւակէն կարգ մը ձեռագրեր մնացած

Fonds A.R.A.M

…են նաեւ իր այրիին մօտ: «Հայ Գրագէտներու Բարեկամներ»ու կողմէ Փարիզ հրատարակուած հատորին յառաջաբանին մէջ կ'ըսուի թէ «Ընկերակցութիւնը դիմեց Տիկին Սեւակին եւ ստացաւ բոլոր ձեռագրերը (ստորագծումը՝ Տ. Հ.) որոնց մէջ գտաւ բաւական թիւով արձակներ, «Թէքէեանին Գիրքէն փրցուած էջեր»ու շարքէն, ինչպէս նաեւ քերթուածներ»: Իսկ վերջաբանին մէջ ալ ըսուած է «Մեր տրամադրութեան տակ ունինք նաեւ հետեւեալ անտիպ քերթուածները», որուն կը հետեւի ցանկը 35 բանաստեղծութիւններու, որոնց մեծ մասին արտագրումը կը գտնենք Սեւակի քեռայրին տետրակին մէջ: Այդ ձեռագրերը յետոյ փոխադրուած են Երեւանի Գրականութեան Թանգարանը:

Գրականութեան Թանգարանին յանձնուած է նաեւ Սեւակի իւղաներկ դիմանկարը, գործ՝ իր մտերիմ ընկերներէն Լեւոն Ազնուրեանի:

Պատճառներ ունինք ենթադրելու որ Տիկին Սեւակի մօտ մնացած այլ նամակներ ալ Գրականութեան Թանգարան ղրկուած ըլլան նիսահայ ազգային գործիչ Արամ Սաւոյի (Սվաճեան) ձեռքով:

Անդին, Պէյրութի մէջ տպարանատէր Վահէ Սեթեան եւս ի ձեռին ունեցած է Սեւակէ կարգ մը ձեռագրեր, աղբիւրը անծանօթ, որոնցմէ մէկ քանին հրատարակուած են Կարօ Գէորգեանի «Ամէնուն Տարեգիրքը»ին 1961, 1962 եւ 1963ի թիւերուն մէջ: Ատոնցմէ երեք պատմուածքներ առաջին անգամ ըլլալով հոն է որ լոյս տեսած են. «Մեռելին նշանտուքը», «Մաթենիկը», «Տոքթէօր Քօզմօզ»: Կը կարծուի թէ այդ բոլորը փճացած են Պէյրութի ռմբակոծումներուն ընթացքին:

Ռ. Սեւակէն նամակներ ունէր իր քով մանկական, ամենամտերիմ բարեկամը՝ Հրանդ Նազարեանց, որ յետագային հայ գրականութենէ ու հայութենէ քաշուելով հաստատուեցաւ Իտալիոյ Պարի քաղաքը, ուր նուիրուեցաւ իտալական գրականութեան: Իր մահէն վերջ միլանաբնակ բանաստեղծ Արամայիս Սրապեան ընկերոջ մը հետ Պարի երթալով, Նազարեանցի կնոջմէն առնելով Միլանօ փոխադրեց գրադարանին հայերէն թուղթերն ու ձեռագրերը, որոնք ներկայիս կը մնան Վենետիկի Մխիթարեան հայրերուն մօտ: Փորձեցինք հասկնալ թէ այդ ժողովածուին մէջ գոյութիւն ունի՞ն Սեւակէն մնացած նամակներ եւ ձեռագրեր, բայց մեր դիմումները մնացին ապարդիւն:

Կը տեսնուի սակայն թէ, Սեւակի արխիւը մեծ մասամբ կեդրոնացած է Երեւանի Գրականութեան Թանգարանը, եւ յստակօրէն փրկուած: Հոն կը պահուի նաեւ հաւաքածոյ մը լրագրական կտրօններու, զորս Սեւակ իր ձեռքով դասաւորած ըլլալ կը թուի, իր քերթուածներուն առաջին տպագրութիւնները ունենալու համար: Ատոնցմէ շատերու վրայ իր ձեռքով սրբագրութիւններ ալ կատարած է, հաւանաբար ապագայ տպագրութեան մը համար:

Արդէն իսկ, Սեւակի շատ մը ձեռագրերը ծանրաբեռնուած են սրբագրութիւններով եւ նօթերով: Օրինակի համար, «Աստուծոյ Լացը» քերթուածին ձեռագրին վրայ իբր առաջին խորագիր կը կարդանք «1896» ձօնուած՝ Համիտի: Յետոյ աւելցուած է երկրորդ խորագիր մը, զոր ջնջած է, ի վերջոյ վերածելու համար «Աստուծոյ Լացը»ին: Առանց այս մանրամասնութեան, դժուար է կռահել թէ Սեւակ Կարմիր Սուլթանին խժդժութիւններուն կ'ակնարկէ:

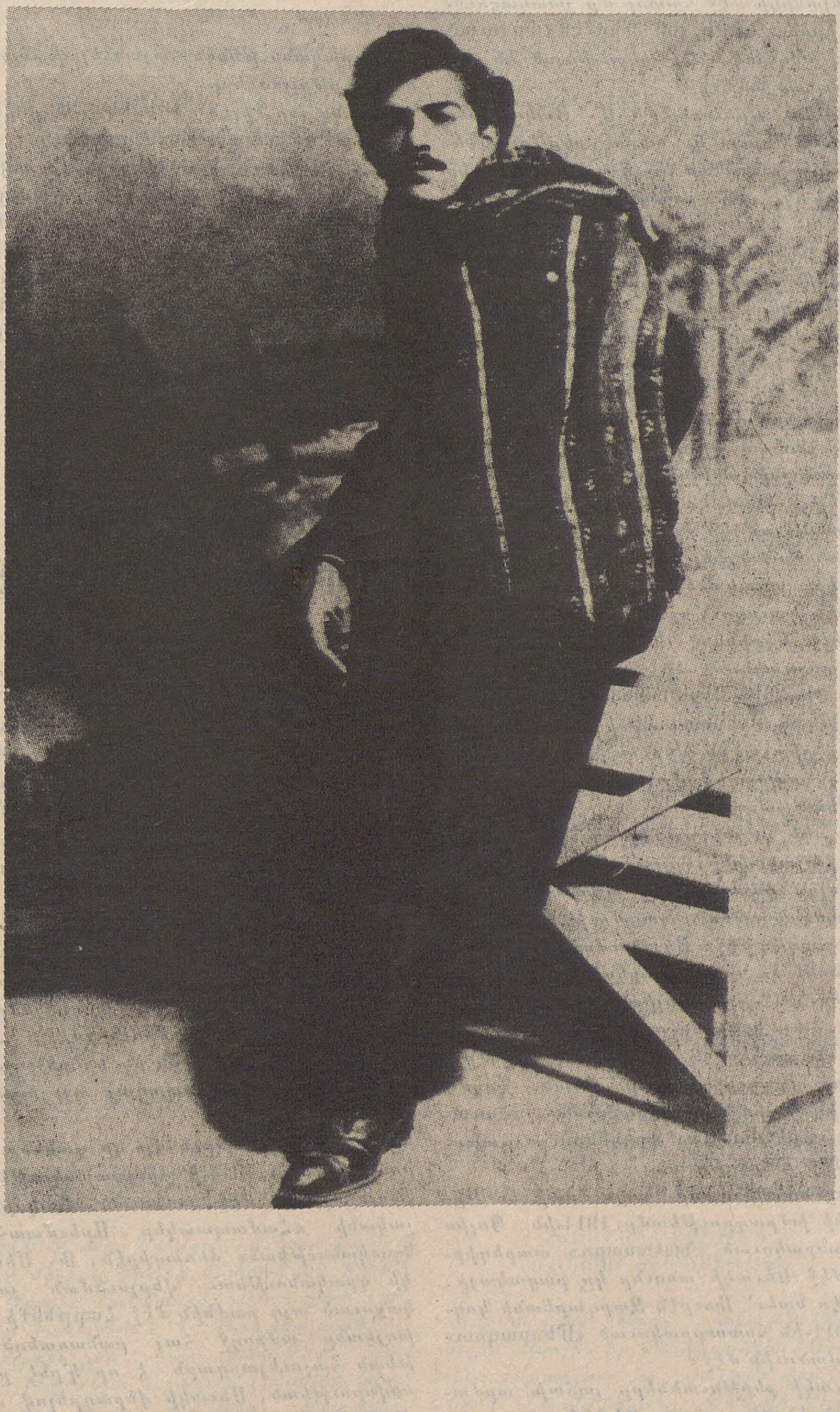

Ա.Ի ՈՒՂՂԵԱԼ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՒՆ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԸ

Սեւակի ձեռքով գրուած 14 նամակներու եւ 6 քերթուածներու ծրար մը ունեցած է այլ ճակատագիր, անցնելով Տիգրան Չիթունիի ձեռքը:

Չիթունի կը պատմէ թէ («Հայրենիք Ամսագիր», 24. 1. 1928) 1915-ին առաստաղէ առաստաղ թաքստոց փոխելով, …պաստանի Գատըգիւղ, ազգականի մը տան մանսարդը, եւ հոն դիզուած փոշեծածկ գիրքերու եւ ձեռագրերու մէջէն կը գտնէ Սեւակի ձեռագիր 14 նամակներն ու 6 քերթուածները, զորս գրպանը կը պահէ «մոռացութեան փոշիներէն հանելով ապահով տեղ դրկելը սեպուհ պարտք մը սեպելով»:

Չիթունի 1928-ին «Հայրենիք Ամսագիր»ի մէջ կը հրատարակէ այդ նամակները, զանոնք ընդօրինակելով իր ձեռքով, ջնջելով անունը այն անձին որուն ուղղուած են նամակները, եւ անոր տեղ դնելով Մ..., Մ. Պ.... կամ Պ. Մ.... ընկերնատառերը: Ամէնէն հետաքրքրականը այն է որ Չիթունի հրատարակութեան բոլոր իրաւունքները կը վերապահէ իրեն, երբ անդին ողջ են Սեւակի օրինաւոր ժառանգորդները:

Չիթունի կը մոռնայ սակայն ապահով տեղ ղրկելու սեպուհ պարտքը եւ իր մօտ կը պահէ ձեռագրերը, որոնք ի վերջոյ կ'անցնին Փարիզաբնակ գրասէր ազգայինի մը ձեռքը, որ բարի եղաւ մեզի տրամադրելու անոնց լուսապատճէնները:

Երեւանի Գրականութեան Թանգարանէն ալ ստացանք Չիթունիի ընդօրինակութիւններուն լուսապատճէնները, եւ բաղդատելով տեսանք որ Չիթունի իր կողմէ կատարած է այլ եւ այլ սրբագրութիւններ եւ մանաւանդ փոխած՝ բնագրին կէտադրութիւնն ու նոր տողի անցնելու դրութիւնը:

Դժուար չէ հասկնալ թէ ո՞վ է այդ խորհրդաւոր Մ...ն, զոր Սեւակ կը կոչէ երբեմն «հոգի՛ս»: Քանի մը նամակի վերջաւորութեան կը յանձնարարէ «բարեւներս յարգելի ծնողացդ եւ եղբայրներուդ» եւ կ'աւելցնէ «Programme չեմ ղրկեր, որովհետեւ Շահանին «Le Livret de l'Etudiant» անուն գիրք մը ղրկած ենք, մէջը ամէն բան գրուած է. եթէ կ'ուզես, ա՛ռ Շահանէն եւ կարդա՛»: Ուրիշ յետ գրութեան մը մէջ (Մարտ 26, 1907) կը յիշեցնէ. «Եւ մի՛ մոռնար որ այս նամակը գրողը թերեւս ա՛յն անձն է որ ամէնէ՛ն աւելի սիրեց քեզ»:

Այսուհանդերձ, բոլոր նամակները նոյն անձին չեն ուղղուած:

Այդ նամակներուն մէջ Սեւակ առ հասարակ կը խօսի իր ուսանողական կեանքին մանրամասնութիւններուն, ճամբորդութիւններուն, նիւթական դժուարութիւններուն եւ այլ մտերիմ հարցերու շուրջ: Կ'արժէ արտագրել կարծիքները զորս յայտնած է ժամանակակից գրողներուն մասին.

Մեհրուժան Պարսամեանի մասին կ'ըսէ (Նամակ 12. 2. 1907).

«Անիկա յաւէտ պիտի մնայ բանաստեղծը, «անո՛ր զոր պիտի սիրէ», անիկա յաւէտ պիտի ըլլայ երեւակայող ու օդային բանաստեղծը»:

Իսկ Միսաք Մեծարենցի մասին կը գրէ նոյն տեղը, պատահմամբ չարաչուք ազդեցութեանը տակ Ենովք Արմէնի, որուն հետ շատ մտերիմ է այդ շրջանին.

«Այս տղան սիրած եմ իր մէկ քանի զգայուն եւ խո՛ր տողերուն համար. աւա՛ղ որ շուտ կամէ եղաւ. անուն շինելու տենչը աւրեց զինքը. ամէ՛ն թերթի մէջ ու ամէ՛ն շաբաթ գրելու, իր ստորագրութիւնը երեւցնելու կի՛րքն է որ գէշ ազդեց իր գրչին. ու իր վերջին գիրքը sur commande et à la hate գրականութեան մը բոլոր ախտանիշները ունի դժբախտաբար: Որքա՜ն պիտի ուզէի ճանչցած ըլլալ զինքը ու ըսել իրեն որ քի՛չ գրէ, մանաւանդ բանաստեղծութիւնը quantitéին մէջ չէ՛, qualitéին մէջն է որ կը փնտռուի. չէ՞ մի որ Առվէր իր մէկ sonnetով անմահացաւ»:

Անդթօրէն կ'արտայայտուի Սկիւտարի իր ընկերներէն Ստեփան Բարէլեանի մասին, որ յետոյ Պոլսահայոց ծանօթ դաշնակի ուսուցիչը դարձաւ. «Աշխատի՛լ, աշխատի՛լ ու դեռ Բաքէլեանը այնպէս կը հաւատայ որ մարդ տունը նստիլ սուրճ խմելով՝ musicien կ'ըլլայ, եւ թէ հանճարը հանճա՛ր ըլլալու համար ամէն բանէ առաջ ծոյլ ըլլալու է...» (նոյն նամակին մէջ): Ուրիշ նամակի մը մէջ ալ (25. 12. 1907) կ'ըսէ հեգնանքով. «Եղբայրդ կ'աշխատի՞ musiqueին. ե՞րբ հոս գալու միտք ունի. Բաքէլեանը միշտ մանտոլինի դասե՞ր կուտայ, խե՛ղճը»:

Ուրիշ նամակի մը մէջ (7. 10. 1907) ամբողջ պոլսահայ գրականութեան հաշուեյարդարն է որ կ'ընէ, գրելով.

«...Սրամիտ ոճով մը, որուն համար կը շնորհաւորեմ քեզ, կը գծես մեր պոլսահայ գրականութեան caricatureը: Իրաւ որ խղճալիք crise մը կ'անցընենք կոր: Պէրպէրեան մեռա՛ւ, Եղիա հիւանդ է, Զօհրապ լռեց, Սիպիլ պառանցաւ. հրապարակը ... Պարսամեան եւ ընկերութեան մնաց (խե՛ղճ հրապարակ) (այդ շրջանին Սիպիլ 44 տարեկան է: Տ. Հ.):

ՍԵՒԱԿ ԾԱԾԿԱՆՈՒՆԻՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

1907-էն սկսեալ Ռուբէն Չիլինկիրեան իր գրութիւնները կը ստորագրէ «Ռուբէն Սեւակ»: Իրմէ առաջ ո՛չ ոք գործածած է «Սեւակ» բառը, իբր անուն կամ ծածկանուն:

Ի՞նչ կը նշանակէ Սեւակ: Կ'ըսուի թէ Ռուբէն ըլլալով թխադէմ ու սեւաչուի, այդ անունը շինած է ակնարկելով իր սեւ աչքերուն: Բայց պէտք է ըսէր «Սեւակն» եւ ո՛չ թէ «Սեւակ» քանի որ աչքի իմաստ ունեցող արմատ բառը «ակն» է, որմէ ակնոց, ակնաքոյժ, եւայլն: Թերեւս ալ «ակ»ը իբր փաղաքշական մասնիկ գործածած է, նմանողութեամբ գետակ, վտակ, ծովակ, կապուտակ բառերուն, արտայայտելու համար «սեւուկ» իմաստը:

Գրչանուն մը, գինքը ստեղծողին գեղարուեստական սեփականութիւնն է (propriété artistique) եւ ըստ օրինի միայն իր կողմէ կրնայ գործածուիլ: Ընտանեկան անունի պէս հօրմէն զաւկին ալ չի փոխանցուիր, քանի որ տաղանդը ժառանգական չէ: Այսուհանդերձ մեր մօտ այս կանոնը չէ յարգուած, եւ այսօր 4 ականաւոր անձեր կը գտնենք Հայկական Համայնագիտարանին մէջ, Սեւակ անունով, չորսերէն վերջինը ըլլալով Ռուբէնը, որ զոհ գացած է հայերէն այբուբենի կարգին, կարծես արդարացնելու համար Աւետարանական ճշմարտութիւնը որ կ'ըսէ «առաջինք եղեն յետինք»:

Համայնագիտարանին մէջ առնուած առաջին Սեւակն է Գուրգէնը (բուն անուամբ Գրիգորեան) ծնած՝ 1904-ին Թիֆլիս, մեռած՝ 1981-ին Երեւան: Ծանօթ է իբր լեզուաբան եւ բանասէր: Յայտնի չէ թէ ե՞րբ եւ ինչո՞ւ որդեգրած է Սեւակ գրչանունը:

Երկրորդն է Փրոֆ. Մանասէ Սեւակ, ծնած՝ 1897-ին Սիս (Կիլիկիա) եւ մեռած՝ 1967-ին Ֆիլատելֆիա: Ճանչցուած է իբր տարրարան - մանրէաբան: Սեւակ գրչանունը իր պարագային փոքր ինչ կը բացատրուի այն իրողութեամբ որ բուն մականունը եղած է Գարակէօզեան, որ թարգմանի՝ սեւ աչք:

Երրորդ Սեւակն է հայրենի մեծ բանաստեղծ Պարոյրը, բուն անուամբ՝ Ղազարեան, ծնած՝ 1924-ին Զանգակատուն գիւղը (այժմ Սովետաշէն), մեռած՝ 1971-ին՝ արկածահար: Հասկնալու համար թէ ի՞նչ պարագաներու տակ բանաստեղծ Պարոյր Ղազարեան որդեգրած է Սեւակ գրչանունը, դիմեցինք Գիտութիւններու Ակադեմիայի կից Արուեստի Ինստիտուտի տնօրէն Ռուբէն Զարեանի, որմէ ստացանք հետեւեալ բացատրութիւնը.

«Երբ նա ներկայացաւ ինձ, ես «Սովետական Գրականութիւն» ամսագրի խմբագիրն էի: Մեծ տպաւորութիւն թողին նրա բանաստեղծութիւնները, որոշեցի հրապարակել, ապարէզ տալով մի շնորհալի երիտասարդի, հաւատացած, որ լաւ ապագայ է սպասում իրեն: Ղազարեանը խիստ տարածուած ազգանուն համարելով, մտածում էի գրական մի յարմար անուն գտնել նրա համար:

«Այդ օրերին Աւետիք Իսահակեանը իր զրոյցներից մէկի ժամանակ արեց Ռուբէն Սեւակի ողբերգական պատմութիւնը: Ես այդ ամբողջ գիշեր նրա պատմածի տպաւորութեան տակ էի: Կիսատ մնացած կեանք: Եւ մտածեցի, թէ լաւ կը լինի, եթէ Պարոյրին կոչեմ Սեւակ, որպէսզի ողբերգականօրէն կեանքից հեռացած մի Սեւակին շարունակի մի ուրիշ Սեւակ»:

Այդ կը պատահի, երբ Պարոյր 18 տարեկան էր: Հարց կը ծագի թէ այդ օրերուն տեղեա՞կ էր թէ Սեւակ անունով հայ մեծ բանաստեղծ մը եղած է իրմէ առաջ, եւ կամ երբ յետագային տեղեկացաւ, ինչո՞ւ համար չխորհեցաւ ինքնայատուկ սեփական գրչանուն մը որդեգրել, լքելով Սեւակը:

Հետեւանքը եղաւ այն, որ թէեւ հայ քերթողութիւնը երկրորդ մեծ Սեւակ մը չահեցաւ, բայց այս երկուութիւնը յառաջ բերաւ որոշ շփոթութիւն, եւ այսօր երբ կը խօսուի բանաստեղծ Սեւակի մասին, հարկ կ'ըլլայ ճշդել թէ ո՛ր մէկն է, Ռուբէ՞նը թէ Պարոյրը:

Եթէ Պարոյր մնացած ըլլար երկրորդական արժէքով քերթողի մը աստիճանին

Fonds A.R.A.M

վրայ, չփոթութիւնը չէր կրնար վնասակար դառնալ: Բայց Պարոյր իր արտակարգ տաղանդին փայլով դարձաւ Հայաստանի ամէնէն սիրուած ու ամէնէն ժողովրդական քերթողը, ինչ որ մտածել կու տայ թէ առանց Սեւակ անունին ալ հասած պիտի ըլլար այդ համբաւին, եւ հետեւաբար, ամենեւին կարօտ չէր ուրիշի մը գրչանունը օգտագործելու:

Մաղթենք որ նման չփոթութիւններ չկրկնուին ուրիշներու պարագային ալ, եւ օր մը չունենանք ուրիշ Վարուժաններ, Մեծարենցներ, Սիամանթօներ, Ռաֆֆիներ կամ Զարենցներ:

Ռ. ՍԵՒԱԿԻ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

Ռ. Սեւակի գրական ժառանգութիւնը հաւաքելու նպատակաւ Նիսի մէջ մեր կազմած յանձնախումբը, բարեբախտութիւնը ունեցաւ մեծապէս օգտուելու գործակցութենէն հայրենի գըրագէտ - բանասէր Ալեքսանդր Թոփչեանի, որ Երեւանի մէջ մէկուկէս տարիէ ի վեր եռանդագին լծուած է Ռ. Սեւակի գործերուն ուսումնասիրութեան:

Շնորհիւ իր ջանադրութեան եւ Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահութեան բարեհաճ կարգադրութեան, Երեւանի Գրականութեան Թանգարանէն ստացանք, Պարոն Արտաւազդ Պէրպէրեանի ձեռամբ, Ռ. Սեւակի արխիւին բոլոր լուսապատճէնները, որոնց համար հոս հրապարակաւ շընորհակալութիւն կը յայտնենք բոլորին:

Այդ ամէնը համադրելով, ցուցակագըրելով ու բաղդատելով յանձնախումբիս մօտ գտնուող ազբիւրներուն հետ, կըրցանք յանգիլ հետեւեալ եզրակացութիւններուն.

Սեւակի գրական ժառանգութիւնը (մեզի ծանօթ) կը բաղկանայ 210-ի մօտ քերթուածներէ եւ 33 արձակ գրութիւններէ: Քերթուածներէն շուրջ 110-ը տպագրուած են գիրքերու մէջ, 20-ը ցրուած՝ թերթերու եւ հանդէսներու մէջ, իսկ մնացեալները՝ անտիպ: Այս վերջիններէն 17 քերթուածներ վերջերս մաս առ մաս հրատարակուեցան Ալեքսանդր Թոփչեանի կողմէ, «Սովետական Հայաստան», «Հայրենիքի Ձայն», «Գարուն» եւ «Գրական Թերթ» պարբերականներուն մէջ:

Իսկ արձակ գրութիւնները բոլորն ալ հրատարակուած են գիրքերու, թերթերու եւ տարեգիրքերու մէջ, պատմուածքներու ձեւով, առ հասարակ «Բժիշկին Գիրքէն Փրցուած էջեր» ընդհանուր խորագըրին տակ: Իբր արձակ, ձեռագիր վիճակի մէջ կը մնան միայն իր նամակները, որոնցմէ մաս մը հրատարակուած են Զիթունիի արտագրութեամբ եւ մաս մըն ալ՝ «Արեւմտահայ Գրողների Նամականի»ին մէջ:

Ալեքսանդր Թոփչեան վերջերս սկսաւ հրատարակել Սեւակի կողմէ Եանիի գըրուած սիրային նամակներէն ոմանք, ֆըրանսերէնէ արեւմտահայերէնի թարգմանուած՝ Աբրահամ Ալիքեանի կողմէ:

«Գարուն» ամսագրին մէջ (1985 - Թ. 54) այդ նամակներէն մէկ քանին հրատարակելով, Ալ. Թոփչեան կը գրէ թէ անոնք «անաղարտ սիրոյ, բացառիկ ներփրումի, երկու բարձրագոյն էակների մտերմութեան պատմութիւնն է, որն իր ամբողջութեան մէջ ներկայացնում է գեղարուեստական, ճանաչողական, փաստագրական եւ յատկապէս դաստիարակչական կարեւոր նշանակութիւն: Այդ նամակները կարելի է դնել Չայկովսկու եւ Ֆոն Մեկկի, Տուրգենեւի եւ Սովինայի, Շոուի եւ Քեմբլելի եւ նման այլ նամակագրութիւնների կողքին»:

Ալ. Թոփչեան ծրագրած է ամբողջ հատոր մը յատկացնել այդ նամակներուն, միշտ Աբրահամ Ալիքեանի թարգմանութեամբ:

Ուրախառիթ պարագայ մըն է հաստատել թէ Աբ. Ալիքեան այդ ֆրանսերէն նամակները կը վերածէ արեւմտահայերէնի, այսինքն՝ Սեւակի հարազատ լեզուին: Մինչդեռ ուրիշ առիթներով (օրինակ՝ «Արեւմտահայ Գրողների Նամականի», 1972, Երեւան) տեսած էինք որ արեւմըտահայ գրողներու օտարլեզու նամակները կը թարգմանուէին ուղղակի արեւելահայերէնի, ստեղծելով անհարազատ տպաւորութիւն:

Ի պատիւ Աբ. Ալիքեանի պէտք է ըսել նաեւ թէ թարգմանութիւնները կատարած է մեծ բծախնդրութեամբ եւ ճշգըրտութեամբ, ինչ որ կարելի է հաստատել ֆրանսերէն բնագրին հետ բաղդատելով: Այս գետնին մէջ Սեւակի հայերէն ձեռագըրերուն ընթերցումը նուազ ցանկալի արդիւնք տուած է, հաւանաբար այն պատճառով որ իր հայերէն գիրը դժուար ընթեռնլի է, մինչ ֆրանսերէնը գրած է յստակ ու մաքուր գիրով: Մնաց որ շատ դիւրին է հայերէնի թարգմանել հայ գրողի մը կողմէ ֆրանսերէնով գրի առնուած գրութիւնները, որովհետեւ առ հասարակ ոճարանական տեսակէտով հայերէնէն շատ չեն հեռանար անոնք, եւ կը մնան հայերէն լեզուի (մանաւանդ՝ արեւմտահայերէնի) արտայայտչական ճշգրտութեան ծիրին մէջ, ճշգրտութիւն՝ որուն գլուատիքը ըրած են միշտ եւրոպացի հայագէտները:

Սեւակ իր կենդանութեան կրցաւ հրատարակել միայն «Կարմիր Գիրքը» (1910) որ կը պարունակէ Ատանայի ջարդին տըպաւորութեան տակ գրուած երկու ընդարձակ քերթուածներ՝ «Ջարդի խենթը» եւ «Թրքուհին» ինչպէս նաեւ «Մարդերգութիւն» խորագրին տակ ամփոփուած պոէմ մը, որուն մէջ կը խորհրդածէ Ծընունդեան, Կեանքի ու Մահուան երեւոյթներուն մասին: Մտադրած էր պատրաստել նաեւ «Սիրոյ Գիրքը», «Քաոսը» եւ «Վերջին Հայերը», բայց չկրցաւ իրագործել այդ ծրագիրը:

Իր մահէն վերջ, առաջին անգամ 1925-ին Սելանիկի մէջ հատոր մը յատկացուեցաւ իրեն «Բժիշկին Գիրքէն Փրցուած էջեր» անունով, ուր զետեղուած են 15 պատմուածքներ:

1944-ին, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Տպարանէն լոյս կը տեսնէ քերթուածներու հաւաքածոյ մը Ռ. Սեւակէ, որ կը պարունակէ 85 բանաստեղծութիւններ, «Կարմիր Գիրքը», «Սիրոյ Գիրքը» եւ «Ցրիւ Քերթուածներ» բաժանումներով:

1946-ին Փարիզ «Հայ Գրագէտներու Բարեկամներ» մատենաշարէն կը հրատարակուի հատոր մը «Բժիշկին Գիրքէն Փրցուած էջեր եւ Քերթուածներ» անունով, ուր կը գտնենք 20 պատմուածքներ եւ 48 բանաստեղծութիւններ:

Իսկ 1955-ին ալ Երեւանի մէջ, Եղիշէ Պետրոսեանի աշխատասիրութեամբ լոյս կը տեսնէ «Ռուբէն Սեւակ - Երկեր» հաւաքածոն, որ կը պարունակէ ընդամէնը 12 պատմուածքներ եւ 75 քերթուածներ: Սեւակի գրականութեան յատկացուած ամէնէն ծաւալուն գործն է այս, բայց ո՛չ զերծ թերիներէ: Կարգ մը բառեր սըխալ կարդացուած են, որոշապէս: Այսպէս, «Վրէժին Սերմնացանը» վերածուած է «Վերջին Սերմնացանը»ի: Իսկ «Պոռնիկը» քերթուածին վերնագիրը փոխարինուած է եռաստղով մը, յանուն ամօթխածութեան...:

Սեւակի գործերուն կը հանդիպինք ըլլա՛յ Հայաստանի, ըլլա՛յ Սփիւռքի քիչ մը բոլոր դպրոցական դասագիրքերուն եւ գրականութեան պատմութեան հաւաքածոներուն մէջ: Յ. Թումանեանի, Ղ. Աղաեանի եւ Վ. Փափազեանի խմբագրութեամբ 1912-ին Թիֆլիսի մէջ հրատարակուած «Հայ Գրողներ»ու Բ. հատորին մէջ իրմէ կը գտնենք 6 քերթուած, իսկ Թըրքահայ Ուսուցչաց Միութեան կողմէ 1971-ին Պոլիս հրատարակուած «Հաւաքածոյ Արեւմտահայ Գրողներու» հատորին մէջ՝ 9 քերթուած:

Զարմանալի է որ Վարուժանի եւ Սիրունիի խմբագրութեամբ 1914-ին Պոլիս հրատարակուած «Նաւասարդ» տարեգիրքին մէջ Սեւակի անունը կը բացակայի, ինչպէս նաեւ՝ Ռուբէն Զարդարեանի կողմէ 1911-ին հրատարակուած «Մեղրագետ» ժողովածուին մէջ:

Սեւակի քերթուածները յաճախ արժանացած են թարգմանութիւններու, որոնց լաւագոյնները կը պարտինք Ասատուր Նաւարեանի (ֆրանսերէն): «Սովետական Գրող» հրատարակչութեան կողմէ 1983-ին Լենինկրատի մէջ ռուսերէն լեզուով եւ 25 հազար տպաքանակով հրատարակուած «Նոր ժամանակներու Հայ Բանաստեղծներ» հատորին մէջ 50 էջ յատկացուած է Սեւակի քերթուածներուն թարգմանութեան եւ 6 էջ ալ՝ ուսումնասիրութեան: Թարգմանիչներն են՝ Օլեգ Շեստինսկի, Ալլա Տէր-Յակոբեան, Ա. Գատով եւ Թ. Կուրատեան: Այդ հաւաքածոյին մէջ առնուած բանաստեղծներն են, ծննդեան թուականի կարգով՝ Ղ. Ալիշան, Մ. Պէշիկթաշլեան, Պ. Դուրեան, Սիպիլ, Ռ. Որբերեան, Վ. Թէքէեան, Սիամանթօ, Դ. Վարուժան, Ռ. Սեւակ, Մ. Մեծարենց եւ Մատթէոս Զարիֆեան:

Սեւակ իր կարգին տաղաչափեալ թարգմանութիւններ ըրած է, եւրոպական գրականութենէն հայացնելով հետեւեալ քերթուածները.

Լըգոնդ տը Լիլէն՝ «Ցերեկ», Փոլ Վէռլէնէն «Զգացական խօսակցութիւն», Ալպէր Սամէնէն «Ջերմակ Գիշեր», «Երազրշտութիւն» եւ «Ամառուան ժամեր», Մորիս Դուպլէէն «Երեք Ծաղիկներ», Անթոնէն Պրէօնէ «Քերթողը», Հանրի Պերսոնէ «Սկեպտիկութիւն» եւ Հայնրիխ Հայնէէ «Դժբախտ մոգ մըն եմ», «Թէեւ այնքան արագ», «Արարչագործութիւն», «Աբեղաները», «Կը խնդրէի», «Անթափանցելին» եւ «Աւազուտին վրայ»:

Ռ. ՍԵՒԱԿԻ ԸՆԾԱՅՈՒԱԾ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ռ. Սեւակի կենդանութեան, իր մասին ուսումնասիրական յօդուածներ գրած են Ռուբէն Զարդարեան, Հրանդ Նազարեանց, Մեհրուժան Պարսամեան եւ Թէոդիկ: Կրկին, Մեհրուժան Պարսամեանի գրչին կը պարտինք ներբողական մը «Մեր ազգային վերջին Մարտիրոսները» խորագիրով, հրատարակուած 1918-ին, «Շանթ»ի մէջ:

Սեւակի կեանքին ու գրականութեան մասին առաջին ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը գրի առած է Արմէն Սեւան, «Հայրենիք Ամսագիր»ի 1930, Նոյեմբեր եւ Դեկտեմբերի թիւերուն մէջ: Հոն յայտնուած կարծիքներն են որ քիչ շատ հիմ ծառայած են ապագայ այլ աշխատութիւններու:

Ուսումնասիրութիւն մը կը գտնենք Երուսաղէմեան 1944-ի հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ, առնուած՝ Յակոբ Օշականի «Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան» ձեռագիրէն: Ռ. Սեւակի գրականութեան վերլուծման յատկացուած այդ բաժնին մէջ Հարթենքի ախոյեանը ամբողջ հայ բանաստեղծութեան հաշուեյարդարն է որ կ'ընէ ըստ սովորութեան, Սեւակի վերագրելով արժանիքներ զորս ի յառաջագունէ կը ջնջէ իբր ձախողանք, եւայլն, եւայլն: Միակ յստակ գաղափարը, զոր կը գտնենք գաղափարներու թոհուբոհին մէջ, այն է թէ քերթողը «ապրեցաւ իր մահը երիտասարդ, թարմ, աքի ու արու, ինչպէս երգեր էր անոր խորհուրդը ոստոստուն, տրտում, զուարթ, համակ շաղ ու թարմութիւն»: Այսքանը ինքնին պիտի բաւէր:

Աւելի ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ կը գտնենք Գուրգէն Մխիթարեանի «Քառորդ Դար Գրականութիւն»ին մէջ (Գահիրէ, 1946), ինչպէս նաեւ Եղիշէ Պետրոսեանի աշխատասիրութեամբ 1955-ին Երեւանի մէջ հրատարակուած «Երկեր»ուն մէջ:

Անկէ վերջ, Երեւանի մէջ է որ յաջորդաբար լոյս ընծայուած են երեք կարեւոր մենագրութիւններ, նուիրուած՝ Ռ. Սեւակի կեանքին ու գրականութեան, հեղինակութեամբ՝ Գ. Հախուեանի (1959), Եդուարդ Ջրբաշեանի (1965) եւ Վլատիմիր Կիրակոսեանի (1972), ինչ որ ցոյց կու տայ թէ Սփիւռքէ աւելի հայրենիքի մէջ է որ հետաքրքրուած են Ռ. Սեւակի ստեղծագործութեամբ:

Կ'արժէ յիշատակել նաեւ այն երկու ուսումնասիրական յօդուածները որոնք հրատարակուած են 1965-ին Երեւանի մէջ, Ռ. Սեւակի ծննդեան 80-րդ եւ մահուան 50-րդ տարեդարձերուն առթիւ, ըստորագրութեամբ՝ Վաղարշակ Նորենցի եւ Արփիկ Մինասեանի:

Առաջին անգամ Գեղամ Սեւան փորձած է վէպի մը նիւթ դարձնել Ռ. Սեւակը, քերթողին կեանքին ու մահուան վերաբերեալ կարգ մը պատահարները ներկայացնելով բոլորովին վիպական ձեւով մը, պատմուածքի մը մէջ որ կը կրէ «Բանաստեղծին Գողգոթան» խորագիրը, եւ որ մաս կը կազմէ «Հայոց Թաղը» հատորին (Երեւան, 1967):

Այլապէս հետաքրքրական է Պերճ Զէյթունցեանի կողմէ գրի առնուած «Մեծ Լռութիւնը» թատերգութիւնը, որուն գլխաւոր հերոսներն են Դանիէլ Վարուժան ու Ռուբէն Սեւակ, եւ որու մասին թեր ու դէմ շատ բան ըսուեցաւ: Այդ թատերգութեան մէջ երկու պոլսահայ գրողները կը խօսին երբեմն արեւմտահայերէն, երբեմն ալ՝ արեւելահայերէն, ինչ որ թերեւս նորօրինակ փորձ մըն է լեզուական միութեան... Հարց է թէ բեմի վրայ ի՛նչ տպաւորութիւն կը ձգէ այդ բանը:

Ռ. Սեւակի ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ վերջերս յօդուածներ լոյս տեսան ստորագրութեամբ Վլատիմիր Կիրակոսեանի եւ Ալեքսանդր Թոփչեանի՝ («Սով. Հայաստան»), Վահագն Դաւթեանի՝ («Գրական Թերթ»), Վազգէն Գաբրիէլեանի՝ («Հայրենիքի Ձայն»), Յովհաննէս Ջիլինկիրեանի՝ («Արարատ»), Պէպօ Սիմոնեանի՝ («Արարատ)» եւ Պ. Հ.ի («Կամք»), եւայլն:

Ներկայիս Երեւանի մէջ կը տպագրուի Ռ. Սեւակի գործերէն հատընտիր մը, ցարդ հրատարակուածներէն աւելի ճոխ եւ աւելի ճշգրիտ, աշխատասիրութեամբ՝ Ալեքսանդր Թոփչեանի, եւ ընդարձակ ներածականով մը, խմբագրուած՝ հեղինակին եղբօր՝ Ստեփան Թոփչեանէ:

Ալեքսանդր Թոփչեան, որ մասնագիտացած է այլեւս Ռ. Սեւակի գրականութեան ուսումնասիրութեան մարզին մէջ, ծրագրած է մօտ ատենէն լոյս ընծայել նաեւ լայն մենագրութիւն մը, նուիրուած՝ Ռ. Սեւակի կեանքին ու գործին քննարկման:

Կ'ակնկալենք որ օր մը, ի վերջոյ կարելի ըլլայ հատորի մը մէջ ամփոփել Ռուբէն Սեւակի ամբողջական գործերը, ի մի հաւաքելով իր տպագրեալ երկերը, ձեռագիրներն ու նամակները, պայմանաւ որ այդ բոլորը լուրջ քննութեան մը բովէն անցնին, որպէսզի ի վերջոյ սրբագրուին բոլոր այն սխալները որոնք սպրդած են այլեւայլ հրատարակութեանց մէջ:

ՏԻԳՐԱՆ ՀԱՃԵԱՆ

ՍԻՐԷ՛

Այգո՛ւն, այգո՛ւն առւին լացող
Ցանկերգն, ու ծառ ու ծիլ ու ցօղ
Ու արտոյտն ալ վեր խոյացող
«Սիրէ՛ կ'ըսեն, պիտի մեռնիս...»:

Տարիներէ իվեր ահա
Քնարս ձեռքիս տակ կը դողայ
Յաւերժ նո՛յն վանկը «խեղճ տղայ
«Սիրէ՛, սիրէ՛, պիտի մեռնիս...»

Զեփիւռ, թիթեռ, սիւք ու թռչուն
Ու ալեակները կարկաչուն
Կ'ըսեն «կեանքի միակ ինչուն
«Սէրն է, սիրէ՛, պիտի մեռնիս...»:

Ձեռքս աչերուս կ'անցնեմ արագ.
Ա՛խ, սիրե՛լ եմ, սիրտըս փլատակ
Մոխիր մ'է տաք... ու շա՛տ յստակ
Ձայն մ'ինձ կ'ըսէ «պիտի մեռնիս...»:

(քեռաղջկան տետրակէն)

Imprimé sur les Presses du Journal «HARATCH» — 83, Rue d'Hauteville - 75010 Paris Commission Paritaire: N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ
1

DIMANCHE
1er SEPTEMBRE
1985

LE NUMERO : 3,00 F

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

Թիւ 97

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE - FONDE EN 1925
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN

TÉL.: 770.86.60 — TELEX: HARATCH 280 868 F
C.C.P. PARIS 15069-82 E — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 500 Ֆ. - Վեցամսեայ : 260 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 550 Ֆ. - Հատը : 3,00 Ֆ.

61րդ ՏԱՐԻ — Թիւ 16.041

Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN

61e ANNÉE — No 16.041

ՆԵՐՔԻՆ ՆՈՐ ԲՆԱՆԿԱՐԸ

LE NOUVEAU PAYSAGE INTÉRIEUR

Ս Ե Մ Ի Ն Ա Ր Ը

Անցեալ Մայիս 17 եւ 18-ին Փարիզի մէջ տեղի կ'ունենար Ներքին Նոր Բնանկարը (Le Nouveau Paysage Intérieur) ընդհանուր խորագիրը կրող սեմինար մը : Սեմինարին նիւթը կը վերաբերէր վերջին 10 տարիներու ընթացքին հայութիւնը յուզող հարցերուն, ի մասնաւորի զինեալ գործողութեանց, բռնութեան, ինչպէս նաեւ, անուղղակիօրէն ցեղասպանութեան : Վերլուծողական եւ վիճաբանական այս հանդիպումին իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին իրենց աշխատանքներով ֆրանսահայ գաղութին մերթ ծանօթ մերթ անծանօթ մտաւորականներ եւ համալսարանականներ. Ժ. Ալթունեան, փրոֆ. Տ. Գույումճեան, Տոքթ. Վ. Եղիշէեան, Հ. Փիրալեան, Մ. Նշանեան, Լիլիան Տարօնեան, Ժ. Փերիկօ, Պ. Սաղայեան, եւայլն : Բանախօսութիւններուն կը հետեւէին հարց ու պատասխաններ, զորս կը վարէր Գ. Պըլտեան :

Միտք եւ Արուեստ այս թիւով ընթերցողին առիթը կը տրուի ծանօթանալու սեմինարին ներկայացուած բանախօսութիւններու ամփոփումներուն - ամբողջութիւնը կը տպուի առանձին - : Ապա՝ Հակասութիւններ, Հարցումներ խորագրին տակ՝ քանի մը մասնակիցներու հակազդեցութիւնները, որոնք տուեալ հարցերը կը դիտեն յաճախ տարբեր անկիւններէ :

Սեմինարին կը մասնակցէին շուրջ 40 համալսարանականներ մշակութային այլազան բնագաւառներէ :

ԲԱՑՄԱՆ ԽՕՍՔ

Տիկիններ, պարոններ,
Սիրելի բարեկամներ,

Յանուն եւ ի դիմաց կազմակերպիչ Յանձնախումբին, պիտի ուզէի նախ շնորհակալութիւն յայտնել ձեզի : Ներքին Նոր բնանկարը / Հայ աշխարհէն հատուած մը, 1975 - 1985 թեմային շուրջ հանդիպումի մը հրաւիրած էինք ձեզ, ու ձեր ներկայութեամբ, այսօր, կ'ընդառաջէք մեր կոչին :

Ընտրուած թեման կը վերաբերի մեր պատմութեան նորագոյն շրջանին, որ անաւարտ՝ իր վախճանին չէ հասած տակաւին : Վերջին տասը տարիներու ընթացքին մեր ապրած դէպքերուն նմանը չէր տեսնուած վաթսուն ու աւելի տարիներէ ի վեր : Ըսել կ'ուզեմ, որ Սփիւռքը (քանի որ խօսքը անոր մասին է) հանդիսավայրը դարձաւ աննախընթաց եղելութիւններու եւ նոր ուժերու յայտնագործութեան : Ասինք սփիւռքահայ համայնքներուն մէջ տիրական անշարժութեան, անտարբերութեան ու համակերպութեան դէմ որոշ չափով խթանի դեր կատարեցին :

Սատրերկրեայ կամ անպաշտօն խումբերու կողմէ Հայոց անունով գործուած զինեալ արարքներուն ընդմէջէն երեւան եկաւ բռնութեան ազդակը : Բռնութեան արծարծումը իբր անմիջական հետեւանք ունեցաւ գաղութահայ համայնքներու պատմութեան արագացումը, պիտի ուզէի ըսել՝ անոնց «պատմականացում»ը, այսինքն՝ մուտքը պատմութեան մէջ համայնքներու որոնք սկիզբէն ի վեր՝ այժմէականութեան կողքին՝ լուսանցքային գոյութիւն մը կը յաւերժացնէին :

«Հայկական հարց»ը իր երկու բեւեռներով՝ ցեղասպանութեան ճանաչում եւ կորսուեալ հողերու վերատացում, այժմէականացման փուլէ մը անցաւ ժամանակակից աշխարհին եւ Հայոց «ներաշխարհ»ին մէջ : Այդ այժմէականացումը սակայն դեռ չաւարտած խողովութիւն մըն է : Սեմինարին առաջադրանքն է՝ զայն մտածումի առարկայ դարձնել :

Ներկայ հանդիպումին գաղափարը ծրագրուեցաւ 1984ին ընթացքին : Կը հաւատայինք, ու չենք դադրած հաւատալէ, որ անդրադարձումի ու մտածողութեան աշխատանքը անհրաժեշտ է այսօր աւելի քան երբեք, որպէսզի այդ դէպքերը որ մեր աչքին առջեւ տեղի կ'ունենան՝ անհետ կորսուելի մը չենթարկուին, ինչպէս այնքան յաճախ պատահած է մեզի մէկ դարէ ի վեր : Անդրադարձումի աշխատանք մը կ'ըսէի, այսինքն՝ վերակազմել, վերյիշել, վերբերել, վեր-իւրացնել եղելութիւններն ու անոնց արդիւնքները, անոնց ազդեցութիւնը Հայոց մշակութային ու ընկերաքաղաքական շրջապատին վրայ, Հայոց աշխարհիմացութեան, «ներաշխարհ»ին ու ինքնութեան վրայ : Վերլուծել ու հարցադրման ենթարկել, համարկել - իւրացնելու համար անցեալն ու ներկան, իմաստաւորումի ճիգով ու եղանակաւորմամբ :

Ներկայ հանդիպումը կը մնայ անձնական նախաձեռնութիւն մը : Եւա Տատըրեան, Լիլիան Տարօնեան, Պրիմօ Սաքայեան ու ես, համոզուած ըլլալով որ սեմինարի մը կազմակերպութիւնը կը համապատասխանէր ընդհանուր ինչպէս անյետաձգելի պահանջի մը, Յանձնախումբի մը հանդամանքը տուինք մեր խմբակցութեան, ոտքի բերելու համար հանդիպումը եւ որոշելու համար անոր թեման ինչպէս հոն ձեռնարկուելիք որոնումներուն ուղղութիւնները : Գալով վայրին՝ ուր կը գտնուինք, նշանակալից է ան իր չէզոքութեամբ, այն իմաստով որ աւանդական շրջանակներէ դուրս գտնուելու մեր հաստատ կամեցողութեան արդիւնքն է : Աւանդական կը կոչեմ հոս՝ նոյնքան «օտար» հաստատութիւնները, որքան «հայ» շրջանակները : Տեսակ մը՝ վայրի հանդիպում ուրեմն, որ այլ նպատակ ու այլ նպատակադրում չունի, եթէ ոչ ինքն իր գոյութիւնը, հոս ու այսօր : Երկրորդ նիստի մը կազմակերպումը մօտ ապագային, թերեւս ընդլայնուած կերպարանքով, անկարելի չէ : Բայց կարեւորը այն է որ ներկայ հանդիպումը չի ձգտիր ուսմանց, հետազօտութեանց կամ վիճաբանութեանց կեդրոնի մը վերածուելու : Չի ձգտիր «հաստատութեան» մը օրինավիճակին :

Յիշեալ սահմանափակումները յարգելով, ներկայ հանդիպումը կը հաւաքէ զանազան կրթանքներէ ու մարզերէ եկող մասնակցողներ : Կը հիւրընկալէ զեկուցումներ ու մտածողական աշխատանքներ, որոնք բազմազան հորիզոններէ կը հասնին մեզի, որպէսզի կարելի եղածին չափ՝ կարենանք խուսափիլ տիրող համակարգերու եւ ընկալեալ գաղափարներու մենատիրութենէն : Պէտք է վերջապէս եզրակացնել որ Յանձնախումբի անդամները կարգախօսք չունին առաջարկելիք կամ պարտադրելիք, ու հետեւաբար՝ ազատ են անոնք իրենց իսկ անունով ներկայացնելու իրենց կարծիքներն ու իրենց գաղափարները :

Յանձնախումբին համար՝
Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

(Թարգմ. Մ. Ն.)

une décade de terrorisme arménien, 1975 - 1985

par Dickran KOUYMJIAN

L'exposé propose un tour d'horizon sur les conséquences de dix années de terrorisme arménien dans le contexte du Génocide arménien de 1915 - 17. Les effets de ce processus (movement, dans le texte anglais) sur trois groupes distincts - les victimes du génocide (Arméniens), les auteurs du génocide (Turcs), les spectateurs (les autres Etats et l'opinion publique) seront respectivement examinés.

La communication soulève un certain nombre de questions, les plus importantes étant les suivantes :

1.- Comment le terrorisme arménien se heurte-t-il à chacun de ces trois groupes ?

2.- La violence politique arménienne a-t-elle eu un effet positif ou négatif sur la perception du Génocide arménien ?

3.- Quel est le rôle du terrorisme dans la réalité arménienne de 1985 ?

Cette communication dessinera un profil rapide des positions des principaux groupes militants arméniens - les Commandos des Justiciers du Génocide Arménien, l'Armée Secrète Arménienne pour la Libération de l'Arménie, l'Armée Révolutionnaire Arménienne -, plus précisément à l'égard du Génocide. La position officielle, ou du moins une des positions, celle du Département d'Etat américain sera ré-examinée; ainsi que celle du Tribunal Permanent des Peuples dans sa session de 1984 sur le Génocide Arménien.

L'exposé se clôt sur cinq conclusions succintes dans l'intention de porter un regard sur le rôle futur du terrorisme dans la vie et la question arméniennes.

(trad. Marie-Pia Vallet de Buzon)

contradictions internes aux communautés arméniennes et retournement de la violence sur le monde

Propos succints sur la violence ordinaire. (extraits)

par Jacques PERIGAUD

Si, pour le faiseur de morale, la violence est mauvaise, le même moraliste n'hésitera pas à recourir à son usage, dès qu'il s'agit de préserver les intérêts qui sont les siens.

Problématique :

La société arménienne sera-t-elle bientôt inapte à exister dans le monde moderne, parce que bloquée depuis trop longtemps déjà par le manichéisme qui est sien depuis la nuit des temps ?

Analyse :

Fréquemment exprimé de manière indirecte, ce blocage interne apparaît dans les écrits de la jeunesse, quelque soit sa tendance idéologique. Tel est le premier constat.

Un tel blocage des phénomènes sociaux de tout ordre, politique autant que culturel, a pour finalité de maintenir les esprits dans une vision du monde cristalisée sur des valeurs dépassées. Là se situe l'aliénation. Nul ne peut nier aujourd'hui l'existence de cette volonté qui tend à détruire toute pensée originale. Un exemple ? L'interdiction qui frappa la présentation de tel film, alors que celui-ci avait été diffusé sur une chaîne de télévision. N'est-ce pas ridicule ? La question est de savoir qui interdit quoi et pourquoi ? Que celui-là motive son acte. Messieurs les journalistes, nous aimerions

Fonds A.R.A.M

en connaître davantage sur cette affaire, et sur bien d'autres...!

D'une façon très générale, que constatons-nous ? D'abord le refus de toute pensée moderne de la part d'une classe dirigeante qui, par ailleurs, se lamente sur le fait que l'arménité fut une grande culture, alors même que cette même classe laisse, dans la misère, crever ses littéraires !

Ce qui paraît grave pour une Diaspora, c'est le refus de tout relativisme culturel, des valeurs sociales situées dans le temps ou l'espace. Ce refus, que certains appellent «archaïsme», se caractérise par l'hégémonie de certaines instances aux prétentions à diriger le monde. Par exemple, le fanatisme de telle instance libanaise doit-il, oui ou non, faire régner librement la terreur dans les rues de nos communautés, au sein même des Maisons de la Culture ?

De tout ceci résultent deux phénomènes essentielles : - D'une part, l'exercice quotidien d'une violence feutrée, basée sur le non-dit, la lâcheté intellectuelle, la rumeur, la calomnie, qui vise à détruire toute vie sociale, j'entends par là, toute association nouvelle qui soit l'expression d'une modernité.

- D'autre part, en réponse à celle-ci, l'exercice d'une violence manifeste qui, dans son aliénation, se tourne sur le monde extérieur présenté comme la cause de tous les malheurs.

Le monde arménien, tel que je le perçois aujourd'hui, semble pris dans une alternative dont l'urgence impose à chacun un engagement, positif ou non; un choix en quelque sorte définitif et obligatoire; bref, un passage à l'acte(...).

les événements de la décade 75 - 85, la répétition et le bien-dit

par Vahan YEGHICHEYAN

L'apparition de la violence comme réponse au mal d'être actuel s'inscrit dans un cadre général de crises et de frustrations, tant au niveau individuel que collectif, exacerbant l'individualisme et le repliement sur soi d'une part, les nationalismes avec revendications agressives des minorités ethniques ou régionales d'autre part. L'activisme arménien n'échappe pas à la règle. (...)

A l'inverse de ce courant majoritaire, existe un courant cherchant l'ouverture et le dialogue, la réceptivité à l'autre, y compris l'ennemi d'hier.

(...) l'activisme, la position agressive et conquérante, la force brutale sont les seuls à être appréciés aussi bien chez l'homme que chez la femme modernes. La protestation mâle et la revendication phallique sont les pivots inconscients de ces valeurs actuelles. Au contraire l'ouverture , la position réceptive-féminine sont confondues avec l'humiliation, la castration et la mort. Chez les Arméniens plusieurs siècles de soumission passive et d'humiliation, jusqu'au génocide de 1915, ont inscrit cette confusion dans leurs «imagos» ou modèles inconscients de référence. (...) Les enfants nés en diaspora ont été investis comme fétiche réparateur de la violence et des exactions subies, excluant tout recours à l'imaginaire et demandant à la réalité concrète cette réparation.

La crispation sur le phallus-fétiche institutionnalise l'enfermement de la communauté et la primauté du mal-dit, de la répétition mortifère, de Tanathos. (...).

l'implosion d'une lecture,

Un contact mortel pour la vie

par Janine ALTOUNIAN

Si lire, c'est recueillir ce que je voudrais ici enrayer, en vous le confiant, c'est ma tentative de fuite devant un Texte, entre autres : *Le miniaturiste*, qu'en quelque sorte, je n'ai pas voulu lire, pas voulu recueillir en moi. Je pense que c'est là l'un de ses extraordinaires mérites, celui de recréer répétitivement chez le lecteur l'expérience invivable de cette enfance, dirais-je «malheureuse», faute de mieux, dont ces lignes tissent, pour ainsi dire, le contenant. L'écriture devient alors pour ce fils de tailleur arménien,expulsé de sa langue, non pas celle d'un contenu, mais la trame même, le rebord de son existence, la matrice où l'auteur, comme orphelin d'une scène primitive saccagée, effectue son auto-engendrement pour conjurer une auto-destruction latente.

Animée donc, non pas par l'amour de ce récit, mais par son violent refus, afin d'échapper par l'ajournement de la réflexion, au rejet destructeur ou au désespoir d'une tendresse impuissante qui m'ont excédée en le lisant, je voudrais analyser ici l'ambiguïté fondamentale qui le constitue et dont il est l'issue salvatrice, celle que capture cette expression tout autant banale que scandaleuse : «la mort hospitalière».

Ainsi en va-t-il de toutes ces antinomies impossibles mais nécessaires qui figurent dans la présentation de Martin Melkonian non sans éveiller en nous des échos par trop familiers :

- S'agit-il seulement de la mort à l'hôpital ou de la mortifère hospitalité dont jouit ce père, sursitaire d'un génocide ?

- Pourquoi «l'inscription dans la mémoire» des couleurs et sensations tactiles doit-elle être prise en relai par l'inscription en sa langue propre qui les «apprivoise» et les «réveille» ?

- Que vient signifier la perte de cette «langue maternelle», qui, tout en libérant «le rêve», n'en retient que les bruits» ?

- Comment un environnement qui «exclut» un Ailleurs en est, en même temps, «encombré», si bien que sa «découverte» occulte le voyage ?

- Qu'est-ce que cette fondation «en miniature» du «premier temps», «prélittéraire» ? Ou encore en quoi une écriture peut-elle être «enveloppe», «protection», «univers», tenir lieu de giron maternel pour que s'effectue la nidation de l'être ?

Autant d'ambiguïtés où, pour illustrer la communication de Vahan Yéghicheyan, se nouent ou au contraire se «délient» pulsions de vie et pulsions de mort, où la pulsion de destruction pivote en celle qui engendre et poursuit la vie.

×

Elément de réflexion pouvant servir de base à une libre discussion sur l'ouvrage, dont il serait intéressant d'avoir, au préalable, pris connaissance.

Paris, 1970 - 1985 : groupes, mouvements et mouvances politiques arméniens, non - traditionels

par Liliane DARONIAN et Bruno SAKAYAN

Cette communication à deux voix représente les premiers pas d'une recherche en cours. Bien qu'inévitablement lacunaire, elle s'attachera à reconstituer la réalité multiforme d'un espace politique arménien non-traditionnel, tel qu'il s'est constitué à partir du début des années 70. Il devra être défini à quelle rupture/coupure l'expression «non-traditionnel» peut renvoyer.

L'attention, ici, sera centrée sur la genèse de ce nouvel espace politique et, plus spécialement, sur un groupe (autour de l'Union des Etudiants Arméniens d'Europe des années 1972 - 1975 à Paris). L'un des courants de ce dernier donnera naissance à l'ensemble Libération Arménienne / Hay Baykar / Mouvement National Arménien, alors qu'un autre, «devenant la masse», selon l'expression d'un des protagonistes, ira rejoindre la mouvance qui gravite autour dudit ensemble. Cette partie de la mouvance - dont les exigences critiques, bien qu'existantes, ne se sont pas constituées en force organisée - demeurera de longues années durant dans une ambivalence non-dépassée et douloureuse.

ԲՐՏՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մ. ՆՇԱՆԵԱՆ

Առաջին անգամ չէ որ այսպիսի նիւթ մը խնդրոյ առարկայ կը դարձնեմ: Երկրորդ ԿԱՄ-ին մէջ Վ. Պէնիամինի թարգմանութիւնը եւ անոր շուրջ տրուած կարճ լուսաբանութիւնները, Հորիզոնի մէջ 1984 - 85ին լոյս տեսած երկար յօդուածաշարք մը (մեծ մասամբ՝ Ա. Կլիւքսմանի վերջին հատորին՝ La force du vertige մասին) նոյն հարցերուն կ'անդրադառնային: Նոյն հարցին կ'անդրադառնար նաեւ տարիներ առաջ ԻՔՈՄ-ին կազմակերպած «Վէպը եւ արդիական ըմբռնումը» (տե՛ս Միտք եւ Արուեստ, Հոկտ. 1980), որուն առաջին մասը հրատարակուեցաւ Բագինի մէջ Յունուար 1984ին եւ երկրորդ մասը պիտի հրատարակուի օր մը աւելի հիւրընկալ կողքի մը տակ:

Սեմինարին հրամցուած փեկուցումը կ'առաջարկէր տեսակ մը դեգերում Վ. Պէնիամինի եւ Յ. Օշականի գրիչէն ելած քանի մը հատուածներու շուրջ: Յ. Օշականէն առնուած էին 1932ին Հայրենիքի մէջ լոյս տեսած «Հարցազրոյց»էն քանի մը տողեր, եւ մասնաւորաբար՝ «Միտք եւ Սիրտ» խորագրուած եւ Օշականի կենդանութեանը լոյս տեսած վերջին գրութենէն էջ մը (Սիոն, Երուսաղէմ, 1949): Վ. Պէնիամինէն առնուած էին 1921ի ուսումնասիրութեան (մեր կողմէ թարգմանուած «Ի նպաստ բրտութեան քննադատութեան» վերնագրով) վերջին էջերը: Մասնակիցներուն բաշխուած էին այս քաղուածքներուն Ֆրանսերէն թարգմանութիւնները: Մէկ բան պէտք է խոստովանիլ. երբ ոեւէ մէկը ձեռք առնէ այս գրութիւնները ապշած կը մնայ անոնց առջեւ, ու կը սկսի կասկածներ սնուցանել իր խելացութեան սահմաններուն վրայ: Կարելի է անշուշտ ձեռք չառնել զանոնք, կամ հարեւանցի ակնարկ մը նետել անոնց վրայ ու քաղել անոնցմէ մեր ուզածը, մեր հասկնալ ուզածը: Բայց եթէ փորձէք թափանցել գրուածը տող առ տող, եթէ ուզէք իւրացնել ու վերակազմել փաստարկումը, ձեր խելապատակին չի պառկիր ան, տեղ մը հասնիք ուր ձեր խելքը կը դադրի բանելէ: Հարցը այդ գրութիւններու դժուարութիւնը չէ, որ ամենայն դէպս՝ արհամարհելի չէ: Անիմանալի բան մը կայ հոն, բան որ կ'իյնայ մեր իմացականութեան սահմաններէն դուրս: Խնդրոյ առարկայ հատուածները կը վերաբերին բրտութեան: Երկու հեղինակներն ալ, իւրաքանչիւրը իր միջոցներով ու իր յղացականութեամբ, կը ձեռնարկեն «բրտութեան քննադատութեան» մը: Բայց զարմանալին այն է որ երկուքն ալ պէտք կը զգան «վախճանաբանութենէ» մը անցնելու, այնպէս ինչպէս թէ բրտութեան քննադատութիւն մը կարելի չըլլար իրագործել, իր լրումին հասցնել, առանց խօսքի սահմաններուն վրայ տեղ մը՝ «աշխարհակործման» զուտ բրտութիւն մը ընդունելու:

«Կործանիչ բրտութիւն», «զուտ բրտութիւն», «աստուածային բրտութիւն»՝ Պէնիամինի բառերն են: «Աշխարհաղէտ» Օշականի բառն է: Պէնիամին կը գրէ հետեւալը. «Բրտութեան քննադատութիւնը անոր պատմութեան փիլիսոփայութիւնն է: Պատմութեան «փիլիսոփայութիւն»՝ որովհետեւ պատմութեան յանգակէտին գաղափարը միայն կարելի կը դարձնէ քննական դիրքաւորում մը անոր ժամանակային տուեալներուն նկատմամբ, զանոնք որոշելու եւ ճշդորոշելու համար»: Մէկ բառով՝ բրտութեան քննադատութիւնը կ'ենթադրէ ու կը պահանջէ վախճանաբանութիւն մը: Օշական նոյն ճամբուն վրայ, անյեղլի օրինաւորութեամբ մը, կը հանդիպի նոյն պահանջին: Պէտք էր հասկնալ թէ ինչո՛ւ:

Որոշել ու ճշդորոշել պատմական բրտութիւնները, բայց իբրեւ ի՞նչ: Պատասխան՝ իբրեւ նպատակադրուած: Զեկուցումին հիմնական հարցումն էր՝ ինչպէ՞ս մտածել բրտութիւն մը որ ըլլար որեւէ նպատակադրումէ անկախ: Մեր պարտականութիւնն էր՝ այդ հիմնական հարցումին հիմնաւորումը: Ի՞նչ կապ ունի, պիտի ըսէք, ահաբեկչական բրտութեան հետ: Շատ պարզ է: Դիտարկուածը հոս ահաբեկչական բրտութիւնը չէ այնքան, որքան այդ բրտութեան վերաբերող անդրադարձները, կողմնորոշումները, ինչ որ ալ ըլլայ անոնց «կողմ»ն ու ներշնչման աղբիւրը: Ահաբեկչական բրտութեան անդրադարձող լուսաբանութիւնները առանց բացառութեան՝ կը յածին նոյն այդ բրտութեան մակարդակին: Կը հասկնան զայն ինչպէս որ ան կը հասկնայ ինքզինք: Ինչպէ՞ս: Նպատակադրումի մը ընդմէջէն:

Բայց բրտութեան նպատակադրուած հասկացողութիւնը պայմանաւորուած է իր կարգին «ցեղասպանական» բրտութեան մէկ որոշակի մեկնաբանութեամբ: Այդ պատճառով խսկ՝ վերը բանաձեւուած հիմնական հարցումին վրայ կ'աւելնան ուրիշ երկու հարցումներ: Առաջինը՝ ինչպէ՞ս խօսիլ Աղէտը, երբ ան իր էութեան մէջ ունի խօսելու կարողականութեան աղաւաղումը: Երկրորդը՝ ինչպէ՞ս տեղ տալ այն իրողութեան որ Ոճիրին մէջ՝ «Համայն»ը խնդրոյ առարկայ է, եւ ոչ թէ անհատներու գումարում մը: Երեք հարցումները անքակտելի են: Մեր նպատակը անոնց դէմ յանդիման՝ պատասխաններ արձանագրելը չէր: Այլ նշուած պայմանաւորումը երեւան հանել:

Ո՞րն է որոշակի մեկնաբանութիւնը որ կը տիրապետէ այսօր Աղէտի հասկացողութեան վրայ: Այն մէկն է որուն համաձայն Աղէտը զետեղելի է նպատակադրուած «իրաւունք»ի մը ծիրին մէջ: Երբ իրաւունք մը «դրուած» է իբր արդար նպատակ, բոլոր միջոցները արդարացի են: Քանի որ պատմական իրողութիւններ են: Բրտութեան քննադատութիւնը կը սկսի նպատակադրուած բրտութեան եւ «զուտ» բրտութեան միջեւ տարբերութեան ճշդորոշումով:

× × ×

Extrait du dernier texte publié du vivant de Hagop Ochagan, «L'esprit et le cœur», Revue Sion, *d'avril* 1948 *à février* 1949.

«Il faut que vous sachiez ceci : les lignes présentes ne sont pas écrites en vue de je ne sais quel bazar international; elles sont écrites pour inviter une élite aux contours plus ou moins précis, non pas certes à se glorifier d'une quelconque victoire, mais à retrouver des certitudes humaines élémentaires, dont elle a été largement privée durant ce dernier quart de siècle. Cette élite pourrait être celle d'une population qui, sous le titre de *diaspora*, blottie et indécise, incertaine de son destin, est en proie à des influences contradictoires quant à ses objectifs. Je sais bien qu'une poignée de sages va encore crier au scandale, en mettant en

Fonds A.R.A.M

avant l'éclat et la beauté de la «Patrie» restaurée. Mais je me vois dans l'obligation de prendre une fois de plus la défense de l'honnêteté intellectuelle. L'éclat de la Patrie soviétique, sans que le moindre doute s'insinue ici à son égard, ne change strictement rien à la diaspora qui doit tout d'abord *se digérer elle-même*, c'est-à-dire transfigurer les humiliations subies par son esprit et par son cœur... Il est tragique de constater que la diaspora est toute entière comprise dans le périmètre de l'un des deux blocs... Les conséquences de cet état de fait sont prévisibles. Nous utilisons aujourd'hui la réserve de notre passé... pour nous rendre acceptables aux yeux des autres. Demain, nous n'aurons plus rien entre les mains pour apaiser la colère des idéologies qui nous assaillent. Ce que l'on nous offre aujourd'hui avec l'Arménie soviétique de son nom, c'est un prêche à bon marché : il faudra en effet des décennies pour que le cours actuel de l'immigration parvienne à son terme, alors que la guerre mondiale peut surgir demain, nous mettant en face d'un destin assuré : la destruction effective...».

(trad. Marc NICHANIAN)

Գիտնալու էք որ այս տողերը կը գըրւին ոչ թէ միջազգային պազարի մը համար, այլ սփիւռք կոչումի մը ներքեւ ծուարուն, չուարուն, իր ճակատագրէն անվստահ, իր անելիքին մասին համարտ ազդեցութեանց երերուն զանգուածի մը քիչ շատ խմբելի ընտրանի մը հրաւիրելու ոչ անշուշտ յաղթական հպարտութեանց, այլ մարդկային տարրական վստահութիւններու, որոնցմէ տարօրէն զրկուած է սա վերջին քառորդ դարուն: Գիտեմ որ իմաստուններու խումբ մը պիտի տայ հաւարի, նորոգեալ «Հայրենիքին» փառքը չողարձակ փայլեցնելով: Բայց պարտք կը զգամ պարկեշտութիւնը անգամ մըն ալ պաշտպանելու: Խորհրդային Հայրենիքին փառքն ու գեղեցկութիւնը, նոյնիսկ առանց տարակոյսի չամանդաղին, ոչինչ կը փոխեն Սփիւռքին որ պարտաւոր է ինքզինքը մարսել, այսինքն իր միտքին, սիրտին համած բոլոր նուաստութիւնները այլակերպել: Ինչեր չենք տեսներ, մեր անմիջական շրջապատին մէջ, այդ նուաստացումները խորանարդօրէն աճեցնող: Ցետոյ սկիզբ է առած ոգեկան ուրիշ տառապանք մը: Հայրենիքի հանդէպ հայու սէրը մեր թըշնամիին պաշտպաններուն տոմարին մէջ կը փոխակերպուի քրէական մեղքի: Ամերիկացի մեծահամբաւ պաշտօնատար մը չըպատմե՞ց Հայերը վտարել Նոր Աշխարհէն վասնզի անոնք կրնային սիրով, կարօտով, գործնապէս ալ մտածել իրենց հայրենիքին:

Տակաւին կը ճշդուին դիրքերը: Աշխարհի բաժանումը երկու հակադիր ճակատներու եղած է թուղթերէն ու իջած իրողութեանց կրկէսը: Եւ սփիւռքը ողբերգականօրէն կ'իյնայ ծիրին մէջը ճակատներէն մէկուն, աշխարհի չորս մասերուն ալ վրայ: Այս յարդարումին պարզ են հետեւանքները: Այսօր, մեր անցեալին պահեստը կը գործածենք... հանդուրժելի ըլլալու համար: Վաղը՝ ոչինչ ունինք անելիք մեզ հալածող գաղափարաբանութիւններուն գայրոյթը ողոքելու: Աժան քարոզ՝ Խորհրդային Հայաստանին անունով մեզի մատուցուածը, քանի որ ներգաղթին ներկայ գնացքը տասնամեակներու կը կարօտի ինքզինք իրագործելու, մինչ աշխարհամարտը վաղը կրնայ ծագիլ, մեզ դնելով իրական ջնջումի մը բացայտ ճակատագրին դիմաց: Ըսի թէ քաղաքական կուսակցութեանց կալուածին մէջ արկածախնդրել է այդ մտահոգութիւններով զբաղիլ, կը նշանակէ ազգին ճակատագիրը հեռու յայտարարել սփիւռքին ուր կուսակցական քանակը ամէնքս ալ գիտենք թէ ինչ կը ներկայացնէ: Գարոտքերուն պարտքը, սփիւռքի ընտրանիին ուժերուն: Գրողի իմ ասպարէզը, ասկէ տին գիս կ'ընէ զգոյշ, գիս կանչելով իմ կալուածին: Ու ինչպէս որ սփիւռքի ամէն պատանիի հոգին տաքցնողներու պահանջ մը իրական է, նիւթի գետնին վրայ, նոյնքան անհրաժեշտ է միւս պահանջը, հոգեկան գետնին համար, սփիւռքին հոգիէն ներս բուծումի եթէ ոչ չքեղ, գէթ կատարը ուժերու, գեղեցկութեան:

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

Միտք եւ Սիրտ, Սիոն, 1948,
Սեպտ. - Հոկտ.

CONTRADICTIONS, QUESTIONS

pour Alik et
Raffi MOURADIAN

la question politique supporte-t-elle une interrogation éthique ?

«Un bon Arménien est-il un Arménien sans âme» ?

Il fallait bien aborder la question de la violence et de ses effets. Ne pas laisser à l'autre, aux autres, par l'habituel déni, qu'ils nous dépossèdent de ce qui nous est arrivé, de ce qui arrive et de ce qui peut être à venir.

Aussi n'était-il pas de trop d'envisager la question dans la pluridisciplinarité d'interventions, de même que le souci de convivialité de pensée fut l'objectif recherché et, parfois heureusement, maintenu. Convivialité de pensée parce que «la langue hachée menue» a besoin de ce soutien pour retrouver l'intégrité; et pourquoi pas la capacité de penser puis de réfléchir. Or il était permis, malgré tout, de réfléchir ensemble et l'affrontement - dont on se préserve, croyant mythiquement sauvegarder l'unité - s'ouvrait enfin en confrontations.

Nécessité d'un bilan polyphonique sur cette dernière décade car elle a été cathartique. Nécessité de digérer Orly, de sortir du silence. Le suicide d'Aram Basmadjian, silence tapageur d'encensement, d'héroïsme et de bénédiction sanglante. Qui a tué Aram ?

Pertinence d'observer la violence, les violences, leurs auteurs. Il n'y eut point d'égarements dans le propos, mais des digressions, des diversions, un fil rouge se déroulait pouvant ressembler à du bavardage pour les penseurs silicosés. N'attendez pas un compte-rendu, une topologie, un inventaire des réflexions. L'essentiel tient dans la rencontre, dans la volonté de s'entendre, d'ouvrir un lien collectif avec la rigueur et le désir dont les organisateurs ont fait preuve. Il y eut des lacunes, des absences, des ratés. Ils ne signaient aucune volonté sous-jacente, aucun lapsus révélateur, simplement des problèmes techniques. Je pense là à une insuffisance de l'analyse strictement politique. Mais nos politiques n'ont-ils pas accentué le recours à la langue de bois. Etait-il si facile d'éviter la foire d'empoigne ou le «kaghakagan chouga» ? De ce côté là, les représentants des organisations présentes ont su se priver de ce péché commun.

Peut-on penser qu'il s'est agi d'une causerie digne d'un salon de thé ou d'un passage à l'acte narcissique. Il fallait préserver l'interrogation, la rendre discernable, l'inscrire, la mémoriser, puis la transmettre. Elle se transmettra plus tard, peut-être, au plus grand nombre si les moyens de le faire s'ouvrent.

Les critiques pourraient donc affluer, car pour celui qui tient à se noyer dans l'anecdotique, peu importe le récipient.

En ce qui concerne l'essentiel, qu'y a-t-il donc à retenir ?

Cela se tient en des phrases trompeusement banales et qui ont été utilisées jusqu'alors avec désinvolture ou, plus encore, avec le langage de la douleur anéantissante. Que nous est-il arrivé ? Qu'avons-nous vécu, ensemble et seuls ? De cette mémoire, de cette affectivité, de cette inquiétante familiarité, pouvons-nous aller vers le faire, la réalisation, voire la réussite ?

Il est question du choc, de l'anéantissement voulu et ordonné par l'autre - ici le peuple turc, ou du moins une grande partie - mais aussi des autres qui cultivent le pourrissement d'une question vitale. Du passé, direz-vous. En est-on si sûr? Et, justement, l'intérêt de tels lieux de paroles, c'est d'examiner finement la place du passé, de démasquer les pseudo-présents, les pseudo-avenirs.

Par le témoignage individuel, à travers le livre de Martin Melkonian, Janine Altounian et Hélène Piralian nous ont guidé dans un voyage intérieur du paysage individuel. Restitution des canaux de désintégration de la mémoire, de la langue, échographie de «l'assomption d'une Arménie verticale et focalisée dans un habitat d'émigrants. Liaison et déliaison de l'imaginaire à travers les figures parentales qui conduisent à la mutilation ou à la préservation du «Reste saint» (*).

Mais tout cela peut-il faire avancer les choses ? Si l'on n'y prête pas oreille et attention on laissera échapper, ou l'on permettra de sévir encore à cette malédiction non proférable mais intériorisée. Comme le faisait remarquer pertinemment Marc Nichanian, ce deuil impossible «a-t-il commencé ou se réduit-il à 1915» ?

Tentative de qualification de l'ultime violence, de l'«Intégrale», car confondre ses rejetons avec la matrice appelle le maintien de l'errance et le parachèvement de la dissolution.

Quelle juridiction interpellons-nous lorsque par nos clameurs revient le phénomène ? Qui interpellons-nous à l'extérieur, quoi à l'intérieur ? S'agit-il de maladresse, d'impuissance dans notre cas, doublé d'un déni cynique des autres ? Ou bien incarnons-nous la question insoutenable : la finalité de la violence, la mémoire d'outre-vie exigeant réparation? La réparation est-elle possible ? Alors, astreint et condamné à vivre dans ce cadre insoutenable, convaincu qu'il n'y a pas de garant à notre existence collective. désirant rageusement vivre et perdurer malgré tout, comme le profile notre histoire entière, à quelle éthique devons-nous aboutir ? (tous ces questionnements renvoient à la communication de Marc Nichanian). Comment sortir des cendres de nos institutions qui veulent haler un peuple morcelé sans lui donner les moyens d'une intégrité mentale minimum, bradant le désarroi pour le service de maîtres et d'idéologies, bricolant l'hallucination ? Pourquoi a-t-on assassiné Ichkhan Mguerditchian, le 24 Avril 1985, en U. R. S. S. ?

Jusqu'où nous laisserons-nous traiter ainsi ? Jusqu'à quand demanderons-nous à des êtres serviles, nuisibles, malveillants, et conscients de l'être, de respecter cet «HOKEGAN HAIRENIK» ? Cela ne se partage pas, cela ne se compromet pas avec les mercantis. Si l'on saisit le lien profond qui relie cet «HOKEGAN HAIRENIK» avec le maintien de l'hominisation et que c'est d'abord pour nous qu'il nous reste à vivre et à choisir, nous pourrons peut-être ouvrir cette guerre joyeuse, loin du désespoir, de la fatalité castratrice qui se donne des airs de réalisme. Nous pourrons. enfin, donner une sépulture à nos morts et clore le deuil impossible, condition d'une entrée dans la vie.

Hérold ALEXANIAN

(*) *Traduction proposée par Marc Nichanian pour* Mnatsortats *d'Hagop Ochagan.*

quelques réflexions autour d'un colloque

Plutôt que reflexions, impressions conviendraient mieux, ou peut-être encore : «réflexions impressionnistes». Par là, je veux dire que je ne suis sûre de rien, que je n'ai pas fait d'enquêtes ni interrogé les participants pour vérifier ce que j'avance. Simplement, «il m'a semblé que...»

C'est un regard sur le «paysage intérieur» ,une oreille à l'écoute des sentiments derrière les mots. Attention «flottante», œil et oreille aux aguets, comme le psychanalyste, en-deça du contenu explicite, cherche et parfois trouve l'implicite, le non-dit, chargé de sens, opaque, PLEIN. Attentive à ce non-dit, j'ai trouvé - comme à l'abri derrière les communications savantes et les prises de parole érudites - des sentiments très forts. Ainsi qu'une MANIERE D'ETRE.

La gravité

Ma première impression concerne justement un comportement, une attitude : la GRAVITE. Mais que veut dire «être grave» ? Que peut signifier cette impression de gravité ressentie tout au long d'un séminaire ? Ce colloque même peut être considéré comme un événement par sa nouveauté, événement chargé de promesses où tout ce qui se vit et se dit prend racine au plus profond de l'expérience collective et l'affectivité individuelle. Graves étaient les participants comme seuls peuvent l'être ceux pour qui un enjeu vital se joue. Trop sérieux pour quelque activité ludique, trop sérieux pour pouvoir se permettre précisément de «se prendre au sérieux». Gravité peu commune pour l'esprit habitué aux jeux mondains de l'intellectualisme, aux joutes oratoires stimulantes bien que souvent vaines, voire au pédantisme de ceux pour qui rien de vraiment important justement ne se joue.

Le respect

La deuxième impression repose sur un constat. Etaient présents à ce colloque des représentants de tendances très diverses et de familles politiques et idéologiques sinon opposées du moins fortement contrastées. J'étais donc en droit de m'attendre à un affrontement d'idées très radical et à beaucoup d'incompréhension. (Il n'est d'ailleurs pas sûr que tous les participants se soient toujours parfaitement compris, certaines idées, certaines expériences, certaines positions différant par trop pour que cela fut possible). Mais l'impression prédominante du début à la fin fut celle-ci : il y avait du RESPECT; respect de l'autre, respect de la parole de l'autre, respect s'exprimant dans l'effort de comprendre, d'écouter (d'être à l'écoute de) l'autre. J'en tenterai une explication : ce groupe est composé de tendances et de disciplines très différentes réunies toutefois sur un objectif commun : une réflexion sur la question arménienne. Pourtant ce qui scelle ce groupe ne serait pas tant ce but commun mais un autre ciment : un sentiment profond, porté en chacun des participants comme constituant même de leur être et de leur existence : la SOUFFRANCE. «L'Autre (celui qui m'oppose ses analyses et idées) n'est justement pas un Autre, et cela *pas tellement* parce qu'il est ici avec moi pour un travail commun, ni parce que, comme moi, il fait partie de la même ethnie, *mais parce qu'il souffre de la même sacrée souffrance !* C'est bien cette souffrance spécifique qui nous unifie». Ainsi j'entends derrière les mots le respect palpable des participants entre eux. Et c'est ainsi, aussi, que je comprends leur gravité.

La souffrance

Constante de ce séminaire, l'expression de cette souffrance sera ma troisième impression. Elle est là, dite et non dite, au détour d'un récit de vie, dans le développement élaboré d'une réflexion théorique ou dans l'aveu retenu d'une difficulté à être (à être où ? A être comment ?) Au fil des prises de parole, dans certains silences trop pudiques, ses dimensions apparaissent. Elles sont plusieurs, toujours les mêmes, variations d'une même douleur exacerbée : l'insupportable injustice de la non-reconnaissance. Elles ont pour noms : frustrations de l'exil, souvenir infernal des massacres, perte de l'espace, occultation de la mémoire. Le temps s'est arrêté, l'Histoire s'est tue, la géographie est hallucinante, un pays existe, n'existe plus, une civilisation s'épanouie puis éclate. Diaspora.

La violence

Ma dernière réflexion part de cette souffrance. Et d'abord un constat : un des thèmes sinon LE thème du séminaire a été la VIOLENCE. Analyses, discussions, réflexions autour de la violence, ou plutôt *des* violences : celle faite au peuple arménien; l'autre que l'on a appelée «violence terroriste» (attentats, prises d'otages), surprenante, accomplie par les enfants des victimes.

La culpabilité

Autour de cette violence, de ces violences, des positions très diverses, des

Fonds A.R.A.M

perspectives très opposées se sont exprimées. Mais, là encore, il m'a semblé saisir une constante, un sentiment commun qui j'appelerais «gêne», «malaise», ou peut-être même «culpabilité»... ce qui n'est pas sans provoquer un certain étonnement : comment expliquer que des personnes ayant subi la violence radicale (1) (non seulement massacre mais massacre non - reconnu) puissent se sentir coupables ! Et coupables de quoi, au juste ?

Depuis quelque dix ans une nouvelle violence est apparue, celle d'un «terrorisme arménien» qui, ayant pu toucher des innocents, devient sous certaines formes (2) difficilement acceptable pour les enfants des victimes de l'autre violence. Mais là un événement nouveau se produit : grâce à cette violence - apparemment absurde, critiquable politiquement et moralement condamnable selon un système de valeurs qui est largement celui de la majorité des Arméniens - grâce à cette violence et par elle enfin, pour la première fois la violence occultée perd son caractère d'absolu désastre, de «catacaractère d'absolu désastre, de «catastrophe» radicale et cela par ce fait d'imniens et du génocide perpétré contre eux. «ON», c'est-à-dire aussi bien les médias, l'opinion internationale que les Turcs eux-mêmes : Gouvernements, presse et opinion politique.

Le dit du génocide

Si la souffrance elle-même était devenue insupportable d'abord et avant tout, par cette négation, l'éclatement terrible de l'autre violence serait source d'un soulagement absolu, jouissance de la délivrance. Et là pourrait être la source de la culpabilité: ambivalence du plaisir inavouable car «illicite» : le plaisir devient gêne, le malaise, détente; et la jouissance, culpabilité.

Ces quelques réflexions impressionnistes ayant été évoquées, je tiens à redire ceci : il ne s'agit que d'impressions stimulant certes la reflexion et suggérant des interprétations. Mais, la réalité d'aucune des attitudes que je prête aux participants n'a été vérifiée.

Et, en guise de conclusion, j'aimerais donner mon propre sentiment sous forme d'une maxime qui me revenait souvent à l'esprit pendant le colloque : RIEN N'EST PLUS TERRIBLE QU'UNE VICTIME SANS PITIE.

Marie-Pia VALLET de BUZON

Paris, Juin 1985

(2) *Marc Nichanian, dans sa communication «Eschatologie de la violence», la nomme CATASTROPHE: «Nous appelons Catastrophe l'événement collectif qui est non seulement un dommage meurtrier causé aux membres d'une collectivité, mais qui de plus produit, révèle ou coïncide avec une faillite de la parole, une défaillance du témoignage».*

(2) *Il existe non pas UN terrorisme arménien mais des formes très diverses de «terrorisme» : Ainsi la prise d'otages du Consulat de Turquie en Sept. 81 est qualitativement différente du phénomène «Orly».*

rencontre de 3e type

Les 17 et 18 Mai 1985 eurent lieu, à Paris, des retrouvailles...simplement...pas d'embrassades : on venait juste s'informer, prendre des nouvelles les uns des autres, échanger des expériences, des réflexions, des vécus sur ces dix dernières années qui furent marquées par de nouvelles formes de violence.

Comment ont-elles été ressenties par chacun, que représentent-elles, quels ressentiments ont-elles provoqué en nous ?

Nous étions quelques uns à avoir envie de découvrir, sur les événements de cette décade, autre chose que le paysage voilé par les idéologies de tel parti, telle association, tel groupe de personnes. Et ce séminaire nous proposait comme seule idéologie d'aller explorer le nouveau paysage intérieur arménien.

Il offrait, à cet effet, aux participants une analyse pluridimensionnelle des discours sur la violence - plaçant son projet initial tant dans le champ du réel que dans celui de l'imaginaire.

Ce fut un lieu et un temps de paroles - d'écoutes aussi - rendue possibles par la neutralité délibérée des organisateurs. Ainsi, chaque discours était le reflet de la trajectoire personnelle de l'intervenant, mettant à nu sa préoccupation, en fonction de sa spécificité.

Pour l'un, ce fut l'esquisse historique, pour l'autre l'approche socio-politique, ou bien l'analyse psychanalytique, ou enfin l'approche par la littérature.

Autant de tiroirs ouverts, que l'on a vidé de leurs effets pour une tentative d'explicitation, de compréhension des mouvements violents de tous ordres : violence manifeste des armes, des mots, de l'intolérance, violence sournoise des silences, des non-dits.

Si dans l'ensemble les interventions eurent le mérite d'aborder les problèmes avec recul, on peut constater - et regretter - que certains des débats qui suivirent ne manifestèrent pas cette même distance: D'aucuns ne purent s'empêcher d'interpréter, de réduire les propos des intervenants à travers les grilles de leurs références, de leur engagement politique immédiat. Il apparait donc difficile d'établir à la fois une stratégie collective de pensée, et de privilégier la «parole - action». Cette dernière n'étant ni une parole d'ouverture, ni une parole d'écoute.

Pour nous, seul le repérage des lignes de distorsion peut infléchir, voire modifier nos comportements, enrichir notre perception.

Nous pouvons nous demander si ce colloque aurait pu se concevoir au cœur même de la tourmente des années 75-85. Nous nous demandions parfois ce qu'untel pouvait penser de tel événement. Son silence était-il signe de malaise ? De neutralité ? D'indifférence ? (Nous ne pouvions le croire).

L'écho de ce type nouveau de rencontre sur l'ensemble des participants au séminaire reste à mesurer.

Pour notre part, cette initiative marque assurément le début d'une ère nouvelle: celle du défi de la pensée consciente lancé aux années à venir. Celle de la détermination à mieux gérer les incidences des événements de notre histoire immédiate d'Arméniens en diaspora.

Michel BASMADJIAN
et Hélène NAZARIAN

de la violence à la catastrophe

L'argumentation du Professeur Kouymjian était menée rondement et avec adresse. Sa conclusion était la suivante : l'action armée ayant atteint son but, l'internationalisation du problème arménien, il faut aujourd'hui trouver d'autres types de pression afin d'amener la Turquie à satisfaire nos revendications. N'étant pas expert en la matière, je me contenterai de ces quelques remarques qui tombent, me semble-t-il, sous le sens : 1)Aucune de nos revendications n'a été jusqu'ici satisfaite. 2) Nous n'avons pas les moyens d'exercer d'autres types de pression (économique, diplomatique ou juridique). Il est donc raisonnable de tout faire pour que la pression armée se maintienne; il est utopique de croire que la Turquie puisse un jour nous accorder quoi que ce soit autrement que contrainte.

Le Professeur Kouymjian est pacifiste. Mais nous ne le sommes pas tous. Peut-on raisonnablement soutenir que la violence est toujours moralement répréhensible ? Et la légitime défense ? Nos idées ne sont pas très claires en morale. A preuve le procès d'Orly. Nous avions blâmé avec force cet attentat et notre émotion était telle que nous avons oublié de soutenir la défense des personnes inculpées. Il y a, ici, confusion entre deux principes moraux absolus (j'appelle ab solu un principe qui ne doit être subordonné à un autre, quelles que soient les circonstances). Premièrement, le principe selon lequel rien ne peut justifier le massacre d'enfants, de femmes ou de civils qui dans aucun sens du terme ne participent à des actions décidées par leur propre gouvernement. Et, deuxièmement, le principe selon lequel tout accusé a le droit d'être défendu devant une cour de justice. Qu'il s'appelle Barbie ou Armen (auteur de larcins ou proxénète notoire) ne change rien à l'affaire. La lutte armée peut même être un devoir dans certains cas, mais on ne saurait jamais assez insister sur un point qui nous concerne directement : nous ne pouvons avancer le génocide pour prouver que notre lutte est juste, et, en même temps, bafouer un des principes sur lequel il repose.

×

Tout ce que je vais dire au sujet de la psychanalyse ne concerne que la théorie et ses applications et non pas la pratique thérapeutique. Plus précisément, ma question est : la psychanalyse peut-elle me donner une réponse valable à la question que je peux légitimement me poser: «Que dois-je faire ? ». Ma réponse sera négative.

La frustration fait que je commets un lapsus. Dans ce cas, on peut dire que la frustration est la cause du lapsus. Mais si l'on prétend que toutes les actions s'expliquent causalement, en dernière analyse, par l'inconscient, on escamote une distinction qui est présupposée par notre langage ordinaire : la distinction entre *cause* et *raison;* car si la chute d'un corps, le lapsus de Hagop peuvent s'expliquer causalement, il n'en est pas de même des actions que nous accomplissons. Le même Hagop décide de s'engager dans une organisation militante arménienne. Il peut avoir un motif : que le génocide est un mal qu'il faut combattre. Le Dr. Yéghichéyan prétend pouvoir expliquer l'engagement de Hagop, d'Arsène et d'Artine causalement : «vous avez été investis comme fétiches réparateurs...» Mais cela peut être vrai pour les deux derniers, mais pas pour le premier. De quel droit refuse-t-on au dernier la capacité de s'engager pour un motif moral. De quel droit affirme-t-on de tous les Arméniens militants qu'ils agissent sous l'empire de je ne sais quel patriotisme tribal, irrépressible et inculqué par des parents revanchards. Je soutiens qu'un engagement peut se faire aussi pour des raisons morales.

D'une manière plus générale, les catégories psychanalytiques ne peuvent servir à l'étude d'autres domaines, sans que l'on ne tombe dans un réductionnisme psychologique insoutenable. Par exemple, je me sens obligé (je suis fétiche réparateur) de faire telle ou telle chose. Je ne puis me sentir obligé volontairement, intentionnellement ou habilement. En revanche, je peux accomplir volontairement, intentionnellement ou habilement une obligation. Comme l'écrit Hart: «il n'y a aucune contradiction à dire... qu'un escroc endurci avait l'obligation de payer le loyer, mais il n'a senti aucune pression l'incitant à payer, lorsqu'il a déguerpi sans le faire. Se sentir obligé et avoir une obligation sont deux choses différentes». (*Le Concept de Droit*, p. 113).

Une morale de type freudien - Hagop a une obligation parce qu'il se sent obligé - comporte une erreur de logique bien connue sous le nom d'*illusion naturaliste* (cf. G. E. Moore).

Toute tentative de définition de termes prescriptifs (normatifs) en termes descriptifs se heurte à cette difficulté : si l'on définit l'action bonne comme l'action qui procure à l'agent du plaisir, on peut rétorquer que le plaisir est parfois mauvais. Ce qui contredit la définition posée.

Si j'aborde ces problèmes, c'est pour expliquer pourquoi l'analyste ne peut répondre à la question : «Que dois-je faire ? » et aussi pour montrer que les combattants d'une cause n'agissent pas toujours sous l'empire de leurs pulsions, leurs traumatismes et leurs frustrations. Et d'ailleurs, quand nous nous sentons obligés de faire telle ou telle chose, nous avons aussi, habituellement, la capacité de nous en abstenir.

×

Si j'ai bien compris la pensée de M. Nichanian, les Arméniens perçoivent la violence qu'ils ont subie comme une violence «finalisée» et «fondatrice de droit», alors qu'elle serait une violence «catastrophique», c'est-à-dire une violence comportant un préjudice (un «tort») irréparable dont on ne peut parler : «un tort est un dommage tel que celui qui le subit se voit du même coup dépossédé des moyens d'en témoigner». «La catastrophe est en tout cas le seul type d'événement qui exige une création absolue du langage».

La violence catastrophique d'abord. L'expression est sorélienne. Il s'agit du mythe de «la grève générale» qui n'est pas finalisée, en ce sens qu'elle balaie tous les projets conçus pour le prolétariat par les partis politiques et les intellectuels et n'aspire pas à remplacer un Etat bourgeois par un autre. Mais le terme telle qu'il est utilisé par Nichanian est encore moins précis, il signifie violence génocidaire ou destruction nucléaire du monde mais aussi Apocalypse, désagrégation, etc. Le trait distinctif de ce type d'événement est qu'il n'est pas finalisé et comporte un préjudice irréparable dont le langage ne peut rendre compte. On peut se demander si tous ces «événements» peuvent être subsumés sous un même concept. Mais, comme toujours dans cette manière de philosopher, issue de romantisme germanique, il y a dramatisation excessive. La violence jeune-turque et la barbarie nazie étaient-elles sans but ? Dans la destruction nucléaire du monde, qui est la victime et qui subit un dommage irréparable dont on ne peut rendre compte par le langage? C'est vrai que pour les victimes il y a quelque chose d'irréparable, un «nous» se désagrège, disparaît d'un territoire, peut-être à jamais...

Et la violence fondatrice de droit ? L'expression est ambigüe. Elle peut signifier la violence d'un peuple, d'une classe sociale en lutte pour remplacer un système juridique par un autre ou la violence d'un peuple luttant pour son indépendance. Mais dans quel sens peut-on dire des victimes d'un génocide qu'elles subissent ou qu'elles ne subissent pas une violence fondatrice de droit ? C'est vrai qu'un massacre confère aux massacrés des droits moraux, mais cela, Nichanian l'appelle «justice». L'expression «violence fondatrice de droit» peut aussi suggérer que la violence fonde (parfois, toujours) le droit. Mais c'est là un problème très classique en philosophie politique, je ne vois pas l'intérêt de revenir là-dessus.

Que dire de la «violence finalisée» ? Ceci au moins, que la violence *politique* est toujours finalisée et sa spécificité réside en ceci qu'elle est un usage illégal de force destructrice ayant pour objet des personnes ou des biens et visant à introduire un changement dans la vie politique d'un Etat.

×

Pourquoi Nichanian affirme-t-il que la catastrophe est un événement qui exige une création absolue de langage. Absolue, je ne le crois pas, mais création de langage (recréation) me fait plus penser à un poète qui essaie d'exprimer ce dont on ne peut parler dans un langage descriptif et littéral, qu'à un linguiste créant un langage (une langue) de toutes pièces. «Ma douleur est comme une mer sans rivages...», dit le poète et nous comprenons très bien ce qu'il veut exprimer. Point n'est besoin de création absolue d'un langage; très souvent par une simple violation de règles de catégorie sémantique un effet poétique est obtenu. Mais le procédé n'est bien sûr pas mécanique.

Pascal VANERIAN

Imprimé sur les Presses du Journal «HARATCH» — 83, Rue d'Hauteville - 75010 Paris Commission Paritaire: N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ
6

DIMANCHE
6 OCTOBRE
1985

LE NUMERO : 3,00 F

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

Թիւ 98

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE - FONDE EN 1925
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN

TÉL.: 770.86.60 — TELEX: HARATCH 280 868 F
C.C.P. PARIS 15069-82 E — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 500 Ֆ. - Վեցամսեայ : 260 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 550 Ֆ. - Հատը : 3,00 Ֆ.

61րդ ՏԱՐԻ — Թիւ 16.067

Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN

61e ANNÉE — No 16.067

«Միտք եւ Արուեստ»ի ներկայ թիւը յատկացուած է Վենետիկի հայագիտական ամառնային դասընթացքին տրուած դասախօսութիւններու մէկ համապատկերին:

Սփիւռքի մէջ հայագիտական աշխատանքներու անհրաժեշտութեան ու ծրագիրներու մասին կ'արտայայտուի Հ. Լ. Զէքիեան, որուն գրութեան կը յաջորդէ դասախօսութիւններու համառօտուած ներկայացումը:

Նիւթերու այլազանութիւնը ակներեւ է այս շարքին մէջ - գրականութիւն, երաժշտութիւն, մատենագիտութիւն, հին տպագրութիւն, ճարտարապետութիւն, մատենագրութիւն - բոլորն ալ ներկայացուած իրենց մարզին հմուտ անուններու կողմէ:

ԸՆԴԱՌԱՋԵԼՈՎ ՍՓԻՒՌՔԱՅԻՆ ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋԻ ՄԸ

Հ. ԼԵՒՈՆ ԶԷՔԻԵԱՆ

Հայ սփիւռքի այլազան կարիքներուն եւ պահանջներուն միջեւ, հայերէն լեզուի եւ հայ մշակոյթի ծանօթութեան հարցը - եւ մասնաւոր հրամայողականութեամբ մը ինչ կը վերաբերի լեզուին՝ արեւմտեան սփիւռքին մէջ - անկասկած առաջնահերթ դիրք մը կը գրաւէ: Անշուշտ, կան այսօր տեսաբանութիւններ, ըստ որոնց, լեզուն էական գործօն մը կամ ազդակ մը չէ հայապահպանումի: Հոս տեղին չէ մտնել այս բանավէճին մէջ: Սա միայն նշել տանք որ, եթէ ուրիշ ժողովուրդներու, օր. Հրեաներու պարագային, լեզուն չէ կատարած թերեւս այդքան կենսական դեր մը, մեր ընդհանուր պատմութեան մէջ գրեթէ անծանօթ են պարագաներ՝ ուր հայ գաղութ մը երկար ատեն վերապրած ըլլայ բնորոշապէս հայ ինքնագիտակցութեամբ մը, յետ կորսնցնելու մայրենի լեզուն: Բնականաբար, եթէ չենք ուզեր բաւարարուիլ ծայրերու, Անգարայի կաթողիկէներու կամ Լեհաստանի մէջ ձեւով մը վերապրած խլեակներու նման պարագաներով: Ինչ որ ցոյց կու տայ թէ իւրաքանչիւր ժողովուրդի պատմական ուրոյն յեղաշրջումին եւ ընկերամշակութային ներքին կառոյցին համապատասխան՝ կը տարբերի նաեւ լեզուին դերը անոր ճակատագրին նկատմամբ: Ամէն պարագայի, կը խորհինք թէ նոյնիսկ լեզուի ոչ - անհրաժեշտութեան վերոյիշեալ վարկածին հետեւողներն ալ պիտի չկարենան մերժել անոր բացառիկ դերը ազգային գգայնութեան մը կազմաւորումին եւ սնուցումին մէջ:

Այս հիմնական համոզումէն մեկնած է Վենետիկի ամառնային հայագիտական դասընթացքը, որ այս ամառ իր երկրորդ տարին կատարեց. եւ որու նպատակն է, ըստ իր ներքին կանոնագրութեան, «մէկ կողմէ՝ հայ լեզուի եւ մշակոյթի տարրական ու անհրաժեշտ գիտելիքները աւանդել սկսնակներու, միւս կողմէ եւ գլխաւորաբար՝ նպաստել նոյն նիւթերու անդրագոյն խորացման, բարձրագոյն մակարդակի վրայ գլուխ հանող թեկնածուներու»:

Աւելորդ կը նկատեմ այստեղ անդրադառնալ մանրամասնութիւններու մէջ մտնել նկատմամբ դասընթացքի զանազան մակարդակներուն, ընդունելութեան պայմաններուն, դասաւանդութեան նիւթերուն, դասախօսներու անուններուն եւ հանգամանքին, դասէ դուրս կատարուած բանախօսութիւններուն եւ բանախօսներուն, որոնց մասին արդէն այլեւայլ անգամներ խօսուած ու գրուած է ըլլա՛յ մամլոյ հաղորդագրութիւններով, ըլլայ թղթակցութիւններով, ըլլայ ձայնասփռուած կամ հրատարակուած հարցազրոյցներով, ինչպէս նոյնինքն «Յառաջ»ի մէջ (Սեպ. 5):

Ներկայով պիտի ուզէի, ընդհակառակը, քիչ մը եւս բացորոշել ամառնային այս խտացած դասընթացքին հանգամանքը, որ չուզեր ըլլալ կղզիացած երեւոյթ մը, տարին անգամ մը կրկնուող, այլ կը մտնէ հայ լեզուի եւ մշակոյթի չափահաս եւ, յատկապէս, մշտաւորապէս պատրաստուած անձերու ծանօթացման, այլ խօսքով՝ հայագիտական ուսումներու խթանումի ընդարձակ շրջածիրի մը մէջ, ինչպէս հանգամանօրէն կը պարզէի Մուրատ - Ռափայէլեան վարժարանի ամավերջի հանդէսի փակման խօսքիս մէջ անցեալ Յունիս 16-ին, եւ որ լոյս տեսած է սփիւռքի զանազան թերթերու մէջ: Հոս տեղին պիտի ըլլայ քիչ մը եւս խորացնել այդ նպատակներն ու մտադրութիւնները:

Հայ սփիւռքային իրականութեան վերջին տասնամեակներուն յատկանշական երեւոյթներու կարգին տեղ կը գրաւէ հայագիտական կեդրոններու բազմացումը: Ճշդեմ որ հայագիտական կեդրոն բացատրութիւնը կրնայ երկու հիմնական իմաստ ունենալ.

ա.- Համալսարանական մակարդակի վրայ հայագիտական ուսուցում կատարող կեդրոն մը, որ միեւնոյն ատեն կ'ունենայ նաեւ հետազօտական որոշ գործունէութիւն:

բ.- կեդրոն մը՝ որ կապուած չըլլայ ուղղակի համալսարանական հաստատութեան մը, որով ըստ ինքեան չունենայ նաեւ ուսուցողական դեր, այլ առաւելապէս հետազօտական, որուն կրնան զուգակցիլ այլեւայլ գործունէութիւններ, ինչպէս գիտական համաժողովներ, բանախօսութիւններ եւայլն:

Առաջին հարցը, որ կը ներկայանայ այն է թէ ի՛նչ պահանջի կը համապատասխանէ հայագիտական կեդրոններու յիշեալ բազմացումը եւ թէ ատոնք ի՛նչ դեր կրնան կատարել մեր սփիւռքային իրականութեան մէջ:

Կը կարծենք թէ հայագիտական կեդրոններուն երեք հիմնական դերեր կը վիճակին, որոնք նկատի առած հայ ըսփիւռքի ներկայ կացութիւնը՝ չեն կրնար իրարմէ բաժնուիլ.

ա.- Այնու որ գիտական կեդրոն մըն է, հայագիտական կեդրոնն ալ, ուրիշ ամէն գիտական կեդրոնի պէս, ըլլա՛յ թէ ունենայ ուսուցողական - հետազօտական՝ թէ առաւելապէս հետազօտական հանգամանք, պէտք է կատարէ նախ եւ առաջ գիտական լուրջ եւ բարձր մակարդակի վրայ պրպտումի դեր մը, որ իր նախնական կոչումը կը կազմէ: Հայագիտական կեդրոնները, սակայն, էապէս կը տարբերին մեռած մշակոյթներու եւ քաղաքակրթութիւններու վերաբերեալ նման կեդրոններէն, այնու որ կը վերաբերին ապրող մշակոյթի մը. իրենց միւս եւ նոյնքան էական դերը, որ է.

բ.- Արծարծել իրենց շրջապատին մէջ՝ հայ մշակոյթին, հայ լեզուին, հայ ժողովուրդին հանդէպ հետաքրքրութիւն, ծանօթութիւն եւ համակրանք: Եթէ նըման նպատակ մը կը հետապնդեն որեւէ ապրող լեզուի եւ մշակոյթի՝ օտար երկրի մը մէջ գտնուող կեդրոնները, որոնց բարգաւաճումին համար նոյնիսկ մեծ տէրութիւններ խոշոր յատկացումներ կը կատարեն, նման նպատակի մը հետապնդումը ե՛ւ աւելի այժմէական եւ հարկադրիչ կը դառնայ մանաւանդ մեր մշակոյթի պարագային, որ, ինչպէս փորձառութեամբ ալ կը հաստատուի, ընդհանրապէս նուազ ծանօթ է քան ինչ որ իր արժանիքները կը պահանջեն: Հայերու եւ հայ մշակոյթի մասին ծանօթութիւններու նուազութեան այս պարագան, նոյնիսկ զարգացած հանրութեան մը մօտ, աւելի շեշտուած է ինչ ինչ երկիրներու մէջ, արդիւնք՝ հայ գաղութներու չգոյութեան. այսպէս, օրինակի համար, Իտալիա կամ Գերմանիա՝ բաղդատմամբ Ֆրանսայի կամ Ամերիկայի:

գ.- Հուսկ, հայագիտական կեդրոններու նոյնքան, եւ գուցէ ե՛ւ աւելի կենսական երրորդ մէկ դերն ալ, կապուած է էապէս մեր սփիւռքային կացութեան: Արդարեւ, իրենց մայրենի լեզուին եւ մշակոյթին խորագոյն կերպով ծանօթ եւ գիտակից սփիւռքահայ սերունդներուն պատրաստութեան գլխաւոր ակութները պէտք են հանդիսանալ այս կեդրոնները, յատկապէս անոնք՝ որ համալսարանական մակարդակի վրայ ուսուցում կը կատարեն:

Այստեղ կայ մատնանշուելիք կարեւոր պարագայ մը յատկապէս ինչ կը վերաբերի գ. դերին: Արդարեւ օտար հայագէտներու զգալի մէկ մասը հայերէն խօսելու ի վիճակի չէ. այս պարագան եթէ միշտ չի նսեմացներ իրենց զուտ բանասիրական արժանիքը, սակայն չի նպաստեր անշուշտ ակնկալելու իրենցմէ որ սփիւռքի մէջ հայախօսութեան սատարեն: Այս մտահոգութենէն մղուած՝ շատ տեղեր կամ ինչ ինչ տեղեր, օտար հայագէտի մը կողքին դրուած է մայրենի լեզուին լաւ տեղեակ հայ օժանդակ մը. բայց նկատի առած որ հայագիտական ամպիոն մը կազմուած է ընդհանրապէս փրոֆեսորէ մը եւ իր օժանդակէն կամ թերեւս երկու օժանդակէ, կարելի չէ ըսել թէ այս երկու, երեք անձերը բաւական ըլլան, ըստ ինքեան, հայկական միջավայր մը ստեղծելու, այսինքն հայ ակումբ մը, ինչ որ կը խորհիմ թէ կարեւոր է որպէսզի սփիւռքահայ նոր սերունդը կարենայ թէ՛ մտաւորապէս եւ թէ զգացապէս ընտելանալ իր մայրենի լեզուին եւ մշակոյթին հետ: Բնականաբար, հայ գաղութի մը առկայութիւնը մասամբ կամ մեծ մասամբ կը դիւրացնէ այս գործը. բայց հաւանական չէ որ հայագիտութեամբ զբաղող անձերը սերտ կապ մը չունենան գաղութին հետ՝ երկուստեք ստեղծուած կարգ մը դժուարութիւններու պատճառով:

Իրերու այս կացութեան մէջ, կը խորհիմ թէ հայագիտական ձեռնարկի մը յաջողութիւնը, որ ուզէ հայ լեզուի, հայ գիտակցութեան, հայ զգայնութեան ուժեղ սնունդ մը ջամբել նոր սերունդներու, ի տես մանաւանդ որակաւոր ուսուցիչներու եւ մշակութային գործիչներու հոյլեր պատրաստելու, կախում պիտի ունենայ մեծ մասամբ այն պարագայէն՝ թէ կարելի եղած է արդեօք ստեղծել միջավայր մը, հաւաքական ջանքերով ձեռնհաս անձերու, որ ունենայ զգալիօրէն հայեցի դրոշմ մը: Կասկած չի վերցըներ, անշուշտ, թէ Ս. Ղազար կամ Վենետիկ քաղաքը, նկատուած՝ Ս. Ղազարի հետ իր յարաբերութեան մէջ, կ'ընձեռէ նման միջավայր մը: Ահաւասիկ այս նկատողութիւններէն մղուած է որ խորհեցանք ստեղծել Մուրատ - Ռափայէլեան Վարժարանի կողքին հայագիտական ուսումներու կեդրոն կամ կըրթարան մը եւ որ յուսալի է թէ կարենայ իր նպատակներուն ծառայել:

Նախատեսուած գլխաւոր գործունէութիւնները հետեւեալներն են. Ա. կազմակերպել ամէն ամառ միամսեայ խտացած դասընթացք մը զանազան մակարդակներով: Բ. Կազմակերպել ուսումնական տարւոյն ընթացքին խորացումի կամ մասնագիտացումի դասընթացքներ կամ գիտագրոյցներ, իբրեւ նպատակ ունենալով գլխաւորապէս ձեռնհաս ուսուցիչներու եւ մշակութային որակաւոր գործիչներու պատրաստութիւնը: Գ. Կազմակերպել մշակութային ձեռնարկներ՝ բանախօսութիւն, գիտաժողով, կլոր սեղան, ցուցահանդէս եւայլն: Այս գործունէութիւններուն, բայց յատկապէս Բ. կէտի մէջ նշուած ծրագրին համար, կը նախատեսուի սերտ գործակցութիւն մը Վենետիկի Պետական Համալսարանին հետ, ուր արդէն ինը տարիներէ ի վեր կը գործէ հայագիտական դասընթացք մը: Այս ուղղութեամբ Վենետիկի Համալսարանին ընծայելիք դիւրացումներու մասին, կը յուսանք յաջորդաբար աւելի մանրամասնօրէն կարենալ զեկուցանել:

Փակել առաջ այս տողերը, կը փափաքիմ անգամ մը եւս գգածուած, ջերմ շնորհակալութիւնս յայտնել բոլոր անոնց, որ խանդավառութեամբ ու սիրայօժար բերին իրենց մասնակցութիւնը մեր ամառնային դասընթացքին, ինչպէս նաեւ մեր գնահատանքը՝ բոլոր այն մասնակցողներուն, որ գիտցան օգտուիլ ընծայուած այս եզակի առիթէն:

Fonds A.R.A.M

ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑԵԱՆ ՀԱՅ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻ ՎԿԱՅՈՒԹԵԱՄԲ

ԶՈՒԼԱԼ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

Կարելի չէ երեւակայել նախամաշտոցեան հայ գրականութիւնը առանց մտաբերելու, կամայ ակամայ, Մովսէս Խորենացին: Իրապէս, հայ գրականութեան ամէնէն լուսամիտ, տիրական դէմքն ու ծաւալուն մտաւորական - գրագէտը եթէ երբեք չստեղծէր «Հայո՛ց Պատմութիւնը»՝ Ոսկեդարը կանխող եւ զայն կատարելութեան հասցնող լեզուն պիտի չկարենար վկայել, թէ փոքր ածուին մէջ արուեստի բազում գործերու կողքին արժանի գրոյ յիշատակի ներկայ էր մանաւանդ՝ ի՛նք: Ներկայ էր եւ չկա՛յ: Լեզուն, իր բարձրագոյն արտայայտութեամբ, երգած է՝ բայց չէ՛ արձանագրած: Խորենացի վկայած է՝ չէ՛ հաւաքած: Պատմարանը բանահաւաք չէ անշուշտ, բայց, ի տես անհետ կորսուած «գուսանական» այն աղբիւրին որմէ կ'օգտուի միայն յօրինելու համար իր լաւագոյն էջերը, - Հայկ եւ Բէլ, Արամ, Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ, Տորք Անգեղ, Վահագն, Տիգրան եւ Աժդահակ, Սանատրուկ եւ Երուանդ, Արտաշէս եւ Արտաւազդ, եւայլն, - մենք, ակամայ, չենք կրնար չընդվզիլ եւ, ձեւով մը, քէն չըպահել միւս բոլոր ջերմեռանդ - բարեպաշտներէն անջատուող Խորենացիի՛ն իսկ հանդէպ: Կորսուած գրականութիւնը կործանուած մեհեան չէ որու աւերակներէն, Գառնիի օրինակով, կարենանք բան մը վերակառուցանել: Վահագնի երգէն մնացած է բացառիկ խոյակ մը միայն (երկնէր երկիր, ...), երբ գիտենք թէ ինչո՛ւ յարգդող կոչուած է եւ կռուած վիշապներու դէմ եւ յաղթուած անոնց, թէ իր քաջագործութիւններու մասին Գողթան երգիչները կ'երգէին այնպէս՝ ինչպէս յոյն աէտները Հերակլէսի մասին:

Մեր եկեղեցի՛ն... որ մարմինը ուրացաւ՝ չորցնելու համար հոգին: Որ աշխարհիկը վերածեց ռամիկի՝ որպէսզի չգրուի Վասակի՛ եւս եւ Հայոց պատերազմին մասին: Որ նպատակ դարձուց մեհեաններու քանդումը եւ նոր լեզուին առաջին գեղեցիկ էջերը յօրինեց իր իսկ կրակի տուած հին լեզուով գիր ու մատեանին հրդեհին նկարագրութեամբը: Մեր գրականութիւնը - եւ այդ գիծով՝ մեր ինքնութիւնը - ,շատ բան կորսնցուցած է՝ ուրացողի մը հոգեկան տագնապովն ու աղքատութեամբը:

Մեղանչած է նոյնիսկ Խորենացի. եթէ ոչ գիրին - պատմարան էր - այլ մօտեցումին մէջ. - «Ինձ թուի, որպէս այժմ՝ եւ առ հինսն Հայաստանեայցս լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան եւ երգարանաց (արդեօ՞ք գրաւոր, ոչ ոք կրնայ ճշդել) բանաւորաց»: Հելլէնասէր պատմահայրը Հոմերոսին օրինակով իմաստալից երգեր կը փնտռէ մեր մէջ՝ երբ - անշուշտ յունականին հետ բաղդատած - պարսկականները «սուտ, փծուն, անճոռնի, անյարմար եւ անոճ բանք, անմիտ եւ անհանճար յարմարանք» կը կոչէ: Աւելի՞ն կը սպասէր Հայերէն: Այս մօտեցումով է որ Տորք Անգեղի զրոյցը պիտի կոչուի «անյաջ եւ փծուն», արհամարհանքով աւելցնելէ առաջ՝ թէ «Ոհ, կարի է առասպելս, այլ եւ առասպելաց առասպել»: Բագրատունիներու ծագման զրոյցը պիտի դառնայ «յիմար, բայ բանք անոճ», իսկ Արծրունիներու մասին առասպելը՝ «բարբաջանք»:

Մակարդա՞կը այդ «բարբաջանքներուն»: Բայց Խորենացի անոնց վերաքաղով է որ պիտի յօրինէ իր գրքին այն մասերը՝ որոնք պատմութիւնը կը վերածեն բարձր գրականութեան: Որքա՜ն կը ճապաղի, օրինակ, Գր. Նազիանզացիի յարասացութեամբ իսկ յօրինուած իր «Ողբը»՝ բաղդատած յեզր ծովուն՝ ընդարձակ եւ գեղեցիկ ձորաձեւ, դաշտաձեւ երկայնաձիգ հովիտին վրայ կառուցուած գուսանական մակդիրներով ու երեւակայութեամբ գծուած Ուրարտացիներու մայրաքաղաքին նկարագրութիւնը: Պարզ ընթերցում մը իսկ բաւական է անդրադառնալու համար թէ իր գործածած - գոնէ - յիշած - պատմական քառասունէ աւելի աղբիւրներուն մէջ ամէնէն աւելի ծանր կը կշռէ, եթէ ոչ իբրեւ ճշգրտութիւն, այլ իբրեւ կեանք ու նկարագիր, իբրեւ կիրք ու զգացողութիւն, մէկ բառով իբրեւ ազդ այն մէկը՝ որ կու գայ գուսանականէն: Կը բաւէ մտաբերել մեր պատմութեան անիծեալ զաւակին, Արտաւազդի միայն կերպարը՝ զգալու համար ուժը որ անկէ կը փոխանցուի:

Գուսանականէն, անգիր զրոյցներէն ծագած բայց իբրեւ թէ Մար Աբաս Կատինայի մը պատմածը հաստատող վկայութիւն մըն է մեր Նախահայր Հայկը, Աստուածաշունչին մէջ այդ անունով հայացուած Օրիոն համաստեղութիւնը, որ կռուած է Ուրարտացիներու դարաւոր թշնամի Ասորեստանցիներու արեւ աստուածին՝ Բէլի դէմ: Տակաւին, Մանանդեաններու նման լրջութիւններ պիտի հաստատեն, թէ Հայկի եւ իր զաւակներուն յառաջխաղացումի ճամբով է որ Արմէնները տակաւ թափանցած են հայկական բարձրաւանդակ:

Հայագիտական դասընթացքներու այս ծիրին մէջ հետաքրքրական պիտի ըլլար, դասախօսութիւններու շարքով մը, դիցաբանական - պատմական - առասպելաբանական վերլուծումը իր գլխաւոր հերոսներուն՝ զորս թուեցինք: Այս կարճ ակնարկով իսկ կարելի չէ անտեսել սակայն թէ Հայկէն ետք իր Արամը աւելի ուրարտական Արամէն է՝ քան Հայկի ի՛ր ներկայացուցած որդին, որ նոյնպէս կը յաղթէ Բարշամին՝ զոր «աստուածացուցեալ պաշտեցին Ասորիք»: Տորքը, օրինակ, պատմութեան յիշած Հայաստանի առաջին բնակիչներուն՝ Միտանի եւ խեթ ցեղերու պողպրերութեան Տարկու աստուածէն կը ստանայ իր անունը եւ Անգեղը, տգեղ չի նշանակեր՝ երբ Անգեղ չէ եղած, այլ Անգեղեայ՝ կազմուած եայ-եան ծագում ցուցաբերող մասնիկով: Այս մասին հետաքրքրական է Սեբէոսի եւս վկայութիւնը.- «Եւ որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս արեւմտից, այս ինքն է Անգեղ տուն, վասնզի կոչեցաւ Բագարատ եւ անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգն բարբարոսացն աստուած կոչեցին» (զարմանալի է, որ Աստուածաշունչին մէջ սեմական Ներգալ աստուածին անունը եւս հայերէն թարգմանուած է Անգեղ):

Պատմական գետնի վրայ Ուրարտացիներու եւ Ասորեստանցիներու պատերազմները իսկ դիցաբանական - վիպական բաղդատութեամբ Գիլգամէշն ու Իշտարը յիշեցնող եւ մեզ շատ հեռուները տանող վէպ մըն է Խորենացիի վերամշակած Արա Գեղեցիկի եւ Շամիրամի պատումը, որ իր բովանդակութեամբ ներկայացուածէն շատ աւելին էր: Այդ մասին մնացեալ զրոյցներէն մէկո՛ւն միայն բովանդակութիւնը պիտի տայ Խորենացի նշելով, օրինակ, Շամիրամի «զհետեւակ փախուստըն, եւ զպասքումնն, եւ զիղձն ջրոյն, եւ զարբումնն, այլեւ ի մօտ հասանելոյ սուսերաւորաց՝ եւ զյուռութսն ի ծով, եւ բան ի նմանէ՝ Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» (վերջին պարբերութիւնը անկասկած գուսանականէն՝ բառացի՛):

Վահագնի մասին երգուած առասպելէ մը (Երկնէր երկին, երկնէր երկիր, եւայլն) ինը տող մէջբերելէ ետք, կ'աւելցնէ. - «Զայս երգելով ոմանց բամբռամբ, լուաք մերովք իսկ ականջօք: Յետ որոյ եւ ընդ վիշապաց ասէին յերգին կռուել նմա եւ յաղթել, եւ կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութիւնսն երգէին: Այլ ասէին զսա աստուածացեալ. եւ անդ յաշխարհին Վրաց զսորա չափ հասակի կանգնեալ պատուէին զոհիւք»: (Ահա նիւթ մը, որ ծնունդի նկարագրութեան զարգացումէն զատած, պէտք է էջեր բռնեն): Ինտրայի Վերեթրագնա (վիշապասպան - վիշապաքաղ) մակդիրն է որ վերածուած է Վահագնի, որ բուսածին էր Ագնիին պէս եւ Տրիտայի նման ջրածին (Երկն ի ծովուն ունէր եւ զկարմրրիկն եղեգնիկ): Արեգակնաչեայ, հուրհեր, խարտեաշ պատանի մըն է Ինտրա եւս՝ երբ կը ծնի:

Թէեւ պատմական դարաշրջանը փոխած, դէպքերն ու դէմքերը ըստ կամս դասաւորած, բայց առաւելաբար գուսանականէն ներշնչուելով է յօրինած Տիգրան - Տիգրանուհի - Աժդահակ (Աժի Դահակա = Վիշապ Դահակ) վէպը, որուն կը յաջորդեն (արդեօ՞ք Սասնայ Ծռերուն օրինակով Գողթան երգիչները եւս կ'ոգեկոչէին շարունակական շարք մը հերոսներու...) Սանատրուկի, Երուանդի, Արտաշէսի եւ Արտաւազդի վէպերը: Գուսանականէն տարուած՝ Խորենացի եւս խառնած է պատմականն ու հրաշածինը: Սանատրուկի անունն իսկ կապուած է ժողովրդական ստուգաբանութեան: Մայրը, ձմեռ ատեն, Կորդուաց լեռներուն մէջ կը հանդիպի ձիւնամրրիկի, եւ, «Յրուեաց զամենեսեան մրրիկն, մինչ ոչ գիտել ընկեր զընկեր՝ ընդ ո՛ր վարեցաւ: Իսկ դայեկին նորա Սանոտայ, ...առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եդ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս: Զորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն. ...Այդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դայեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտոյ»:

Առասպելական ծնունդ ու կոչում ունի Երուանդ եւս: «Կին ոմն յազգէ Արշակունեաց, անձամբ հաստի եւ խոշորագեղ, վարար, զոր ոչ ոք դիմագրաւեաց առնուլ կնութեան, ծնանի երկու մանկունս յանկարգ խառնակութենէ, որպէս Պասիփայէ զՄինոտավրոս: Եւ ի զարգանալ մանկանցն՝ կոչէն անուանս Երուանդ եւ Երուազ»: Սովորական չեն Երուանդի աչքերը եւս.- «Բայց ասեն (Գողթան երգե՞րը.- անկասկա՛ծ) զԵրուանդայ՝ ըստ հմայից դժնեայ զօլ ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աչալրջացն սովորութիւն ունել սպասաւորացն արքունի՝ ընդ վէմս որձաքարեայս ունել ընդդէմ Երուանդայ, եւ ի հայեցուածոցն դժնութենէ «ասեն» պայթել որձաքար վիմացն»: Նըշենք թէ Ալիշան, առանց աղբիւրը յիշելու, «Հին հաւատք Հայոց»ին մէջ կը գրէ թէ «Երուանդ անուն օձ կամ վիշապ նշանակէ»:

Գուսանականէն առաւելագոյնս պիտի օգտուի եւ բաւական երկար մէջբերումներով իսկ պիտի ներկայացնէ Արտաշէսի եւ Արտաւազդի վէպը, ուր մտացածինն ու հրաշալիքը տեղ մը չկարենալ պատմականին ընդելուզելու իր թերութենէն կը ծագի տակաւին մինչեւ այսօր չբացատրուած «Վիշապանց պատերազմն» ու Սաթենիկին շամբշոտ այն պատումը՝ թէ «տոփանք Սաթինկան ընդ վիշապազունսն». այլեւ՝ (հաւանաբար բառացի մէջբերում գուսանականէն) «Տենչայ Սաթինիկ տիկին տենչանս, զարտախուր խաւարտ եւ զտից խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանայ»:

Կան որ կ'ենթադրեն թէ նախամաշտոցեան մեր բանահիւսութիւնը, արձանագրուած չըլլալով հանդերձ, չէ՛ մոռցըւած, այլ դարերու ընթացքին այլափոխուելով յանգած է նոր մշակումներու, օրինակ՝ Սասնայ Ծռերուն: Այս ուղղութեամբ ոչինչ կարելի է հաստատել կամ ժխտել: Այլ հարց որ Գողթան մեր երգիչները, Խորենացիի կատարած բառացի մէջբերումներուն հիման վրայ իրենց լեզուով թէ արտայայտութեամբ, այլինքն՝ քերթողութեամբ թէ քերթողականով շատ աւելի բարձր կը ներկայանան քան Սասնայ Ծռերուն բոլոր բանասացները: Եթէ նմանութիւն կայ, ատիկա զգալի է յատկապէս Արտաւազդի եւ Փոքր Մհերի կերպարներուն միջեւ: Երկուքն ալ գուցէ մեր բանահիւսութեան ամէնէն ալ ցայտուն ու տարօրինակ դէմքերը եւ իրենց մասին աւանդուածը՝ ամէնէն խորունկ ու խրաւ արտայայտութիւնը: Երկուքն ալ հօրմէն անիծուած, երկուքն ալ անմահ եւ քարայրի մէջ արգելափակուած, եւ երկուքին ալ ապագան կապուած հայ ժողովուրդի հաւատալիքին: Կամ յոյսին:

Ի. ԴԱՐՈՒ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹՆԵՐԸ

ԱՒԵՏԻՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Երաժշտական պատմութեան մէջ որպէս նշելի անկիւնադարձ կը յիշուին Գրիգորեան երգերը, ապա պարոք, դասական, վիպապաշտ շրջանները, ուր հիմնական յատկանիշեր են սքալաներու գործածութիւնը, աքոռներու աստիճանաւոր զարգացումը ու անոնց հիմնական դերը երաժշտութեան մէջ:

Գալով Ի. դարու երաժշտական հոլովոյթներուն, հարկ է անդրադառնալ Գըլոտ Տէպիւսիի վեց ձայնով սքալային. սքալաներն են որ ծագում կու տան մեղեդիին: Դարերու ընթացքին բոլոր ազգերը գործածած են իւրայատուկ սքալաներ եւ այդ է պատճառը որ արաբական երաժշտութիւնը կը տարբերի չինականէն, կամ գերմանականը՝ հունգարականէն:

Հայ երաժշտութիւնն ալ ունեցած է եւ մինչեւ օրս ունի իր ուրոյն սքալաները զորս գործածած է հոգեւոր ու ժողովրդական իր բոլոր երգերուն յօրինումին մէջ:

Անցեալ դարուն «ազգային դպրոցներ» անունին տակ ծաղկեցաւ գունագեղ երաժշտութիւն մը որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ ժողովրդական երաժշտութեան մուտքը դասական երաժշտութենէն ներս: Ասոնց լաւագոյն օրինակներն են Տվորաքի «Նոր աշխարհ» համանուագը, կամ Սմեթանայի «Մոլտավիա»ն:

Տպաւորապաշտ դպրոցը վերջին հանգրուանը պէտք է նկատել ուր տակաւին ժողովրդական ու թոնալ երաժշտութեան սքալաներն ու աքոռները կը գործածուին թէեւ նոր ըմբռնումով (Սթրավինսքի), եւ ուր թոնալ երաժշտութիւնը պիտի փոխարինուի փոլիթոնալ երաժշտութեամբ (Ռ. Շթրաուս), որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ երկու կամ երեք թոնալիթէներու միատեղ գործածութիւնը:

Այսօր անշուշտ ժամանակավրէպ է նըմըն երաժշտութիւն յօրինել: Ինչպէս ըսինք, Գ. Տէպիւսին նոր հորիզոններ պրպտելու մտօք յղացաւ վեց ձայնով սքալան, մարզ մը, ուր իրմէ առաջ արդէն փորձեր կատարած էին Վակնէր ու բազմաթիւ այլ երգահաններ:

Աւելի ուշ, 1920ական թուականներուն վերջնականապէս գործածութենէ պիտի դադրէին երկհազարամեայ երաժշտական արտայայտութեան բոլոր միջոցները: Սքալաներն ու աքոռները թոնալ սկզբունքներով պիտի չգործածուէին: Շէօնպէրկ հիմը պիտի դնէր աթոնալ երաժշտութեան որ ժխտումն էր աւանդական երաժշտութեան, աւանդական երգին ու սքալաներու հին ձեւով գործածութեան: Այս նոր երաժշտութիւնը իւրացուեցաւ Ի. դարու բոլոր երգահաններուն կողմէ: Ալպան Պէրկ եւ Անթոնիօ Վէպէրն յատկապէս պիտի բանային ոճային նոր դպրոցներ:

1908էն փորձեր կատարուած են նաեւ ելեկտրոնիկ երաժշտութիւն յօրինելու. այս մէկն ալ այսօր դարձած է արտայայտութեան միջոց, յատկապէս Ամերիկայի եւ Եւրոպայի մէջ ուր ունի հետեւողներու, սիրողներու մեծ թիւ մը:

Այլ ձեւեր ալ կան երաժշտութիւն յօրինելու. ինչպէս վերացականը որ մաս կը կազմէ յառաջապաշտ շարժումին զոր կրնանք փորձարկումի երաժշտութիւն անուանել:

Fonds A.R.A.M

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Եզնիկ Կողբացի Ե. դարու առաջին կէսի թարգմանիչ եւ մատենագիր է։ Իր մասին առաջին տեղեկութիւն տուողը Կորիւնն է։

Մեզի հասած միակ գրական գործը ջատագովական, իմաստասիրական, աստուածաբանական բնոյթ ունի։ Միակ ձեռագիրն այսօր Երեւանի Մատենադարանն է, ձեռ. 1097, 1280 թ. ընդօրինակուած, ուր երկն անվերնագիր է։ Առաջին անգամ տպագրուած է Զմիւռնիա, 1762 թ., հրատ.՝ Յակոբ պարք. Նալեան, «Գիրք Ընդդիմութեանց» խորագրով։ Գէորգ Տէր Յովհաննիսեան այս հրատարակութեան մէկ օրինակը ձեռագրին վրայէն սրբագրած եւ ղրկած է Ս. Ղազար, ուր է այժմ, և որուն հետեւելով Հ. Արսէն Բագրատունի 1826ին Ս. Ղազար, կատարած է իր հրատարակութիւնը «Եղծ աղանդոց» վերնագրով, եւ որ Վիեննայի Մխիթարեանները կը կոչեն «Ընդդէմ աղանդոց»։ Այս հրատարակութիւնը բազմիցս կրկնուած է Ս. Ղազար, Փարիզ, Կ. Պոլիս, Թիֆլիս եւ Պուէնոս Այրէս։ 1959ին Փարիզ լոյս տեսաւ ՀՀ. Լ. Մարիէսի եւ Շ. Մերսիէի քննական հրատարակութիւնը, որուն բնագիրն այժմեան ձեռագրինն է։

Եզնիկի երկը երկու անգամ թարգմանուած է ֆրանսերէնի, երկու անգամ գերմաներէնի, մէկ անգամ արեւմտահայերէնի, մէկ անգամ արեւելահայերէնի եւ անգամ մըն ալ ռուսերէնի։ Լաւագոյն թարգմանութիւնը Լ. Մարիէսի եւ Շ. Մերսիէի ֆրանսերէն թարգմանութիւնն է (1959)։

Ս. Ղազարէն Հ. Ներսէս Տէր Ներսէսեան եւ Ժընեւի համալսարանէն Մարտիրոս Մինասեան Երեւանի ձեռագրէն պատրաստած են գիտա-քննական բնագիր մը, ուր նկատի են առնուած նաեւ ցարդ առաջարկուած բնագրային սրբագրութիւնները եւ հինգ գլխաւոր հրատարակութիւններ։ Հրատարակութեան վերջաւորութեանը պիտի դրուի երկի համաբարբառը։

Այս դասախօսութեան ընթացքին հակիրճօրէն գաղափար տրուեցաւ նախ երկի բովանդակութեան, հեղինակի կուռ տրամաբանութեան, բանավիճելու արուեստի, լեզուի ու ոճի եւ այլ յարակից հարցերու մասին։ Այնուհետեւ դասախօսը պատասխանեց ունկնդիրներու հարցումներուն։

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

ԱԻԵՏԻՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Կոմիտասի մասին բազմաթիւ հրատարակութիւններ լոյս տեսած են Պատմական Հայաստանի, Պոլսոյ, Թիֆլիսի, ապա՝ Խորհ. Հայաստանի մէջ, ուր կան Կոմիտասի գործերուն ու կեանքին մասին լուրջ ուսումնասիրութիւններ։ Ուրախալի երեւոյթ է նաեւ որ այսօր արժէքաւոր երաժշտագէտներ, ինչպէս՝ Ռ. Աթայեան, Ն. Թահմիզեան, Ս. Գասպարեան, Գ. Բրուտեան եւլն. արդէն յաջողած են Կոմիտասի մասին գրեթէ լրիւ տեղեկութիւններ հաւաքել եւ հրատարակել։ Կոմիտասի արխիւները արդէն պահուած են Երեւան ու հրատարակուած էին անոր գրեթէ ամբողջական գործերը, հինգ հատորներով։ Վերջերս լոյս տեսաւ նաեւ վեցերորդ հատորը, Ռ. Աթայեանի մշակումով։

Կոմիտասի գործերուն մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն բազմաձայն խմբերգները, մեներգները դաշնակի ընկերակցութեամբ ու դաշնակի համար գրուած ժողովրդական վեց պարերը։ Կոմիտաս այս բոլորէն, իր յօրինած պատարագէն ու հոգեւոր երգերէն զատ զբաղած է նաեւ հայկական հին խազագրութեամբ, գրեթէ յաջողած է զանոնք կարդալու բանալին գտնել։ Ան ջատագովն էր այն տեսակէտին թէ Հայն ալ ունի իր ինքնուրոյն ազգային երաժշտութիւնը։

Կոմիտաս ծրագրած է նաեւ օփերա մը գրել. գրած ալ է որոշ մասեր Յ. Թումանեանի «Անոյշ»ին համար։ Ան եղած է երաժշտագէտ, հրապարակախօս, խմբավար ու երգիչ։

Հետաքրքրական են իր քաղաքական տեսակէտները. Կոմիտաս կը հաւատար Հայաստանի մը որ ենթակայ ըլլար Ռուսիոյ. անոր հովանիին տակ միայն Հայը կրնար աճիլ, բարգաւաճիլ ու ստեղծագործել։

Իր մահուան յիսնամեակին առիթով մաղթելի պիտի ըլլար որ Կոմիտասի նամակները հրատարակուէին հատորով մը ու դառնային ամբողջ հայութեան սեփականութիւնը։

Ս. ՂԱԶԱՐԻ ԿՂԶԻՆ-ՀԱՅ ՁԵՌԱԳԻՐԸ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ. ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Հայագիտական դասընթացքի շրջանին երկու դասախօսութիւն ըրաւ նաեւ Հ. Ներսէս վրդ. Տէր Ներսէսեան։ Անոնցմէ առաջինին նիւթն էր Ս. Ղազարի կղզին։ Ան ըրաւ կղզիին պատմականը, Մխիթար Աբբահօր օրերէն մինչեւ այսօր։ Երկար բացատրութիւններ տուաւ եկեղեցիին, գաւիթին, գերեզմանային արձանագրութիւններուն, սեղանատան, գրադարանին, թանգարանին, պատկերասրահին, գերեզմանատան ու տպարանին մասին։ Յիշեց թուականներ, կարեւոր նուիրատու անձեր, ինչպէս՝ Իսպէնեան, Քիւրտեան, Ղարամեան, Պօղոս պէյ Եուսուֆ Էֆէնտի, Արթին փաշա։

Հ. Ներսէս վրդ. Տէր Ներսէսեանի երկրորդ դասախօսութեան նիւթն էր «Հայ ձեռագիրը»։ Դասախօսութիւնը տեղի ունեցաւ Ս. Ղազարի ձեռագրատան մէջ։ Ան խօսեցաւ հայ ձեռագիրներու մասին, սկսելով Ս. Մեսրոպի օրերէն։ Ըրաւ հռչակաւոր վանքերու եւ ձեռագրային աշխատանոցներու պատմականը, հին Հայաստանէն Կիլիկիա։ Խօսեցաւ հայ ձեռագիրներու ճակատագրին մասին՝ դարերու ընթացքին, անոնց ներկայ թիւին, տեսակներուն՝ ըստ նիւթի, գրչութեան եւ բովանդակութեան։ Պատմեց Մխիթարեան Ձեռագրատան կազմաւորումը՝ Մխիթարի օրերէն ցայսօր։ Յիշեց հռչակաւոր հաւաքողներ (Ալգերեան, Զոհրապ, Հ. Ներսէս Սարգսեան, Հ. Մինաս Բժշկեան, Ալիշան)։ Ծանրացաւ մանրանկարչական արժէքներու եւ մանրանկարիչներու վրայ։ Ներկայացուց Մլքէի թանկարժէք աւետարանը, Գլաձորի աւետարանը՝ Թորոս Տարօնեցիի մանրանկարներով։ Բացատրութիւններ տուաւ համաբարբառի տասը տախտակներուն, Տէրունական նկարներու եւ լուսանցազարդերու մասին։

ԿԱՐԿԱՌՈՒՆ ԴԷՄՔԵՐ ԵՒ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ի. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

Արդի գրականութեան շուրջ չորս դասախօսութիւններ տրուեցան Վենետիկի Ամառնային Դասընթացքի ծիրէն ներս։ Նիւթերը հետեւեալներն՝ էին՝ 1.- Կոստան Զարեան - Աղէտին լռութիւնը Զարեանի արձակին մէջ, 2.- Պոլսոյ Մեհեան հանդէսը եւ Մեհեանի սերունդը, 3.- Յ. Օշական, 4.- Սփիւռքի ժամանակակից գրականութիւնը։

Առաջին երեք դասախօսութիւնները միաւոր մը կը կազմէին, եւ ունէին վերլուծական հանդամանք։ Չորրորդ դասախօսութիւնը, որուն պիտի չանդրադառնանք հոս, ընդհանուր ակնարկ մը կ'առաջարկէր Սփիւռքի գրականութեան մասին, եւ կը զատուէր առաջիններէն, իր նիւթով որքան տեղեկատուական իր բնոյթով։

1.

Կոստան Զարեանի մասին դասախօսութիւնը կ'առնէր իբրեւ հիմք այն գրութիւնները, որոնք Հայրենիք Ամսագրին մէջ երեւցած են Զարեանի ստորագրութեամբ, 1926էն 1936, այսինքն գլխաւորաբար՝ «Անցորդը եւ իր ճամբան», «Բանկօօպը եւ Մամութին ոսկորները», «Երկիրներ եւ Աստուածներ»։ Մէկ քով ձգուած էին բանաստեղծական գործը, ինչպէս 1943ին լոյս տեսած «Նաւը լերան վրայ» հռչակաւոր վէպը։

Երբ հոս հոն՝ «արուեստագէտ» սերունդի ներկայացուցիչներուն ծննդեան հարիւրամեակները կը տօնուին, Զարեան կը մնայ ստուերի մէջ։ Մինեւնոյն ատեն՝ հարցադրման չենթարկուիր սերունդի մը գոյութեան իրողութիւնը եւ նշանակութիւնը։ Զարեանի ներկայութիւնը 1914ին Վարուժանի եւ Օշականի կողքին կ'ընդունուի իբրեւ պատմական փաստ. նկատի չառնուիր իբրեւ խնդրական հարց։ Այս երեք հեղինակները համաստեղութիւն մը կազմած են. որուն ներքին կապակցութիւններն ու շրջագիծը երեւան եկած են Մեհեան հանդէսի խմբաւորման առիթով։ Համաստեղութեան բեւեռները կարելի է նկատի ունենալ եւ կարդալ մէկը միւսէն անկախ, անկասկած։ Բայց իրենց խմբաւորումը պատմական փաստէն անդին երեւոյթ մըն է, զոր գրականութեան պատմութեան յատուկ պիտակումները անկարող են բնորոշելու։ Քաշողութեան եւ վանողութեան գաղտնի ուժեր կը գործեն երեք բեւեռներուն միջեւ, ուժեր որոնք անմիջական կապ մը չունին հոգեբանական համակրութեան կամ հակակրութեան հետ։ Ծանօթ են Զարեանի յօդուածները Մեհեան հանդէսին մէջ։ Անոնք կ'անդրադառնան արուեստի յղացքին, արդիականութեան, ապագայապաշտութեան հարցին, բայց գլխաւորաբար՝ Վարուժանի «հեթանոսութեան» դէմ վէճ մը կը ստեղծեն, որ առաջին ակնարկով՝ քիչ մը անհասկնալի կը թուի։ Նոյն վէճը պիտի կրկնուի աւելի ուշ տարբեր ձեւով «Անցորդը եւ իր ճամբան» գործին մէջ։ Գեղագիտական ըմբռնումներէն անդին սակայն, ու հոգեբանական երեւոյթներէն անկախ, տարակարծական միասնութեան մը դաշտը բացուած է հոս, զոր պարտինք նկատառման առարկայ դարձնել նորոգուած ձեւով։

1922ին՝ Զարեան հրաւէր կը ստանայ Հայաստանի մէջ դասաւանդելու (եւրոպական գրականութիւն եւ արուեստ)։ Կ'ընդունի հրաւէրը ու Հայաստան կը մնայ մօտ երեք տարի։ Օշական ալ նոյն հրաւէրը ստացած էր, ու ժխտական պատասխան տուած։ «Անցորդը եւ իր ճամբան» կը ներկայանայ իբրեւ Հայաստանի տարիներուն օրագրային զեկուցումը։ Բայց միակ թանձրացեալ տեղեկութիւնը որ կայ հոն մեկնումի պայմաններուն վերաբերեալ՝ Յ. Օշականին կապուած է, ահաւասիկ. «Պոլսից մեկնելու ժամանակ Օշականը ասում էր.- Ձեմ կարծեր որ հոն մեր գրականութիւնը հասկնան. յամենայն դէպս գնա՛ տես... գրէ՛», կը մըտածենք»։ Միակն է իր տեսակին մէջ այս նկատողութիւնը, բայց կը թոյլատրէ որ ամբողջ «Անցորդ»ը կարդացուի իբրեւ պատասխան մը Օշականին։ Զարեան անշուշտ չի պատասխաներ այո՛ կամ ո՛չ։ Շատ աւելի բարդ է իր պատասխանը, ու խորանալ պէտք է ըմբռնելու համար թէ ի՛նչ ձեւով պատասխանը կը բանաձեւուի։ Զարեան զատորոշումներ կը յառաջացնէ։ Նախ՝ գրականութեան եւ բանաստեղծութեան միջեւ («Գրականութիւնը (Պոլսոյ մէջ) չփոթում էին բանաստեղծութեան հետ»)։ Բանաստեղծին համար՝ գրելը տարագրուիլ է («տարագրութեան եւ ոչ գաղթականութեան այս տարիներում...» պիտի գրէ Զարեան 1943ին)։ Պատասխանը կը հնչէ սապէս. հայրենի հողին իսկ վրայ՝ բանաստեղծը տարագրեալ մըն է հողէն, «անհաւատաւոր» ժողովուրդէն։ Բնավայրի թէ գաղթավայրի մէջ՝ իր քայլն է «հաւատաւորի վտանգաւոր անցք՝ անդունդի եզրին»։ Բնավայրին մէջ ըլլալը բան չի փոխեր իր էութենէն։ Իր էութիւնը օտարանալ է։

Բանաստեղծութիւն եւ ոչ թէ գրականութիւն, զատորոշումներու շարքի մը առաջին տարրերն են ասոնք։ Յաջորդը «Լարախաղաց»ին և «Այծեմարդ»ուն միջեւ զատորոշումն է. «ու մինչդեռ ան (լարախաղացը) օդին մէջ վերակոչում է իր որբի անունները. վարը, մի ուրիշը, վայրենի կենդանիի մաշկեակ հագած, դէմքի վրայ այծի մօրուքով դիմակ դրած... անհաւատաւորներին վախ է ազդում. մեզ մօտ պահանջում են որ բանաստեղծը վայրենի կենդանիի մաշկեակ հագնի։ Այդ՝ բանաստեղծը լարախաղացն է»։ Որո՞ւն կրնայ ուղղուիլ ակնարկութիւնը, եթէ ոչ՝ հեթանոսական բանաստեղծին եւ հեթանոսական շարժումին։ Այծեմարդու պատկերը կու գայ ուղղակի Նիցչէի «Ողբերգութեան ծնունդը»էն։ Նիցչէին ուղղուելով՝ Զարեան կ'արտաքսէ Դիոնիսոս աստուծոյ կերպարը բանաստեղծութենէն դուրս։ (Դիոնիսոսը իբրեւ այծեմարդ յայտնակերպուող աստուածն է)։ Այս արտաքսումը աւելի բացայայտ կը դառնայ, երբ քիչ անդին՝ Զարեան մէջբերումներ կ'ընէ Նիցչէին առանց իր անունը տալու, ու Նիցչէին ըսածները կը կերպարանափոխէ պահելով միայն Ապողոնը իբրեւ ներկայացող ու յայտնակերպուող աստուածութիւն, մինչդեռ Նիցչէի մօտ՝ յայտնակերպուող աստուածը Դիոնիսոսն է։ Զեկուցումի այս բաժինը հարց կու տայ. ինչո՞ւ Դիոնիսոսի արտաքսումը Զարեանի մօտ։ Տեսաբանական զատորոշումներ չեն միայն, զորս Զարեան կ'առաջադրէ։ Ասոնց կ'ընկերանայ «հեռաւորում»ի գործողութիւն մը - հեռու պահել մերձահասու սպառնալիք մը, որ ծուարած է ըստ երեւոյթին «հեռացուած» եզրերուն մէջ՝ գրականութիւնը, գաղթականութիւնը, այծեմարդու բանաստեղծութիւնը, Դիոնիսոսի կոտորակուած աստուածութիւնը. հեռաւորումներու գործողութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը գըրուած է նոյնիսկ բառացի կերպով Զարեանի կողմէ երբ կ'ըսէ՝ «Պոլսից փախչիլ, Պոլիսը յաղթել»։ Մեր պարտականութիւնն էր այդ գործողութեան եւ այդ անհրաժեշտութեան արմատը գտնել։ Դիոնիսոսի կերպարին արտաքսումով՝ Զարեան կը կրկնէ, բայց շատ աւելի նրբամիտ կերպով, Մեհեանի իր յարձակումները Վարուժանի «հեթանոսական» բանաստեղծութեան դէմ։ Կը տեսնենք որ այդպէս է.

ինչո՛ւն է որ չենք հասկնար: Եռանկիւն համաստեղութեան մէջ գործօն ուժերու պեղումը կը պահանջէ որ այդ ինչո՛ւն պահուի, առնուազն՝ իբրեւ հարցում եւ հարցադրութիւն:

2.

1914ի Յունուարին է որ կը սկսի լոյս տեսնել Պոլսոյ մէջ Մեհեան հանդէսը: Կը տեւէ ընդամէնը 7 ամիս: Առաջին համարին մէջ՝ «հանգանակ» մը կը ծանուցէ հանդէսին շուրջ հաւաքուած խմբակին դիտաւորումը եւ դիտանկիւնը: Երկրորդ դասախօսութեան նպատակն էր հանդէսին շուրջ հաւաքուած գրագէտներուն հանդիպումը թեմականացնել: Հանդիպումը կը կազմէ դէպք, ու արեւմտահայ գրականութեան կարճատեւ պատմութեան գլխաւոր պահերէն մէկը կը հանդիսանայ, եթէ ոչ գլխաւորը: Այդ հանդիպումին նուիրուիլ չի նշանակեր դրուագներ պատմել, պատմագրական կամ կենսագրական ոճով, այլ՝ հասարակաց գետինը վերակազմել, որ հանդիպումը կը դարձնէ կարելի:

Մեհեանին հետ զուգահեռաբար լոյս կը տեսնէր Նաւասարդ տարեգիրքը, Վարուժանի եւ Սիրունիի խմբագրութեամբ: Գրականութեան պատմութիւնը իր տրամադրութեան տակ գտնուող պատճառներով ու յղացքներով չի սպառեր երկու հանդէսներու նշած պահը եւ այդ պահուն կարեւորութիւնը: Սերունդ մը այդտեղ, իր ներքին վէճերով ու պառակտումներով հանդերձ, ամբողջութեամբ գիտակից կը դառնար իր դերին եւ իր նորութիւնը կ'արտայայտէր: Հանդիպումին դէպքը իր արժէքը կը պահէ մինչեւ այսօր մեզի համար: Վէճերը նշանն էին մօտիկութեան, երբեմն՝ վտանգաւոր մօտիկութեան մը: Այդ մօտիկութեան, այդ միասնութեան տարազին ի խնդիր հարկաւոր է աշխատիլ: Երկու հանդէսներու խորագիրները ցոյց կու տան թէ հոն՝ գլխաւոր բաղադրիչը «հեթանոսութիւն»ն է: Բայց հեթանոսութիւնը ծայրէ ծայր կը պատկանի Վարուժանին, որ ինչպէս կ'ըսէ Օշական՝ այդ թուականին «ինքզինքը լիովին իրագործած արուեստագէտ մըն էր»: Միւսները (բացառելով Ահարոնը) «հեթանոսութեան» հետ անմիջական կապ մը չունին, եթէ հարցը իրենց գրական ծրագրին յատկանշումն է: Այնպէս որ «հեթանոսութիւն»ը նշեալ դէպքին մէկ մասնայատուկ անունն է միայն, մէկ փթթումը ու մէկ տարբերակը: Մեհեանի գրագէտները դէպքին կու տան իր ընկերային եւ գրական դէմքը, հանդէսը հրատարակելով: Կը ջանան զայն իրենց տեսաբանական գրութիւններուն մէջ սահմանել ու սահմանագծել: Եւ սակայն դէպքը չի հպատակիր իրենց, կը պատահի իրենց ընդմէջէն:

Աղէտի նախօրեակին՝ Մեհեան կը ծանուցէ կենարար ուժերու ժայթքում մը, կարծէք առաջին անգամ ըլլալով՝ գրականութիւնը մասնակցէր սրբազնութեան մը յայտումին: Աղէտը նախորդող վերջին գիշերուան պահանջներուն կը բաշխուի դէպք մը, որ իրենցմէ անդին պիտի անցնի ու հասնի ցրուումին: Ի՞նչ է սակայն որ ի պահ դրուած է գրականութեան մէջ ու ցրուումին յղուած է այդ ձեւով: Միայն գրականութիւնը կրնայ պատասխանել այդ հարցումին:

Այս երկդիմի պատասխանը կը յատկանշէ ինչ որ Գրական կանգնում պիտի կոչենք: Մեհեանի հանգանակը կ'ըսէ. «Մեհեան մը պէտք էր կանգնել. մենք կ'ուզենք ծառայել անոր կառուցման»: Մենք բառը «արուեստագէտ»ն է, որ կ'ըսէ նաեւ ինքն իր մասին՝ «որպիսի՛ արձանի մը ձեւը կ'առնէ իր մարմինը»: Ամբողջ հանգանակը մրճահարումի մը պէս՝ կը կրկնէ բնաբանի ձեւով հրամայական մը՝ «ստեղծել»: Հրամայականը վերաբերուած է յատակ նպատակադրութեան մը. «ցեղ մը որ կ'ուզէ ապրիլ՝ պարտաւոր է ստեղծել»: Բայց «ստեղծում»ը սկիզբէն իսկ հասկցուած է իբրեւ «կանգնում», հանգանակը կ'ըսէ՝ «...անոնց, որ իրենց մէջ կը զգան զօրութիւնը ստեղծելու, կերտելու եւ կանգնելու»: Արուեստագէտը ան է որ կը կանգնէ ու կը կանգնի - մեհեան մը կանգնել, արձան մը կանգնել, իր մարմինը կանգնել իբրեւ արձան:

Կանգնումը սակայն երկրորդ երեսակ մը ունի: Երբ Վարուժան կը գրէ՝ «Լոյսը մարմարն է երկնային հանքերուն, / որով Արուեստն, անմահական երազով, / կը քանդակէ ձիւնամարմին աստուածներ», արուեստը նորէն կանգնում է: Բայց հոս՝ կը քանդակէ մինչեւ իսկ աստուածներու կերպարը, կը վերածէ զանոնք լոյսի մարմիններու: Կը կանգնէ աստուածները լոյսի ծոցին մէջ: Նոյն ծոցին մէջ կը ծնին ու կը կանգնին «Տանդէներն ու Հոմերները հսկայ»: Նոյն շարժումով եւ նոյն սկզբունքի ծիրին մէջ կ'ըսուի հոս կանգնելը եւ կանգնիլը: Եւ գրականութեան տրուած է հիմնադրիչ գործը՝ աստուածներու կերպաւորումը: Գրականութիւնը կը բարձրացուի հոս աստուածներու կերպադրումի հիմնաւոր գործունէութեան աստիճանին (կերպաւորումը պատկերացում չէ՛, նմանողական արուեստի մասին չէ խօսքը):

Հարցումները որոնք Մեհեանի շարժումին քննարկումը կը կառավարեն հետեւեալներն են ուրեմն. ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ որոշ շրջանի մը, տուեալ պահու մը, արուեստը կը հասկցուի ու կ'որոշուի իբրեւ կանգնում: Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ ամէն կերպաւորում ու կերպադրում, եւ ամէնէն առաջ՝ աստուածներու ծնունդը, կը հասկցուի արուեստի հորիզոնին ընդմէջէն: Այս հարցումները ստուգումի աշխատանք մը կը պահանջեն ու նոր բանաձեւումներ կը պարտադրեն: Իբրեւ արդիւնք՝ կարելի է վերակազմել գրական կանգնումի համակարգը, որ մէկ է իր զանազան եղանակներով: Այդ եղանակներէն մէկն է միայն Օշականի դիրքորոշումը: Համապատկերի վկայութիւնը Մեհեանի շարժումին մասին անշրջանցելի է (տե՛ս մասնաւորաբար 9րդ հատորը, էջ 13 - 16, էջատակի ծանօթութիւնը եւ Ռ. Սեւակին նուիրուած մենագրութեան առաջին մասը), թէեւ հաւանական է որ մեկնաբանութիւն մըն է ան արդէն իսկ 1914ի շարժումին ու արկածախնդրութեան շուրջ: Այդ վկայութիւնը, նո՛ր հասած է մեզի ու մինչեւ այսօր նկատի չէր առնուած: Ստիպողական երթուդարձ մը պէտք է կատարել այս ձեւով յետագայ մեկնաբանութիւններուն եւ Մեհեանի մէջ հրատարակուած գրութիւններուն միջեւ:

Փորձեմ օրինակով մը բացայայտ դարձնել Մեհեանի ծրագիրին անդրադարձող հարցադրութեան մը անհրաժեշտութիւնը: Օշական կը բնորոշէ այդ ծրագիրը տեսնելով հոն մեր գրականութեան «ազգայնացումը», ու կրկնելով «դէպի սիրտը մեր երկրին» երթալու հրամայականը, «հոն պահ դրուած գանձերը բերել լոյսին»: Այս ձեւով բանաձեւուած ծրագիրը խորքին մէջ շատ մօտ կ'երեւի Կոմիտասի մը ծրագրին - ժողովրդական ակերը արուեստի հունին մէջ աւազանել: Ու Մարտ 1914ի իր յօդուածին մէջ, հայաստանեայց գրականութեան մասին, Օշական կը յղէ բացայայտ կերպով Կոմիտասին, զայն դարձնելով իր յղացումին եւ իր փնտռտուքին յարացոյցը: Բայց ատով իսկ՝ հարցը կը մնայ ամբողջ. ինչպէ՞ս մտածել յօդաւորումը «արուեստ»ին եւ «ժողովրդական ակ»երուն միջեւ: Մինչեւ որոշ պահ մը՝ այդ «ակ»երը, «գանձ»երը իրենք իրենց մէջ կը բանէին, իրենք իրենցմով կը բաւականանային, ինչո՞ւ յանկարծ արուեստի ծիրին մէջ վերբերումը կը դառնայ անհրաժեշտ: Ի՞նչն է որ պատմական որոշակի պահու մը՝ հարկաւոր կը դարձնէ Մեհեանի հանգանակին մէջ «գեղեցկագիտացում» կոչուածը: Գիտեմ որ այսպիսի հարցումներ անիրական կը թուին: Պատճառը այն է որ Մեհեանի սերունդին ծրագիրը պարտադրած է ինքզինք հետզհետէ մեր գիտակցութեան, իբրեւ ամէնէն բնական երեւոյթը: Բնական չէր սակայն երբ կը բանաձեւուէր այդ սերունդին կողմէ. մեր ինչո՛ւները կը միտին սահմանագծելու դէպք մը, որուն համաձայն ժողովրդական բուսած ակերուն ու գանձերուն գեղագիտացումը ստիպողութիւն կը դառնայ: Դէպք մը որ անշուշտ մեր գիտցած պատմութիւններուն մէջ չէ արձանագրուած: Գրական կանգնումի համակարգին ներքեւ առկայ է սերունդի մը հասարակաց փորձընկալումը, ուր երեւան կու գայ ընդերկրեայ պատահար մը, զոր ճշգրտօրէն տարազելու համար՝ նոր միջոցներ պարտինք ձեռք ձգել, զոր սակայն պարտինք նախ զգալ ու ըմբռնելի դարձնել հարցումներու ցանցը սեղմելով: Ո՞ր օրէնքին (կամ ո՞ր անօրէնութեան), ո՞ր պատմական անհրաժեշտութեան կը համապատասխանէ այդպիսի պատահար մը, մեզի հասնող գրական սերունդի մը փորձընկալումին ընդմէջէն: Կը կրկնեմ՝ ինչո՛ւ որոշ պահու մը՝ «գեղագիտացում»ը կը դառնայ հարկաւոր, հարկաւորութեամբ մը որուն զգացումը բացարձակ նորութիւն մըն էր Մեհեանի սերունդին համար, ինչպէս նորութիւն էր Կոմիտասի պարագային:

Հարցումները որ բանաձեւուեցան հոս յղանալի իսկ պիտի չըլլային, եթէ մեհեանական ծրագիրը ու փորձընկալումը չիրագործուէին օշականեան գործին մէջ, գլխաւորաբար՝ Մնացորդացով: Այս վէպն է որ կ'արձանագրէ իր մէջ միթական-ժողովրդական արտադրութիւններու եւ կերպարներու վախճանը: 1914ին արդէն իսկ՝ Օշական կը գրէր՝ «Տիեզերական կեղծիքի քանի մը կարեւոր ձեւեր ստիպողութիւն կը դառնան մեզի համար», ու «տիեզերական կեղծիք» բառերուն քով կը դնէր փակագծի մէջ՝ ֆիքսիոն իւնիվէրսէլ: Իր օրինակին հետեւելով պիտի ըսէինք որ վէպը կ'արձանագրէ միթական կերպարներու կեղծարանումին (ֆիքսիոնըման) վախճանը: Երբ քաղաքական գերութիւնը խորագոյն վնասը հասցուցած է ժողովուրդի մը ստեղծարար ուժերուն, հասած՝ անոնց կորիզին, արուեստը անշուշտ դէմ չի կրնար դնել պատահած կամ պատահելիք վախճանին: Կեղծարանումի նոր եղանակով մը սակայն՝ կրնայ հաւասարիլ անոր, կրնայ յայտնաբերել գիտութեան ծայրագոյն կէտը, հոն ուր կորիզը պայթելու վրայ է այլեւս: Կ'երեւի թէ արուեստը միայն կրնայ ըլլալ այդ: Այս ձեւով կը բացատրուի Մեհեանի մէջ արձանագրուած Օշականի խորհրդաւոր ու զմայլելի խօսքը, որուն համաձայն գրականութիւնը «ինքնորոշումի գերագոյն կերպ»ն է:

Մ. Ն.

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ՓՐՈՖ. ԱԼՓԱԿՕ ՆՈՎԷԼԼՕ

Հայկական ճարտարապետութիւնը, անջատ էջ մը չէ այս արուեստին մէջ. ան մաս կը կազմէ քրիստոնեայ աշխարհի ճարտարապետութեան եւ կան անշուշտ փոխադարձ ազդեցութիւններ: Հայկական ճարտարապետութեան վրայ արեւմուտքի հետաքրքրութիւնը առաջին անգամ կը հրաւիրէ Ստրչիկովսկի, դարասկիզբին հրատարակուած իր երկու հատորներով: Այսօր, միջնադարեան եւ նոյնիսկ Վերածնունդի քրիստոնեայ աշխարհի ճարտարապետութեան պատմութիւնը կարելի չէ որպէս ամբողջութիւն մը նկատի ունենալ առանց տեղ տալու հայկական ճարտարապետութեան:

Պատմական Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը - արեւմուտքի եւ արեւելքի խաչաձեւումի կէտին վրայ - պատճառ դարձաւ նաեւ մշակութային սերտ կապեր հաստատելու իր մերձաւոր երկիրներուն ու արեւմտեաններուն հետ:

Քրիստոնէական ճարտարապետութեան մեզի հասած առաջին յուշարձանները խաչաձեւ դամբաններ են, որոնք գետնափոր էին: Առաջին եկեղեցիները պազիլիքներն են, որոնց մէջ ազգային ոճ մը շատ զգալի չէ: Յետոյ կը զարգանան կեդրոնադմբէթ սրահները, ուր գմբէթը քրիստոնէական հաւատքը արտայայտող խորհրդանիշն էր:

Հայկական կրօնական ճարտարապետութեան առաջին իսկ շրջանին ուշագրաւ է կառուցումի ինքնուրոյն թեքնիքը, եւ խաչաձեւ յատակագիծերը: Նման յատակագիծեր թէեւ գործածուած են սուրիական եւ բիւզանդական ճարտարապետութեան մէջ եւս, սակայն Է - Ի դարերուն արդէն յատակօրէն կը զատորոշուի հայկական ոճը, որ աւելի անսեթեւեթ է, պարզ: Այս շրջանի ամէնէն յատկանշական ներկայացուցիչն է Ս. Հռիփսիմէի տաճարը: Իսկ Զուարթնոցը որ յաճախ առաջին յիշուածը կ'ըլլայ, երբ կը խօսուի հայկ. ճարտարապետութեան մասին, յատակագիծի տիպար մըն է որ շատ գործածուած է թէ՛ մերձաւոր արեւելքի - Վրաստան, Սուրիա - եւ թէ՛ արեւմտեան աշխարհին մէջ: Եւ արդարեւ Հայաստանի բնութեան պայմաններուն ոչ շատ յարմար այս տաճարը որ թէեւ կատարեալ օրինակն է քրիստոնէական հաւատքին ու գաղափարականին, երկրաշարժերու չտոկալով ամէնէն կանուխ կործանածներէն մէկը եղած է:

Հայաստանի մէջ ԺԲ. դարէն սկսեալ կը զարգանայ վանական համալիրներու ճարտարապետութիւնը, ուր կը հանդիպինք նոր բաժանումներու - գաւիթ, ճաշարան, գրադարան եւլն...:

Հայկական ճարտարապետութեան յատկանշական այլ մէկ կողմն է կատարեալ յարմարումը զայն շրջապատող բնութեան: Հոն չկայ բնութիւնը նուաճելու, անոր տիրելու ճիգը, այլ՝ ակներեւ ներդաշնակութիւն մը - գրեթէ տրամախօսութիւն մը - յուշարձանին ու շրջապատին միջեւ:

ՀԱՅ ՀԻՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԻ (ԺԶ.-ԺԷ ԴԱՐ)

ՔԱՆԻ ՄԸ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ

ԿԱՊՐԻԵԼԼԱ ՈՒԼՈՒՀՈՃԵԱՆ

Հին տպագրութեան պատմութիւնը հայ մշակոյթին մէջ շատ հետաքրքրական ճիւղ մըն է, որուն հետզհետէ աւելի մեծ ուշադրութիւն կը դարձուի:

Հազիւ կէս դար անցած էր Կիւթէնպէրկի գիւտէն յետոյ, երբ սկիզբ առաւ հայ տպագրիչներուն գործունէութիւնը: Ասոնք պատմական, քաղաքական, տնտեսական զանազան պատճառներով, ստիպուեցան հայ հողի սահմաններէն դուրս գործել, հեռաւոր երկիրներու մէջ:

Հայ տպագրութեան ռահվիրան եղած է Յակոբ Մեղապարտ, որ 1512 - 1513 թթ. Վենետիկի մէջ լոյս ընծայեց հինգանուն գիրքեր (ոչ միայն կրօնական նիւթերով, այլ եւ աշխարհիկ) որոնց տառերը ու զարդերը ինքը պատրաստած էր, նմանցնելով հին ձեռագրերուն, որոնք շատ յարգի էին ընթերցողներուն իրենց դարաւոր աւանդութեան պատճառով:

17րդ դարու հայ տպագրութեան ամենակարեւոր կեդրոնը դարձաւ Ամսթերտամ. հոն, բազմաթիւ յաջող ու անյաջող փորձերէ յետոյ, վերջապէս Ոսկան Երեւանցի յաջողեցաւ Աստուածաշունչը տպել, որ այն դարուն տպագրական գլուխգործոց մըն էր:

Հայ տպագրիչներուն գործունէութեան զուգահեռաբար նոյն ԺԶ. դարուն կը սկսի նոր հետաքրքրութիւն մը արեւելեան լեզուներու եւ մասնաւորապէս հայերէնի նկատմամբ, օտար ուսումնասէրներուն քով: Փարիզի եւ Փավիայի մէջ 1538 եւ 1539 թթ. կը տպուին երկու գիրքեր, որոնք ընդհանուր ներածութիւններ են ուրիշ լեզուներու հետ, նաեւ հայերէնի, այբուբէնը (տառեր ու համապատասխան հնչումը) եւ քանի մը աղօթքներ տեղ գրաւած են հոն:

Ասոնք առաջին փորձերն են եւրոպական հայագիտութեան, որ յետագային աւելի հիմնաւոր երկեր պիտի տար, ինչպէս են Ռիվոլայի «Բառգիրք Հայոց»ը (1629-1631) եւ քերականութիւնը:

Ասոնցմէ զատ կարելի է յիշատակել այն բազմալեզու տպագրութիւնները՝ «Հայր Մեր»ը կամ ուրիշ յատուկ աղօթքներով յօրինուած բանաստեղծութիւններ պարունակող, որոնք պարծանք կ'առթեն (կամ այդ նպատակով պատրաստուած էին) տպագրիչներուն եւ զիրենք հովանաւորողներուն:

Imprimé sur les Presses du Journal «HARATCH» — 83, Rue d'Hauteville - 75010 Paris Commission Paritaire: N° 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ՆՈՅԵՄԲԵՐ
3

DIMANCHE
3 NOVEMBRE
1985

LE NUMERO : 3,00 F

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԹԻՒ 99

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE - FONDE EN 1925
83, RUE D'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
DIRECTRICE: ARPIK MISSAKIAN

TEL.: 47. 70. 86. 60 — TELEX: HARATCH 280 868 F
C.C.P. PARIS 15069-82 E — 51027317 A R.C. PARIS

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 500 Ֆ. - Վեցամսեայ : 260 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 550 Ֆ. - Հատը : 3,00 Ֆ.

61ՐԴ ՏԱՐԻ — ԹԻՒ 16.087

Fondateur : SCHAVARCHE MISSAKIAN

61e ANNÉE — No 16.087

ՀԱՅ ՁԵՌԱԳՐԻՆ ՓԱՌՔԸ

«Հայ գիրքը՝ համաշխարհային մշակոյթի պատմութեան հորիզոնի վրայ բարձրացող մի փառաւոր յուշարձան է, բազմադարեան վկայութիւնը հայ ազգի ոգեկանութեան, այսօր՝ արդար հպարտանքը մեր զաւակների, ի Հայաստան եւ ի Սփիւռս աշխարհի»:

Այսպէս կը պատգամէ Ն. Ս. Օծութիւն Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, Մարսէյլի Հայ Մշակոյթի Տան Վարչութեան ուղղած շնորհաւորական եւ օրհնութեան կոնդակին մէջ, «Հայ Գիրքը՝ դարերու ընդմէջէն» խորագիրը կրող մեծ ու բացառիկ, պիտի ըսեմ՝ աննախընթաց ցուցահանդէսին առիթով, զոր ազգանուէր հոգիով կազմակերպած են յիշեալ Միութեան անդամները, որոնք խանդավառօրէն շնորհաւորելի են յաւէտ:

Եւ ահա «աղօթք դարձած երկաթագիր գրքերը մեր» անմոռանալի, բոլորագիր ու նոտրգիր ձեռագիրներ, հնատիպ մատեաններ, 1500ական ու 1600ական թուականներէն, 1700եան եւ 1800եան սքանչելի հրատարակութիւններ, Փարիզէն, Վենետիկէն եւ այլ կեդրոններէ Մարսէյլ են հաւաքուեր, Musée de la Marineի սրահներուն մէջ բազմելու, ի տես բոլորին:

Պետական մարմիններ, ֆրանսական ու քաղաքային մշակոյթի հիմնարկներ, նախարարներ հովանաւոր եղած են ձեռնարկին յաջողութեան, որ իսկապէս պատիւ կը բերէ Հայ Գիրքին ու Մշակոյթին:

Փառատօ՜ն հայ գիրքին, Մարսէյլի մէջ, ուր Ոսկան Երեւանցիի շունչը կայ տակաւին, կենսունակ ու ոգեւորիչ, իր մահէն շուրջ 260 տարի վերջ: Այս ափերուն վրայ հանգչող հայ գրքի լուսաշող նահապետին ոգին թող ներշնչարան ըլլայ Մարսէյլի եւ Ֆրանսայի բոլոր հայութեան, անաղարտ պահելու մեր արժէքները, որոնք համաշխարհային յուշարձաններու նման կանգնած են այսօր Միջերկրականի ափերուն, հայ գիրքի եւ հայ լեզուի մաքուր ու անջինջ պահպանման որպէս ազդակ եւ հրահրիչ, օտարներուն ալ հիացման առարկայ:

Հայ գիրքը Մեսրոպ Մաշտոցի լոյս հաւատքին արդիւնքն է պաշտելի, անոր հոգիին ու քրտինքին ոսկի ցոլքը, երկաթագիր գրչով մագաղաթին յանձնուած՝ հինգերորդ դարու սեմին, Ս. Սահակի կաթողիկոսական գաւազանին օրհնութեամբ լուսազարդուած, լուսերամ թարգմանիչներու շնորհներով օծուն:

Եւ ահա՛ հայ գիրը՝ դարերու ընդմէջէն կը քալէ յաղթական, կը քալէ անեղծ, կոփելով քարերն անգամ մեր տաճարներուն, Տեկորէն Զուարթնոց ու Հռիփսիմէ. կը քալէ խաչքարներու ուղիով, Հաղբատէն Տաթեւ, Մոմիկ վարպետին ձիգերով նուիրականացած, Գոշավանքի կամ Ջուղայի քանդակագործներուն հոգիով մրճահարուած:

Մովսէս Խորենացի ու Ղազար Փարպեցի, Ե. դարու վերջաւորութեան, կուտան առաջին վկայութիւնները գրչանկարական դպրոցներու գոյութեան, որոնք Վաղարշապատէն ծագում առած, շողարձակեցին Սիւնեաց Աշխարհ, Հոռոմոս, Անի, Նարեկայ Վանք, Գլաձոր ու Կիլիկիա:

Ջ. դարուն, Վանկոյի վանքին մէջ 36 վանականներ օրն ի բուն կ'աշխատէին ձեռագիր ընդօրինակելով: Անոնց օրհնեալ ձեռքերուն մէջ է որ աղօթք կը դառնային երկաթագիր գիրքերը մեր:

Եթէ այսօր շուրջ 30.000 կը հաշուենք մեր ձեռագիրները, հաւաքուած ու մեծ խնամքով պահպանուած՝ Երեւանէն Ս. Ղազար, Երուսաղէմէն Վիեննա, Անթիլիաս, Զմմառ, Նոր Ջուղա, մինչեւ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի կեդրոնները, հարկաւ անոնց թիւը գոնէ հնդապատիկ աւելի պէտք էր ըլլար, եթէ ջարդն ու թալանը չկոտորակէին մեր մշակոյթի սուրբ բեկորները, ինչպէս պատահած է եօթներորդ դարուն՝ յունական հին մշակոյթին համար, Աղեքսանդրիայի մեծ գրադարանին հրկիզումով:

Ցաւալապէս ողբալի է կորուստը առաջին 600 տարիներու ձեռագիրներուն, որոնցմէ հազիւ տասնեակ մը մնացած են ողջ: Մեր գանձարանները այժմ կը բացուին՝ 1000 թուականի շուրջ գրուած մատեաններով:

Բայց ի՜նչ շքեղ ու վեհ ձեռագիրներ. մեռնի՛մ ես այն սուրբ մատներուն, համբուրե՛մ դողդոջ ձեռքերը գրչութեան մեր բոլոր վարպետներուն, որոնց լոյս-մելանէն կաթած է ամբողջ մեր պատմութիւնը, մեր գրականութիւնը, շարականն ու մաթեմատիկան, փիլիսոփայական ու տոմարական երկերը, ճառընտիրներու եւ բժշկարաններու խոյանքը:

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

«Միտք եւ Արուեստ»ի ներկայ թիւին սիւնակները մեծ մասով յատկացուած են Մարսէյլի Մշակոյթի Տան կողմէ Թարգմանչաց տօնին առթիւ պատրաստուած «Հայ Գիրքի Ցուցահանդէս»ին զուգահեռ տրուած դասախօսութիւններուն (ամփոփում կամ հատուած):

Այս՝ որպէսզի բոլոր անոնք որոնք առիթը չունեցան ներկայ գտնուելու, կերպով մը մասնակից դառնան մշակութային այս եզակի ձեռնարկին:

AVANT L'INVENTION DE L'ALPHABET ARMÉNIEN

par
Mirjo SALVINI
(Rome)

Je veux dire tout d'abord que le thème annoncé est assez vaste et il risquerait de rester sur une ligne trop générale si je ne le limitasse pas. Je vais donc vous parler pendant la prochaine demi-heure de la civilisation qui signe le début de l'âge historique sur le territoire de l'Arménie. Je me réfère au règne d'Urartu, qui exista du IXème au VIème siécle av. J. - C.. plus qu'un millénaire donc avant l'invention de l'alphabet arménien, à une époque qui précède même l'arrivée des Arméniens sur le haut - plateau qui verra fleurir leur civilisation. Le vaste territoire qui s'étend entre l'Euphrate à l'ouest, le plateau iranien à l'est, le bassin du fleuve Kura au nord et les montagnes âpres du Taurus oriental, ainsi que la région baignée par le haut cours du Tigre au sud, fut le siège d'un puissant état oriental, organisé avec un système de pouvoir absolument centralisé.

L'Urartu était à ce temps-là un adversaire indomptable de l'empire assyrien, contre lequel il dût combattre plusieurs guerres. Le nom d'Urartu a survécu dans le nom de la montagne biblique d'Ararat, qui se trouve à peu près au milieu du territoire dont je viens de dire les limites. La forme Ararat, qui maintient la structure consonantique de l'ancien nom d'Urartu, est dû à la tardive vocalisation du texte hébraïque de l'Ancien Testament. La Bible nous dit que les fils de Sennacherib, roi d'Assyrie, après avoir tué leur père s'enfuirent sur les montagnes du pays d'Ararat (c'est-à-dire Urartu). Le fait que l'expression grecque - *epita oré ta Ararat* - qui correspond à l'hébraïque *al hârê Arârât* - soit traduit dans la Vulgata latine avec l'expression *super montes Armeniae* est peut-être une raison suffisante à légitimer le thème de cette conversation. Le royaume d'Urartu est en effet le prédécesseur géographique et historique de l'Arménie médiévale.

L'histoire de cet état nous est transmise (si vous me permettez une métaphore) par un gigantesque livre sculpté dans la pierre; ses pages sont constituées par les inscriptions cunéiformes rupestres que le voyageur peut admirer encore de nos jours sur tout le territoire de l'Arménie historique.

Les sources que l'historien du Proche Orient ancien peut utiliser pour reconstruire l'histoire du royaume d'Urartu, ont été écrites en graphie cunéiforme soit par les Assyriens soit par les Urartéens eux-mêmes. D'un côté nous possédons les tablettes d'argile avec les longs textes d'annales des rois d'Assyrie qui ont été découvertes dans les fouilles de Ninive, Kalhu / Nimrud et Assur, c'est-à-dire dans les ruines des grandes capitales assyriennes sur le cours du Tigre; d'autre côté tout le territoire qui correspond à l'Arménie médiévale est parsemé d'inscriptions cunéiformes sur pierre avec des textes en langue urartéenne, qui intègrent les données des textes historiques assyriens.

Il s'agit souvent d'épigraphes monumentales gravées sur le rocher, ou bien sur des grands blocs de construction appartenant aux forteresses et aux villes fondées par les rois de ce peuple, des noms d'Ispuini, de Menua, d'Argisti ou de Sarduri, ou de Rusa.

L'écriture cunéiforme est née en Mésopotamie du sud. Elle a été inventée par le peuple des Sumériens vers la fin du IVème millénaire av. J. - C., après un très long processus, dont le début date de la période néolitique. D'abord pictographique et linéaire, l'écriture se développa d'un façon qui lui a valu chez les modernes l'appellatif de cunéiforme. En effet les signes, à partir du IIIème millénaire sont constitués par une composition de petits coins : ceux-ci doivent leur forme à la pression d'un stylo de section triangulaire ou carrée dans l'argile fraîche, qui fût dès le début le matériel préféré par les scribes orientaux.

Les textes les plus anciens sont les tablettes pictographiques de la phase dite de URUK IV : elle proviennent - autrement dit - de la IVème couche de la fouille de l'ancienne ville sumérienne d'Uruk, fondée par le héros demi-légendaire Gilgames. Comme datation absolue, nous nous trouvons vers la fin du IVème millénaire : dans cette phase archaïque il s'agit de textes de nature exclusivement économique, qu'on n'a pu déchiffrer que très partiellement.

Les numéros sont exprimés par des petits cercles (les dizaines) et des demi-cercles (les unités); les signes linéaires, qu'on appelle pictogrammes, expriment toute une série de concepts et d'objets, d'une façon stylisée ou symbolique.

Dans cette phase le rapport entre l'écriture et la langue (dans ce cas le sumérien, la plus ancienne langue de la Mésopotamie) n'est pas encore fixé d'une manière univoque. Pendant la première moitié du IIIème millénaire on assiste à l'évolution des signes de la phase pictographique à la phase proprement cunéiforme. L'écriture devient idéographique (ou logographique) et phonétique, soit syllabique : elle est désormais apte à exprimer la langue sumérienne dans sa structure grammaticale.

Le système cunéiforme inventé par les Sumériens fût emprunté par tous les peuples du Proche Orient sauf les Egyptiens qui développèrent - comme on le sait - une écriture particulière. Les premiers à apprendre l'usage du cunéiforme des Sumériens fûrent les sémites accadiens, autrement dit les Assyro - Babyloniens qui partagèrent avec les Sumériens le privilège d'habiter la Mésopotamie. Mais aussi certains peuples indo - européens firent partie de la « culture cunéiforme ». Le principal d'entre eux est le peuple des Hittites, qui domina l'Anatolie pendant le IIème millénaire.

A ce temps-là l'Arménie se trouvait encore dans une phase préhistorique.

C'est le moment de revenir à notre sujet, en particulier au moment où, avec la formation de l'état et du royaume d'URARTU, le plateau arménien entre dans la lumière de l'histoire.

Après un long processus, qui commença au XIIIème siècle, les tribus (notamment Naïri et Ur(u)atri) qui habitaient dans la région des trois lacs (Van, Sevan et Urmia) parvinrent à une cohésion politique avec le but de se défendre de l'aggression impérialiste des Assyriens. Mais c'est justement les Assyriens qui nous renseignent sur ces événements dans leurs récits historiques. Dans un texte d'annales du roi assyrien Salmanasar III (858-824 av. JC) on peut lire le passage suivant :

«L'année XVème de mon règne je marchai contre le pays de Naïri (c'est une définition géographique du plateau arménien). A la source du Tigre je fis un monument de ma majesté royale sur le rocher de la montagne, là où les eaux sortent d'une grotte. J'y inscrivis la gloire de ma puissance, les exploits de mon héroïsme. Je franchis le col de Tunibuni, je ravageai, détruisis, mis à feu tous les villages d'Aramu, l'Urartéen, jusqu'à la source de l'Euphrate. J'offris des sacrifices à mes dieux et là-bas je purifiai les armes d'Assur».

Les monuments épigraphiques et les reliefs que Salmanasar III fit graver en 844 av. J. - C. sont visibles encore de nos jours à quelques cent kilomètres au nord-est de Diyarbekir, là où les eaux du bras oriental des sources du Tigre sortent d'une grotte naturelle. Dans la littérature orientaliste ce lieu est connu sous le nom de «Tigristunnel», depuis que C. F. Lehmann - Haupt a publié les résultats des recherches faites avec W. Belck pendant leurs «Armenische Expedition» à la fin du siècle passé.

Sur la paroi de ce canon sont conservés -d'une façon plus ou moins lisible- un texte avec relief de Téglatphalasar I (fin XIIème siècle) ainsi que quatre inscriptions de Salmanasar III qui se réfèrent à l'expédition contre l'Urartu. Deux d'entre elles sont accompagnés de la figure du roi.

La visite de l'armée assyrienne à la source du Tigre est attestée aussi par un relief de bronze des portes de Balawat, en Assyrie.

Au nord des montagnes, qui font partie du Taurus oriental ou arménien, s'étendait donc le territoire habité par les urartéens, un peuple qui n'appartenait ni à la famille sémitique, ni à la famille indo-européenne.

Encore au cours du IXème siècle aux documents écrits assyriens s'ajoute la documentation indigène.

Déplaçons nous alors sur la côte orientale du lac de Van, là où surgit dès le IXème siècle la capitale urartéenne TUSPA.

Les Arméniens des siècles passés donnaient au Rocher de Van, qu'on peut définir comme l'acropole de la ville, le nom de Samiramakert, c'est-à-dire «ville de Sémiramis». Dans la «Géographie moderne de l'Arménie», ouvrage du père L. Indjidjian, paru en arménien à Venise en 1806, dans le chapitre sur l'Arménie turque et en particulier sur le pachalik de Van, on peut lire une très interessante description des antiquités de Van.

Je vous en lis ici quelques phrases d'après une vieille traduction française ; en vous montrant en même temps les images des monuments qu'on peut admirer encore à présent :

«Le chateau imprenable de Van, ouvrage de Sémiramis...
le côté extérieur de cette montagne... est une hauteur très escarpée, remplie d'énormes rochers... On trouve dans l'intérieur de ce rocher, en cinq ou six en-

Fonds A.R.A.M

droits, d'immenses cavernes creusées dans le roc par les anciens; les portes en sont tournées du côté de la ville ou du midi...

Du côté du midi, on voit une ouverture taillée avec la plus grande peine dans le marbre le plus dur, qui conduit à une très belle pièce dont le plafond est en forme de voûte; sur toute la largeur de l'ouverture se trouvent des inscriptions dont les lettres sont inconnues aux habitants; ...

Ce sont probablement les inscriptions tracées par l'ordre de la reine Semiramis, et dont parle Moïse de Khoren».

La légende de la fondation de Van par la reine assyrienne Sémiramis remonte en effet à Movses Khorenatzi. Selon cette légende, Sémiramis, après la conquête de l'Arménie, charmée de la beauté des lieux, de la douce température et de l'abondance des eaux, résolut d'y fonder une résidence royale en faisant venir d'Assyrie 42.000 ouvriers et 600 architectes.

Ce que vous voyez dans les diapositives que j'ai montrées sont en vérité les monuments rupestres, architectoniques et épigraphiques, des rois d'Urartu sur le côté sud du rocher de Van. Dans la partie occidentale s'ouvrent en effet les chambres rupestres creusées dans le calcaire le plus dur par ordre du roi Argisti I, qui régna sur l'Urartu entre 785 et 760 av. J. - C. environ. Les inscriptions cunéiformes gravées sur la paroi d'accès contiennent un texte historique de plus grande importance pour la reconstruction de l'histoire de la région arménienne au VIIIème siècle av. J.-C.. Il s'agit des annales de ce roi qui décrivent les exploits civils et militaires d'à peu près 23 ans de règne d'Argisti I.

Ce texte nous apprend par ex. la conquête et la colonisation des territoires au nord de l'Araxe, l'Arménie soviétique de nos jours, ainsi que la fondation de deux villes importantes dans la plaine de l'Ararat. Je me réfère avant tout à la ville d'Erebuni, fondée dans la 5ème année d'Argisti sur le col d'Arin-berd, à la périphérie de la ville actuelle d'Erevan. Ses ruines ont été fouillées par une expédition de l'Académie des Sciences d'Arménie. Selon une certaine interprétation le nom de l'ancienne ville d'Erebuni pourrait survivre dans le nom d'Erevan.

Mais l'histoire de l'Urartu est écrite aussi sur des documents mineurs que les fouilles archéologiques ont mis au jour dans différents sites. Il suffit de citer les tablettes d'argile, dont la hauteur ne dépasse pas les 10 cm. Elles contiennent des dispositions administratives relatives à l'organisation économique des villes urartéennes. Je veux citer l'existence d'un document encore plus petit, provenant de Bastam, sur le territoire de l'Azerbaidjan iranien, entre le lac d'Urmia et le cours de l'Araxe. Il s'agit d'une bulle d'argile (une espèce de plomb à sceller) qui mesure un peu plus que 2 cm. de hauteur et de 4 cm. de largeur. Elle nous donne un renseignement historique très important, car elle contient une formule de datation qui m'a permis de donner une datation relative à trois forteresses urartéennes du VIIème siècle : *Bastam*, *Toprakkale* et *Karmir-blur*, baties par le roi Rusa II.

Maintenant, en ayant vu plusieurs exemples de textes cunéiformes urartéens, il faut faire un pas en arrière pour parler du problème de la provenance de cette écriture, qui est un véhicule d'information essentielle sur l'histoire des siècles IX - VII av. J.-C..

Si nous nous portons à nouveau à Van, nous trouvons au pied du rocher du côté nord-ouest, les ruines d'un *édifice* de nature incertaine constitué de grands blocs de calcaire, qui est connu comme la «Forteresse de Sarduri». Il s'agit de la structure la plus ancienne de la capitale Tuspa, parce qu'elle remonte à Sarduri I, qui fut le premier souverain de la dynastie urartéenne. Grâce à un synchronisme avec le chronologie assyrienne, nous savons qu'il a régné autour de l'année 832 av. J.-C., c'est-à-dire la 27ème année de Salmanasar III, dont nous avons parlé auparavant.

Six *épigraphes* cunéiformes en langue assyrienne sont gravées sur les pierres de cette forteresse, et avec le même texte :

«Inscription de Sarduri, fils de Lutipri, roi puissant, roi de l'univers, roi de Nairi, roi qui n'a pas d'égal, qui ne craint pas le combat, roi qui soumet les indomptables. Moi, Sarduri, le fils de Lutipri, roi des rois, j'ai reçu le tribut par tous les rois. Sarduri, fils de Lutipri, dit : moi j'ai apporté ces pierres de la ville d'Alniunu. Moi j'ai érigé cette muraille».

L'analyse historique et philologique de ce document nous dit que le complexe des titres et des épithètes employés (sauf celui de «roi de Nairi» qui dérive d'une ancienne tradition locale) trouvent leur correspondance la plus étroite dans les textes des rois assyriens du IXème siècle, Assurnasirpal II et Salmanasar III.

Ces inscriptions sont donc sûrement l'œuvre d'un scribe assyrien qui était au service du roi d'Urartu. Si ces premiers documents ont été écrits en langue et caractères assyriens, à partir de la génération successive, celle des rois Ispuini et Menua, les textes seront rédigés en langue locale, en urartéen. C'est donc au temps Sarduri I (le fondateur du royaume de Van et de sa capitale Tuspa) que l'usage de l'écriture fût introduite sur le plateau arménien. Cette dette culturelle vis-à-vis de la civilisation des Assyriens et, à travers ceux-ci, de la tradition ancienne de la Mésopotamie, est remarquable dans le domaine des arts figuratifs aussi.

Néanmoins les Urartéens sauront bientôt s'affranchir de cette influence et donneront vie à une civilisation très originale, grâce à une situation géo - politique particulièrement favorable.

Avant de conclure, je voudrais arrêter votre attention encore une fois sur l'ancienne tradition arménienne relative à la ville de Van, c'est-à-dire Samiramakert, la «ville de Semiramis».

Movsès Khorénatzi (il écrivait au Vème siècle, mais ses sources nous sont inconnues), nous dit donc à propos de la «ville de Semiramis» que la matière, qui forme la *face méridionale* du monument est si dure, qu'il est impossible de l'entamer avec le fer. Là se trouvent - selon lui - *des temples*, des vastes *appartements*, d'*immenses souterrains*, et on y voit une multitude d'inscriptions qui sont à elles seules un objet d'admiration; il semble - dit-il - que pour les tracer, on ait connu le secret de rendre les pierres aussi molles que la cire. Sémiramis fit aussi élever des *colonnes* en son honneur; elle en fit placer dans beaucoup d'endroits de l'Arménie».

La ville de Van, en outre, est alimentée d'eau douce (les eaux du lac étant salées) par un canal long de plus de 60 km. La tradition arménienne le connait comme «fleuve de Semiramis» (Samiramai-dzur) : ce canal existe encore, et son bâtisseur fut le roi Menua, d'après les inscriptions de fondation qu'on y a trouvées.

La figure de Semiramis est très variée et complèxe dans la légende : elle est connue aux auteurs grecs, entre autre, pour ses exploits architecturaux dans toute l'Asie.

La figure historique de laquelle descend cette légende est celle de la reine mère Sammuramet, épouse babylonienne du roi assyrien Samsi - adad V. Elle régna sur l'Assyrie à la mort du mari, en tant que régente, quand son fils Adad - nirari III était encore un enfant. Il s'agit des années 810 - 806 av. J.-C.. Il y a là une coïncidence étonnante avec la période de règne du roi urartéen Menua. Celui-ci s'est révélé comme le plus grand bâtisseur parmi les rois urartéens !

Il y a encore un aspect qu'on n'a peut-être jamais souligné à propos de la figure historique de Sammuramat en comparaison avec la Semiramis de la légende. On sait que la reine Sammuramat introduisit dans la capitale assyrienne de Kalhu le culte babylonien du dieu Nabû : une inscription signée par elle-même et son fils nous dit : «Ayez foi dans le dieu Nabû, n'ayez confiance dans aucun autre dieu».

Or, le dieu Nabû était le dieu de l'art et de la corporation des scribes et en même temps le dieu de la sagesse !

On comprend alors mieux la tradition des anciennes lettres tracées par l'ordre de la reine Semiramis.

Enfin, c'est grâce à la tradition des écrivains arméniens si la renommée de Semiramis est restée populaire en Arménie par rapport aux antiquités de Van. Ce fut en effet sur la base des descriptions de Moïse de Khorène que la Société Asiatique de Paris envoya en 1827 en Arménie l'épigraphiste Fr. Ed. Schulz. Son voyage signa le début de l'étude scientifique sur la civilisation de l'Urartu.

M. S.

DES MARCHANDS ET DES LIVRES :

SUR L'ESPRIT DES PREMIERS IMPRIMES ARMENIENS

Période de misère pour l'Arménie, d'invasions et de pillages presqu'ininterrompus jusqu'en 1639, les XVIème et XVIIème siècles sont, pour l'Europe Occidentale, l'époque des grandes découvertes, des entreprises coloniales et missionnaires et d'une expansion commerciale sans précédent.

Les marchands arméniens, particulièrement à partir de la seconde moitié du XVIIème siècle, les négociants de Nor Djougha,(*) habitués depuis longtemps à tous les itinéraires terrestres et maritimes vers les Indes et l'Extrème Orient, jouèrent, dans ces entreprises un rôle très important en tant qu'intermédiaires et informateurs indispensables à toutes les puissances européennes. Loin de laisser l'imprimerie devenir une arme de propagande aux mains des missionnaires romains, ils eurent à cœur, avec l'aide de leur église, d'utiliser dès les premières années du XVIème siècle cette nouvelle invention à des fins proprement nationales, pour l'instruction et l'édification de leurs compatriotes.

C'est ainsi que beaucoup de livres arméniens imprimés en Europe Occidentale, aux XVIème et XVIIème siècles, peuvent être qualifiés de «livres de marchands» à un double point de vue : d'une part parce que les frais d'impressions ont été effectivement supportés par des marchands, et d'autre part parce qu'ils répondent à des préoccupations qui correspondent à celles de leurs commanditaires.

Lancés sur toutes les routes d'Europe et d'Asie, exposés à tous les périls du voyage, les marchands ont éprouvé l'angoisse de l'émigré, *le panduxt* arménien, qui s'exprime, dès le XVème siècle, dans les *antuni*, couplets ou «sans-maison», ou dans des poèmes plus longs comme celui de Meguerdich Naghache, reproduits précisément en 1513, dans le Dagharan de Venise. Pour se défendre contre cette angoisse, ils se sont souvent réfugiés dans la dévotion, parfois même dans la superstition. Ainsi, l'*Urbatagirk* de 1511 - livre des phylactères, comme l'*Urbatarurk* est un bracelet qui protége contre les démons de la foudre - contient, après l'histoire du répentir, un recueil de prières destinées à prévenir toutes les embûches du voyage. Plus que tout, on redoutait de mourir en pays lointain, privé des prières de l'église et de la famille. Certains des colophons de livres imprimés anciens répondent à cette inquiétude en recommandant de prier pour tel ou tel marchand mort en cours de route tel ou tel riche commanditaire qui n'a pas eu d'enfants.

D'autres livres visent à instruire les voyageurs tout en les amusant. C'est ainsi qu'on édite souvent, côte à côte dans le même recueil, le *Livre de Renard* et le *Livre des pays* c'est-à-dire les fables de Vardan et la géographie d'Anania Chiragatzi, une façon d'instruire les marchands de la ruse des hommes et de la diversité des pays qu'ils avaient à traverser.

Plus originaux encore sont les livres de fictions narratives, composés sous forme de patiences, pour tuer l'ennui des longs itinéraires. Reprenant un vieux fonds de sagesse orientale - sagesse d'Ahikar (ou Khikar), sagesse de Barlaam, etc... les premiers imprimés arméniens choisissent des versions où ces contes sont entrecoupés d'énigmes à résoudre ou de couplets (kafa) à chanter : ainsi toute lecture continue de ces livres est impossible. Ils exigent au contraire que le lecteur s'interrompt constamment pour exercer son esprit ou sa voix. Mais les marchands souhaitaient aussi s'instruire des connaissances pratiques nécessaires à leur profession ou accéder à un niveau de culture plus élevé. C'est ainsi que beaucoup des imprimés anciens sont des abécédaires, des grammaires, des manuels de langues étrangères - particulièrement l'italien - des traités de calculs et d'autres ouvrages pratiques. En 1669 Ghougas Vanandetzi publie à Amsterdam son *Trésor des mesures, poids, nombres et monnaies du monde entier, avec lesquels tout le commerce du monde est régi* : c'est un véritable manuel d'enseignement commercial supérieur.

Au delà de ces connaissances, la bourgeoisie européenne participait de plus en plus directement aux débats philosophiques et religieux. Désormais - spécialement dans les pays protestants de l'Europe du Nord - les ouvrages théologiques n'existent plus rédigés uniquement en latin, mais en langue vulgaire. Ils étaient ainsi accessibles à tous. Les marchands arméniens feront bientôt aux auteurs des exigences semblables : en 1687, Xocag Nahapet se fait expliquer en *asxarhabar* et non *grabar* les psaumes de David. En effet, explique l'auteur, le commentaire a été rédigé en langue vulgaire «pour que tous les laïcs le comprennent facilement. Car les ecclésiastiques, qui ont l'instruction et l'étude suffisantes ne cessent de goûter aux douceurs des livres saints, mais les laïcs qui vaquent aux occupations et aux soucis du monde demeurent absolument privés des consolations de telles grâces».

Ainsi dans le courant du XVIIème siècle l'imprimerie arménienne atteint un niveau culturel de plus en plus élevé, qui rejoint les traditions nationales du livre manuscrit et suscite de nombreux échos dans l'Europe savante. C'est ainsi qu'en 1666, à Amsterdam, Oskan Erevantzi publie la Bible en arménien: performance technique remarquable si l'on considère la qualité de l'impression et des illustrations gravées par Van Sichee, mais surtout événement culturel considérable aussi bien pour les Arméniens que pour les savants étrangers. Pour la première fois un vartapet d'Etchmiadzin tient un rôle de premier plan dans un débat historique et philologique européen.

Après la Bible, c'est l'*Histoire de l'Arménie* de Movsès Khorenatzi, imprimée à Amsterdam en 1695, dont la publication souleva le plus d'intérêt parmi les savants européens. Dès 1679 Colbert avait pressé l'orientaliste Galland de se procurer le texte qu'il trouvait des plus importants et dont une seconde édition, accompagnée d'une traduction latine, fut publiée à Londres en 1736 par les frères Whinston. Dans leur préface, les traducteurs, tout en saluant l'intérêt de l'ouvrage, exprimaient déjà des doutes sur la date et l'identité de l'auteur.

Par la suite les Vanandetzi réalisent à Amsterdam des publications scientifiques de grande qualité, comme le premier planisphère arménien de 1696 ou la *Physique philosophique de* 1702. Notons en fin qu'Arakel Davrigetzi, mort en 1670, est le premier grand historien arménien imprimé de son vivant, en 1699, par Oskan Erevantzi.

Si nous résumons les progrès de l'imprimerie arménienne aux XVIème et XVIIèmes siècles nous pouvons conclure à une parfaite assimilation technique et à une complète intégration culturelle.

D'abord, peu lisibles et maladroitement dessinés, les caractères arméniens atteignent leur perfection avec Oskan Erevantzi et les Vanandetzi. Au lieu de quelques titres que réalisaient les premiers imprimeurs - Hagop Mekhapart, 5 titres, Abgar Tokhatzi, 7 titres, Hovhannès Terzntzi, 1 titre etc... ces deux imprimeurs en éditent chacun plusieurs dizaines en s'appuyant sur les bases financières de plus en plus solides, du fait que chaque imprimeur est subventionné par plusieurs marchands qui se partagent les frais et renoncent à leurs droits au bénéfice d'œuvres pieuses. Le niveau scientifique des éditions s'améliore, puisqu'on passe de recueils de formules ou de prières superstitieuses aux chefs-d'œuvres de la littérature arménienne.

Mais surtout les imprimeries, d'abord uniquement installées en Europe, rejoignent l'Orient, notamment Constantinople et le Nor Djougha. Ainsi les Arméniens, à la différence de beaucoup d'autres peuples du Proche Orient, loin de se replier sur eux-mêmes et de refuser l'imprimerie - cette redoutable invention étrangère - l'ont parfaitement assimilée et ont su, dans l'espace de deux siècles, la mettre au service de leurs traditions nationales, préparant ainsi d'une façon décisive, le réveil culturel du XVIIIème siècle.

J. P. MAHÉ

N. B. Cette conférence résume à grands traits l'introduction que j'ai écrite pour le livre de R. H. Kévorkian, Catalogue des incunables arméniens, *Genève,* 1985, *(Cahiers d'Orientalisme, chez P. Cramer, 4 rue Chantepoulet, C. H. Genève).*

(*) Pour des raisons techniques, nous n'avons pu respecter la transcription de l'auteur pour les noms propres. Nous nous en excusons auprès du Prof. Mahé. Nous avons préféré la forme phonétique.

Fonds A.R.A.M

L'IMPRIMERIE ARMÉNIENNE de MARSEILLE

(1672 - 1684)

L'ancien maire de Marseille : J. - T. BORY, dans son ouvrage «Les origines de l'imprimerie à Marseille», 1858, pages 82 à 102, appendices p. 156 à 158, écrit :

«Les Arméniens ont su, dans tous les temps, se distinguer par leurs lumières des peuples barbares qui les ont successivement asservis. Dès le VIe siècle, ils possédaient une littérature nationale et des ouvrages d'histoire nombreux et importants, et cependant ils étaient arrivés au milieu du XVIIe siècle sans avoir un seul livre imprimé dans leur langue».

(opus citato : page 83)

Or, BORY ignorait alors l'existence de la parution du PREMIER livre imprimé, datant de 1509 :

SAINT LIVRE DU VENDREDI
Venise, D. I. Z. A. 1509

La B. N. de Paris, sous la cote BN : P. V. (105) (2) en détient 1 exemplaire;

J. - T. BORY : «Les Arméniens figurent dans l'histoire au rang des plus anciens peuples civilisés. Le mont Ararat fut le berceau de leur nationalité, et il est aujourd'hui encore le centre de leurs rapports religieux et politiques, bien que depuis plusieurs siècles l'invasion, la conquête et les nécessités du commerce les aient dispersés et disséminés dans tous les Etats de l'Asie et de l'Europe».

(Loco citato : page 82 et 83)

(P. 140)

En 1662, le Patriarche d'Etchmiadzine JACQUES IV, patriarche suprême de l'Eglise autocéphale arménienne et chef religieux de tous les Arméniens, et le Concile National de l'Eglise : réunis en assemblée, nomment et déléguent en Europe leur émissaire procureur, le vartabed OSCAN de Léon, érudit et éminent prélat (Archevêque OSCAN d'Erivan) (Archevêque d'Anouchavan - localité où se trouvait un couvent consacré à St. Serge le Guerrier), en lui définissant une mission précise en 4 points.

1.- CREER une IMPRIMERIE en LANGUE ARMENIENNE en Europe et notamment en France,

2.- EDITER les RITES RELIGIEUX, transmis dans les nombreux manuscrits de l'Eglise indépendante d'Arménie.

Les faire connaître au clergé catholique français et romain, afin de mieux l'informer et éclairer sur la liturgie nationale arménienne, et d'établir entente et œcuménisme entre Eglises chrétiennes d'Orient et d'Occident sous la suprématie du souverain Pontife de Rome.

3.- DIFFUSER enfin ces ouvrages typographiques et vers l'Orient et le Levant et dans toutes les colonies arméniennes d'Europe et d'Asie.

4.- FACILITER aux peuples d'Europe et principalement au public français la connaissance de l'Orient, de langues orientales grandement utiles, et de la civilisation arméno-chrétienne.

De 1662 à 1664, à Rome : le Vartabed OSCAN entretient des contacts permanents avec la curie romaine et se perfectionne dans la langue et liturgie latines, sous la bienveillance du pape ALEXANDRE IV.

En 1664, à Amsterdam : l'Archevêque s'installe son atelier de typographie arménienne sous le nom de «l'Imprimerie de SAINT ETCHMIADZINE et de SAINT SERGE le GUERRIER».

Il y demeurera 5 années, jusqu'en 1669, pour y éditer les 7 ouvrages suivants. C'est là que OSCAN inaugurera sa

PERIODE HOLLANDAISE
d'initation à la typographie

(1) TROPOLOGION (Charaknotz) (Charakan), Amsterdam, St. Etchmiadzine, 1664, dont un exemplaire est détenu à la B. N., Paris - (17) B. N. : Réserve; B 3602.

(2) BIBLE, Amsterdam, St. Etchmiadzine, 1666 - (30) 1 exemplaire, B. N. : Réserve, A 2319.

(3) LIVRE DES ALPHABETS DESTINE AUX JEUNES ENFANTS de OSCAN EREVANTZI, Amsterdam, Sourp Etchmiadzine, 1666, 1 exemplaire : B.N. X 6538, 1 exemplaire : Bibliothèque Noubar (Paris)

(4) LIVRE DE GRAMMAIRE de OSCAN EREVANTZI, Amsterdam, Sourp Etchmiadzine, 1666, 2 exemplaires ? : 1 exemplaire : Bibliothèque Noubar (Paris).

(5) BREVIAIRE (Jamakirk), Amsterdam, St. Etchmiadzine, 1667, (18) 1 exemplaire : B. N. : B 17681.

(6) NOUVEAU TESTAMENT, Amsterdam, St. Etchmiadzine, 1668, (19), 1 exemplaire : B. N. : A 6345.

(7) HISTOIRE, ARAKEL TAVRIJETZI, Amsterdam, St. Etchmiadzine, 1669, (31) 1 exemplaire : B. N. : 02 b. 12.

En 1669, à l'appel de la politique arménophile de COLBERT, l'archevêque typographe se rend en France.

Le 21 Mai 1669 : l'archevêque OSCAN d'Erivan obtient audience de LOUIS XIV et lui offre un exemplaire de sa Bible arménienne in quarto, par lui éditée à Amsterdam en 1666.

(P. 41)

Le 11 Août 1669... cf : Le Privilège royal de St. Germain - en - Laye Louis XIV accorde la permission «de faire l'établissement d'une imprimerie dans les villes de Lyon ou de Marseille ou telle autre royaume pour y faire imprimer toutes sortes de livres en langue arménienne, estant d'une grande utilité au public et qui pourvoient apporter beaucoup de facilités à la connaissance des langues orientales», mais l'assortit d'une restriction : «Pourvu que les livres ne contiennent rien de contraire à la doctrine et croyance de la religion catholique, apostolique et romaine».

(1) BONIFACE : Recueil des Actes, Titres et Mémoires du Clergé de France. (Edition in folio - Tome V - Colonne 1524).

(2) BONIFACE : Suite des Arrêts du Parlement de Provence - Tome I - p. 410.

Fin 1672, OSCAN installe son imprimerie à Marseille, probablement rue de la Loge (près de l'actuel Hôtel de Ville) et y édite son premier ouvrage dès Juin 1673.

Evènement triplement important: pour les Arméniens, pour le Royaume de France et pour la Ville de Marseille :

car : OSCAN est l'un des PRECURSEURS DE L'IMPRIMERIE MARSEILLAISE avec Claude GARCIN en 1641 et Joseph - Antoine BREBION.

car : INNOVATION TECHNOLOGIQUE : création d'un atelier de typographie en langue étrangère.

car : INNOVATION POLITIQUE pour le pouvoir royal et COLBERT qui conduisent une politique arménophile, en vue de favoriser l'installation à Marseille des puissants négociants arméniens de Hollande et d'Italie.

car : INNOVATION RELIGIEUSE : En pays orthodoxie catholique, apostolique et romaine se crée l'impression d'une liturgie nationale étrangère.

L'archevêque décède le 14 Février 1674 à Marseille. Il est inhumé dans la chapelle de la paroisse de la Major.

! cf. acte de décès sur le registre de la paroisse de la Major

! exposer sous vitrine éclairée le registre ouvert à la page du décès (Folio 18 verso)

CAT :

! 1 photo agrandie de l'acte de décès

! Traduire en langue moderne l'acte de décès

Exposer la minute du registre de décès (P. 43)

Archives Départementales des B. du R. Registres de l'Etat Civil. Marseille BMS (Baptêmes, Mariages et Mortuaires)

Paroisse de la Major - Années 1673 à 1675

(enregistrements à i/ du 15 Août 1673 inclus jusqu'à la fin de l'année 1675 incluse)

sous la Cote 201 E 108

enregistré sur le Folio 18 Verso

à la date du 14 Février 1674.

(P. 43)

ACTE DE DECES DE L'ARCHEVEQUE OSCAN D'ERIVAN enregistré en date du 14 FEVRIER 1674

«Le quatorze du mois de Février de la présente année (1674) est décédé Réverendissime OSCAN de Léon, archevêque de Saint Serge, en Ararat, du royaume de Perse, arménien, habitant en cette ville depuis deux ans où il faisait imprimer divers ouvrages pieux en arménien pour envoyer dans les pays de Perse et d'Arménie, s'étant toujours comporté en véritable et bon serviteur de Dieu, étant bien pieux et dévôt; a été enterré le quinzième du dit mois très solennellement, avec pompe et tout l'honneur possible, Monseigneur de Marseille ayant assisté à ses funérailles avec les paroisses»

la mention suivante a été rajoutée plus loin :

«a été enterré le 16 Février»

les signatures :

Salomon (en arménien)

Melchion de Nazard (en français) (reconnu dès 1669 comme chef responsable de la colonie arménienne de Marseille dont il gérait et administrait les finances (p. 31)

Etienne Touche

une autre : illisible.

Dr. GEORGES TATOYAN

ՄՕՏԵՑՈՒՄԻ ՓՈՐՁ ՄԸ

ԳՐ. ՊԸԼՏԵԱՆԻ ՔԵՐԹՈՂՈՒԹԵԱՆ

Ներկայ տողերը կը կազմեն մօտեցում մը, ընթերցում մը արդի հայ բանաստեղծութեան, աւելի ճիշդ՝ անմիջականօրէն ժամանակակից բանաստեղծութեան, որովհետեւ մեր յօդուածը նկատի ունի քանի մը ամիսներ առաջ լոյս տեսած քերթուած մը Գրիգոր Պըլտեանէն (1)։ Նորայն արտադրութեան մը յատկացուած մեր ընթերցումի եղանակը ի հարկէ չի ծնիր ի չգոյէ։ Իբրեւ ընդհանուր յղացք կա՛ր արդէն ան հին դարերուն, կը կիրարկուէր մանաւանդ Սուրբ Գրքի մեկնաբաններու կողմէ, անշուշտ բոլորովին այլ նպատակներու համար, քանի որ կը ձգտէր աստուածային ճշմարտութեան բացայայտումին եւ ո՛չ գեղարուեստական ըմբռնումին։ Գրութեան մը տառացի, խորհրդանշական կամ այլաբանական մեկնութիւնները հաստատ աւանդութիւններ էին այն ատեն եւ կը ծառայէին հոգեկան ու մշակութային այլապէս կարեւոր պէտքերու։ Ստոյգ իրողութիւն մըն է ներկայիս, որ մեր մօտ արդիականութիւնը տակաւին մօտեցումի յարմար եղանակներ չունի եւ մեր ընթերցողներու մեծ մասը անկարող է զայն ընկալելու, այլեւայլ պատճառներով։ Ժամանակակից քերթուածի մը մեր ընթերցումը կ'ուզէ անմատչելի հռչակուած ու Թուող կալուած մը պեղել եւ ընթերցողին առաջարկել կարդալու կերպ մը։

Հարկ չենք տեսներ ըսելու, որ մեր ձեռնարկը հոս կ'ենթադրէ այս քերթուածին եւ զայն հիմնող քերթողութեան եզակի արժէքը։ Ուստի ընթերցումը արտահանումն է հեղինակի մը արժանիքներուն, որոնք ժամանակակից հայ բանաստեղծութեան կու տան նոր որակ ու հընչեղութիւն։ Անմիջականօրէն ժամանակակիցի նման արժեւորում հաւանաբար չափազանցուած Թուի կամ ալ խնդրական, որովհետեւ, կրնայ ըսուիլ, ժամանակը չէ կատարած տակաւին իր զտումի աշխատանքը։ Բայց ձգենք ժամանակը ժամանակին։

×

Պէտք է ըսել, որ քերթուածը բաւական անսովոր խորագիր մը ունի, Էր, բայց որը առաւելութիւն մը կը ներկայացընէ, քանի որ ան մեզ կ'առաջնորդէ դըրութեան հիմնական հարցին։ Արդարեւ՝ էական բայի անցեալ անկատար ժամանակի երրորդ դէմքը կ'առընչուի լինելութեան, էութեան խնդրին, գոնէ զայն կ'ոգեկոչէ։

Քերթուածը կը սկսի երեք հարցադրումներով.- էութիւն - տեղ - ժամանակ. «էր հոն առաջ ինձմէ առաջ»։ Ընթերցողը կրնայ անմիջապէս հարց տալ այս անսպասելի կերպով սկսող գրութեան առջեւ, Թէ ո՞վ էր ինձմէ առաջ հոն։ Ա՞ն մը, անորոշ անդէմ բայի, ինչպէս երբ կ'ըսենք «էր երբեմն...»։ Սակայն խորագրէն որոշապէս կրնանք գիտնալ, որ ան Էր-ն է հոն։ Այսինքն՝ երրորդ դէմք եզակի էական բայը։ «Կը սպասէր» կարծէք Թէ մէկը ըլլար։ Որո՞ւն։ Որքա՞ն ատենէ ի վեր։ Ո՞վ էր ինք։ Եթէ մէկն է, տարիք ունէ՞ր։ Ի՞նչ մըն է։ Թերեւս այս բոլոր հարցումները կանխող է ան։ էուԹիւնը։ Անոր բա՞ն մը կը պակսէր, որ կը սպասէր։ Առանձի՞ն ըլլալու էր որ «կար միայն / հեռակայ / կամ անկախ» եւ չէր կրնար լեցնել միջոցը։ Ուստի քերթուածին այս առաջին տողերը կը փորձեն գրել, ըսել էութեան այն «հեռակայ / առկախ» առկայութիւնը ես-ին առջեւ կամ մէջ կամ դիմաց։

Ես-ը կը գարնուէր անոր։ Ինչո՞ւ։ Զկա՞ր միթէ ինքը առանց անոր, իրե՞ն ալ բան մը կը պակսէր։ Բախում - խուժում պայքար մը կայ, պայքար մը կար երկուստեք. այս կռիւը կը մօտեցնէր զիրենք իրարու, որուն շնորհիւ կ'ըլլար հանդիպում իրարու հետ «կարծես հանդիպէինք վերըստին»։ Վերստին՝ ինչ որ կը նշանակէ Թէ հանդիպում մը կար կամ եղած էր արդէն, բայց այս մէկը ըստ երեւոյթին ունենալու է տարբեր մակարդակ կամ եղր։ Բայց հաստատ չէ, վասնզի տողը կ'ըսէ «կարծես»։ Կարծես՝ որովհետեւ անջատ չէին։ Ան - ես - դուն երեք դէմքերն են Մէկ Դէմքին, բայց հանդիպելու էին, վասնզի «ան» պատին մինչեւ ու պատին էր շատոնց։

Ես-ը կը շարունակէ հանդիպումին մէջ պայքար մը հանդիպումի, ձեռքս կը բախէր անոր բայց կարծէք անդունդի մը դուռն է որ կը ծեծէ։ Ես-ը, որ կը ձգտի անոր, կը սպասէ անոր, կը գտնէ իր դիմաց բացակայութիւն, փախուստը անոր։ Կը կարծէր Թէ «ան» գոյութիւն մըն էր իր ձեռքին տակ, մօտիկը, ընտանի, հասարակաց, որ կը կարծէր Թէ ներկայութիւն մըն էր Թանձր, որուն եթէ իր ձեռքը հանդիպէր, պիտի բանար, ներկային բերէր իր դէմքը, ներկային մէջ ներծծելու համար անոր յաւերժական անցեալը, բայց ընդհակառակն, ան կը փախչի ես-ին հարուածներէն, կը բացակայի, ես-ին ի դիմաց ըլլալով միայն «հպում եւ հատիկները պարապին»։

Հանդիպումի այս կռիւը, պայքարը, մինչեւ հոս կը Թուի ըլլալ անցեալին, անցեալ ժամանակի մը մէջ։ Քերթուածի խորագիրը շեշտը կը դնէ ասոր վրայ։ Սակայն անդադար անցում կայ անցեալէն ներկային, ներկայէն վերստին անցեալին, բոլորովին անսպասելի կերպով։ Այսպէս ալ հոս յանկարծ մէկը խօսքը կ'ուղղէ երկրորդի մը ըսելով «գիտես»։ Եւ այստեղ կ'ըլլայ բացում մը ժամանակի, կոփամարտ մը կը սկսի ես-ին եւ անոր միջեւ որ գրուած է երրորդ դէմքով. «ձեռքդ որ կու գայ ետ / կ'երթայ սրընթաց / կ'իյնայ կը սպառիմ անշարժութեամբ»։ Բան մը կը պակսի ես-ին։ Դիմադրականութիւնը կը կորսուի, որովհետեւ ձեռքը կը գդետնէ զինք, կը խլէ իրմէ ուժերը, կը սպառէ։ Էութեան դէմ դժուար է ըլլել ճակատումի. եւ այս սպառիչ ճակատումէն վերջ տեղատուութիւն մը կու գայ։ «Աչքերս կը գոցեմ / կը կրեմ / անոր / հեռակայ / եւ առկախ / ծանրութիւնը չքացող / կ'արձակեմ»։ Ըլլալ բային գործութիւնն է «ըռունցքը», ուժը. կ'երթայ հո՞ն ուր որ էր ան, Թէ ոչ կը մեկնի հոնկէ ուր որ էր, ընդարձակութիւնը, եւ կը տանի մարմինը դէպի անհունին, անհունի գաղտնիքին, որուն ես-ը չի կրնար հասնիլ, եւ անոր առջեւ կ'իյնայ «ուշակորոյս»։ Ընկրկումը, նուաղումը կը հաւաքէ իրմէ ամբողջ յիշողութիւնը։ Յիշողութեան կորուստ մը կ'ըլլայ եւ ես-ը կը մոռնայ անցուդարձները, իր կորած ճամբան։

Այստեղ փակագիծ մը անհրաժեշտ է, ընթերցողին ուշադրութեան յանձնելու համար կարգ մը կէտեր քերթուածի յօրինումին վերաբերեալ։ Նախ՝ գրութիւնը կը խուսափի ածականներու բեռէն եւ պատկերային շռայլութենէն։ Շողշողունը, զարդը, հանդերձանքը ո՞ր չափով անշուշտ տեղ ունին պայքարի մը մէջ ի հարկէ։ Բայց քերթուածը կ'ըսէ աւելի յստակ բաներ իր իսկ որդեգրած լեզուին մասին. «ըլլար հոն / պիտի ըլլար / ... / առանց լոյսի / առանց պատկերի / առանց մօտեցման»։ Յայտնի է որ լոյս, պատկեր ու մօտեցում դրուած են նոյն գծի վրայ. այսինքն՝ պատկերը լուսաւորման եղանակ մըն է, մօտեցման կերպ մը, լեզուի՛ն, մարդկային մտքին, մօտեցման կերպը էութեան շարժումին։ Մինչդեռ քերթողը կը ձգտի այդ շարժումը ըսել (եւ հաւանաբար այս ըսելն է որ պայքարը կը կազմէ) առանց միջանկեալ որակական աշխարհին։ Ուստի՝ ոճային մակարդակի մը վրայ Պըլտեան ամբողջ կտորը կերտած է բայերով առանց այլազան եղանակներով (դիմաւոր Թէ անդէմ, Թէեւ Էր-ը ենԹակային անորոշութեամբ աւելի մօտիկ է անդէմ բայերու կալուածին քան դիմաւորներու)։ Գիտենք որ բայերը կը տարազաւորեն շարժումը, կը հետեւին լինելութեան շար-

Fonds A.R.A.M

Գր. ՊԸԼՏԵԱՆ

Էր

էր հոն առաջ ինծմէ առաջ
էր
կը սպասէր
կամ թերեւս
կար միայն
հեռակայ
կամ առկախ
կը բախէի անոր կը խուժէր
կարծես հանդիպէինք վերստին
ան
պատին միջեւ ու պատին
էր շատոնց եւ ես
եւ դուն
ձեռքս կը բախէր անոր
կարծես չըլլար
ու ծեծէի օդին մէջ փախչող պատ մը անմատչելի
որ էր
հպում ու հատիկները պարապին
էր
գիտես
եւ ձեռքդ որ կու գայ ետ
կ'երթայ սրընթաց
կ'իյնայ կը սպառիմ անշարժութեամբ
կը գոցէի
աչքերս կը գոցեմ
կը կրեմ
անոր
հեռակայ
եւ առկախ
ծանրութիւնը չքացող
կ'արձակեմ
բռունցքը կ'երթար
կը մեկնէր
ուղիղ ընդարձակ կը տանէր մարմինս իր հետ
կ'ուղղուիմ
կը տարածուիմ անհունօրէն
ուշացող ընկրկող ու չհասնող
ուշակորոյս
կը մոռնամ
անոր դէմ
կ'ընդդիմէի անոր մէջ կը մտնէի դէպի գայն
անոր մարմնի մտերմութեան սառուցեալ
կը կտրէի թանձրը բացակայութիւնը եկող
կը հատէի
կը թափանցէի խտութենէն խորութենէն անոր
չէր
դէմս
հորիզոն հողէ
անտեսանելի շուք
կը խորհէի
դէմքիս շուրջ կը փայլէր անմտանելի
անելանելի
երբեմն
բացուածք էր
ինծմէ առաջ
երմակ կը նայի բացէն բազմաթիւ նայուածքը բիւրաւորներու
զրկեալ նայուածքէ
կոթողային
միակերպ
կը նայէր չէզոք
ոչ ոքի
դէմէն անցնող շողերու շուքերու բզզիւններուն
մարմիններու լողացող եղեւէջին
ապակիի եւ պահերու փշուրներուն
եւ կառքեր
հաստ ու նիստ բեռնակառքեր ճեղքընթաց աղմուկի
թնդանօթող արշալոյսը ասփալթին
կը բախէին անոր թաղանդին
կը խրէի
կը նզմուէի
կը ճնշէի
հոն
հորիզոն ու բացատ շնչառութեան
կը կանգնէի անոր սահմանին
կը փախչէի
կը զարնէի
կ'արձակէի զայն ի բաց
տեղափոխելու տանելու գիծը անդին
լռութեան
շունչին դէմ շունչը կտրող դանակը միջոցին
փայլքը առքը անոր
կը գրոհէի
անդադար կը սուրայի անոր արեւին դէմ հողէ
անոր թափանցիկութեան
կը խորհէի
էր թերեւս եւ դուն
եւ ես
մոռցուած
կարծես ծանրութիւնը մեռելին լուացուած ու բացակայ
չլացուած
պատնուած մեռելին
անտեսանելի հակաբիր
ի սպաս աչքին որ սիրէր ի սպառ
սիրէր մինչեւ էախգում
մինչեւ էացում
ըլլար հոն
պիտի ըլլար
ապա եւ գիտեմ ըլլար պիտի
ինծմէ առաջ ինծմէ վերջ աւելի անդին
աւելի մօտ
առանց լոյսի
առանց պատկերի
առանց մօտեցման
անելանելիօրէն զիս գրաւող
կոկորդս ի վար
այնքան մօտիկ որ զիս եղաւ
եւ կոչեց զիս
կը բախիմ
անոր լոյսին անոր գիշերումին անոր անմահութեան
անվեհեր վախին
կը բա
բախէի խօսքին դէմ
եւ անխօսութեան
կը լռեմ
անոր ցերեկը թանձրը որ կու գար
տեղաշարժող ու արշաւող լեռնածաւալ հողի ալիք օդին մէջ
հողի մակընթացութիւն
ճեղքընթաց պատ անմատչելի
անփախչելի
փլչող
անխաբ որ էր հոն
առաջ ինծմէ վերջ
թերեւս բնակեցայ փայլին մէջ անոր որոտման

1981 - 82

ժումին :Ընթերցողի ուշադրութեան պէտք է յանձնել հայերէն բայական դրութեան - սիստեմին - մէկ շատ վարպետ գործածութիւնը, որ որ ի յայտ կու գայ ժամանակներու անսպասելի զուգորդումներով. օրինակ «ի սպաս աչքին որ սիրէր... / ըլլար հոն / պիտի ըլլար / ապա եւ գիտեմ ըլլար պիտի / այնքան մօտիկ որ զիս եղաւ...» եւայլն: Վերջապէս բայական ու բայակերտ աշխատանքին շնորհիւ է, որ քերթուածը տարուած է անընդմէջ կշռոյթէ մը, այնքան զօրաւոր որ մեզ կ'առաջնորդէ մինչեւ գրութեան վերջը, առանց դադարի: Լինելութիւնը շարժում է, բայց՝ շարժիչ է, քերթուածը լինելութեան մասին է, հետեւաբար բայերը կը ստեղծեն շարժում, կը շարժեն քերթուածը:

Ներկայի մէջ մոռացումը Ես-ին կը հայթայթէ մտքի ամփոփում, այնպէս ինչպէս քունը ունի նորոգիչ յատկութիւն յոգնած մարմնի պարագային, այստեղ ալ մոռացումը կը նորոգէ ենթակային մէջ սպառած ուժերը: Ես-ը ինքզինք կու տայ անցեալին: Կը ճակատի, կ'ընդդիմանայ «անոր դէմ»: Այս անգամ տեղի չի տար, կ'անցնի փոխադարձ հարուածի: Կը մօտենայ անոր յամառօրէն, կ'աշխատի կտրել անոր անցեալ ժամանակը, որուն մէջ ան պահուըտած է, փորձելով թափանցել նոյնիսկ անոր խորութեան, խտութեան, որպէսզի հասնի անոր միութեան, ամբողջութեան կատարեալ: Բայց ինչ որ կը գտնէ բացակայութիւն է «Թանձրը բացակայութիւն», չգոյութիւն՝ «չէր»: Այսպէս, քերթողին համար, Ես-ին եւ Էր-ին կռիւը կը թուի յաւերժական հակասութիւն մը: Այս հակասութեան ծոցին մէջ, ներկային զօրութիւնը անդադար կը հակակշռուի, կը չէզոքացուի «չէր»ի կամ ըսենք Բացակայութեան ուժին կողմանէ: Ինչ որ էր, չէր:

Անգոյութի՞ւն, պարա՞պ, «չէ՞ր» էր ըսելով, Ես-ին դէմ կը ծագի պատկեր՝ «դէմս / հորիզոն հողէ / անտեսանելի շուք / կը խորհէի»: Ես-ը կը մտնէ խորունկին մէջ, փոսին մէջ, սակայն բացակայութիւնը կը յայտնուի միշտ աւելի ընդարձակ եւ աւելի էական:

Էր-ը չունի տեղ, լուսեղէն աղբիւր, երեւոյթ է ան, որուն տեղը Ես-ի դէմքին շուրջն է: «Դէմքիս շուրջ կը փայլէր անմտանելի / անելանելի»:

Քերթուածի այս հանգրուանին «երբեմըն» ժամանակական մակբայը, կը փոխէ ժամանակի մթնոլորտը: Այս փոփոխութիւնը դիտելու նոր մօտեցում մը կը թելադրէ: Երեւութաբանական տեսանկիւնէ մը կը մօտեցուի խնդրոյ առարկայ նիւթին, Էր-ի համատարած բնութագըրման մէջ կ'երթանք:

Վախճան ունեցող Ես-ին, անվախճան բացուա՞ծքն էր ան, «բացուածք էր / ինծմէ առաջ», էական պարա՞պը, ուրկէ կ'ելլէ դուրս համատարած պատկերը աշխարհին, հաւաքականութեան, ներկայ կեանքին, «բազմաթիւ նայուածքը բիւրաւորներու»: Ուրեմն Էր-ի իսկ իրականութի՞ւնն է ներկայ աշխարհին պարզած պատկերը, որու մէջ կը տեսնենք պայթում ճշմարտութեան, մահ իմաստի «թնդանօթող արշալոյսը ասֆալթին», անկում ինքնութեան «կը նայէր չէզոք / ոչ ոքի», քայքայում իսկութեան, արտադրութիւն զէնքի, աղմուկ պատերազմի մեքենաներու, բիրտ իշխանութիւն, դրամատիրութիւն՝ որ առեր է, տեղը լինելութեան, գռեհկութիւն, ստորին հաճոյութիւն, շատախօսութիւն «շուքերու բզզիւններ», միակերպութիւն, ամլութիւն «կը բախէին անոր թաղանդին»: Այսպէս ոչինչէն եկող պատկերը կը նայուի իբրեւ պատկերը ոչինչին: Արդ այս բացուածքէն եկող բացակայութիւնը սըպրդելով Ես-ի սրտին մէջ, կ'աշխատի անկէ ներս մոլորեցնել, կորսնցնել տալ անոր ուղղութիւնը, սպառել, մերժել, ճզմել անոր կեանքի ընթացքին ամէն ինչ որ կրնայ ըլլալ զօրաւոր եւ ստեղծագործական: Բայց Ես-ը կը ճնշէ այս խեղդիչ մթնոլորտին դէմ տեղը փոխելով: Վերը եթէ «երբեմն» ժամանակական մակբայը կը փոխէր ժամանակին մթնոլորտը, այս պարագային «հոն» տեղական մակբայը կը փոխէ, կամ կ'ըսէ աշխարհին մէջ Ես-ին վայրը: Վայր՝ որ է «հորիզոն ու բացատ շնչառութեան»: Ես-ը կը կանգնի «անոր սահմանին», փախչելով ապականած, էութենէ պարպուած աշխարհէն, կ'արձակէ իրմէ դուրս իմաստէ զուրկ այդ աշխարհը, եւ կը փորձէ տեղափոխուիլ, չեղել իր ուղղութիւնը, ինքզինք տանիլ ուրիշ ուղղութեան մը վրայ, որ «անդին»ինն է, «լռութեան»ն է, «տեղափոխելու տանելու գիծը անդին / լռութեան», ուր կայ միջոցը շնչելու «շունչին դէմ շունչը կտրող դանակը միջոցին»:

Ես-ը կը գրոհէ անոր երեւոյթը, դիմաց «փայլքը առքը անոր / կը գրոհէի». անդադար կը սուրայ անոր մակերեսային ճշմարտութեան՝ «հողէ արեւին» դէմ, երեւոյթին՝ «թափանցիկութեան» դէմ, վասնզի կ'ուզէ հանդիպիլ անոր անթափանց իսկութեան, ճանչնալ անոր ներյատ ճշմարտութիւնը: Էր-ին հանդիպելու ճանչնալու մօտեցման կերպը կը փոխուի, գրոհը կը փոխադրուի ներքին աշխարհի մը վրայ, պայքարը կը շարունակուի, ներքին վիճակի մը մէջ, խոկումով, մտածումով, վերացականին ստիպողութեամբ: Ես-ը կը խորհի թէ Էր-ը թերեւս դէմքն է, «կը խորհէի / էր թերեւս եւ դուն եւ ես»: Դէմքը, որ իր գագաթի հանդամանքով, կ'իշխէ մարմնին վրայ, փոխաբերական իմաստով մը, դուցէ ան է որ կը խորհի եւ կը խօսի ի՛նքն իսկ ի՛ր մասին: Քերթուածի այս պարբերութեան մէջ, ընթերցողը կը նշմարէ, որ «լինել թէ չլինել»ու համլէթեան տրամախոհութեան մը առջեւ կը գտնուինք: Ըլլալու տրամախօսութեան այս ընթացքին է որ կայ մահուան «մեռելին» միջամըտութիւնը, որ արգելքն է ըլլալուն, ա՛ն է որ կը բացակայէ ըլլալը եւ դէմքին փոխարէն կը ձեւէ դիմակը: Դէմքը՝ որու բերնէն ելլող խօսքը կ'ոգեկոչէր ըլլալուն ներկայութիւնը, ընթացք չունենար, քանի որ դիմակին բերանէն, փոսէն կուգայ միայն բացակայութիւնը: Ըստ քերթողին, այս բացակայութիւնն է որ մենք կը կրենք մեր մէջ, եւ ան կը կրէ մեզ իր մէջ. հոն է որ կը ծնինք, ուր կը մեծնանք եւ ուր կը մեռնինք:

Այս անտեսանելի, հակաբիր բացակայութիւնը, ունի սակայն սպասումը, անսահման սէրը լուսաւորութեան գալու, երազը՝ յաւիտենապէս ըլլալու: Այս երազը, սէրը, փափաքը, այնքան գերհզօր է որ կ'երթայ խզելու աստիճան բացակայութեան էութիւնը, էանալուն, էացումին սիրոյն. «անտեսանելի հակաբիր / ի սպաս աչքին որ սիրէր ի սպառ / սիրէր մինչեւ էախգում / մինչեւ էացում / ըլլար հոն»: Հոն՝ ուր կար ան սկիզբէն, սկսելու համար:

Ի դիմաց ըլլալու երազին, սիրոյն, ներքին յայտնութենական անխախտելի ճըշմարտութեան՝ «ապա եւ գիտեմ ըլլար պիտի / ինծմէ առաջ ինծմէ վերջ աւելի անդին / աւելի մօտ» կը ջնջուին միւս բոլոր խախտելի իրականութիւնները, ըլլան անոնք՝ բանական, մշակութային, մարդկային յարաբերական, կամ ընկերային: «Ինծմէ առաջ» մը եւ «ինծմէ վերջ» մը կը դրուին «հոն», այնտեղ ուր այլեւս ժամանակը կը խզուի, եւ անհուն բացակայութիւնը կ'ըլլայ անհուն ներկայութիւն, «առանց լոյսի / առանց պատկերի / առանց մօտեցման / անելանելիօրէն զիս գրաւող»: Այսպէս, խորհող դէմքը կը դառնայ վկայութիւնը էութեան: «Կոկորդս ի վար / այնքան մօտիկ որ զիս եղաւ / եւ կոչեց զիս»: Էութիւնը կուգայ գոյութեան մէջ, Ան-ը կը հանդիպի Ես-ին, խօսքը կը ծնի լեզուին մէջ:

Անգամ մը որ հանդիպումը իրագործուած է Ես-ին եւ Ան-ին միջեւ, Ես-ին պայքարը այլեւս ներկայի մէջ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ վկայել մը լինելութեան մասին, շարժում մը ըլլալու, խօսելով կամ լռելով «կը բախիմ / անոր լոյսին անոր գիշերումին / անոր անմահութեան - անվեհեր վախին / կը բա / բախէի խօսքին դէմ / եւ անխօսութեան» կամ ալ՝ լռելով «կը լռեմ / անոր ցերեկը թանձրը որ կու գար / տեղաշարժող ու արշաւող լեռնածաւալ հողի ալիք օդին մէջ / հողի մակընթացութիւն / ճեղքընթաց պատ անմատչելի / անփախչելի»:

Քերթուածը, գրութիւնը, շարժումի գրութիւն մըն է լինելութեան եւ խոկութեան միջեւ, որուն ժամանակը ներկան է: Քերթողը մտաւ անոր մէջ բառերով, ռիթմով, պատկերներով, ամբողջ բայական գործոններով, թափառելով բացակայութեան անդունդին մէջ, հանդիպելու համար ինքզինքին գտնելու համար տեղը ուրկէ իր սկիզբը սկսաւ: Եւ գտաւ ինքզինք լոյսին ու ձայնին մէջ, փայլակին եւ որոտումին մէջ: Լեզուին կամ խօսքին մէջ, «թերեւս բնակեցայ փայլքին մէջ անոր որոտման»: Խօսքին՝ ուրկէ սկսաւ գոյութիւնը - ստեղծագործութիւնը - շարժումը «եղիցի լոյս եւ եղեւ լոյս»:

ՆՈՐՎԱՆ ԵՊԻՍԿ. ԶԱՔԱՐԵԱՆ

(1) Գ. Պըլտեանի այս քերթուածը լոյս տեսաւ Բագին ամսագրի Յունիս 85 թիւին մէջ:

Imprimé sur les Presses du Journal «HARATCH» — 83, Rue d'Hauteville - 75010 Paris Commission Paritaire: Nº 55935

Fonds A.R.A.M

ԿԻՐԱԿԻ
ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ
1
DIMANCHE
1er DÉCEMBRE
1985

LE NUMERO : 3,00 F

ՅԱՌԱՋ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

Թիւ 100

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE-FONDE EN 1925
83, Rue d'Hauteville — 75010 Paris
Directrice: Arpik Missakian

Tel.: (1) 47. 70. 86. 60 — Telex: HARATCH 280 868 F
C.C.P. Paris 15069-82 E — 51027317 A R.C. Paris

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Ֆրանսա : Տար. 500 Ֆ. - Վեցամսեայ : 260 Ֆ.
Արտասահման : Տար. 550 Ֆ. - Հատը : 3,00 Ֆ.

61րդ ՏԱՐԻ — Թիւ 16.107
Fondateur : SCHAVARCH MISSAKIAN
61e ANNÉE — No 16.107

ՄԹՆՇԱՂ

ԿԱՄ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ ՈՐ ԳԻՏԷ ՑՆՈՐՔԸ

Արեւելահայ գրականութեան մէջ Վահան Տէրեան առաջին անգամ ըլլալով կ'իրագործէ բանաստեղծի տիպար մը, որուն արտադրութիւնը կը բխի չատ յըստակ սահմանումներէ, ընտրութենէ, ինքնորոշումէ:

Անոր համալսարանական կրթութիւնը, Լազարեան ճեմարանէն անդին, արեւմտեան ու ռուս ժամանակակից շարժումներու — մշակութային թէ քաղաքական — անոր անմիջական շփումը, աչկերտութիւնը պիտի ըսէի, մասամբ պայմաններն են «ինտելեկտուալ բանաստեղծին»: Իրմէ առաջ՝ ո՛չ Թումանեան, ո՛չ մանաւանդ Իսահակեան (ի՛նչ ալ ըլլայ այս անուններով եկող գիրքերուն յաջողութիւնը) կը պարզեն նման տիպար: Տէրեանի աւանդականօրէն «անմիջական» յորջորջուած քերթողութիւնը — պարզութիւն, զգացական լիցք, գործածելու համար քննադատութեան հանգստաւէտ կաղապարները — արդիւնք է բանաստեղծական խօսքի տընտեսումին, վարումին: Կարճ՝ Վ. Տէրեան, քնարական քերթողի, կամ պետական պաշտօնատարի դիմակներուն ետին կը պահէ ո՛չ միայն քերթուածի գիտութիւն մը, այլեւ քերթողութեան գիտակցութիւն մը: Գիտէ ինչ որ կը գրէ:

Մթնշաղի Անուրջներէն (1908) սկսեալ ան դտած է մեր լեզուին մէջ իր յատուկ բառային համակարգը: Մինչեւ Երկիր Նաիրի (1914) եւ Օրենպուրկի վաղահաս մահը՝ Տէրեան հաւատարիմ է այդ համակարգին, զոր կը շարունակէ պեղել, երբ հետեւակներու բանակը կը կրկնէ զինք արդէն: Օրերս՝ երկարաձգուող: Ասիկա իր քով չատ գիտակից կեցուածք մըն է: Անոր բացորոշ նշանը կը կազմէ քերթուածի ռիթմին, շեշտերուն, ընդհանրապէս տաղաչափութեան վրայ տարած աշխատանքը, որ բնաւ չի յայտնըւիր, իբրեւ թեմա, իր գրական յօդուածներուն մէջ, բայց կը կարդացուի քերթուածներու երկայնքին:

Աւելին կայ սակայն եւ նուաղ ծանօթը, ի հարկէ: Ձանց կ'առնեմ Բանաստեղծութիւններ (1912) հատորին յառաջաբանը (1), ուր կը խօսուի գրքին «հիւսուածքին» մասին, գրութեան ու գրքի յղացք մը սահմանող: Դժուար է կարդալ Մթնշաղի Անուրջները եւ չնկատել քերթուածներ, որոնք կը խօսին աւելի «գեղագիտական նախընտրութիւններէ», բուն բանաստեղծական ստանձնումէ քան պարզապէս «հոգեկան վիճակէ», որ ճակատագիրն է եղած Տէրեանի քերթուածներուն: Հատորը բացող Տըխրութիւնը, բայց մանա՛ւանդ աւելի անդին դրուած Մթնշաղը խորքին մէջ բանաստեղծական հանգանակ մը կ'արձանագրեն:

Երբ այս պզտիկ ու ամբողջովին թափանցիկ քերթուածը առընչուի ամբողջ գիրքը խորագրող «Մթնշաղի Անուրջներ» դարձուածքին, այն ատեն կը ստանայ իր իսկական տարողութիւնը: Մթնշաղը անչուշտ Տէրեանի երեւակայութեան համար սիրելի պահ մըն է, ուր՝ ուրիշ քերթուած մը կ'ըսէ, ձեռք մը «Նուրբ մթընշաղում / անցեալն ու ներկան իրար է խառնում» (2): Դէմի քերթուածը նման խառնուրդ է որ կը թելադրէ եւ կը գրէ «անեղրացման գեղագիտութիւն» մը: Արդարեւ՝ մթնշաղին մէջ սահմանները կը ջնջուին, իրերը կը կորսնցնեն իրենց եզրերն ու եզերքները, կոչտութիւններն ու բեկումները: Իրերը կը դառնան երազ —անուրջ— ցնորք: Ամէն ինչ կը ցնորի: Կը բաւէ հետեւիլ գործածուած ածականներուն նկատելու համար երազին ու անսահմանին ուզուած յարաբերութիւնը: Եւ պէտք է ըսել, որ Տէրեան հիանալի կեր-

Գրեց՝

Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ

պով կը կրկնէ հիմնաբառերը իր համակարգին, ստորագծելու համար անեզրացման աշխատանքը: Չկայ պայծառ չող, ոչ ալ կայ խաւար, իրարու հակադիր եզրեր եւ իբրեւ այդ՝ հերքելի: Մթնշաղին մէջ կեանքը ո՛չ թէ կ'ըլլայ, այլ է անսահման բաղցր նինջ, որ ո՛չ քուն է, ո՛չ մոռացում, այլ խորհուրդ ու խոհ «կապոյտ մութի աշխարհում»: Նրբակերտ մթնշաղը կը ջնջէ իրականութեան ու քունի տարբերութիւնները, կեանքին ու մահուան զանազանութիւնը կը խառնէ, ըլլալով «յուշերի երկիր» մը: Ինչ որ իրական է, ինչ է, կը դառնայ ցնորք, եւ ցնորքը կը դառնայ իրական: Այլակերպումի պահ է անիկա, զոր «նրբակերտ» ածականը կը մասնաւորէ իբրեւ կերտուած, կառուցուած, յօրինուած պահ մը: Աւելի ճիշդ՝ պէտք է ըսել, որ մթնշաղը յօրինումի պահն է, յօրինում՝ որ որոշին, սահմանաւորին, ընչութեան կուտայ անեզրութիւն, անսահմանութիւն, ազատութիւն. քերթուած մը կ'ըսէ. «հեռանալ, դառնալ / անհուն աշխարհում բացսիրտ եւ ազատ» (194):

Մթնշաղին մէջ եսը կը դադրի իր սահմանաւոր եսութենէն. «ամէն ինչ երազում է հոգու հետ»: Ոչ մէկ սահման իրերուն ու հոգիին միջեւ: Ինչպէս չկայ սահման դնող շող, նոյնպէս չկայ մարդկային դէմք, կ'ըսէ տողը, որովհետեւ դէմքը երեսն է, մասնաւորեալին ամէնէն որոշեալ մասը՝ ինքնութիւնը: Մթնշաղին մէջ չկայ ցաւը՝ նշանը մարմնաւորումին եւ սոր յիշեցումը:

Մթնշաղը կ'անեզրացնէ թէ՛ եսը, խօսողը, թէ՛ իրերը: Կ'անորոշացնէ այն բոլորը որ կը յօրինուին այնտեղ: Խօսքը, երբ կ'ուզղուի երկրորդ դէմքի մը, անշուշտ, ըստ Տէրեանի մտահոգութեան, պարտաւոր է անեզր դարձնելու այդ դէմքը: Եւ կը հասկցուի ի՞նչու, «սիրային» քերթուածներուն տակ, այս կամ այն կնիկը փնտռել կը նշանակէ անհաղորդ մնալ բանաստեղծի անեզրացման սկըզբունքին, որ կը միտի իրերը, աշխարհը ցնորացնելու: Այս երկրորդ դէմքը երբեմն ուրիչ բան մը չէ եթէ ոչ ցնորքն իսկ (192), կամ մահ – ցնորք (180): «Ոչ ոք չի համբուրել» գայն կամ «անուն չունես» եւ «երգերս քեզ չեն հասնելու»: Անիկա կը յայտնուի մթնշաղին մէջ —մէգ, մառախուղ մութ, Տէրեանի համար անեզրացման կամ ցնորացման նոյն ըմբռնումը կը փոխաբերեն— բայց կը մընայ անհասանելի: Անիկա գեղեցկութիւնն է. «գեղեցկութեանդ, որպէս մահապարտ, երկրպագում է բանաստեղծը միշտ / եւ ողջունում է խնդութեամբ հպարտ տառապանք ու վիշտ» (192):

Եթէ մթնշաղը անեզրացման պահն է, ապա՝ անեզրացումը արարումն է խօսքին: Ցնորքը, երազը, անուրջը այդ խօսքըն է որ կը կոչեն, ուր կուգան չփոթուիլ կեանքին բոլոր հակադրութիւնները: Կը հասկցուի ինչու համար Տէրեան իր անդրանիկ հատորը կը զետեղէ Մթընշաղի անուրջներ խորագրին տակ, յետոյ զայն տեղաւորելու համար երեւութապէս աւանդական ու չէզոք անունի տակ՝ Բանաստեղծութիւններ: Մթնշաղի անուրջները բանաստեղծական անեզրացման, ցնորանքին կերտումներն են, բանաստեղծութիւններ են. քերթուածները անուրջներ են եւ մթնշաղը՝ անունը զանոնք կերտող աշխատանքին: Անոնց միջոցը, ուրկէ կը բխին, ուր կը մնան: Քերթուածները, անուրջները, միշտ կը վերնտրեն, կ'երկրպագեն այն գեղեցկութիւնը, որ Տէրեան կը սահմանէ իբրեւ մահ – ցնորք, սահմաններէն անդին գտնուող սահման, անանուն ու անհասանելի՝ խօսքին:

Յստակ է թէ ի՞նչու Տէրեանէն քերթուած մը քիչ անգամ մեզի տայ որոշելի ընանկար, իր կամ անձ, կամ ալ պարզապէս շրջագծուած պատկեր մը: Ասիկա չի նշանակեր անշուշտ որ քերթուած մը անորոշութիւններու խառնուրդ մըն է. Տէրեան կը խօսի նրբակերտ մթնշաղի մասին, մթնշաղի՝ որ կը ստեղծէ նրբութիւն, կը ստեղծէ նրբութեամբ, աննըկատ, կարծես չըլլար: Գիտէք քերթուածը. «Հեռանալ, մոռանալ ամէն ինչ ամէնին մոռանալ…» որ ասկէ անդին կը ստանայ թերեւս ուրիշ իմաստ: Մահուան զգացում մը անշուշտ, բայց իբրեւ ցնորանք, անեզրացում, անսահմանում:

■

---

1 .– Չես գիտեր ի՞նչու Երեւանեան վերջին երկու հրատարակութիւնները հատորէն դուրս ձգած են այդ յառաջաբանը, որը ի վերջոյ Տէրեանի իսկ կողմէ զետեղուած է հատորին սկիզբը:

2 .– Ցղումներուն համար նկատի ունիմ Բանաստեղծութիւններ Ա. Հատոր, Թիֆլիս, Պանդէոն, 1912–ի հրատարակութիւնը, էջ 72:

ՄԹՆՇԱՂ

Ես սիրում եմ մթնշաղը նրբակերտ,
Երբ ամէն ինչ երազում է հոգու հետ,
Երբ ամէն ինչ, խորհրդաւոր ու խոհուն,
Ցնորում է կապոյտ մութի աշխարհում…
Չկայ ոչ մի սահման դնող պայծառ շող,
Աղմուկի բեռ, մարդկային դէմք սիրտ մաշող.–
Հիւանդ սիրտդ չի տրտնջում, չի ցաւում,
Որպէս երազ մոռացումի անձաւում.
Եւ թւում է, որ անեզր է ամէն ինչ –
Ու ողջ կեա՛նքդ – մի անսահման քաղցր նինջ…

1904 – 1905

ՎԱՀԱՆ ՏԷՐԵԱՆԻ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ

(ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ)

Ան որ կեանքէն կ'ուրացուի,
պիտի հրուի երազին (կը զեղչեմ մահը):
Ան որ երազէն կ'արհամարհուի, պիտի հրուի գիրքերուն
(երբ կարդալ գիտէ ու չի վախնար մահէն):
Ան որ գիրքերէն ալ կ'ըլլայ յուսախաբ, պիտի դառնայ աշխարհին, շրջուած կատաղութեամբ:

Յակոբ ՕՇԱԿԱՆ

Նոյնիսկ Պետրոս Դուրեանը, որուն կեանքը չէմէն – հոտող նպարավաճառներու ապրումներու աւելցուքով գոհացաւ, որ հեռուէն լսուած երգի մը պէս եկաւ ու գնաց Սկիւտարի խորտ ու բորտ, նեղլիկ անարեւ անցքերու մէջէն քաչկըռտուելով «ես աշխարհի մէջ միայն երգերը չատ սիրեցի, կ'ուզեմ որ իմ վերջին չունչս ալ երգ մ'ըլլայ», կը գրէր նամակի մը մէջ, կեանքի վերջին օրերուն, նոյնիսկ ան՝ իր հատնող փախչող վայրկեանները կրցաւ փոխել հայրենասիրական ոտանաւորներու եւ թատերախաղերու,

Գրեց՝

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

կրցաւ ապրիլ իրմէ դուրս տառապող մարդկութեան մը համար: Նոյնիսկ Դուրեան գիտցաւ իր անձնական ահաւոր ողբերգութիւնը քօղարկել, նոյնիսկ մոռնալ զայն իր չատ մը քերթուածներու մէջ որոնք կը փորձէին մօտենալ բնութեան, Խրիմեան Հայրիկի, Աստուծոյ, գեղեցկութեան, սիրոյ, Թրքուհիին անհասելի խռովիչ էութիւններուն: Ահա տաղանդ մը որ իր փխրուն անձին առանցքէն անդին չարժելու ազատութիւնը կրցեր էր ստեղծել ու փնտռեր էր նոր թէմաներ, նոր պետրոսներ: Երգեց երգի մասին, փորձեց ապրիլ ու մեռնիլ պլլուած իր ինքնութեան բայց ոչ՝ իր եսին, ոչ թէ որովհետեւ եսին մէջը, չուրջը, ետին դէչ բան մը կը պահուըտի այլ պարզապէս չունենալուն համար «ես» մը: Եւ վերջապէս, Դուրեան ինքը ստեղծեց մէկ կարեւոր մասը այն աւանդութեան որուն կառչած կրցաւ փրկել իր գրականութիւնը:

ԻՐ ԱՆՁԸ

Բայց ի՞նչ է սա Վահան Տէրեանը պետական ամպհովանիին տակ կեցած, ինքզինքով հիպնոսացած, որուն հարիւրաւոր քերթուածները (Դուրեանին Տաղք եւ Թատերգութիւնք–ը, հրատարակուած մահուան տարին, 1872–ին Կ. Պոլիս, 37 քերթուած ունի միայն) գրեթէ ամբողջութեամբ մէկ նիւթ ունին, մէկ ոճի մակարդակին կրնան չնչել, որուն համար աշխարհի դրախտն ու դժոխքը կը խտանան, կը հատնին մէկ գլխաւոր տարրի, մէկ մտայղկիչ, հոգեսպառ ներշնչումի մէջ – իր անձը, Վահան Տէրեանը: Անշուշտ ինքզինքին սիրահարած է, ամէն վաւերական բանաստեղծի նման, բայց ամէն վաւերական բանաստեղծի ինքզինքը իր այլազանութեամբ ու տարածքով աւելի միջոց կը ծառայէ քան նպատակ, ելքի դուռ է դէպի ուրիչ աշխարհներ:

(Շար.ը Դ. էջ)

Fonds A.R.A.M

ՆՇՈՒՄ ՄԸ

Բաց նամակի մը ձեւին տակ գրուած հետեւեալ, ցարդ անտիպ՝ յօդուածը տարիներ առաջ մեզի ղրկած էր այժմ հանգուցեալ Նուարդ Տէրեան, աղջիկը մեծ բանաստեղծին, հրատարակութեան առաջարկով: Յօդուածին հեղինակը նկատի ունի «տէրեանագիտութեան» աշխատաւորներէն մէկը, գրականագէտ եւ Պրոֆ. Վաչէ Պարտիզունին: Պրն. Պարտիզունին է, որ խմբագրած եւ ծանօթագրած է Վ. Տէրեանի երկերու յաջորդական երկու հրատարակութիւնները. եռահատոր (1960 – 63) եւ քառահատոր (1972 – 79): Պրոֆեսորը ի միջի այլոց հեղինակն է «Վահան Տէրեան» խորագիրը կրող ընդարձակ մենագրութեան մը (1968) եւ «Անտիպ Իսահակեան եւ Վահան Տէրեան» հատորին (1975):

Նուարդ Տէրեանի բանավիճային յօդուածը կը մեկնի Տէրեանի «ամբողջական երկերու» եռահատորէն: Ան արդէն այս հրատարակութեան մասին ստորագրած էր ատենին աւելի կարճ եւ անշուշտ աւելի մեղմ էջ մը «Վահան Տէրեանի երկերի հրատարակութեան մասին» (Գրական Թերթ, Հոկ. 23, 1970) ուր լուրջ քննութեան կ'ենթարկէր Պրոֆ. Պարտիզունիի խմբագրութիւնը, մատնանշելով թերի, սխալ կամ անհիմն ծանօթագրութիւնները, շեշտը դնելով աշխատանքին ոչ–գիտական նկարագրին վրայ: Անտեղի չէ ըսել, որ Տիկին Տէրեանի կը պարտինք հաւաքումը եւ հրապարակումը «Վահան Տէրեանի նամակները Անթառամ Միսկարեանին» ժողովածուին (Երեւան 1972), որ իր 62 նորայայտ նամակներով կարեւոր յաւելում մը կը կազմէր Տէրեանի ցարդ լոյս տեսած նամականիին վրայ:

Վ. Տէրեանի ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ լոյս տեսան բազմաթիւ յօդուածներ, բայց անոնցմէ ոչ մէկը անդրադարձաւ եղած հրատարակութիւններու որակի'ն: Իր գրուելէն 15 տարի ետք՝ Տիկին Տէրեանի նամակը կը պահէ իր այժմէականութիւնը: Անիկա արժէքաւոր է նախ՝ իր պարագայական մանրամասնութիւններուն համար, որոնք փաստը կը բերեն որ նոյնիսկ ընդունուած, յուշարձանուած բանաստեղծին արտադրութեան հրապարակումը ենթարկուած է ինչ-ինչ գեղծումներու՝ բոլորովին անյարիր գիտական բնագրագիտութեան մը պահանջներուն հետ (*): Ապա՝ ինչ որ աւելի շահեկան է, այն ալ տարօրինակ բարքերու վրայ բացուած լուսարձակումն է, անոնց յանդուգն ձաղկումը, որուն քիչ անգամ կը հանդիպինք պաշտօնական մամուլի էջերուն մէջ:

(*) *Մեր ձեռքը չէ հասած Հարիւրամեակի վերջին հրատարակութիւնը Պրոֆ. Է. Ջրբաշեանի խմբագրութեամբ:*

ՆԱՄԱԿ ԳՐԱԿԱՆԱԳԷՏԻՆ

Թերեւս այս աշխարհում քչերի համար է այնքան պարզ Ձեր բարոյական եւ մարդկային կերպարը, որքան ինձ համար Ձեր ողջ կեանքը եւ գործունէութիւնը լի է այնպիսի փաստերով, որոնք ինձ հարկադրել են համոզիչ եզրակացութիւնների յանգել, եւ ոչ ոք ի վիճակի չէ տատանել այդ եզրակացութիւնները: Բացի Ձեզնից, ի հարկէ, եթէ Դուք կարողանայիք ընդունել եւ քաւել Ձեր մեղքերը: Ընդունել հրապարակաւ (գրաւոր կամ բանաւոր) եւ քաւել իրօք:

Ձեր արիւնալի գործունէութիւնն ըսկըսուել է մեր ժողովրդի համար ողբերգական 1937 թուականին (գուցէ եւ աւելի վաղ):

Այն ժամանակ, Երեւանի Համալսարանի ուսանող, Դուք ձեռք բարձրացրիք Ձեր փրոֆեսորների վրայ որոնք, եթէ անգամ չլինէին խոշորագոյն գիտնականներ (երբեմն համաշխարհային անունով), սոսկ որպէս Ձեզ գիտելիքներ տուող մարդիկ: Ձեր մէջ, ինչպէս բոլոր նորմալ մարդկանց մէջ պէտք է առաջացնէին լոկ խոնարհում եւ յարգանք: Այդպէս եղել է, այդպէս է եւ այդպէս կը լինի՝ ուսանողները յարգում են իրենց փրոֆեսորներին: Այնինչ նրանք, ում վրայ ձեռք բարձրացրիք հարուածելու համար, խոշորագոյն գիտնականներ էին՝ Հ. Աճառեան, Գ. Ղափանցեան, Կ. Մելիք–Օհանջանեան եւ ուրիշներ: Դրանք բարձր կրթութեան եւ բարձր կուլտուրայի տէր մարդիկ էին: Նրանց բուն գոյութիւնը հպարտութիւն էր հայ գիտութեան եւ մշակոյթի համար:

«Թշնամին փրոֆեսորի դիմակի տակ» եւ «Մաքրել Համալսարանը թշնամական տարրերից» խորագրով Ձեր յօդուածներում («Ավանգարդ» 1937 թ., Հոկտեմբերի 2 եւ 3): Դուք հրապարակաւ զրպարտել էք աւելի քան երկու տասնեակ գիտնականների, գրողների եւ հասարակական գործիչների: Դուք նրանց բնութագրել էք «սրիկայ», «հիտլերեան ֆաշիստ», «հայ ժողովրդի երդուեալ թշնամի» եւ այլ ածականներով, պահանջելով դատաստան տեսնել նրանց նկատմամբ: Եթէ Դուք գաղտնի զրպարտչական ամբաստանութիւն գրած լինէիք, գուցէ, պետանվտանգութեան մարմիններում գտնուէր մի հայրենասէր մարդ, որն ուղղակի պատառոտէր Ձեր խնդրանքը եւ դուրս չպրտէր: Բայց, ըստ երեւոյթին, Դուք այդ գիտէիք եւ հանդէս եկաք հրապարակաւ, որպէսզի այդ մարդկանց նկատմամբ ԱՆՊԱՅՄԱՆ միջոցներ ձեռնարկուէին: Եւ Դուք սխալուած չէիք: Ձեր անուանած մարդիկ գրեթէ բոլորը ռեպրեսիայի ենթարկուեցին եւ նրանցից քչերը ողջ մնացին:

Մարդ ի՞նչ տականք պէտք է լինի, որ հայ ժողովրդի երդուեալ թշնամի եւ դըրչակ անուանի հայ մշակոյթին այնպէս նուիրուած եւ նրա համար այնքան բան արած գործչին, ինչպիսին Արշակ Չօպանեանն էր:

Ինչպիսի՛ անուղղելի սրիկայ պիտի լինի, որ չակերտաւոր փրոֆեսորներ անուանի խոշորագոյն գիտնականներ Հ. Աճառեանին եւ Գ. Ղափանցեանին:

Չեմ կասկածում, որ եթէ Վահան Տէրեանն էլ ողջ մնար մինչեւ 1937 թուականը, ապա նա էլ կը մտնէր Ձեր կողմից հետապնդուող մարդկանց ցուցակը:

Եւ այդ ամէնը Դուք անում էիք այն ժամանակ, երբ մի փոքր աւելի էիք քսան տարեկանից, երբ գեղջուկ, թերուս տըղայ էիք: Երբ ոչինչ չգիտէիք եւ որեւէ բան կարող էիք սովորել միմիայն այդ մարդկանցից: Բայց Դուք սովորել չէիք ուզում, դուք որոշել էիք, որ կեղտոտ մեթոտներով կարելի է առանց ոչինչ գիտենալու, գրաւել այդ գիտնականների տեղը:

Այո, ծանր ժամանակներ էին: Հայ գիտութեան ու մշակոյթի ծաղիկը ոչնչացուեց եւ դուք Ձեր մասն էք խառնել այդ ոչնչացմանը:

Բայց դա միայն սկիզբն էր: Կանգնելով զրպարտանքի, ստի, հեղինակութիւնների ոչնչացման ուղու վրայ, Դուք ուշքի չեկաք, ինչը կարող էր պատահել սխալուած մարդուն: Դուք շարունակեցիք Ձեր «գործունէութիւնը»: Բայց նախքան Ձեր «գործունէութեան» նկարագրութիւնը շարունակելը, ուզում եմ յիշեցնել, թէ ինչպէս Դուք, դուրս էք կտրել վերոյիշեալ յօդուածները Հանրապետութեան գրադարանում պահուող՝ 1937 թ. «Ավանգարդ» թերթի բոլոր լրակազմերից, այսօրուայ ընթերցողից Ձեր գրական դերիւտը թաքցնելու նպատակով:

1936 թուականին Ս. Սուքիասեանը «Նամակներ, յիշողութիւններ, Վ. Տէրեանի մանկութիւնը, մահը» գրքի ձեռագիրը յանձնում է Հայպետհրատին: Նրանում ամփոփուած էին 160 չհրապարակուած նամակ եւ Տէրեանի մասին մինչ այդ այլ անյայտ նիւթեր: 1943 թուականին, ինչպէս ինքներդ էք գրում Վ. Տէրեանի երկերի ժողովածուի երրորդ հատորում (էջ 603 – 604), հրատարակչութեան թոյլատրութեամբ «ծանօթացել ենք այդ ժողովածուին «Տէրեանի պոէզիան» մեր թեկնածուական դիսերտացիան գըրելու կապակցութեամբ, վերցրել ենք մի քաղուածք եւ իբրեւ աղբիւր նշել ժողովածուն»: Բայց ժողովածուն չի հրապարակուել:

Ուշադրութիւն դարձրէք, ես այդ ամէնի մասին իմացայ Ձեր գրածից:

Չեմ հասկանում, ինչ մղումներով էիք ղեկավարւում, երբ գրեցիք այդ, բայց նոյնիսկ Ձեր գրածից, ամէն ինչ հասկանալի է դառնում:

Նախ եւ առաջ՝ հրատարակչութիւնն իրաւունք չունի առանց հեղինակի համաձայնութեան ծանօթանալու համար ձեռագիրը կողմնակի մարդկանց տալու:

Երկրորդ՝ չհրապարակուած ձեռագրերըն առհասարակ, և նամանաւանդ առանց հեղինակի համաձայնութիւն առած լինելու, չեն կարող դիսերտացիա գրելու աղբիւր հանդիսանալ:

Իրականում ի՞նչ է տեղի ունեցել:

Հայպետհրատի Ձեզ ծանօթ աշխատակիցներից մէկը ապօրինաբար Ձեզ տրամադրել է Ս. Սուքիասեանի գրքի ձեռագիրը, որտեղ նոր նիւթ կար Վ. Տէրեանի մասին: Դուք այդ նիւթն օգտագործել էք Ձեր դիսերտացիան գրելիս, իսկ յետոյ ամէն կերպ խանգարել էք, որ գիրքը լոյս տեսնի Պետհրատում, եւ կեղծաւորաբար յանձնարարել էք, որ դա հրատարակուի Գիտութիւնների Ակադեմիայում (տես՝ Վ. Տէրեանի երկ. ժող. հ. 3, էջ 604):

Միայն շնորհիւ այն հանգամանքի, որ Ս. Սուքիասեանն ապրում էր ոչ թէ Երեւանում, այլ Մոսկուայում, Ձեզ յաջողուեցին նման մեքենայութիւնները: Եւ միայն շնորհիւ Ս. Սուքիասեանի օրինաւոր մարդ լինելուն եւ նման մեթոտներին անտեղեակ լինելուն Դուք խուսափեցիք դատի տրուելուց: Բայց չէ՞ որ դա հեղինակային իրաւունքի խախտում էր, այսինքն ընդդատեայ գործ: Եթէ անգամ յենուելու լինենք Վ. Տէրեանի երկերի ժող. հ. 3–ում (նշուած էջեր) Ձեր գրածների վրայ, ապա հիմք կայ Ձեզ պատասխանատուութեան կանչելու, բայց, դըժբախտաբար, իրաւագիտութեան մէջ գոյութիւն ունեն վաղեմութեան ժամկէտներ...

Եւ այնուհանդերձ փաստը մնում է փաստ: Դուք կողոպտել էք Ս. Սուքիասեանին, դրա համար էլ շահագրգռուած էիք, որ տէրեանագիտութեան համար հետաքրքիր նրա գիրքը լոյս չտեսնի:

Դրանից յետոյ Դուք պաշտպանեցիք Ձեր թեկնածուական դիսերտացիան Վ. Տէրեանի մասին:

1953 թ. սկզբին Դուք հրապարակեցիք («Սովետական Գրականութիւն» հանդէս, թիւ 2), մեղադրական թոնով գըրած Ձեր յօդուածը փրոֆեսոր Վ. Ռշտունու մասին «միասնական հոսանքի» կապակցութեամբ: Եւ այստեղ նոյնպէս Դուք հիանալի հասկանում էիք, որ Ձեր մեղադրանքները կարող են զրկել ոչ միայն աշխատանքից, այլեւ ազատութիւնից (դեռեւս ստալինեան ժամանակներն էին) բոլորի կողմից յարգուած այդ փրոֆեսորին: Բայց Դուք այլեւս դադար չունէիք: Ձեր անյոյս անհեռատեսութեան պատճառով Դուք այն ժամանակ չէիք կարող կանխատեսել, որ վրայ կը հասնի այսօրուան օրը:

Ձեր յետագայ ողջ «գործունէութիւնը» զարգանում էր մէկ ուղղութեամբ՝ ինչ միջոցով ուզում է լինի ոչնչացնել (Դուք արդէն այդ միջոցներից ամենածայրայեղի՝ ֆիզիքական ոչնչացման փորձն ունէիք) այն ամէնքին, ովքեր զբաղւում են Վ. Տէրեանի կեանքի ու ստեղծագործութեան ուսումնասիրութեամբ:

Դուք գրել էք մի շարք յօդուածներ ու ռեցենզիաներ տէրեանագէտներից շատերի եւ նրանց աշխատութիւնների դէմ:

Դուք գրել էք, զրպարտել, «սրամտելու» վարպետութիւն բանեցրել, բայց թոյլ չէք տուել պատասխանելու Ձեր յօդուածներին: Դուք հետեւել էք հրապարակման ներկայացրած բոլոր յօդուածներին, լինէին դրանք Վ. Տէրեանի մասին, թէ Ձեզ քննադատող յօդուածներ, Դուք կանխել էք այդպիսի յօդուածների հրապարակումը:

Ինչպէ՞ս էր յաջողւում դա Ձեզ: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ՝ Դուք վաստակել էք ուզածդ մեթոտին դիմելու ընդունակ մարդու վատ համբաւը: Սպառնալիքներ, շողոքորթութիւն, կաշառք, մոլորեցում, երդումներով ամրապնդուող կեղծիք: Դէ, ասէնք, կարելի՞ է հարցնել մի մարդու մեթոտների մասին, որի ձեռքերը ներկուած են անմեղների արիւնով: Այդպիսի մարդու համար ընդունելի են ուզածդ մեթոտները՝ իր նպատակին հասնելու համար: Եւ Ձեզ ամէն ինչ յաջողւում էր:

Ս. Սուքիասեանի դէմ գրած Ձեր յօդուածում («Սովետական Գրականութիւն» հանդէս, 1959 թ., թիւ 10) Դուք փարիսեցիաբար յայտարարել էք, թէ դեռ կը հանդիպէք մամուլի էջերում: Բայց Ձեր զրպարտչական յօդուածին Ս. Սուքիասեանն այդպէս էլ չկարողացաւ պատասխանել: Թէեւ պատասխանը դրուել էր եւ դա հրապարակելու փորձեր էին արուել: Հիմա այդ պատասխանը ձեռագիր վիճակում ընկած է իմ սեղանին: Դուք Ձեզ մատչելի ամէն մի միջոցով (իսկ անմատչելի միջոցներ, ինչպէս վերեւում ցոյց եմ տուել, Ձեզ համար գոյութիւն չունեն) կանխեցիք այդ պատասխանի հրապարակումը եւ այդպիսով մամուլի էջերում չհանդիպեցինք Ս. Սուքիասեանի հետ: Մի քանի տարի անց Ս. Սուքիասեանը վախճանուեց, եւ Ձեզ համար վտանգաւոր տէրեանագէտն այլեւս չկայ:

Նա Ձեզ համար վտանգաւոր էր, նոյնիսկ չնայած այն բանին որ Դուք նրան հնարաւորութիւն չտուիք ձեզ մերկացնելու: Նա Ձեզ համար վտանգաւոր էր իր ազնուութեամբ և անշահախնդրութեամբ: Ձեզպէսների համար վտանգաւոր է ամէն մի ազնիւ մարդ (նոյնիսկ 1937 թուին, ոչնչացման մատնելով խելացիներին ու ազնիւներին, Դուք գովաբանում էիք Հ. Մամիկոնեանին, որը ում չէ ում, բայց ինձ լաւ յայտնի էր իր գրագողական գործունէութեամբ): Սուքիասեանն ազնիւ, ամբողջ հոգով իր հայրենակից Վ. Տէրեանի յիշատակին նուիրուած մարդ էր: Մեծ է նրա վաստակը տէրեանագիտութեան մէջ: Այդ նա էր, որ առաջինն սկըսեց նիւթեր հաւաքել Վ. Տէրեանի մասին: Այդ նա էր, որ ստիպեց Տէրեանի ժամանակակիցներին՝ Աւ. Իսահակեանին, Կ. Վեքիլեանին, իմ մօրը եւ ուրիշների յուշեր գրել նրա մասին: Այդ նրան, միմիայն նրան ենք պարտական, որ յայտնաբերուել են բանաստեղծի բազմաթիւ անյայտ նամակներ, որ Օրենբուրգում գտնուել է այն տունը, որտեղ վախճանուել է Վ. Տէրեանը որ այնտեղ մի փոքրիկ յուշատախտակ է փակցուած, որը մինչեւ օրս էլ չի փոխարինուած ուրիշով (Սուքիասեանն աւելին անել չէր կարող, նա Տէրեանի անուան շուրջը սփեկուլյացիա չէր անում եւ ամէն ինչ անում էր անշահախնդիր, ուստի մեծ միջոցներ չունէր իր տրամադրութեան տակ):

Իսկ ի՞նչ էք արել Դուք, ի՞նչ զոհողութիւն էք արել տէրեանագիտութեան համար:

Ոչինչ: Տէրեանագիտութիւնն ու Տէրեանին դարձրել էք Ձեր զոհը:

Հանրապետական գրադարանում պահուող բոլոր մինչյեղափոխական լրագրերից ու հանդէսներից Դուք դուրս էք կտրել եւ Ձեզ վերցրել Տէրեանի մասին գրըուած յօդուածներն ու նրա բանաստեղծութիւնների առաջին հրապարակումները, որպէսզի յետագայի տէրեանագէտները չկարողանան դրանցից օգտուել:

Տէրեանի՝ Ձեր հրատարակած երեքհատորեակի ծանօթագրութիւններն աննախադէպ են իրենց չարդարացուած ընդարձակութեամբ (400 էջ պետիտով): Այդ ընդարձակութիւնն, ի դէպ, Դուք Ձեր հերթական վաստակն էք համարում, թէեւ այդ ծանօթագրութիւններում անթիւ են սխալներն ու բանաստեղծութիւնների ցածրորակ այսպէս կոչուեալ «անալիզները»: Այդ «անալիզներից» երեւում է, որ Դուք չէք հասկանում ոչ առհասարակ պոէզիան, ոչ մասնաւորապէս Տէրեանի պոէզիան: Դուք հնարաւորութիւնը բաց չէք թողնում, որ կառչէք ամէն մի առիթից՝ լինի այդ առիթը, թէ չլինի՝ որպէսզի կշտամբէք Ձեզ նախորդած տէրեանագէտներին՝ Պ. Մակինցեանին, Սարուխանեանին, Խ. Սարգսեանին, Ս. Սուքիասեանին եւ ուրիշներին անտեղեակութեան, անգիտութեան համար: Դուք դա աշխատել էք անել նրա համար, որպէսզի տպաւորութիւն ստեղծէք տէրեանագիտութեան մէջ կատարած Ձեր մեծ աշխատանքի մասին, որպէսզի ցոյց տաք, որ Դուք միակ տէրեանագէտն էք: Դուք նոյնիսկ յանդգնել էք «ուղղել» Տէրեանին իրեն, որի անհեթեթութիւնը ես ցոյց եմ տուել իմ յօդուածում («Գրական Թերթ», 1970 թ., Հոկտեմբերի 23): Դուք ինչպէս միշտ, դիմել էք անազնիւ եղանակների, ցոյց տալու համար, թէ Դուք էք առաջին անգամ յայտնաբերել եւ հրապարակել բանաստեղծի մեծ թւով բանաստեղծութիւններ (Բ. Հատորը բացւում է նախկինում հրապարակուած 149 բանաստեղծութիւններից բաղկացած «Անտիպ էջեր» բաժ[illegible] ռեցենզիա

Դուք ներքին խայտառակիչ

Գրեց՝

ՆՈՒԱՐԴ ՏԷՐԵԱՆ

Fonds A.R.A.M

էք գրել Վ. Տէրեանի կեանքի վերջին (օրենբուրգեան) օրերի մասին Լ. Բոլշակովի պատմուածքների գրքոյկի մասին: Ձեզ ետ չպահեց ոչ հայկական փառաբանուած հիւրընկալութեան զգացմունքը, ոչ յարգանքի զգացմունքը դէպի միակ եւ առաջին ռուս գրողը, որը գրում էր Տէրեանի մասին: Ինչպէս միշտ, Ձեզ համար կարեւոր էր, որ Տէրեանը լինէր Ձեր մենաշնորհը: Դուք այստեղ էլ կատարեցիք Ձեր կեղտոտ գործը՝ Լ. Բոլշակովի գիրքը երկրորդ ռեցենզիայի չարունեց (համոզուած եմ՝ ոչ առանց Ձեր խորհրդի), թէեւ դա հակասում է հրատարակչական կանոններին: Լ. Բոլշակովի գիրքը, ինչպէս Դուք էիք ուզում՝ չըհրատարակուեց: Այն ժամանակ ես չէի կարող գիտենալ այդ ամբողջ անդրկուլիսեան քաշքշուկի մասին, բայց հինգ տարի անց ես կարդացի Ձեր այսպէս կոչուած ռեցենզիան այդ գրքի վերաբերեալ: Ես սարսափած էի Լ. Բոլշակովին ուղարկած օրինակի անդրադարձութիւնից: Դէպի ռուս գրողն ունեցած յարգանքի նուազագոյն զգացմունքը կարող էր կանխել այդպիսի կիսագրագէտ փաստաթղթի առաքումը Ռուսաստան: Բայց, դժբախտաբար Դուք այդ նուազագոյնն էլ չունէք:

Իսկ ռեցենզիայի բովանդակութի՞ւնը: Դա, ինչպէս եւ Ձեր բոլոր գրածները, աչքի է ընկնում ծայրայեղ անպատկառութեամբ:

Ձեզ դուր չի եկել, որ հեղինակը խօսում է Տէրեանի արխիւի մասին, որը գտնւում է բանաստեղծի դստեր մօտ, տէրեանագիտութեան մասին առհասարակ: Այն ժամանակ արդէն Դուք Ձեզ համարում էիք միակ տէրեանագէտը եւ Տէրեանի ձեռագրերի նկատմամբ ցուցաբերուած անտարբերութեան համար արուած կշտամբանքը Ձեր հասցէին արուած կշտամբանքն էր: Բայց չէ՞ որ Բոլշակովի գրածը ճշմարտութիւն էր, այսինքն մի բան, դէպի որը Դուք օրգանական նողկանք էք տածում: Ուստի եւ ջանացիք բացասական ռեցենզիա գրել:

Այդ ռեցենզիայում Դուք «Նուարդ Տէրեանի» փոխարէն գրել էք «Նուարդ Թումանեան», Դուք խուսափել էք նոյնիսկ իմ անունը յիշատակելուց:

Դուք Լ. Բոլշակովին մեղադրել էք այն բանում, որ «Անահիտը «վերամկրտուել» է որպէս Տէրեան», թէեւ Անահիտը՝ մայրս, Տէրեանի երկրորդ կինը, մինչեւ կեանքի վերջը ապրել եւ թաղուել է «Տէրեան» ազգանունով:

Ձեզ դուր չի եկել, որ Լ. Բոլշակովը Անահիտին անուանում է բանաստեղծի «միակ» սէրը: Բայց չէ՞ որ դա էլ ճշմարտութիւն է՝ այն ժամանակ Տէրեանի միակ սէրը Անահիտն էր: Դուք կանգ չէք առել այն բանի առաջ, որ հերքելով այդ ճշմարտութիւնը, կասկածի էֆ ենթարկում Տէրեանի բարոյական կերպարը: Դուք հաշտ չէք ճշմարտութեան ու բարոյականութեան հետ, այդ պատճառով էլ Բոլշակովի գրածը Ձեզ դուր չի եկել:

Ինչ վերաբերում է պատմուածքների հեղինակի հասցէին արուած կշտամբանքներին այն մասին, որ նա չի յիշատակել Սուսաննային (իբր թէ նրան յայտնի չէր Տէրեանի առաջին կնոջ եւ առհասարակ նրա ընտանեկան կեանքի մասին), ապա ոչ ի օրինակ Ձեզ, Բոլշակովն ազնիւ մարդ է, սիրում է ճշմարտութիւնը, եւ Սուսաննայի մասին չի գրել լոկ այն պատճառով, որ 1918 թ. Յունուարից նա անջատուել է Տէրեանից, այլեւս նրա հետ երբեք չի հանդիպել, իսկ Օրենբուրգում բանաստեղծի հետ եղել է նրա երկրորդ կինը՝ յղի Անահիտը (ի դէպ՝ յղիութիւնը 5 – 6 ամսուայ էր):

Եւ, վերջապէս, Ձեր գործը չի Տէրեանի ինտիմ կեանքին խառնուելը: Դուք, նախ, Ձեզ համար պարզեցէք, թէ ինչ յաւակնութիւններ ունէք բանաստեղծի ստեղծագործութեան նկատմամբ, իսկ ինտիմ կեանքի հարցը (թէեւ, պէտք է ասել, որ եթէ դա մինչեւ հիմա որեւէ մէկի համար հարցական է մնացել, ապա լոկ Ձեր չար դիտաւորութեամբ) թողէք, որ լուծեն աւելի ազնիւ մարդիկ:

Եւ վերջինը: Դուք այդ ռեցենզիայում յայտարարում էք. «Հրատարակման հարցը դժուարագոյն հարց է»:

Ձեզ համար 35 մամուլանոց մեծ թերութիւններով հատորը Վ. Տէրեանի մասին «դժուարագոյն հարց» չի, իսկ մի ուրիշ հեղինակի 2,5 մամուլանոց բրոշիւրը՝ «դժուարագոյն հարց» է: Այո, դա դժուարագոյն դարձաւ, ինչպէս եւ բոլոր նրանց համար, ովքեր ուզում են գէթ մի երկու տող հրապարակել Վ. Տէրեանի մասին, որովհետեւ գոյութիւն ունէք Դուք, որդ կապալով էֆ վերցրել տէրեանագիտութիւնը:

Այդ բոլորից յետոյ Դուք հանգստացաք: Ձեր բոլոր «թշնամիները» (ի դէպ, նրանք բոլորը Վ. Տէրեանի բարեկամներն էին) տապալուած են:

Եւ ահա այստեղ Ձեզ համար անսպասելի լոյս ընկայ ես: Ոչ մի տէրեանագէտ, եւ ոչ նոյնիսկ գրականագէտ: Ուղղակի Տէրեանի դուստրը: Թէեւ Դուք բամբասել էք եւ իմ հասցէին, Դուք ամէն մի պատեհ կամ անպատեհ առիթով յայտարարել էք, որ ես Տէրեանի ապօրինի դուստրն եմ: Դուք շատ լաւ հասկանում էիք, որ ես չեմ կարող բոլորին բացատրել իմ օրինական ծագումը, այլեւ այն, որ հէնց իբրեւ Վ. Տէրեանի դուստր ես դեռ 1924 թուականին վերցըւած եմ Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի խնամքի տակ:

Իմ մօրը, մի ամենաանբիծ արարածի, որն իր կեանքը զոհաբերել է Վ. Տէրեանի եւ նրա զաւակին, Դուք ցեխն էիք կոխում: Բացի մնացած ամէն ինչից, Դուք նրան յամառօրէն «Օրիորդ Շահիջանեան» էիք յորջորջում, ի դէպ «Վահան Տէրեանը ժամանակակիցների յուշերում» գրքում դիմելով հերթական կեղծիքի (նոյնպէս ընդդատեայ գործ), «Ա. Շահիջանեան» ազգանուան տակ արտատպելով «Ա. Տէրեանի» իմ հրապարակած օրագիրը («Սովետական գրականութիւն» հանդէս, 1956 թ., Նոյ. 2):

Դուք տարիներ շարունակ քչփչոցով կեղտոտ լուրեր էիք տարածում, մարդկանց թիւրիմացութեան մէջ ձգելով լաւատեղեակ տէրեանագէտի Ձեր հեղինակութեամբ: Մի՞թէ Դուք չէիք հասկանում, որ ցեխ էիք շպրտում Վ. Տէրեանի բարոյական կերպարին: Դուք, միմիայն Դուք, սփեկուլյացիայի ենթարկելով տէրեանագէտի Ձեր կոչումն ու դիրքը (իսկ թէ ինչպէս էք դարձել այդպիսին, ես բացատրել եմ վերեւ), բոլորին կոնսուլտացիա էիք տալիս Վ. Տէրեանին վերաբերող հարցերի մասին: Օրինակ, գրականութեան թանգարանում Տէրեանի ծննդեան 80ամեակին նուիրուած ցուցահանդէսում Դուք հաւանութիւն էք տուել (եթէ ոչ ինքներդ էք ցուցում տուել) լուսանկարների այսպիսի էքսպոզիցիային՝ Վ. Տէրեանը, Սուսաննան եւ ես: Ես հարկադրուած էի շատ ջղեր փճացնել, որպէսզի ցուցադրուէ նաեւ իմ մօր՝ Անահիտի լուսանկարը: Դուք Ձեր նախկին ուսանող, այժմ բանաստեղծի հայրենիքում գործող տուն – թանգարանի դիրեկտոր Ս. Հասրաթեանի միջոցով (այդ Հասրաթեանը Ձեզնից հեռու չի գնացել, ի՞նչ յատկութիւններ կարող էք Դուք դաստիարակել ուսանողների մէջ), Տէրեանի տուն – թանգարանում կրկնել է լուսանկարների նոյնպիսի էքսպոզիցիա:

Մի՞թէ կարծում էք, որ ես կարող եմ հաւատալ այդ բոլորի պատահականութեանը: Ամէն դէպքում կարող էի հաւատալ, եթէ այդտեղ խառնուած չլինէիք Դուք: Դա Ձեր խարդախ գործերի շարունակութիւնն է:

Չէ՞ որ Դուք շատ լաւ գիտէք, որ ես Անահիտի, եւ ոչ թէ Սուսաննայի դուստրըն եմ:

Դեռեւս հինգ տարի առաջ, լսելով Ձեր գրպարտութիւններն իմ հասցէին, ես գրաւոր դիմեցի ակադեմիկոս Աշոտ Յովհաննիսեանին, որը լաւ էր ճանաչում թէ հօրս, թէ մօրս, թէ ինձ բուն մանկութիւնից, որպէսզի նա ինձ պաշտպանէր Ձեր գրպարտութիւններից: Նրա զայրոյթը սահման չունէր: Այդ գրպարտանքի մէջ նա տեսնում էր Ձեր անբարոյականութիւնը (կարո՞ղ է գրպարտանքը բարոյական լինել) Վ. Տէրեանի յիշատակի նկատմամբ:

Շարունակում եմ:

Այսպէս, ուրեմն, Ձեզ թւում էր, թէ ես գոյութիւն չունեմ: Դուք միայն մի անգամ ներկայացաք ինձ, բայց, ի հարկէ, ոչ բարի նպատակներով:

Կարդալով Լ. Բոլշակովի կշտամբանքներն այն մասին, որ Տէրեանի ձեռագրերն ու փաստաթղթերը Հայաստանում ոչ ոքի չեն հետաքրքրում, Դուք որոշել էիք «հետաքրքրուել» դրանցով: Ձեզ համար դժուար չեղաւ ինձ համոզել, որ ինձ մօտ եղած նիւթերը յանձնեմ Գրականութեան Թանգարան: Ամբողջ կեանքս ապրել եմ ծանր կարիքի մէջ, սեփական աշխատանքով մի կերպ սնունդ հայթայթել ինձ եւ երկու մանկահասակ զաւակներիս: Ես շատ ծանր կարիքի մէջ էի, լոկ այդ պատճառով հօրս ձեռագրերն ու փաստաթղթերն անվճար չյանձնեցի: Բայց քանի որ ես ոչ սպեկուլյանտ եմ, ոչ առեւտրական, դրանց դիմաց ստացայ ընդամէնը 500 ռուբլի (Ձեր խորհրդով): Յետագայում այդ փաստը Դուք օգտագործեցիք իմ դէմ, որպէսզի սեւացնէիք եւ ներկայացնէիք որպէս Վ. Տէրեանի գրական ժառանգութիւնը առուծախի առարկայ դարձրած մի մարդու:

Յետոյ տեղի ունեցաւ Ձեզ համար ամենաանսպասելին. ինձ յանձնուեց Միսկարեան քոյրերին Տէրեանի գրած նամակների եզակի հաւաքածոն: Այստեղ տեղին է համեմատել անհամեմատելին: Գտնուեց ազնիւ ու վեհանձն մի մարդ՝ Աշոտ Յովհաննիսեանը, որն ինձ յանձնեց այդ նամակները. «Որքան բազմազան է աշխարհը: Այդպիսի անուղղայ փատլեց(*) կողքին ապրում է մի այդպիսի վեհանձն մարդս, - մտածեցի ես (ի դէպ, փատլեց-ը իմ բառը չէ, շատերը Ձեզ այդպէս են կոչում):

Հէնց որ իմացայ, որ ես ուզում եմ հրապարակել այդ նամակները, Դուք ինքներդ Ձեզ միակ տէրեանագէտի աստիճանին բարձրացած, որոշեցիք այստեղ էլ խլրացնել, յոյս դնելով անցեալում Ձեր արարքների անպատժութեան վրայ:

Դուք ինձ զանգահարեցիք (նոյնիսկ չըբարեհաճեցիք գալ) եւ առաջարկեցիք այդ նամակները հրատարակել հօրս երկերի Ձեր կողմից պլանաւորուող չորրորդ հատորում: Ես հրաժարուեցի այդ հնարաւորութիւնը Ձեզ ընձեռելուց:

Հրապարակման պատրաստելով անտիպ նամակները, դրանք յանձնեցի «Հայաստան» հրատարակչութեանը, որն ինձ հետ պայման կապեց եւ այդ գիրքը մտցրեց 1970 թ. պլանի մէջ:

Եւ ահա այստեղ է, որ սկսուեցին Ձեր կազմակերպած բանսարկութիւնները Վ. Տէրեանի չհրապարակած նամակների շուրջը:

Դուք դիմում էիք բոլորին եւ գնում էիք բոլորի մօտ, սկսած Մամուլի կոմիտէի նախագահից, եւ բոլորին թիւրիմացութեան մէջ էիֆ գցում, ասելով, որ պէտֆ չէ հիրապարակել այդ նամակները, որովհետեւ դրանք արատաւորում են Վ. Տէրեանի յիշատակը, որ դրանք գրըւած են ռուսերէն, որ Նուարդ Տէրեանը գրականութեան հետ ոչ մի առընչութիւն չունի եւ չգիտի հայերէնն ու իր հօր ստեղծագործութիւնը:

Դուք խոտանեցիք ու գրպարտեցիք Վ. Տէրեանի չհրապարակած նամակների գրքի ձեռագիրը:

Ո՞ւր կորաւ Ձեր Վ. Տէրեան իմանալը: Ո՞ւր կորաւ դէպի նա տածած Ձեր սէրը, որն ամէնուրեք Դուք ազդարարում էք:

Եթէ Դուք իրօք գիտէք Վ. Տէրեանի ստեղծագործութիւնը, ապա ինչպէ՞ս էիք համարձակւում ասել, որ նրա նամակներում կարող է որեւէ անցենզուր, նրան արատաւորող բան պարունակուել:

Տուեալ դէպքերում Ձեր ստորոտութիւնն այն էր, որ Դուք փորձում էիք ձեռք բերել Տէրեանի նամակները, իմանալով, թէ ինչ կ'աւելացնեն նրանք Ձեր փառքին: Բայց, քանի որ այդ նիւթը Ձեր տրամադրութեան տակ չէր, Դուք վերստին օգտուեցիք Ձեր հեղինակութիւնից եւ պատնէշ կանգնեցրիք դրանց հրատարակման ճանապարհին:

Ձեր այդօրինակ գործունէութեան հետեւանքով Վ. Տէրեանի չհրատարակուած նամակների գիրքը, որ ես պատրաստել էի հրապարակման, ջնջուեց 1970 թուականի պլանից:

Ես նոտաներով կարող եմ նուագել նամակների իմ կազմած գրքի վերաբերեալ Ձեր պլանը, որը Դուք կ'իրագործէիք, եթէ այդ Ձեզ յաջողուէր:

Դուք կատաղած էիք գրքի մասին տըրւած ՀՀԳ-ի ինֆորմացիայից. Դուք կատաղած էիք, երբ գիրքը ոչ միայն Ձեզ չտուեցին ռեցենզիայի, այլեւ խմբագրութեան: Բայց չէ՞ որ երբ Ձեզ չյաջողուեց տապալել գրքի հրատարակումը, Դուք արդէն գոնէ ռեցենզենտ եւ խմբագիր լինելու յաւակնութիւն ունէիք:

Թոյլ տուէք Ձեզ հարցնել. ինչպէ՞ս էիք համարձակւում դառնալ ռուսերէն գրուած մի գրքի ռեցենզենտը, առաւել եւս խմբագիրը: Մի՞թէ ռուսերէնից այն կիսագրագէտ մարդը չէք, որը Ձեր խմբագրութեամբ հրատարակած՝ Վ. Տէրեանի երկերի ռուսերէն տեքստերում թոյլ է տուել տասնեակ ամենակոպիտ սխալներ: Մի՞թէ Դուք ռուսերէն չիմացող այն մարդը չէք, որը Լ. Բոլշակովին Օրենբուրգ էր ուղարկել այն կենսագրագէտ ռեցենզիան:

Եւ վերջապէս, «Գրական թերթում» իմ ունեցած ելոյթի մասին:

Հակառակ իմ, որպէս տէրեանագիտութիւնից ու Հայոց լեզուից անտեղեակ մարդու մասին Ձեր ունեցած կարծիքի, իմ յօդուածի բովանդակութիւնը ոչ ոքի չզարմացրեց: Բոլորը զարմացած էին, թէ ինչպէս Դուք չկարողացաք այդ յօդուածը հրապարակելուն ինձ խանգարել: Իսկ Ձեզ չյաջողուեց այդ անելու սոսկ այն պատճառով, որ տուեալ դէպքում Ձեր հետախուզական ծառայութիւնը չըբանեց:

Վահան Տէրեանն ու նրա դուստրը աւելի ուժեղ դուրս եկան: Տէրեանի շահերն այս անգամ միանգամայն արդարացիօրէն Ձեր շահերից բարձր դասուեցին:

Բայց ամենածիծաղելին այն ժամանակ տեղի ունեցաւ երբ Ձեր ամբիոնի անդամները «Դամբանական գրեցին – ես այլ կերպ չեմ կարող անուանել նրանց «Նամակ խմբագրութեանը»: Կենդանի մարդու մասին այդպէս չեն գրում (գրում էին միայն Ստալինի մասին):

Այստեղ տեղին է ասել, որ երբ ռեցենզիաներ էին գրւում Վ. Տէրեանի Ձեր հրատարակած երկերի եռահատորի մասին, ապա գովասանական խօսքերը ասւում էին միայն Ձեր հասցէին, բոլոր արժանիքները վերագրւում էին միայն Ձեզ, ոչ ոք չէր մտաբերում Վ. Գրիգորեանին: Բայց ահա Ձեր ամբիոնի անդամները յիշեցին, որ կայ համախմբագիր Վ. Գրիգորեան, այսպիսով, պարզւում է, որ սխալների մեղքը պէտք է ընկնի նրա վրայ:

Որոշակի պաշտօն գրաւող Ձեր հայրենակիցը հրամայեց հրապարակել այդ «Դամբանականը»: Այնուհետեւ նա հրամայեց հրապարակել նաեւ երկրորդ «Դամբանականը»՝ «Խմբագրութեան կողմից» խորագրով:

Իմ կարծիքով, ամէն մի իրեն գէթ մի փոքր յարգող եւ խելօք մարդ թոյլ չէր տայ իր կենդանութեան օրօք «Դամբանական» հրապարակել:

Եւ կրկին բոլոր աւել կամ պակաս օբյեկտիւ մարդկանց համար պարզ դարձաւ Ձեր դէմքը եւ վերաբերմունքը դէպի Վ. Տէրեանը. Ձեզ հետաքրքրում է ոչ թէ Վ. Տէրեանը, այլ Ձեր սեփական անձնաւորութիւնը:

Անհետաքրքիր չէ նաեւ Ձեր ամբիոնի դիսերտանտ Նուբի Յովհաննիսեանի «Բաց նամակը», «Գրական թերթի» խմբագրութեանը: Այն գրուած է Ձեր հայեացքների ոգով. չակերտների մէջ են առնուած «նրա հօր» բառերը, գրուած է՝ «նրա հօր (եթէ կարելի է այդպէս համարել)» եւ շատ այլ բաներ: Իսկ այդ «փաստաթղթի» բառապաշարը յիշեցնում է 1937 թուականի Ձեր չարաբաստիկ յօդուածների եւ Ս. Սուքիասեանի մասին գրած յօդուածի բառապաշարը: Այդ ամէնը գըլխովին մատնում է Ձեզ:

Մի երկու խօսք ուզում եմ ասել նաեւ այն ֆիլմի մասին, որի սցենարը գրել էիք Դուք (երկրորդ սցենարիստ Ռ. Ֆրանգուլեանի նկատմամբ պահանջ ունենալ չի կարելի, քանի որ նա, ըստ երեւոյթին, տէրեանագիտութիւնից անտեղեակ է):

Այդ ֆիլմը խօսում է Վ. Տէրեանի պոէզիայի վուլգար ըմբռնման մասին: Օրինակները շատ-շատ են, թէեւ ֆիլմը շատ փոքր է (15 րոպէնոց): Բերեմ մի երկուսը. Հայ պոէզիայի ամենանուրբ բանաստեղծութիւններից մէկի, «Տխրութիւն» բանաստեղծութեան ընթերցման ժամանակ ֆիլմում յայտնւում է յաւակնոտ դիրքով պառկած մի հողեղէն, տգեղ, նոյնիսկ կարելի է ասել կոպիտ կին. ամբողջ ֆիլմի ընթացքում մի քանի անգամ ցուցադրւում են մերկ ոտներ: Մի խօսքով, բազմաթիւ կադրերում իշխում է նատուրալիզմը: Կարո՞ղ է արդեօք Տէրեանի պոէզիան հասկացող մարդը այդ բանը թոյլ տալ: Ձեզ ի՞նչ բացատրեմ դա, միեւնոյն է, Դուք չէք հասկանայ:

Եւ ահա, ես մօտենում եմ աւարտին: Ինչպէս օրէնք է, պէտք է եզրակացութիւն հանել:

1.– Դուք Ձեզ համարում էք տէրեանագիտութեան մէջ մեծ աւանդ մտցրած միակ տէրեանագէտը: Իսկ ինչպիսի՞ն է այդ աւանդը:

Դուք ոչնչացրել էք Վ. Տէրեանի ստեղծագործութեան ու կեանքի ուսումնասիրութեամբ զբաղուելու ամէն մի փորձ, խանգարելով Վ. Տէրեանի մասին յօդուածների եւ գրքերի հրապարակմանը:

Դուք Ձեր վրայ էք վերցրել Վ. Տէրեանի երկերի ժողովածուի միանձնեայ հրատարակութեան համարձակութիւնն ու պատասխանատուութիւնը, որ ոչ միայն ընդունուած չէ դասականների նկատմամբ, այլեւ հնարաւոր չէ մի մարդու համար, առաւել եւս Ձեզ համար: Արդիւնքը՝ լոյս են տեսել երեք հատորներ, լի ամենակոպիտ սխալներով եւ Վ. Տէրեանի ստեղծագործութիւնների սխալ մեկնաբանութեամբ:

Դուք գրել եւ հրատարակել էք Վ. Տէրեանի մասին մենագրութիւն, որտեղ բանավէճի էք բռնուել բոլոր արդէն մեռած տէրեանագէտների հետ: Ինքնին այդպիսի մեթոդը իր մէջ կրում է անազնւութեան տարր՝ այդ մարդիկ արդէն չէին կարող Ձեզ պատասխանել եւ Դուք ազատ էիք Ձեր մեղադրանքների մէջ:

Դուք նուաղեցնում էիք Վ. Տէրեանի մասին ամէն մի գտնուածի նշանակութիւնը, յետագայում հրապարակելով այդ բոլոր գտնուածները:

Տէրեանագիտութեան մէջ Ձեր բռնապետութեան ժամանակուայ ընթացքում չի տարուել այդ ասպարէզի կադրերի նախապատրաստում, չի պաշտպանուել ոչ մի դիսերտացիա Տէրեանի մասին (Ս. Մելիքեանի դիսերտացիան տէրեանագի-

Fonds A.R.A.M

ՎԱՀԱՆ ՏԷՐԵԱՆԻ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ

(Շար. Ա էջէն)

Տէրեանի մտասեւեռումը, զգացական սաստիկ կեդրոնացումը մահաչունչ, յուսաբեկ հոգեվիճակներու եւ հակա – կեանք տրամադրութիւններու վրայ սահմանափակած է փորձառութեանց, չահագրգրգռութեանց ու յանձնառութեանց իր դաշտը: Իր նամակներուն մէջ կը խօսի երրորդութեան մը մասին որ երեք ընկերներու սերտ կապն է լարուած դէպի մեծ իրագործումները որոնք շատ դժուար կ'ըլլայ հաշտեցնել կեանքէ ու մարդոցմէ իր ունեցած ահաւոր յուսախաբութեան ու զառնութեան հետ: Ի՞նչ խզում է կեանքի ու գրականութեան միջեւ, ամենախոր մակարդակներու վրայ ամուսնալուծում մը՝ որ Տէրեանի պարագային ներքին բզկտումի մը հոմանիշ է: Ու հաւանաբար այս է որ վիշտ կը կոչէ, անանուն, անանուանելի տագնապը որ մայր լծակն է իր գործին: Ու շարունակելով մտածումի նոյն ճամբէն – ոչ նամակներուն ոչ ալ գրականութեան մէջ հետքը, արձագանգը, յիշատակութիւնը կայ այն ահաւոր ողբերգութեան որ զարկաւ Արեւմտահայութիւնը 1915–ին: Երբ գիտենք ինչ հիացումով գինք կը լեցնէր Յովհաննէս Թումանեանի անձը ու գիտենք նաեւ այս վերջինը ինչքա՜ն տագնապեցաւ, բանիւ եւ գործով Թրքահայութեան գլխուն պայթած աղէտին առթիւ՝ ինչպէ՞ս չզարմանանք Տէրեանի ձըգած պարապ տողերուն վրայ: Ու դեռ կ'ուզեն մեզ համոզել թէ Տէրեանի մէջ հասարակական (օրինակ ընկերվարութիւնը կամ համայնավարութիւնը) խտէալները անկեղծօրէն ապրուած յանձնառութիւններ են: Ի՞նչ է ի վերջոյ բանաստեղծին պատգամը, ո՞ր ճշմարտութեան մասին մեզ վկայութիւն կը բերէ՝ երբ պահ մը մոռնանք անհամար կրկնութիւնները, միօրինակութիւնը որ պառօք երաժըշտութեան նման ինքզինքը ընդօրինակելով ամբողջ դարաշրջանի անջրպետը լեցուց: Եւ, վերջին հարցական – ո՞ւր է ստեղծագործական աւիշը այս բոլորին մէջ, սա քառամեծ բանաստեղծ Վահան Տէրեանի մէջ որ կը պարտադրեն մեր ուշադրութեան ու գնահատումին որպէս թէ Սփիւռքը իր իւրայատուկ դատումը չունենար այդ մասին: Մեծ կռիւ մը պայթած ըլլալու է այս տարի Ակոսի մեծ կարասէն ոչ շատ հեռու Հայաստանի մշակութային կրկէսին մէջ մէկ կողմէն բանաստեղծներուն՝ ու միւս կողմէն պետական մեքենայի մեծ ու պըղտիկ մեքանիսինններուն միջեւ: Կռուախնձորը՝ մազերը ճակտին ինկած, բերանը կուզզ, քովընտի նայող Վահան Տէրեանը: Վստահօրէն իւրաքանչիւր ճակատ իր կողմը կը քաշէ զայն, կ'ուզէ իւրացնել այդ առեղծուածային էակը որ նոյն անկեղծութեամբ ու նուիրումով պաշտած է երկու թշնամի աստուածներ – միայնակ տառապանքի, տրտում, անձկալի բանաստեղծ աստուածը՝ եւ, արեան ու մահուան, մարդկային ազատագրութեան ու եղբայրութեան յեղափոխական աստուածը:

«ԵՍ ՄԱՔՐՍԻՍՏ ՉԵՄ»

Մինչեւ հիմա՝ վարկած ու հարցում, առանց որոնց դժուար է մօտենալ առեղծուածային բարձրորակ բանաստեղծին: Առանց նաեւ արմատական խզում մը կատարելու անոր ապրումներուն եւ արուեստին միջեւ: Տէրեան ինքը շատ գիտակից է այս տարբերութեան, կատարած է անհրաժեշտ անջատումը – անշուշտ բնաւ պիտի չգիտնանք թէ ո՞ր տոկոսը դերասանութիւն է: Ինք բառերէն կը մեկնի ու բառերով շինուած հոգեվիճակին կը յանգի – եթէ ընդունելի ըլլայ այս արուեստական զանազանութիւնը – մինչ անուշադիր ընթերցողը կը խորհի թէ Տէրեանը ճամբայ կ'ելլէ արխուր, երազային, անձկալի հոգեվիճակէն որ ապա բառերու կը վերածէ, կ'արտայայտէ որպէս քերթուած: Ու յաճախ կը հանդիպինք ասմունքողներու որոնք այնքան զգայուն, բնական ու ճարտար կերպով կ'արտասանեն անոր քերթուածները որ արցունք կը բերեն մեր աչքերուն ու կը փշաքաղուի մեր մարմինը, առանց երբեք գիտակցելու թէ այդ դուտ Ֆիզիք յուզումը ոչ մէկ կապ ունի բուն արուեստի զգացումին հետ, անոր ճիշդ հակառակն իսկ է...: Այս հերձումը կեանքի ու արուեստի միջեւ շատ կարեւոր է որովհետեւ ոչինչ իրական է Տէրեանի համար բառերէն զատ: Ու չկայ մարդ որ անհանդիստ չզգայ երբ կը խորհի թէ այդ բոլոր նուրբ, յուզումնալից պահերը իր թախիծէն ու փախուստի անզօր բայց խելայեղ պահանջէն ծագում առած՝ կրնան բոլորն ալ անիրական վիճակներ ըլլալ: Բայց ոչ սուտ վիճակներ – բանաստեղծը չահ չունի սուտ պատկերներ, ապրումներ ստեղծելուն մէջ: Բառային իրականութիւն՝ այո, այդ է միակ իրականութիւնը իրեն համար ու միամտութիւն է զայն ակմըպոլիստ կոչել, կամ ալ մարքսիստ կամ համայնավար: Ինք էր որ կը գրէր 3. Խանզատեանին ուղղուած նամակին մէջ, Պետրոկրատէն, 1915 Օգոստոսին: –

Ես մարքսիստ չեմ եւ չեմ կարող լինել, բայց կարող եմ լինել, եւ գուցէ եմ արդէն (հոգով) սոց. դեմոկրատ – այսինքն ընդունում եմ նրանց սոցիալական ու քաղաքական հիմնական գաղափարները (ծրագիր), բայց չեմ ընդունում նրանց փիլիսոփայութիւնը (եւ մատերիալիզմը):

Տէրեան յիշատակներու մէջ, երեւակայութեան անուրջներուն գիրկը ապրող մարդն է, աշխարհէն աքսորուած ու նետուած բառերու թագաւորութեան մէջ: Իր ամէնէն կարեւոր քերթուածներէն մէկուն մէջ յստակօրէն կ'երեւի այս ճըշմարտութիւնը. –

Յուշերի Երկրում

Կեանքը լռում է, աղմուկը մեռնում.
Մի անծանօթ ձեռք նուրբ մթնշաղում
Անցեալն ու ներկան իրար է խառնում,
Իմ սրտում ոսկէ անձրեւ է մաղում:

Մի քնքուշ լոյս կայ իմ հոգու համար –
Ամէն ինչ ունի չըմեռնող մի կեանք,
Կայ խորհրդաւոր դիւթող մի խաւար,
Ուր բախտից քաղցր են տրտունջ ու
տխրանք:

Մի քաղցր վիշտ կայ անդարձ անցածում,
Վերյուշերի մէջ – մի անուշ դրախտ,
Մի անանց վայելք, անխաբ հիացում –
Կեանքից գեղեցիկ ցնորական բախտ...

(1907 – 1908)

Կ'արժէ կարդալ նաեւ իր մասին իր եղբօր Արամ Տէր Գրիգորեանին վկայութիւնը (Վահան Տէրեանը ժամանակակիցների Յուշերում, Երեւան, 1964 էջ 70) զգալու համար անոր պատանութեան տիպարը, ինքնարաւ, գոց, օտար, բուռն, քմայքոտ, սիրոյ անյագելի ծարաւ, եղունգները կատաղիօրէն կրծող ու արդէն գիտակից իր տարբերութեան, գերազանցութեան, իրաւունքներուն: Հոյակապ է գիտել խաղը զոր կը խաղայ մարդոց հետ: Խաղ մըն է որուն ազնուագոյն ձեւը պիտի տայ իր գրականութեան մէջ: Իսկ ինչ որ խաղ չէ, այն որ զինք կը շահագրգռէ խորապէս կեանք ու աշխարհ կոչուածին մէջ՝ սէրն է:

«Ես քանի գնամ՝ այնքան աւելի ու աւելի զգում եմ, համոզւում, որ միայն սիրով կարելի է անել ամէն ինչ, առանց սիրոյ՝ ոչինչ» կը գրէ 1907, Յուլիս 22–ի նամակով Օնիկ Օհանջանեանին: Բայց սիրոյ մասին շատ քիչ գրած է: Սէրը բառ ու գաղափար է որ կը խուսափի հասողութենէն եւ որուն համամարդկային կերպը միայն մատչելի է: Եթէ կարելի չէ մարդ էակը սիրել, միշտ կարելի է մարդկութիւնը սիրել, սիրել սէրով մը որով պատմութեան սկիզբէն մարգարէներն ու իտէալիստները վառած են, յանուն մարդկային ցեղին, մարդկային եղբայրութեան: Կամ ալ՝ յանուն իտէալ սիրոյ մը, նոյնքան անհասանելի: Սակայն երբեք չէ եղած սիրուհի մը, որուն անկարելի ցանկութեամբ տառապէր: «Արդեօք ո՞ւր ես դու, իմ անուշ երազ» կ'ըսէ քերթուածը «երազը» դնելով միշտ աւելի հեռու, բարձր քան սէրը:

ԲՆԱԶԱՆՑԱԿԱՆ ՏՐՏՄՈՒԹԻՒՆ

Այսպէս է որ երազը հոմանիշ կ'ըլլայ իտէալին, կորսուեալ դրախտին, բացարձակ երջանկութեան, մանկութեան անմեղութեան, անբացատրելիին, բնութեան խորհրդաւոր սրտի զարկին որ կեանք կը կոչենք մենք բայց ինք գիտէ թէ ուրիշ բան մըն է որ տակաւ կը մարի, հոմանիշ է ժամանակի դանդաղ, անյեղլի պարպումին, սպառումին, անդարձ մեկնումին՝ որուն անունը մենք ապրիլ դրած ենք սակայն ինք աւոր մահ անունը կու տայ, «քաղցր վիշտ», ինչպէս ինք կ'ըսէ: Երկու բառով՝ իտէալ սէրը, իր միակ հայրենիքն ու միակ աքսորը: Այդ սիրոյ յաճախանքն է որ իրեն կու տայ իր ներքին կրակը, մարդկայնացած բնութեան իրաւութիւնը, առանձնութեան խոր զգացումը, փախուստի, հեռանալու հոգին բզկտող ցանկութիւնն ու անկարելիութիւնը. ատոր հակադրուելով է որ արժէք կը ստանան միւս թէմաները – թախիծը, մահուան վախը, անէութիւն, իրականութիւնը ծածկող սեւ մշուշը: Եւ գրեթէ ամէն ինչ այդ երազը կը մարմնաւորէ – աղջիկ, հայրենիք, բնութիւն, «մենաւոր իմ սիրտ, մոլորուած թռչուն»: Ատոր բացակայութեան՝ ինքզինքը օտար կը զգայ, կ'ուզէ մեկնիլ, սուտ կեանքէն հեռանալ, ապաստանիլ տեղ մը ուր իր խորագոյն ձգտումները պոհացած են: Օնիկ Օհանջանեանի գրած նամակին մէջ Օգոստոս 29, 1907, Տէրեան կը բանայ իր հոգին ու կը պատմէ իր ահաւոր ու թանկագին առանձնութեան մասին «գիւղի անդըշիրիմեան լռութեան» մասին: Ու կարդացողը կը զգայ թէ Տէրեան որ հարիւրաւոր քերթուածներ գրած է իր հոգեկան մռայլ պահերու եւ երբեմն ալ լուսաւոր վայրկեաններու մասին՝ որեւէ ատեն ոչ մէկ պատճառ կու տայ իր ահաւոր վիշտին համար: Արդեօ՞ք զուտ անձնական տրամէ մը կը բխի թախիծին թունաւոր խունկը – նամակներէն մարդ այն տպաւորութիւնը կ'առնէ թէ իր առաջին զաւկին մեռած ծնիլը, կինը լքած ըլլալու յանցանքը ու զայն դժբախտացնելու գիտակցութիւնը կը տանջեն զինքը անբուժելի կերպով: Աւելի հաւանական է որ ան սիրահարած ըլլայ վիշտէն աւելի՝ վիշտի գաղափարին, տառապի աւելի անգո՛յ սիրուհիի գաղափարէն քան թէ սիրուհիէն, օտարութեան գաղափարէն՝ քան օտարութենէն: Բնազանցական այս տրտմութիւնը տեղ տեղ երեւան կու գայ

Սողում են դանդաղ օրերը անծիր,
Կորած է մթնում մոլոր իմ ուղին.–
Քնքուշ խօսքերով թախիծըս ցրիր,
Անխօս ամոքիր ցաւած իմ հոգին:

Մի անմեռ ցաւ կայ երկրում այս տխուր,
Մի ցուրտ, հոգեմաշ յուսահատութիւն,
Կորցրած յաւէտ եւ երազ, եւ հուր,
Ես վերջին անգամ քեզ եմ աղօթում:

(1905)

Անգոյ, անիրական ըլլալու զգայնութիւնը շատ աւելի շեշտ կերպով կ'արտայայտուի ուրիշ քերթուածի մը մէջ որ բացառութիւն չէ այս տեսակէտէն.

Շղթայուած է իմ հոգին գերի խանդոտ
յուշերիս,
Եւ չըկայ ինձ ազատում անվախճան այս
գիշերից...

Փրկեցէք ինձ այս բանտից, խաւարից
այս սրտախոց,
Ստուերներից այս տրտում, ամբոխից այս
համր ու խոժ...

Ուրուների այս երկրում, որպէս մի նոր
Ոդիսեւս,
Թափառում եմ անխնդում եւ ահաբեկ,
նրա պէս:

Եւ որպէս նոր մի Ղազար ահա՛ ապրում
եմ ձեզ հետ,
Ուրիշ երկիր մի տեսած եւ ուրիշ, ուրիշ
յաւէտ:

Այս տողերէն մեկնելով, արտօնուա՞ծ է համանմանութիւն գտնել հայութեան՝ ու իր անձնական ճակատագրին միջեւ հակառակ որ, հաւատարիմ իր բանաստեղծի սկզբունքին, ան կը մնայ եզակիի անելին խորը ու ոչ մէկ ճիգ կ'ընէ մտածումը կամ զգացումը ընդհանրացնելու: Եւ կամ խորհիլ թէ համայնավար վարչակարգին իր փարումը արարքն է մարդու մը որ վերջին անգամ մը կը փորձէ ձեւ ու իրականութիւն պարտադրել կեանքի անշօշափելի հոսքին: Վրէժի յուսահատ արարք մը «շրջուած կատաղութեամբ» որ ձախողեցաւ անշուշտ եւ իր կեանքը արժեց իրեն: Շարունակելով մտածումի նոյն ուղղութիւնը, դժուար չէ իր «Մի խառնէք մեզ ձեր վայրի, արջի ցեղերին / Մեր երկիրը աւերուած, բայց սուրբ է եւ հին» երկար քերթուածին մէջ չտեսնել քաղքայումը իր ազգային ալ երազներուն: Թէ ինչ ձեւ կ'առնէր իր ընկերվարական իտէալիզմը եթէ այսօր ապրէր Խորհրդային Հայաստանի մէջ՝ ալ Աստուած միայն գիտէ ատիկա:

Վահան Տէրեանի կեանքը պարտութեան մը պատմութիւնն է, ձախողանքը անոնց որոնք չեն կրնար համակերպիլ մարդոց աշխարհին ոչ ալ հասնիլ իրենց երազին այլ կը մնան երկուքին միջեւ առկախ, երկուքէն ալ անիծուած եւ աքսորական: Բացառիկ է, ատոր համար, այս ճակատագիրը Հայ գրականութեան մէջ որ կը վխտայ տաղանդներով որոնք կամ իրականութեան մանկլաւիկն են ու սափրիչը՝ եւ կամ ալ երազանքի պճնեալ կաւատները: Գործը սակայն, ինչպէս մի՛շտ եղած է յաջողելու պարագային, կը տոկայ հեղինակին վրիպանքէն անկախ, զայն կը փրկէ նոյնիսկ, դէթ ժողովուրդի գիտակցութեան մէջ: Տարօրինակ կերպով մը այս ծայրայեղօրէն անձնական, զարտուղի բանաստեղծին քերթողութիւնը միշտ լայն ժողովրդականութիւն վայելած է հակառակ որ այնքան կը տարբերի Արեւելահայ քնարական աւանդութենէն ու կը յղուի աւելի ընթերցողներուն քան թէ զանգուածներուն, Հայաստան թէ Սփիւռք: Գաղտնիքն է այս իր արժէքին:

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

Հոկ. 29, 1985
Սան – Ֆրանսիսքօ

●▶ տութեան հետ ուղղակի առընչութիւն չունէր):

Դուք գրպարտել էք ինձ, Վահան Տէրեանի միակ զաւկը:

Դուք խոչընդոտել էք Տէրեանի չափազանց արժէքաւոր նամականու հրապարակմանը, որը ես նախաձեռնել էի:

Այդ բոլորից յետոյ ինչպէ՞ս էք համարձակւում Ձեզ տէրեանագէտ անուանել:

2.– Դուք շարունակ այն միտքն էք արտայայտել, որ ես պէտք է Ձեզ շնորհակալ լինեմ Ձեր տէրեանագիտութեան աշխատութիւնների համար:

Վերեւում ես կարճառօտ թուարկեցի Ձեր «աշխատութիւններն» այդ ասպարէզում, բայց, անկախ դրանից, այդպիսի հարցադրումն ինքնին զարձեալ անհեթեթ է եւ լիովին բացայայտում է Ձեր էութիւնը:

Ասացէք, խնդրեմ, ինչի՞ համար պէտք է Ձեզ շնորհակալ լինեմ:

Նրա՞ համար, որ Դուք զրկել էք Տէրեանին բազմակողմանիօրէն ուսումնասիրելու հնարաւորութիւնից, մի բան, որ արւում է ուզածդ դասականի նկատմամբ:

Նրա՞ համար, որ Դուք, չհասկանալով, չզգալով Տէրեանի պոէզիան, Ձեզ վրայ էք վերցրել Տէրեանի ստեղծագործութիւնն ուսումնասիրելու՝ մի մարդու համար անմատչելի միսիան, որով իսկական վնաս էք հասցրել տէրեանագիտութեանը:

Նրա՞ համար, որ Դուք կապալով էք վերցրել Տէրեանին, որովհետեւ դա Ձեզ պէտք էր ոչ միայն նիւթական, այլեւ բարոյական տեսակէտից (Ձեր աղօտուած անունը կապելով նրա լուսաւոր անուանը, Դուք ուզում էիք միֆ ստեղծել Ձեր մաքրութեան մասին):

Ոչ, Դուք միայն դատապարտութեան էք արժանի:

Մինչեւ այսօր Ձեզ ամէն ինչ յաջողւում էր, բայց հիմա, ներեցէք, քանի ես ողջ եմ, կ'աշխատեմ թոյլ չտալ այդպիսի վերաբերմունք դասական հեղինակի նրկատմամբ, առաւել եւս, որ նա իմ հայրըն է:

Վ. Տէրեանը պէտք է ուսումնասիրուի համակողմանիօրէն: Տէրեանը պէտք է հրատարակուի եւ խմբագրուի գիտնականների կոլեկտիւի կողմից:

Շատերը պատիւ կը համարեն տէրեանագիտութեամբ զբաղուելը, դրա համար շնորհակալութիւն չսպասելով: Ազնիւ մարդիկ կ'աշխատեն Տէրեանի համար, եւ ոչ թէ ինչպէս Դուք՝ Ձեզ համար:

Ի հարկէ, ես չեմ պատրաստւում Ձեզ վերադաստիարակել, եւ դա ինձ չէր էլ յաջողուի, եթէ Դուք չվերադաստիարակուեցիք Տէրեան կարդալով:

Ես այս ամէնը գրել եմ սոսկ նրա համար, որպէսզի սերունդները թիւրիմացութեան մէջ չընկնեն Ձեր եւ Ձեր գործունէութեան նկատմամբ:

Ես գրել եմ մեղադրական եզրակացութիւն, իսկ կը դատեն Ձեզ սերունդները:

ՆՈՒԱՐԴ ՏԷՐԵԱՆ

Դեկտ. 31, 1970 թ.

(*) Ստորին արարած:

Fonds A.R.A.M